

Вінцас
Міколайтіс-
Путінас

СВІТОВА
ПРОЗА

ПОВСТАЊЦІ

ЮНІВЕРС

Vincas Mykolaitis-Putinas

Sukilėliai

Вікнас
Міколайтіс-
Путінас

ПОВСТАНЦІ

Роман

Картини боротьби за землю і волю
в 1861 — 1864 роках

З литовської переклав
Дмитро Чередниченко

Київ «Юніверс» 2002

БК 84.4 ЛІТ

М59 Дія роману відомого литовського письменника (1893 — 1967) відбувається в 1861— 1864 рр., коли литовський народ, обурений царською «селянською реформою», створив озброєні загони, щоб завоювати землю, волю й національну незалежність. У центрі твору — образ молодого Пятраса Бальсіса. Його нелегке й чисте кохання до Катре безпосередньо вплітається в історичні події, на тлі яких змальовано також картини побуту тодішнього литовського села. Окрім того, події в романі розвиваються бурхливо, інтригуюче, з майже детективним сюжетом.

Редактор
Дмитро Грицюк

Художнє оформлення
Олега Коспи

*This publication is financed by the «Books from Lithuania» from
the resources of the Foundation of Culture and Sport of the
Republic of Lithuania*

*Це видання фінансують «Книги з Литви» коштом Фондації
підтримки культури та спорту Республіки Литва.*

Перекладено за виданням:
Vincas Mykolaitis-Putinas.
Sukilėliai. Vaga. 1972

© ТОВ ВП «Юніверс»; Д. Чер-
едниченко, переклад; Олег
Коспа, художнє оформлення,
2002.

ISBN 966-7305-72-4

I

ГЕТЬ ЯРМО

I

Два молоді кріпаки маєтку Багінай Пятрас Бальсіс із села Шіленай та Юозас Пранайгіс із Палепяй зібралися в Кедайняй — щось продати, щось купити. Була остання п'ятниця березня, зима вже сходила, ось-ось розквасить дороги, почнуться роботи в панському маєтку й на своєму городі, тоді важко буде вирватися з дому й у вільну годину. Тепер дні стали довші, сонце ополудні вже пригріває потилицю, а як працюєш зігнувшись, то й спину, але санна дорога ще не пішла у тань, тож саме час запрягти в сани кобилу й рушати в найдальшу дорогу. Та й потреб усяких назбиралось. У жінок вийшла сіль, у дідів тютюн, треба б і шкіри на клумпи пошукати, дроту на гаки. Пятрас хотів би надибати собі шапку, а Юозас — ножа. Це б і залізну штабу привезти, бо сошники стерлись. Може, й дівчатам щось підходяще знайдеться.

Покупів усяких он скільки треба. Про що тільки подумаєш, того й треба. Та де взяти грошей? Хоча б добре продати, що привезеш. Кожному поклали по півкопи яєць. Юозасова мати ще повісмо льону, міток ниток вовняних, грудку масла й два кружала сиру, бо їхня корівка отелилась, а в родині малих дітей нема. А от стара Бальсене дала курку, що надумала, зануда, клювати яйця і їсти шкаралупу. Дівчата набрали ночовки журавлини й поклали ще дві в'язки сушених боровиків.

Мали що продати й хлопці. Пятрас давно вже прибирав пучечків грубої щетини й кінської волосіни. Цей товар охоче купують кедаїняйські щіточники. Крім того, він ще має чотири тхорячі шкурки. Тхорів спіймав на саморобні сільця молодший Пятрасів брат Мікутіс.

Пранайтіс багатший. Він везе на продаж дві вовчі шкури, трьох куниць і двох зайців, що їх уполював позавчора, після нічної пороші. Пранайтіс — завзятий мисливець і любитель постріляти. Це вже буде три роки, як у солдата-втікача він придбав рушницю й з допомогою вмілого шіленайського коваля Дундуліса пристосував її до мисливських потреб. Багато кмітливості, обережності й терпіння треба було мати Юозасу, щоб дістати пороху, шроту. А скільки хитрощів — щоб на полюванні не попастися вїтові, управителеві, десяцькому чи якомусь чужому, бо кожен міг донести на нього панові або поліцейському. Рушниця й мисливість — не кріпакова розвага.

Коли два приятелі дісталися в місто, базар уже вирував. На ньому кишла сила людей — піших і кінних. Ще на самому початку Пятраса та Юозаса обступили євреї, питали, що мають на продаж, засовували руки під покривало і, вхопивши товар, витягали його нагору, роздівлялися й пропонували свою ціну. Ціни здавалися хлопцям не такі вже й погані, тож, поторгувавшись і взявши трохи дорожче, як давали їм перші, вони продали все, що були привезли. Тепер матимуть більше часу поникати між людьми й по крамничках. Поставили гніду в спокійному місці та й пішли приятелі на базар.

Тут стояло чимало саней і grindжол, а поміж ними снували єврейчики, кричали, набивалися своїми цінами, торгувались, лаялись, ішли геть і знову повертались, коли товар їм був потрібний, а хотіли взяти його якнайдешевше. Тут тинялося багато й таких людей, що ні купляли, ні продавали, а лише з цікавості терлися в юрбі; постоять біля тих, що торгуються, та й далі пливуть, влившись до живої течії, що рухається то вперед, то назад.

Пятрас Бальсіс і Пранайтіс подивувались, як побачили на базарі зерно: жито, ячмінь, овес. Весною продавати зерно? Для кріпаків маєтку Багінай це була незвичайна новина. Вони щоразу після того, як пекли хліб, з острахом поглядали,

що тале купка жита; коли ж мололи, змішували його з ячменем, бо передбачали: через місяць-другий уже й висівчаному доведеться радіти, і це перед самісінькими жнивами. А тут ось продається жито!

Придивляються Пятрас та Юозас до тих продавців і помічають, що їхні сани кращі, як у інших — полозки залізом підковані, — і коні в них кращі, і вони самі краще одягнені й гладкіші.

До молодиків прив'язався жвавий балакучий чоловічок, помітив, як здивовано позирають вони на мішки із зерном та їхніх продавців, оглянув їхню вбогу вдяганку та й каже:

— Ви, хлопці, мабуть, іздалека будете?

— Із Пабярже, — відповідає Пятрас.

— Майже стільки нам і до Сурвілішкіса, — додає Юозас.

— А якого ж ви пана? — цікавиться чоловічок.

— Пана Скродського, — відповідає Пятрас.

— Маєток Багінай, — уточнює Юозас.

— Скро-о-одського... Багінай... — повторює протягом чоловічок, наче дивується і разом з тим дає знати, що тепер йому все ясно. — Ну, коли ви пана Скродського, то хлібця, звичайно, не продасте, — провадить він і тут же додає: — Але й не купите. Грошенят ніде взяти.

— А оці, що продають, то звідки вони? — питає Пятрас чоловічка.

— Це казенні з Кракяй, а там далі двоє сидять і з вашого краю. Чиншовики пана Сурвілі з маєтку Клявай.

Пятрас киває головою:

— Знаємо. В них усе інак.

— Бачте, в Кедайняй недавно військо пригнали, то все й подорожчало, — пояснює далі незнайомиць. — Хазяїни враз це відчули й он скільки того добра знайшлося. Е, тітко, по чому масло? — спитав він гладку господиню, що розсілася на снях, як квочка на яйцях.

Господиня зміряла їх з голови до ніг і в'їдливо відпекла:

— Не по вашій кишені. Жаль і рота студить.

Чоловічок анітрохи не образився й хитро підморгнув Пятрасові:

— Казенна... Бачиш, як набундючилась. І мене за кріпка прийняла.

Базаром снували й дворяни. Їх можна пізнати по високих чоботях із жовтої шкіри, кольорових плюшевих комірцях, зашнурованих грудях, вуглуватих шапках із широкими козирками, а тих, що одягнені простіше, — хоча б за польською мовою. То там, то сям юрбою чванькувато пропливав і справжній пан, поміщик, обережно вибираючи, куди ступити, бо вдень сонце пробилося крізь хмари, потепліло, сніг на базарі розкис і став танути, на проходах зробилося болото, під ногами чавкала грязюка, хлюпала вода.

В іншому місці ринку євреї продавали міські товари. Люб'язний чоловічок, що не відставав од двох приятелів, радив, де що є, де що дешевше купити. Отож хлопці купили солі, тютюну, заліза, Пятрас — шапку, сестрам по стрічці, Юозас — ножа, халяви зі старих чобіт на клумпи, дроту на гаки, — майже все, що були собі надумали.

Та ось на краю базару, за столиком, сидів продавець усяких святих речей. На столику лежали рядками «Золоті вітари», «Брами», «Життя святих», псалтирі, далі в'язочка воскових свічок, на другій половині — чотки, ладанки, медальйони, хрестики, тут же настінні ікони й маленькі іконки — закладки для молитовників.

Як тільки Пятрас бачив десь книжку, то не міг стриматися, щоб не зупинитись і не погортати її. Отож гортав і тут, але нічого нового не знайшов. Молитовників і псалтирів батько накупив, календарів придбали перед Різдвом, «Гяновайте» Івінскіса також мають. Але ось продавець вийняв дві книжки, яких він ще не бачив. Пятрас бере одну й читає: «Мікалоюс Акелевич, Лементорюс, або початок науки, складений для малих діток, коштує п'ять грошів».

Букварем Пятрас зацікавився: дешева книжечка, треба взяти для Мікутіса, бо в старому він уже всі склади указкою-«дисципулкою» повиколовав. Тоді продавець виймає ще одну, стару-престару книжку, що називається: «Сімонас Станявічюс. Дайни жемайтійські». Зацікавився Пятрас і цією книжкою. Пісні він дуже любить. Дома в нього є «Гімни світські й духовні» Страздаса, є й чимало всяких пісень, що сам записав, візьме й ці, жемайтійські. Але чи вистачить у нього грошей? О, вистачить! Ще й зостанеться дві гривні. Пятрас розстібає свитку й засовує книжки подалі в пазуху.

Юозас Пранайтіс знає захоплення приятеля книжками й не відраджує його купляти, а той чоловічок, що до них пристав, дивується:

— Бач, який ти грамотний! Книги читаєш!.. Чи й писати вмієш?

— Умію, — відповідає Пятрас.

А Юозас ще й підкидає:

— Він має багато записаних пісень. Дуже гарних, нечуваних. Тепер їх усі багінайські села співають.

— А хто ж тебе навчив? І читати, й писати? — допитується незнайомиць.

— Змалечку. Спершу даракторюс, потім дядько.

— Дядько, кажеш? А хто твій дядько?

Пятрасів дядько — лакей. Служить у пана Сурвілі в маєтку Клявай. Пятрас дуже шанує свого дядька й зовсім не збирається кожному незнайомцеві про нього розповідати. Тож прикинувся, що не чув запитання, й звертається до Юозаса:

— Так от ми й скупились. Може, сходимо в місто поглянути?

Але Пранайтісові треба ще одне купити — пороху. Якось довірився тому догідливому чоловікові. Одвів його далі від продавця святих речей, оглянувся, чи ніхто не чує, і питає:

— Ви часом не знаєте, де можна пороху купити?

Чоловічок дивується:

— Пороху?.. А навіщо тобі порох?

— Люблю полювати.

— І рушницю маєш?

— Маю.

Чоловічок хвилинку обдумує. Він ще раз пильно вдивляється в обох приятелів. Обидва йому сподобались, як тільки їх побачив. Той, що купляв книжки, високий, років тридцяти чоловік, довгобразий, русявий, довгоносий, з міцними жилавими руками, видається розумним і затятим. Його сіруваті очі не бігають поверху, а дивляться глибоко, відверто, хоч і сумні. Другий, нижчий зростом, чорнобривий, — так само міцний, сміливий і розсудливий, може, ще впертіший за першого. Коли він гляне з-під темних, густих брів своїми карими очима, то аж трохи ніяково стає. З незнайомим він розмовляє поштиво, але в його словах запобігання немає. Бач, і поміж кріпаків

Скродського narосли цікаві хлопці, — дійшов висновку незнайомиць.

— То як із порохом? — не відступає Пранайтіс.

Чоловічок киває головою:

— Добре. Знайдемо й пороху. А ти порох бережи. Гав не стріляй. Потрібен він буде на більшого звіра... — додає якось дивно й примружує ліве око.

Не знати чого, але відчув тепер довір'я до чоловічка й Пятрас. Усі троє вже прийшли на край ринку, як ураз праворуч, де починається велика міська вулиця, загримів барабан. Усі обернулися в той бік. Барабан подавав знак, що буде оголошено щось важливе: може, якийсь новий наказ графа Чапського про базари, а може, розпорядження властей. Іноді так оповіщають про великий злочин — убивство, грабіж, злодійство, втечу в'язня, кріпака, солдата. Отож усі стали пробиратися до того місця, де гримотів барабан.

На ринок кризь наговп просувалося кілька чоловіків. У барабан гатив один із жовтими гудзиками, схожий на канцелярського сторожа, слідом за ним крокував високий, із закрученими вусами, червоними шнурами на грудях жандарм і ще один попанськи вбраний чоловік, що тримав у руці жмут паперів. По п'ятах ішов кедайняйський справник, пристав, жандармський ротмістр і головний управитель маєтків графа Чапського. Поодадь у юрбі никали ще кілька поліцаїв і жандармів. Із сусідніх вулиць і різних кінців базару, місячи грязюку, бігли люди, наче барабан скликав їх на якусь незвичайну урочистість.

Тут барабанщик і ті пани, що за ним ішли, зупинилися, а чоловік, який ніс за жандармом папери, виліз на сани, щоб усі його бачили й чули. Пятрас Бальсіс, Пранайтіс і жвавий чоловічок опинилися майже в кінці юрби. Люди штовхалися, галасували, кричали, одні, вступивши в болото, лялялись, інші сміялись і, здавалося, важко буде й почути, що казатиме отой пан на санях. Але гамір юрби заглушила ще гучніша, як була досі, гримотня барабана, що раптово обірвалась.

Пан на санях загукав:

— Ей, люди! Люди!.. Тихіше!.. Слухайте!.. Слухайте маніфест його величності найсвітлішого государя Олександра Другого! Слухайте маніфест про скасування кріпосного права, панщини!

На цих словах юрба принишкла, мов заворожена. Кожен уже чув балачки, що кріпосне право буде скасовано. Ті чутки витали вже кілька років, тож люди їм і вірити перестали. І ось нарешті. Невже правда?! Люди аж шиї повитягували й роти пороззявляли, щоб не прогавити жодного слова.

А пан на санях розгорнув у руках папери, прокашлявся, відхилився назад і став голосно, як тільки міг, читати:

— З Божої ласки ми, Олександр Другий, імператор і самодержець усєї Росії, король Польський, великий князь Фінляндський і т. ін., і т. ін. оголошуємо всім нашим вірним слугам. Божим провидінням і священним правом престолонаслідування будучи покликані на престол усєї Росії, ми дали собі в серці зарік прихилити своєю царською любовію й опікою всіх наших вірнопідданих всякого походження і стану, від тих, що вправно володіють мечем ради захисту вітчизни, до тих, що спокійно працюють своїм ремісничим інструментом, від тих, що виконують вищу службу державну, до тих, що орють у полі борозну сохою чи плугом.

Після цього піднесеного вступу пан на санях трохи стихив голос і читав далі, як імператор побачив, що права поміщиків були дуже широкі, але не обмежені законами, і через те чинилося багато тяжкого свавілля над селянами.

Незабаром читець охрип, став плутатися в довгих реченнях, але знов напружив сили й поправився, читаючи, як імператор, покликавши Бога на поміч, вирішив видати положення, що дасть кріпакам право стати вільними сільськими громадянами.

Пан на санях покашлював і покректував, і далі читав, які залишено права й накладено обов'язки на поміщиків і селян. Так, за поміщиками зберігається право власності на всю їхню землю, а селянам надано право викупити свою садибу й відповідну кількість землі, відведена їм у постійне користування за обумовлену в положенні ціну й повинності перед державою. Викупні грамоти мають бути складені за згодою поміщика. На те, щоб повкладати угоди й упорядкувати всі справи, дається два роки. До того часу дворова челядь і селяни залишаються в розпорядженні панів і мусять виконувати всі повинності, як і раніше. Для підтримання порядку поміщики мають право судити й карати злочинців, аж поки будуть встановлені нові волосні суди.

Пан на снях знову підвищив голос і словами маніфесту закликав до Божого провидіння, що боронить Росію, до християнського закону, слів апостола, а потім напружив сили й піднесено завершив:

— Перехрести себе, православний народе, і поклич разом з нами Боже благословення на твою вільну працю, запо-руку твого домашнього щастя й загального добра.

Загуділо, захвилювалося людське море, та знову тут за-гримів барабан, і чоловік на снях замахав руками, даючи знак, що він хоче ще говорити. Коли гамір стих, він гукнув:

— Люди, слухайте! Я прочитаю вам деякі місця з поло-ження про селян, відпущених із кріпацтва. Слухайте! По-пер-ше: кріпосне право на селян і дворових людей у поміщицьких маєтках скасовується на всі часи, як указано в цьому й інших положеннях та правилах. По-друге: згідно з цим положенням і загальними законами, селянам і дворовим людям, що вихо-дять з-під кріпацтва, надаються права вільних людей, як їм особисто, так і їхньому майнові.

Він став перебирати аркуші, мабуть, шукав, що б ще про-читати, але людям уже було досить того, що почули. Юрба сунула назад, розсипалась по ринку, знайомі й незнайомі го-ворили одне до одного, питалися, раділи, декотрі висловлю-вали сумніви, мов побоювалися, що, може, не так зрозуміли, нібито ненависної панщини справді вже немає.

Пятрас Бальсіс уважно вислухав усе, що читали, низав плечима й мовив:

— То як це тепер? Мов скасували й мов не скасували кріпацтво... Виходить, що ми маємо викупляти свою-таки землю, а пани ще два роки з нас дертимуть шкуру?

Пранайтіс мовчав, а жвавий чоловічок глибоко зітхнув і обізався:

— Добре, аби тільки два роки. Адже сказано, що викуп-ляти землю можна лише за домовленістю з паном і за його згодою. А хто примусить пана погодитись?

Непомітно до цих трьох наблизився четвертий, схожий на зубожілого шляхтича. Почувши останні слова чоловічка, закричав сердито, аж настовбурчилися його вуса:

— Ніхто не примусить! Обдурич нас імператор! Не одер-жимо ні землі, ні волі! Повстання треба! Революції! Відно-

вити Річ Посполиту! Тоді буде всім і земля, і воля!

Але ззаду підкрався п'ятий, з закрученими вусами, хоч одежею не схожий ні на жандарма, ні на поліція, втупився очима в шляхтича і, передражняючи, затряс головою:

— Ну-ну-ну!.. Річ Посполита! Аякже.. Його величність найсвітліший государ скасував панщину, дав землю і волю, то тут же й повилазили всякі кроти на денне світло. А чи знаєш ти, заколотнику, що імператор уже давно хотів дати людям землю і волю, тільки ваші пани опирались. Пани й тепер не хочуть маніфесту, пани зчиняють бунт, щоб вернути панщину, щоб знов могли шмагати селян. Ось якої революції хочуть польські пани!

Шляхтич подався вбік, перескочив через калюжу, змішався з людьми і щез. Вусач вилаявся, сплюнув і, відходячи геть, забурмотів:

— Знаємо таку сволоту... Варшавські агенти... Людей баламутять.

А чоловічок махнув обома руками, мов щось важке скинув, моргнув лівим оком і весело сказав:

— Е, хлопці! Що там буде далі, побачимо. Але сьогодні добре, що кріпацтва нема. Ну, бувайте здорові. Може, коли зустрінемося, а тепер гайда своїми дорогами.

— То як же, дядьку, з порохом? — нетерпляче нагадав Пранайтіс.

— З порохом, кажеш? Ну що ж?.. Порох не випарується... Чуєш, хлопче, як тобі справді коли потрібен буде порох на великого звіра, — він знову примружив ліве око, — то поспитай Гугіса в Расяйняйському повіті, коло Бятігали, село Кяльмішкяй.

Більше він нічого не сказав і розчинився в натовпі.

Ринок потроху став порожніти. Базар закінчувався. Така незвичайна новина всіх зворушила, розігнала. Ніхто вже й не дивився на покупки всякі. Люди раділи. Не всі вслухалися в слова маніфесту, не всі добре його зрозуміли. Проте всім запала в голову одна думка: кріпацтва вже немає! Ця думка усе розросталась, заглушаючи сумніви й неясності. Що там усякі права, обов'язки та повинності, викупи та виплачування! Адже ясно було сказано: панщину скасовано навіки! Кріпакам імператор дає права вільних людей!

Люди поспіхом ладнали сани й grindжолі, покрикували й вибиралися з товкотнечі на узбазар'я, на дорогу, поганяли батогами кобилок та жеребчиків і несли радісну звістку додому. А декотрі тайкома позирали на корчму, підкрадалися ближче, чи не бачить хто із знайомих, прошмигали всередину. То й що, як позаторік вони присягались на тверезість! Сьогодні такий день!.. Як тут не випити, не повеселитись цей єдиний раз, коли проклятої панщини позбулись! Унезабарі всі шинки біля ринку гуділи, як бджолині вулики в сонячний день. В одному-другому вже залунали пісні, дарма що був час Великого посту. Небагато й випили, а швидко веселіли й хмеліли, в інших у серці вже тліли й помстливі почуття до панів. Із наріжного шинку з зеленими віконницями вибрели напідпитку два хлопці, обхопили один одного за поперек і, похитуючись, затягнули:

*Вітчизно наша, чорт панноту носить
Ускрізь полями, темними лісами.
Таке носіння, що саме квиління.
Зорем панами, заскородим ниву.
Паня у борозні біжить хай живо ¹.*

Бальсис Пятрас із Пранайтісом Юозасом вибралися з міста й пустили гніду трюхцем додому. Якийсь час їхали мовчки, але в обох на серці було легко, у грудях світло. Правду казав той чоловічок з Бятігали — Гугіс, здається, його прізвище, — як там буде далі, побачимо, а сьогодні добре, що панщину скасували!

Радісний настрої обом приятелям піднімав і м'який напівсонячний день кінця березня. Чи не вперше цього року запахло весною. Санна дорога, правда, ще тверда, але схили пагорбів та узгір'я на осонні вже чорніють без снігу. Пятрас обвів очима ті пагорби й узгір'я, глянув на затягнуте легкими хмарками небо з синюватими просвітами і сторожко напружив слух, чи не почує жайворонка. Так, справді — щебече! Але де він щебече, не побачиш. Його спів

---

¹ Тут і далі переклад віршів, крім позначеного зірочкою, Дмитра Чередниченка.

невіддільний від неба, від тих пагорбів і схилів. Але він співає, отже, настає весна! Ген і ворони та галки кружляють над вільшиною, вони то сідають, то знову злітають. Відчули весну, гнізда мостять.

З пагорба краєвид простягається аж до самого бору, що синіє вдалині праворуч. Той краєвид урізноманітнюють кущі, гайочки, горішина. Це все поміщицькі поля. Може, Чапського, може, якогось іншого пана. Рідко де побачиш село. Вони туляться десь у долині, зарослі деревами, занесені снігом.

Дивлячись на ті неосяжні поміщицькі поля, Пятрас пригадує, що йому дядько Стяпонас розповідав про графів Чапських. Жорстокі вони й несправедливі пани. Передбачаючи, що кріпацтво з часом усе-таки буде скасовано, самі відпустили частину кріпаків, але без землі. Одних приписали до містечок, інших зробили орендарями, а все для того, щоб тих і тих легше було придушувати, мати дешевих працівників.

Але Чапських не зрівняти з їхнім, багінайським паном Скродським. От де людоїд! Скільки він крові пролив, скільки сліз видушив!

Наразі Пятрас згадав один страшний випадок минулої осені й каже Пранайтісові:

— Ех, Юозасе! Якби Євуте була діждала цього дня, все у вас по-інакшому склалося б.

Пранайтіс здригнувся, звів брови й зціпив зуби, його обличчя аж перекошилося. Болючий спомин, мабуть, завразив глибоку рану в серці. Він нічого не відповів, тільки хльоснув батогом кобилу, так, що та пустилася галопом, розбризкуючи копитами сніг.

По хвилі Юозас трохи оговтався й запитав приятеля:

— А твої справи з Кядулісовою Катре як?.. Здається, батько проти?

— Що батько! — махнув рукою Пятрас. — Батька ми умовили б. Пана боїмось. Ти ж знаєш норів Скродського. Тепер ось побачимо. Після цього маніфесту, може, обернеться на краще. Читав же той, що кріпакам надано права вільних людей.

— Знаєш що, Пятрасе? — нараз пожвавився Пранайтіс і повернувся до Бальсіса. — Мені тепер набігли на думку

слова того Гугіса про порох на великого звіра. Бачив, як він примружив око? Як ти думаєш, що він хотів сказати?

Пятрасові мов хто шпигнув у груди, але він удав, наче йому байдуже.

— Що ж... може, він бачив, як ми продавали заячі й вовчі шкури. На вовка то, звісно, пороху не жаль, а на зайця не варто.

— Так, Пятрасе, на вовка не жаль пороху! — крикнув Пранайтіс і знову хльоснув кобилу.

Коли гніда втомилася й стала йти ходою, він більше її не підганяв, але їхали мовчки, кожен поринув у свої думи. Ну, що там їх чекає в порожніх дворах, у темних курних халупах. А тут світло, широко, високо і просторо! І косе проміння сонця, що з прояснілого неба хилиться на захід, так приємно голубить щоки.

На півдорозі їх обігнало двоє саней. У перших сиділи два, у других три звеселілі чоловіки. Шлях пролягав проз якийсь маєток, ріг будинку якого білів із-за дерев парку. Боковою дорогою з лісу кріпаки везли заважкі сани дров. Стомлений і змилений кінь аж парував, глухо дихаючи і водячи боками, а селяни підставили плечі й підпихали сани ззаду.

— Ей, хлопці! — замахав рукою з перших саней чоловік. — Кому ці дрова?

— Панові, кому ж іще? — відповіли ті.

— Панщини вже немає, знаєте? — кричав той із саней.

— Як це вже немає?... П'яний ти, чи що?

На шляху задзвенів із саней сміх.

— П'яні ми, брате, на radoсах! У Кедайнай, на ринку, царський маніфест читали. Сам губернатор був! Уже немає кріпацтва!

— Перекидайте дрова у яр! — гукали з других саней.

Тут і Бальсіс із Пранайтісом під'їхали.

— Чи правду вони кажуть? — спитали молодики, що прибігли від гринджолів з дровами. Вони знали, що люди давно вже балакають про незабарне скасування панщини. Чи вірити словам цих чоловіків, чи не вірити?

— Чи правду вони кажуть? — знову повторили те саме запитання.

— Правду, — підтвердили Бальсіс із Пранайтісом. — Читали маніфест. Кріпацтва вже немає!

Із других саней зіскочили три чоловіки й з криками бігли до гринджолів із дровами.

— Перекидайте дрова у яр! Уже немає панщини! Нехай померзнуть пани! Нагрілися від нашого поту!

Тепер заворушились і дроворуби:

— І справді, хлопці! Замучила нас та клята панщина!.. У яр дрова!

Обступили всі гринджоли, поставали з боків, уперлись плечима, — і дрова заторохтіли в яр.

Весельчаки посідали в сани й підстьобнули коней, а дроворуби поспішили в своє село з незвичайною звісткою.

Бальсіс і Пранайтіс так само підігнали гніду, бо живо надходив вечір. Привезуть і вони багінайським кріпакам радісну звістку.

II

Із усіх сіл маєтку Багінай найбільшим було село Шіленай. Понад верству обабіч дороги тягнулися його садиби з хатами, городами, садочками й гайками. По багатьох хатах, що вже осіли, і порослих мохом дахах, по високих липах над дорогою, вербах і яворах кожен міг судити — це село було давнє. Старші люди шіленайські говорили, що їхні батьки не пам'ятали тих часів, коли виникло на цьому місці їхнє село. Колись, правда, воно було менше. Дід теперішнього багінайського пана переселив звідкись кілька нових сімей, яких виграв у карти в свого сусіда, і кільком місцевим приймакам наділив по півволока¹ землі. Пришельці швидко влилися в життя села, його біди і звичаї, і тепер ніхто вже не згадає їхнього походження.

Одними бідами й клопотами жили шіленайські господарі, тягли одне кріпацьке ярмо, поганяли їх нагайками та різками одні панські управителі, прикажчики й кати, а все-таки кожен був не схожий на свого сусіда; були й такі, що яскраво виділялись із загальної сільської сірости.

---

¹ Волос — 20 десятин.

Як із Сурвілішкіської дороги звернути в село, праворуч стоїть садиба Галініса. Вона нічим не вирізняється з-поміж інших, хіба що великою, старезною липою над дорогою. Галініс охоче б її звалив, бо від неї темно в хаті й весною довго тримається паморозь, вона заглушає чимало городу. Але Галінісова липа — окраса всього села. Наближаючись до села з боку Сурвілішкіса, найперше помічаєш Галінісову липу. Коли проходиш повз неї, чуєш запах села й відчуваєш себе вдома. Влітку, як липа зацвітає, на ній цілий день гудуть бджоли й пахне медом. Сам Галініс у садку й на городі тримав з десяток бджолиних сімей. У селі чимало є лип, та жодна з них не може дорівнятися Галінісовій. Як же пиляти таке дерево!

Галініс ще й молодий чоловік, років сорока. Поховав батька, оженився, двоє дітей померло, а троє росте. Найстаршому, Пранукасові, десятий рочок іде, при личманові, старшому пастухові, уже може й пасти. Галініс має волок землі, отож мусить наймати хлопця й дівчину, щоб можна було відбути панщину і свою ниву обробити. Наймити у цій окрузі дешеві, бо поля тут поганенькі, а людей для маєтку Багінай вистачає.

Найближчий Галінісів сусід на тому самому боці вулиці — Повілас Даубарас, один з найкращих шіленайських господарів. Даубарасові вже сьомий десяток, але він ще міцний дідок. Високий, сухорлявий, плечистий, трохи сутулий, сивуватий, але не лисий, він поважно вирізняється з усіх чоловіків села. Здорове, кістляве його обличчя з обвислими вусами й добрими синіми очима привертає увагу кожного. Даубарас сам справляється з усіма господарськими роботами, негірше за молодих. Міцний це, оццадливий господар, але й справедливий. Ніхто не скаже, що він когось образив. Навпаки, для кожного, хто до нього звернеться, не пожаліє доброго слова, а іноді й підтримки. І Даубарас мав волок землі, але наймитів не тримав. Десять років тому він поховав жінку, сам виростив три, як тополі, дочки. Двох віддав заміж у сусідні села, а третій доньці узяв приймака Мікнюса, повільного, але роботящого чоловіка. Усе необхідне по господарству робив сам Даубарас, а зять відбував панщину й повинності в маєтку, але він тим не кривдився, бо відчував себе спокійним і забезпеченим за тестевими плечима. Зате Мікнювене була справжня

господиня. Ростила двох синів і чекала третього. На роботи по господарству й на панщину наймала дівчину.

Навряд чи впоралась би Мікнювене й зі своєю наймичкою, якби не стара Пямпене. Недолюблювала вона, як і все село, ту Пямпене, але що поробиш, коли батько затявся й опікується тією відьмою. З іншого боку, Пямпене роботяща й тямуща баба, тож і Мікнювене поволі з нею звиклася й уже не заводилася з батьком, коли той гукав цю гострооку щось зробити чи допомгти.

Не тільки дочка, але й усе село якийсь час косувало на Даубараса, чого він, коли померла жінка, став водитися з Пямпене, тією недоброю на очі чаклункою, якої всі бояться й здалека обминають.

Жила Пямпене на другому кінці села в маленькій халупці, при якій мала в кілька десятків сажнів грядочку, що хтозна-як їй перепала, коли в Багінай ще владарював батько теперішнього пана. Ніхто від Пямпене якихось повинностей чи панщини не вимагав, ні вїйт, ні управитель, ніхто із челяді до неї не чіплявся, ніякі панські накази її не турбували. Панові її робота була непотрібна, місця вона займала небагато, а челядники, як і всі сільські люди, її не чіпали із забобонного страху, щоб вона спересердя чого поганого не наслала.

Коли, як і через що склалася думка, ніби Пямпене — відьма й чаклунка, ніхто не знав. Здавна, скільки й пам'ятають, усі її вважали такою. Що тільки комусь погане приключиться в селі, всі на Пямпене вину звалюють. Тут же пригадують, що той чи та була з нею посварилася за козу, друга — за курей, хлопець третьої на неї грудку кинув, на четверту вона так подивилась, що аж у серце кольнуло, в іншій вона корову погладила — й та не дала молока, словом, причину всіх нещасть шукали й знаходили в діях, висловах, погляді Пямпене.

Що правда, то правда — очі та жінка мала справді особливі. Ніхто не міг витримати сили її пронизливого погляду. Часто бувало, що людина чи то йде через село, думаючи про своє, чи то на людях із кимось розмовляє і враз, ні з того, ні з сього, обернувшись, зустрічає спрямований на неї колючий погляд тієї баби. Незрозуміла тривога стисне тоді людині серце, вона мерщій опустить очі, засуне руку в кише-

ню або за спину й там покаже відьмі дулю або похрестить, щоб відвернути від себе нещастя.

Трохи Пямпене й сама була винна, що односельці стали боятися її та обминати. Помітивши, якого страху наганяє її погляд і слово, вона стала тим навмисне користуватись. Годі їй, суворо глянувши, пострахати: «Ну, ну, згадаєш ти мене!..», «Дивись, щоб тобі печінка не перевернулась!», «Стривай, ти мені руки-ноги цілуватимеш!..» — і тут же гнів сусіда чи сусідки влягається, і Пямпене отримує, що хотіла.

З іншого боку, вона часто й потрібна селу. Як, було, вкусить когось гадюка, покусася скажений собака, заслабне людина чи тварина, то кожен і піддобрюється до Пямпене і, хоче чи не хоче, просить допомогти. Усі знали, що вона має багато зілля, коріння, настоянок і камінчиків од усякої напасті.

Пямпене ростила й дочку, хоч ніхто в селі не пригадує, щоб вона мала коли-небудь чоловіка. І це була ще одна причина того, що її зневажали. Дівчина росла в нужді, всі з неї насміхались. Усі обзивали її, ненавиділи. Дочку відьми обминали, як і саму матір. А Насте була гарна дівчина з такими самими, як у матері, гострими очима й чорна, мов циганка. Коли вона трохи підросла, не один сільський парубок задивлявся на неї, а коли виросла на струнку, високу дівчину, всі молодші чоловіки, одні відверто, інші крадькома, шукали нагоди пройти повз хатинку Пямпене, чи не побачать на городі або в квітнику ту циганку Насте. Вона приваблювала чоловіків навіть з інших сіл. Усім було відомо, що карклішкяйський Дзідас Моркус зачастив до Шіленай і треться коло хижі Пямпене. Хто зна, чим би все те кінчилось, якби Насте раптом не зникла кудись із села. Після того минуло вже років п'ять, але її ніхто більше не бачив. Хтось казав, що вона служить у якомусь маєтку в Жемайтії.

До Насте, дочки Пямпене, красою могла дорівнятися молодша Кядуліте, Катре, хоч її краса була зовсім інакша. Кядуліте — русокоса, синьоока дівчина, хіба що зростом схожа на Насте. Дивно, що Катре всі вважали найкрасивішою дівчиною села, а ту Насте прозивали смуглявкою, циганкою, вирлоокою, проте всіх хлопців округи тягло не до красуні Кядуліте, а до смуглявої відьминої дочки.

Тільки один Бальсіс Пятрас ось уже три роки не спускає з Катріте очей. Все село знає, що Пятрас ось-ось посватає Катре, та минає рік за роком, а весілля все ще ніяк не діждуться. Кажуть, старий Кядуліс не хоче віддавати дочку за Пятраса, а може, є й інші причини.

Кядуліси з Бальсісами чогось не миряться здавна. Вони — близькі сусіди, на тому самому боці вулиці. Всього один двір відділяє їхні садиби, але їхнє життя й натури їхні зовсім не схожі. Бальсіси — світлі люди, живуть, правда, незалежно, як і всі кріпаки в Багінай, але й у біді вони вміють тримати все чистіше, світліше. Їхня хатина — курна, як у всіх, але є в ній і друга половина, світлиця, де можна гостей прийняти і самим, дждавшись тепліших днів, вільніше простягтися. Та й інші будівлі в Бальсісів добре доглянуті, дахи полатані, тини неповалені, подвір'ячко чисте, в садочку кілька колод бджіл.

Усі роботи — в мастку й на своєму волоці — Бальсіси пораяють своїми руками. Два дорослі сини, Пятрас і Вінчас, дві дівчини, Гяне й Онуте, і найменший син Мікутіс, якому пішов тринадцятий рік, справляються з усім, що треба, та й батьки ще на силі, — роботяща й злагідна родина, яку шанують у всьому селі.

Старші люди в Шіленай пригадують, що росло в Бальсісів троє братів. Найстаршого, Антанаса, були взяли у рекрути, але він, кажуть, утік і опинився десь у Жемайтії. Тепер, крім самих Бальсісів, ніхто нічого про нього не знає. Середній, Йокубас, ось господарює на батьківщині, а доля найменшого, Стяпонаса, ще незвичайніша, як у Антанаса.

Більше як двадцять років тому Стяпукас пас худобу в мастку Багінай. Тоді був живий батько теперішнього пана, ще лютіший за сина, і мав він прикажчика, ще жорстокішого за нинішнього. Одного вечора було багато гостей. Коли вони роз'їхались, вранці спохватилися, де Стяпукас. Так він і пропав, як у воду впав. Тільки ось років десять тому в мастку пана Сурвілі з'явився лакей Степан Бальсевич — той самий Стяпукас, лише виріс, змужнів, помудрішав. Де і як перебував до того, не любить розповідати. Тільки й відомо, що бував у Ризі, Вільнюсі й навіть Варшаві й що в пана Сурвілі служить із власної волі. Скродський чомусь

удає, ніби нічого про нього не знає. Степан анітрохи не заперечує кривдності з Бальсісами. Досить часто перевідує брата в Шіленай, він і старшого небожа Пятраса навчив письма й просвітив, що все село вважає Пятраса за найученішого чоловіка в усій окрузі.

Стара Бальсене — найкраща ткаля в усій парафії. Її тканки, фартухи, восьминиткові й шістнадцятиниткові рушники та скатертини викликають у майстровитих ткаль зачудування й заздрість. Цього мистецтва навчила вона обох дочок. Тільки старша, Гяне, більше полюбляє полотно й рушники, а молодша, Онуте, клопочеться веселими тканками, фартухами і юстами — поясами.

Старі Кядуліси обоє, особливо батько, з підозрою і незадоволенням поглядають на Бальсісів. Ніщо їм не подобається: ні працювитість батька, ні вченість Пятраса, ні ткання жінок, і навіть дудки й шпаківні найменшого, Мікутіса, викликають у серці Кядуліса ворожі почуття й лихе бурчання. Кядуліс найвідсталіший і найтемніший господар у Шіленай. Вічно похнюплений, захльорений, усе в тому самому потертому кожусі, підперезаному путами, в насунутій на лоб шапці, спираючись на палицю, він, чимось заклопотаний, ніби усе кудись поспішає, а насправді нічого не робить, тільки й вищукує, як причепитися до жінки й дітей. Має так само цілий волок, сім'ї в нього стільки ж, як і в Бальсісів, — два сини й три дочки, але ніяк не вправляються вони з роботою, а доглянути садибу не мають ні часу, ні охоти. Будівлі його убогі, неполагоджені, тини повалені, худоба худюча, навіть і в найкращі роки в нього не вистачає ні хліба, ні кормів. Війт уже давно гострить на нього зуби й доніс би панові як на нікчемного господаря, та Кядуліс любить відвідувати шинок і часто пригощає війта, управителя та іншу челядь. Панщину відбувають сини й дочки, а зі своїм волоком і садибою — сам знай!

Кядулісова Катре, друга дочка, виділяється з усієї сім'ї не тільки красою, але і вдачею. На її працювитості, власне, й тримається батькове господарство. На панщину позмінно ходять брати й сестри, а для Катре, найчастіше з братом Йонасом, залишаються волок і домашні клопоти. На панщину її не посилають, бо так вимагає від батька мати. Дома

потрібна метка й проворна, крім того, Катріте красива. А мати знає, що красивим дівчатам у маєтку краще не показуватись. Сестри — старша, Уршуле, і молодша, Барбьяле — не задрять домашнім роботам і клопотам Катре. На панщині можна й побайдикувати, коли з прикажчиком по-доброму, і з хлопцями пожартувати, а дома біжи та біжи. Їм більше подобається удавати, коли прийдуть додому, що ніг-рук не можуть підняти, і покрикувати, чому досі корів не подоїла, свиней не позаганяла й нічого їсти.

На тому самому боці вулиці, прямо перед садибою Даубараса, живе Сташіс, уже похилих літ господар, хворобливий, задишливий, із закислими очима чоловічок. Сусіди його не люблять за надто велику покірність панові. Справді, кожне слово пана чи його прислужників для Сташіса святе. Такі великі в цього чоловіка слухняність і покірність, що він виправдовує навіть явно несправедливі чи непристойні панові вчинки. Свій рабський погляд на панів, на визнання їхньої всякої вищости він виражав нехитрими, але, на його думку, влучними словами, що виправдовують будь-яку поведінку панів: «Пан — це, бач, завжди пан». Бувало, що Сташіс через свою рабську слухняність і необачність шкодив сусідам. Він зараз же, безвідмовно, виконував кожне розпорядження прикажчика, хоча, коли б поторгуватись чи повагатись трохи, то можна було б якоїсь роботи або повинности уникнути. А коли Сташіс слухняно виконує вимогу, управитель чи прикажчик уже й інших заставляє те саме робити. Таємного злочинця в селі ніхто маєткові не видавав, а Сташіс, коли його питали, завжди виляпував усе, що тільки знав. Тому сусіди вважали Сташіса зрадником і панським агентом, хоч він ніякого зиску зі своєї слухняности не мав.

Через такі стосунки найбільше переживала старша дочка Сташіса Марце, дужа, червонощока, опецькувата дівчина. У селі її всі любили за відверту вдачу, жваву мову і кмітливість. Крім Марце, в домі Сташіса ще товклися одна дочка й троє синів. Тому й сільська молодь не обминала Сташісового двору, у вільний час охоче сюди навідувалась.

Між Кядулісом і Сташісом стоїть хата Грігалюнаса. Грігалюнас — невеликий, худий, лисий чоловік, тихий і завжди наче задуманий, улюбленець усього села за добре серце і

привітність. Його жінка — пряма протилежність йому і зовнішністю, і вдачею. Висока, повна, із сивими косами й сиворими очима, вічно чимось незадоволена, на когось сердита. Її кругу вдачу урівноважує чоловікова люб'язність. Коли сусідові треба щось позичити чи попросити допомогти в роботі, радять звернутися до Грігалюнаса, як нема в хаті господині. Важко це вдається, бо стара пильно стежить, хто й чого лізе в їхній двір. Грігалюнасова сім'я велика: четверо синів і три дочки різного віку, тож своїх вистачає на всякі роботи.

На другій половині вулиці, за Галінісом і Даубарасом, тиснуться один до одного двори Бразіса, Янкаускаса й Норейки. Бразіс — похмурий, замкнутий чоловік, так само як і його дружина — мало мав діла з сусідами. Сусіди з жалем і співчуттям говорили про Бразіса, що його потоптали чорні бики. У житті Бразісам не таланило. Діти народжувались і помирали — одні малими, другі старшими — чотирьох синів і чотирьох дочок схоронили Бразіси на кладовищі в Пабярже. Залишилися в них одна дочка, Маріте, 22 років дівчина, і син Йонукас, годед хіба що скотину пасти. Бразіси, не маючи змоги самі все порати, наймають хлопця, здебільшого на панщинні роботи.

Янкаускас нічим не вирізнявся б серед інших господарів села Шіленай, якби не син Казіс. Він — найвеселіший хлопець села, найвигадливіший жартівник. Жодне весілля, жодні вечорниці не обходяться без Янкаускаса Казіса. Та й так, у вільний час, суботніми вечорами чи в неділю завжди хтось із молоді крутиться в Янкаускаса на подвір'ї. Де Казіс — там сміх, пісні, витівки.

Тямущість і винахідливість Янкаускаса виявляються надто на всяких святах та обрядах, таких, скажімо, як заговини, Великдень, Івана Купала, весілля, обжинки. Ніхто не зуміє так спритно обливати водою молодь, «що ганяє пави» на заговинах, або учасників обжинків, як Казіс. Ніхто не може так вправно змайструвати з одного полозка й колеса «дідового воза» в праву середу, як Казіс. Нікому не вдається так непомітно в час весілля чи хрестин викотити на дах повітки візка, як Казісові. Що тільки в селі трапиться незвичайного і смішного, всі так і знають — це Казісова робота.

Особливо на нічному пасовиську любить Казіс подуріти, полохаючи дівчат, а також хлопців, що їх перевіднують.

Коли тільки скосять жито й на смужках стає просторіше, дві-три сусідські дівчини домовляються, як стемніє, гнати до луків і на житнище пасти воли. Вони охоче це робили, надто коли передчували, що пастимуть не одні. Ніч бувала тиха, світла, тепла, восени вже й зорі ясніше сяють на небі, і так легко й сумно робиться на душі, коли лежиш на краю обніжка, зімкнувши руки під головою, і дивишся в ту темну височінь, на ті великі й малі зірки. Поволі дівчата заводять:

*Гей, воли, мерцій ходім,
Так далеко рідний дім,
За високими горами,
За зеленими лісами.*

*Маю брата коваля,
Він місточок настеля.
По містку, як по мечу,
Золот перстень покочу.*

*Де той перстень упаде,
Там і сонечко зійде,
А де сонечко зійде,
Заміж там сестра піде.*

І в слова пісні, мов із неба, падав той, із яким дівчина вже цієї осені грала весілля.

Казіс Янкаускас любив підкрастися й застукати співачок з їхніми відвідувачами, і якоюсь несподіваною витівкою наполохати їх. Так він раз, мекаючи, перевертом викотився з-під куща до Кядулісової Катріте, коли її на пасовисько прийшов перевідати Бальсіс Пятрас. Закінчився б тоді Казісові погано цей жарт, якби він не був такий проворний і не виприснув з міцної Пятрасової руки та не шмигнув назад у кущі.

Живою, веселою вдачею на Казіса Янкаускаса схожий Норейка, хоч він на цілих десять років за Казіса старший — і вже два роки як оженився. Тепер Норейка трохи споважнів, але, як трапиться нагода, охочіше водиться з молодими, ніж із старими господарями. Справлятися з роботою вдома і в

мастку Норейкові допомагають молодший брат, дві сестри й мати. Батько помер зараз після синового весілля. Норейки дома живуть гарно, в злагоді, через що їх шанує все село, тільки старим не подобається приятелювання господаря молодого з хлопцями й парубками.

Інші господарі села Шіленай, як, скажімо, Якайтіс, Вашкяліс, Бяржініс із зятем Жяльвісом і ще один-другий, нічим не виділялися. Вони — сусіди, та й годі.

На другому кінці села, трохи далі від останньої хатини, де сільська дорога впирається в шлях Пабярже — Багінай — Сурвілішкіс, видніється шіленайська кузня. До неї мають діло не тільки всі шіленайці, але й відвідувачі з інших сіл, особливо чоловіки з Палепяй. Нерідко біля кузні побачиш і якогось переїжджого, котрий зупинився щось полагодити у возі чи в бричці. Шіленайський коваль Дундуліс має славу по всій окрузі як добрий і мудрий майстер.

Верств за півтори цю дорогу перетинає шлях — Сурвілішкіс — Упїте — Панявежіс, і на цьому хрещатику стоїть стара, добре всім відома корчма Менделя. Часто, особливо суботніми вечорами, у ній зустрінеш управителів багінайського та інших ближніх мастків, прикажчиків, війтів, жандарма, що никає по всій окрузі, поліцая, а іноді й тих кріпаків, які торік не присягали на тверезість або й присягали, та не можуть витримати, щоб не залити свого горя квартою горілки. Серед них були й шіленайські Кядуліс, Сташіс та Бразіс.

Важкий тягар кріпацтва з давніх часів гнітив село Шіленай. Панщина, податки, шарварки й толоки, кара до крові за мізерну пеню і найменшу провину, здається, мали зробити цих людей понурими, замкнутими, боязливими, покірними й тихими. Правда, були й такі. Але більшість тягли своє ярмо терпляче, не впадаючи в тугу, перемагаючи біль і журбу.

Старі, що пережили біди кріпацтва, тішились, що вже рідко коли їм доводиться йти на панщину і віч-на-віч стикатися з паном, управителем і прикажчиком. Молоді опиралися гнітові з властивою молодості впертістю. Молодих у Шіленай було багато. Чи не в кожній хаті товклися дві-три дівчини, два-три хлопці, не рахуючи вже дітей. Усі вони приятелювали-товаришували, не зважаючи на те, які були стосунки між батьками. Коли робітники поверталися з пан-

щини, поля дзвеніли од пісень і співанок. А коли виганяли чи заганяли худобу, звуки рогів, дудок і сопілок, хльоскання батогів і шал дитячих голосів не давали навіть порадитися з ким-небудь на сільській вулиці чи в дворі.

Але найвеселіше буває в Шіленай суботніми вечорами. У п'ятницю й суботу шіленайці на панщину не ходять. Отож, працюючи на своїх садибах, городах, стьожках, наче забувають про маєток і тісніше еднаються між собою. Працюють важче, як на панщині, але працюють не на пана, а собі, і ні управитель, ні прикажчик не ходять слідом із нагайкою. Суботнього вечора кожен вільно зітхає. Ото молоді, заскочивши в хату, хапали щось перекусити й вибігали на вулицю. Біля Янкаускасового двору вже крутилось кілька хлопців і дівчат. Казіс кожного зачіпав, смішив, піддражнював. З другого кінця села показувалися Бальсісові Пятрас і Вінчас, а потім і Гяне з Онуте. З протилежного боку мчала опецькувата Сташісова Марце, а тут же, навпроти, три Кядулісові дочки й два сини, ще не вийшовши зі свого подвір'я, крізь ворота могли перекидатися смішками й словами з ким-небудь із ватаги. Приваблені веселою розмовою, вибігали на вулицю й інші.

Пятрас Бальсіс знав найбільше пісень, але співати краще умів Вінчас. Тож, коли стихнуть жарти й витівки, Пятрас штовхає брата під бік:

— Ну, Вінчасе, заводь «В поле глянути підемо». Цю легко підтягувати.

І Вінчас, не чекаючи довго, високим, дзвінким голосом заводив:

*В поле глянути підемо,
Що за вітер віє.
Віє східний і південний,
Й західний повіє.*

Співаючи, найчастіше ішли до Галінісової липи, де пісня особливо дзвінко лунала, що аж наче саме дерево співало разом з молодими й радісно тріпотіло листками аж до самої вершини.

Іншого разу вони ішли через усе село до кузні. Дундуліс виходив назустріч із скрипкою і чорними, затверділими від

молота й іскор, пальцями навдивовижу славно витинав суктініси, польки й клумпакоїси. Молодий Янкаускас знаходив якусь дзвінку залізяку, другий викочував шаплик і, відбиваючи крок, вторили Дундулісовій скрипці. На майданчику перед кузнею тут уже кружляли й тупали пари. Коли Дундуліс утомиться й не може тримати скрипки, починаються таночки й ігри з піснями, сміхом, вигуками.

Вечірня зоря вже відійшла далско на північ. Бліде небо літньої ночі, на якому майже не видно зірок, прихилилося до землі, коли-не-коли зітхне, і прохолодний, ледве відчутний струміль повітря погладить розпашіле обличчя, зашелестить листям осики, що розкинулась за кузнею. У повітрі все разом зливається в дихання ночі. Крізь терпкий дух курних хат час од часу з квітників повіває свіже повітря із запахом м'яти, горошку, резеди. Коли-не-коли з дороги підіймається тепла хвиля, що віддає піском і пилом.

Сель вже спить. Рідко в якому дворі, під хатою на лавці, сидить старенький чи старенька, прислухається до пісень молоді й стурбовано чекає, коли повернуться свої. Адже давно вже співали перші півні.

Ось там, біля кузні, починає вшухати. Дорогою чути розмову, тихий сміх. То там, то там скрипнуть ворота, двері. Ось приходять і свої. Стомлені, але заспокоєні, прямують хто в комірчину, хто в сінник, падають у постіль і тут же засинають міцним молодечим сном.

А старенький глибоко зітхає. Він пригадує й свою молодість. І він так танцював і співав під Галінісовою липою та біля кузні. Тільки люди були інші. Минула молодість, минуло життя. Люди інші, а біди ті самі. Чи його онуки діждуться кращих часів? Люди все балакають, що скоро буде інак. Але й у його молодості хіба не балакали?

Встане старенький, гляне на схід, де небесний рум'янець займається яснішою барвою, перехреститься і йде в хату на піч.

Починають співати другі півні.

III

Наступного дня, після гучного Кедайняйського ярмарку, де було оголошено господарів маніфест, усі кріпаки багінайського маєтку вже знали, що читали царську грамоту про скасування панщини й що Бальсісів Пятрас і Пранайтісів Юозас самі на свої вуха чули, як читали. Отож одні йшли до Бальсіса, інші до Пранайтіса послухати ту новину.

Третій чоловік, який міг щось нового про це знати, був шіленайський коваль Дундуліс. Його кузня стоїть над шляхом, біля неї зупиняється чимало всяких людей, які далі були, більше бачили. Отож у суботу після обід не один з господарів знайшов собі привід сходити в кузню: той — сошник погострити, той — лезо до сокири наточити, той — маточину подивитись, а кожен — щось нового почути про звістку, що всіх турбує.

Коли пригріло сонце і на яворах кахкали галки, на майданчику біля кузні вже вертілось кілька шіленайців. На порозі, схилившись плечима до одвірка, стояв Янкаускас. Неподалік, на колодці, сиділи старий Даубарас і Кядуліс. Норейка задумав зробити новий сошник, тож із братом Йонасом трудився біля горна й кувалди. Дундуліс великими кліщами витяг розпечене, аж біле, залізо, вертів на кувалді, а Норейка з Йонасом били його молотами так, що у вухах дзвеніло й іскри бризкали аж до тих, що сиділи на колодці. Коли залізо прочахло, коваль засунув його знову в жар, і всі троє витерли росяні лоби.

— Жарко, хай йому грець! — кинувши молот, вигукнув Норейка й додав: — Жяльвіс допіру казав, що бачив у Панявежісі готові сошники. Фабричної роботи. Незабаром не треба буде клепати, хлопці.

Почувши це, Дундуліс зневажливо сплюнув:

— Сошником фабричної роботи недовго оратимеш. З якого він заліза? М'якого, як каша.

— І тільки гроші плати та переплачуй, — підтримав Кядуліс. — А де їх узяти? Коли ще такий рік, як цей, вернемось до дерев'яної сохи.

Але Норейка думав інакше:

— Ні, хлопці, без заліза вже не обійдемося. Не тільки сошники, але й вила залізні матимем. Вози будемо залізом підковувати. Плугами будемо орати.

— Казенні вже й тепер орють, — зауважив Йонас.

На потребу заліза останнім часом селяни аж занедужали. Щоразу кожен, хто їхав у Кедайнйя чи в Панявежіс, повертався з якоюсь новиною про залізо. Залізо вже можна було купити не тільки чималими шматками, штабами, з яких коваль виковував усякі потрібні речі, але й певними заготовинами. А ось тепер уже можна знайти й готові залізні речі: цвяхи, підкови, сошники, лопати... От і зараз, ледве зайшла мова про залізо, шіленайські чоловіки мовби забули, що вони тут зібралися, сподіваючись почути щось нове не про залізо, а про царську грамоту й скасування кріпацтва. Тож коли Норейка закінчив розповідати про новий залізний плуг, що його бачив у маєтку Сурвілі, Даубарас повернувся до перерваної розмови й запитав Дундуліса:

— То що ти ще чував, ковалю, про той царський маніфест? Що люди про це балакають?

— Ну, що ж іще?.. Учора, коли стемніло, були зупинилися тут два такі мовби шляхтичі, мовби й казенні, то що завели проти того маніфесту, аж страшно слухати. Обдурив нас, кажуть, імператор та й годі! Тільки подумайте, землю, яку ми обробляємо, доведеться викупляти через два роки. А до того часу все залишиться, як і було!

— І мені Пятрас Бальсіс так казав, що на панщину мусимо ходити ще два роки, — мовить Норейка, — але кріпацтва вже немає, і його ніхто не поверне, і пани різками більше не шмагатимуть нас, і наших жінок не знеславлятимуть. Пятрас це сам чув. А він тямущий чоловік.

Кядуліс вийняв із зубів люльку й зневажливо сплюнув:

— Ну, звісно, мудрець... Послухай ти його...

Він уже не знав, як інакше висловити своє незадоволення Пятрасом і що думати про цю новину.

Незбаром біля кузні появилися Сташіс, Галініс і ще один чоловік із Палепяй. Цей спершу завітав послухати новини до корчми. Був там зупинився й один подорожній із Панявежіса, то й розказував, що й у Панявежісі, і в Крякянаві, й інде маніфест читали. Люди попервах дуже раділи

всюди, а потім полізли всякі чутки. Декотрі бояться, щоб не було ще тяжче, як досі.

— Чи й там читали, що ще два роки треба буде ходити на панщину? — спитав Норейка.

— Кажуть, читали, — підтвердив той із Палєпай. — Тому декотрі й не вірять, що з цього щось добре вийде. Балакають, що пани обдурять людей і так зроблять, щоб усе залишилось, як і було.

— Пани обдурять людей?! — люто вигукнув Сташіс. — Розпустився тепер світ, то й стали проти панів бучу збивати. А як би ми жили без панів? Де б скотину пасли, де б дров дістали? З чого хату поставили б? Усе від пана одержуем. За те й на панщину ходимо. Кріпацтво з нами повинчане як невістка, а убозтво — наш брат. Така божа воля! — закінчив, позираючи спідлоба на сусідів.

Норейка сердито чвиркнув крізь зуби і, підморгуючи ковалеві у бік Сташіса, глузливо додав:

— Чи знає свиня, де ходять хмари?

Кядуліс був схильний підтримати Сташіса вже лиш за те, що той ненавидів усяку новину. А Даубарас, хоч старший за них обох, чекав кращих часів і вже давно сподівався, що цар нарешті наведе справедливість і дасть людям землю. Отож тепер, почувши, що маніфест цієї справедливості не обіцяє, заклопотано смоктав люльку й уже не знав, що про все це думати.

Так поки вони гомоніли, на дорозі з'явився верхівець, що підїхав до кузні й зупинився. Ніхто його не знав. Здавався він зовсім дивним. Одягнений у добряче поношену свитку, в насунутій на лоб пом'ятій шапці, у чоботях з високими халлявами, ще не старий, літ тридцяти п'яти чоловік, зарослий, змучений та блідий, — хто він міг бути? Кінь його худий, але, мабуть, не робочий, осідланий, збруя поношена, шкіряна, із залізними вуздечками. Ці вуздечки й були причиною того, що верхівець тут зупинився.

Він зліз із коня й звернувся прямо до Дундуліса:

— Ковалю, ось зносилося кільце вуздечки й тріснуло. Чи не міг би полагодити або іншим замінити?

Він вийняв із вуздечки вудила, подав ковалеві, а коня прив'язав обротькою до тину. Коваль узяв вудила, добув

кільце й, нічого не кажучи, кинув його в жар. Селяни зацікавленими очима стежили за прибульцем. А він дістав люльку й став шукати в кишенях тютюну, але нічого не знайшов і досадно зітхнув:

— Вийшов у мене тютюн. А так хотілося б затягнутися димком.

Даубарас запропонував йому свій капшук:

— Топчи.

Незнайомець натоптав добре люльку, підійшов до горна, запалив і, повернувшись ближче до чоловіків, сів на камінь, мабуть, готовий почати з ними розмову.

— Чи здалека мандруєш? — запитав Даубарас.

Той нешвидко відповів:

— Чи здалека мандрую?.. І не збагнеш... І здалека, і зблизька. Вчора було близько, сьогодні далеко.

Селян заінтригувала ця загадкова відповідь. Усі ще цікавіше подивилися на подорожнього.

— То, може, чув що про царську грамоту? — далі питав Даубарас. — У нашому костьолі її ще не читали. В інших, кажуть, уже читали.

— Чув, — коротко сказав той.

— То що? Панщини не буде? Житимем на своїй землі?

Незнайомець смоктав люльку і байдужим поглядом блукав у далині. Нарешті, наче струсив своє заціпеніння, наче згадав щось, запальним поглядом ураз обвів присутніх і заговорив високим, хрипкуватим голосом, і все лютував і злився хтозна й на кого.

— Житимете на своїй землі, кажеш? А хто вам ту землю дасть? Пан? А за що вам дасть пан землю? Чи панові не краще шмагати вас і з вашої праці засіки засипати?

— Панові то, звісно, що краще, — згодився Даубарас. — Але государеві, бач, стало жалко й простих людей. Государ дасть землі.

— Государ, кажеш? Государ, може, й дав би. Чи йому жаль землі? Але государ далеко, в Петербурзі, сидить і не все бачить та чує, що тут робиться. Государ, може, й добру грамоту написав, може, й дав людям землю й волю. Але губернатори й генерали, змовившись із єпископами, сховали справжню грамоту, а людям прочитали іншу. Таку, яка їм

подобається. Щоб ще два роки ви ходили на панщину й щоб свою землю викупляли, і щоб пани могли вас судити й шмагати. Ось яку грамоту прочитали вам у костьолах і на базарах! Хитро там усе написано. Не вашим, мужики, головам це збагнути. А хто не тямить, то й радіє, наче залізячку знайшов.

Селяни слухали ті слова і ледве вірили своїм вухам. Норейка ще пробував щось перечити, але незнайомець уперто стояв на своєму. Говорив він багато й про всякі речі. Із його голосної мови селянам стало ясно, що він багато де побував і багато чого узнав. Він був у Петербурзі й інших містах. Він бачив усяких високих панів і генералів, знає де міністри живуть і якими каретами роз'їжджають.

— Невже й самого государя бачив? — насмішкувато спитав Даубарас.

— Бачив? — вигукнув той. — У Петербурзі бачив. Військовий парад він приймав. Їхав верхи, а навколо нього князі й генерали. Такий мордатий, увесь зарослий, тільки підборіддя поголене, а очі витрішкуваті, як галушки.

Тепер ще цікавіше й майже з пошаною дивилися селяни на незнайомця. Хіба це жарти? То хто ж він за один? Ніхто не міг на це питання відповісти. Тільки Даубарас, який усяких людей у житті видав, ще раз підозріло оглянув незнайомця. Чи не солдат-утікач? Але нічого старий не сказав, лише мовчки спостерігав прибульця й слухав, що він говорить.

А той хвалився, що ще бачив і чув у Петербурзі, й повертався до царського маніфесту та провадив, що справжній пани приховали, а оголосили інший, який ще на два роки продовжує панщину й залишає панам землю. Селяни майже стали в те вірити, а найбільше — Даубарас. Він чоловік тямуций і розсудливий.

— Як уже цареві стало жаль людей, — міркував старий, — то й дав би землю і волю. А так ні се ні те. Ще два роки кріпацтва, а потім оте викупляння, і то лише з панської згоди! Панам із того буде дохід, а нам і нашим дітям, і дітям дітей наших довічне ярмо.

— Правда! — вигукнув прибулець. — Того я й кажу: не підписуйте панам ніяких паперів. Почекайте. Цар про все дізнається й звелить прочитати справжню свою грамоту.

Тоді побачите. Все повернеться на інше. Отримаєте землю без ніякого викуплення.

— А як же з панщиною? — спитав Норейка. — Працювати на пана чи ні?

Прибулець підняв руку й відрубав:

— Не працювати! Дурні були б, якби працювали. Коли будете слухатися панів і робити на них, то все залишиться, як і було. Пани скажуть імператорові, що ви ні землі, ні волі не хочете, що вам добре так, як є. І цар послухається панів.

Тим часом коваль справив вудила, незнайомиць загнуздав коня і збирався їхати.

— Скільки за роботу, ковалю? — звернувся до Дундуліса.

Коваль був кмітливий і гострий на язик.

— Е-е, що з тебе візьмеш... — махнув рукою. — Коли побачиш государя, попроси, щоб і Дундулісові звелів нарізати ось тут, біля кузні, хоч півволока городу. Набридло біля горна пектися, дим та іскри ковтати.

Голосно засміялися чоловіки на ті слова, але незнайомиць не розгнівався.

— Добре, ковалю, запам'ятаю. Як не в государя, то десь інде, може, колись і моє слово щось важитиме... Дякую, ковалю, що полагодив, і тобі, дядьку, за тютюн, — кивнув головою Даубарасові. — Добрим словом згадуватиму вас.

Уже він, було, сів у сідло, але мов щось пригадав і спитав:

— А як мені, хлопці, найближчою дорогою добратися до Дімші? Знаєте шляхтича, лікаря? Може, чули про такого?

Лікаря Дімшу, шляхтича, всі шіленайці добре знали. Живе він за якусь милю звідси, в казенних лісах. Син його був лісник, а він здебільшого вештався по людях, займався ветеринарством і фельдшерством. Дімшу люди дуже любили й шанували за його люб'язність, добре серце, ясний дух, а особливо — що він не водився з панами, поміщиками, що разом з багінайськими кріпаками проклинав Скродського і все казав: скоро прийдуть кращі часи й люди отримають землю. З найдовіренішими людьми лікар Дімша стиха висловлювався проти царя й усієї його влади. Оглянувшись навколо, лікар шепотів, що поляки збираються повстати проти влади, що повстане й Литва.

Запитання незнайомого верхівця, як добратися до Дімші, знов розпалило цікавість селян.

— А що? Ви в справах до пана Дімші? — не витримав, щоб не запитати, Кядуліс.

Але незнайомиць знову відповів загадково:

— Може, у справах, а може, і без справ — не второпаєш. Що мені справа, комусь не справа... То кудюю ближче?

Чоловіки стали пояснювати, як найближче доїхати верхи до Дімші. Тепер їхня довіра до незнайомця зросла. Непоганий, мабуть, чоловік, коли до лікаря добивається, та ще й без певної справи. Може, який родич або добрий приятель.

Верхівець вислухав їхні поради, сів у сідло і, хльоснувши коня, пустив трюхцем до лісу, що синів у далині.

Провівши незнайомця очима, шіленайські чоловіки додому ще не поспішали. Розмови про маніфест, кріпацтво, панів та їхні заміри лізли кожному в голову. Наближались весняні роботи. Зараз і поженуть на панщину. Що ж робити? Іти чи ні? Он як уїлося те кляте кріпацтво! А що як стати проти... Може ж таки є інша царська грамота?.. Мабуть, є. Без неї самі пани не придумали б цієї.

Ось чоловіки докурили люльки, залагодили в кузні свої справи й розійшлись. У селі кожен розповідав сусідам, що чув-вав. Сусіди так само щось знали. Чутки, поголоски, суперечливі судження росли, роздувались, випереджали одні одних. Серця кріпаків забилися дужче, очі дивилися в далину сміливіше.

Коли вітер ранньої весни ополудні проганяє хмари і світла тепла хвиля заливає поля й село, виходять чоловіки на подвір'я, дивляться на небо, на луки, на ниви за селом і думають, що мине день-другий, і треба буде діставати ярма й вести волів свої стьожки орати.

IV

Одного такого теплого ранку, вже всередині квітня, на подвір'ї біля клуні, порався біля начиння старий Бальсіс зі старшим сином Пятрасом.

Бальсіс — чоловік дбайливий і передбачливий. До робіт усякого сезону він готувався зарані. Отож і тепер, коли йде весна,

клопотався про гарячу пору. Найперше витягнув з-під повітки соху. Повертів, підняв, наліг на чепіги — нічого, дишло витримас, тільки розсоха розхлябалась, треба буде її вкріпити новими тязками. І полицю, звісно, треба нову. А де ж сошник?

— Пятрасе! — гукнув синові, — чи немає там десь сошника?

Син вийшов з повітки, тримаючи в руці шматок заліза, один край якого був загострений, а другий загнутий так, щоб можна було надіти на розсоху.

— Ось сошник, — простягнув батькові залізяку.

Батько повертів сошник, обтер долонею й оглянув з усіх боків.

— Поіржавів... Іржа залізо їсть. Не поклали як слід у спрят...

Син махнув рукою:

— Скільки там тієї іржі!.. Пройде дві борозни — блищатиме, як срібний. Зрештою хай і роз'їдає. Набридло... То ти його на руках носи, то налягай, то піднімай, а рілля — наче свиня порила. Зробімо, батьку, плуга. Будемо тоді працювати, як оно поблизу Лянчай люди працюють. Бачив я торік — орали на пар. Земля висухла, не земля, а суглинок, а коли плуг іде — любо дивитися: глибше, ширше, борозна в борозну — ото робота!

Батько спохмурнів і хвилинку мовчав.

— З лянчяйцями нам не зрівнятися. Вони — казенні, чиншові, на панщину вже давно не ходять. Добре їм. Як робиш на себе, то й робота інша. Панові орати ми плуги справлятимем?! Для маєтку чотири дні, для себе два. Не дїждуться! Буде їм і сохи.

Син нічого не відповів, а батько, надіваючи сошник на розсоху, правив своєї:

— Плуга ми не купимо, дорога річ... І що б сказали сусіди, якби ти вийшов з плугом панське поле орати! Ти ж знаєш, яка робота в кріпаків — аби день до вечора. Крику багато, а роботи — аби людям очі одвести.

Пятрас насмішкувато глянув на батька й вигукнув:

— Батьку! Ти забув, що вже немає кріпацтва! Адже всі ми чули царський маніфест. І в костьолі читали, і на сходках. А наш пан, кажуть, спересердя мало бороди собі не вискуб.

— Читати то читали, а панщина залишилась, як і була. Сам же ти казав, ще два роки маємо на панів робити і папери якісь підписувати, а потім за землю платити скількись там років. Моя стара голова всього того не витерпить. Кріпаком я народився, кріпаком і помру.

Він знову став лагодити соху, а син, не маючи що робити, відчинив клуню, де висіли ціпи, серпи, коси, вила й граблі. Це добро ще не скоро буде потрібне, але настали теплі весняні дні й приємно було на все те подивитися, зняти з кілочка, потішитись і вже тепер відчутти дух гарячої трудової пори, що наближалась, уявити сонячну широчінь поля і луків, пахтінь в'ялої трави, сухий шелест сіна.

Пятрас узяв косу, жмутком соломи зітер пил, нігтем великого пальця бренькнув по лезу. Коса давно клепана. Перед косовицею треба буде поклепати. Він міцно стиснув кісся й ручку і кілька разів махнув над землею, наче клав на луках покіс. Добра коса! Ну, хай собі висить до косовиці. Підняв граблі, вила, оглянув порожню клуню, де в одному кутку сіріла купка сіна, що зосталося із зими, в іншому кілька оберемків вівсяної соломи. Ці мізерні рештки кормів ошадливо берегли на перші дні оранки — ситніше нагодувати волів, коли ще лугової трави може вистачити хіба що охлялим із голоду вівцям. Найбільшим багатством клуні було якихось півкопи добрячих кулів, складених в кінці настилу, біля половні. Було їх і більше, та старий Бальсіс, коли повесніло, завершив лагодити дах, і зараз Пятрас вийшов знову на подвір'я, задоволено подивився на залатану стріху хати й на гребінь, обкладений рівними, навхрест збитими кілками.

Пятрасові подобається лад, підтримуваний батьковою працьовитістю і дбайливістю. Бо не кому іншому, а саме йому прийдеться батькове впорядковане господарство. Вінчас, напевне, піде в прийоми. Хоч як там буде з усякими чутками та пересудами щодо скасування кріпацтва, все-таки його скасовано! Часи міняються — Пятрас це відчуває — прийде світліше життя. Пятрас випростується, підходить до воріт, поглядає на поля, де темніють смужки і їхнього села — ще мокрі, почорнілі, але вже настільки протряхли, що сміливо може ходити пара волів.

— Тату, — звернувся він до батька, — а може, я візьму коня й прокладу борозни, напамічу. Завтра вранці швидше буде з волами.

— Іди, — погодився батько. — Воли люблять посмуговане поле, й орачеві менше біди на поворотах.

Коли Пятрас ішов з конем, із буланом, через село, один-другий сусіда питав, куди він так поспішає серед дня, а як почули, що йде ралити на завтра, то й самі чимчикували в повітку чи в клуню готувати сошники. Орати — то й орати! Бальсіс починає, виходить, пора. Відставати не можна.

Ідучи проз Кядулісів двір, Пятрас голосно свиснув, ляснув батоном і збавив ходу. Дівчина, що під стіною хліва складала хмиз, випросталась і глянула на дорогу.

— Катріте! — гукнув Пятрас. — Де Йонас? Ходімо ралити.

— Дивись, який ти ранній! — усміхаючись, обізвалася дівчина.

Вона так зраділа, що Пятрас до неї заговорив. Вона залюбки підбігла б до воріт, але глянула на хатне вікно й стрималась.

Та зупинився Пятрас.

— Саме час. Воруши батька, хай надіває сошники, не відставайте. І Йонаса потермоси. Ось побачите, завтра все село буде на оранці.

— Добре, добре, потермошу! Що Гяне робить?

— Кінчає ткати. Хочемо незабаром верстаг винести. Приносьте завтра нам обід у поле.

— Принесемо, прине́сем, аби тільки Йонас із батьком десь не загаялись.

— Так придивись за ними.

Пятрас підхльоснув буланого. За кілька кроків обернувся. Катріте, зіпершись ліктем на ворота, проводжала його очима. Пятрас усміхнувся, кивнув головою і швидко пішов дорогою. Кількома словами перемовитися з Катріте йому завжди було незвичайно мило. Ради неї Пятрас узяв непомітно під свою опіку і все Кядулісове господарство. Підбиває, підганяє батька і Йонаса, щоб не відставали з роботами, щоб не осоромили Катре. Старому Кядулісові дуже не подобається така Пятрасова опіка. Він і дочці, якби зміг,

зовсім заборонив би не тільки зустрічатися, але й розмовляти з тим вискочкою. Та де ти тут за ними встежиш, як в одному селі та ще й поруч живуть. Пятрас не зважає на суворість старого й удає, що не помічає його злих позирків. Він уже б посватав Катріте ще минулої осені, але побоюється пана. Скродський у всій широкій окрузі відомий як жорстокий і розпусний поміщик. Ні для кого не було таємницею, що він велів найкращих дівчат приставляти в масток, ніби хотів перевірити, чи вийде з неї добра господиня і чи зуміє дати лад у довіреному їй господарстві. Коли дівчина йому подобалась, то й, вийшовши заміж, мала якийсь час приходити в панські палати виконувати різні послуги. Після таких відвідин дівчата й молоді жінки часто повертались тільки наступного дня і, схлипуючи та ховаючи обличчя в материн фартух, оплакували свою неславу й сором. Бували й такі, що повертались до крові посічені різками.

Коли Пятрас подумає, що так може статися й з Катріте, серце в нього так сильно колотиться й охоплює такий зяятий гнів, що в очах темніє і нігті впинаються в долоні стиснутих кулаків. Люта ненависть до Скродського розростається у серці Пятраса лиш від одної уявної образи Катріте.

Тепер ось становище змінилось на краще. Хоч би як там було з панщиною і землею, пани вже не мають права поводитися з кріпаками як зі своєю власністю: ні шмагати, ні забороняти шлюб, ні гвалтувати. Так пояснював царську грамоту — він сам те чув — лікар Дімша, що знає дуже багато людей, так, кажуть, говорив і пан Сурвіла. А його син Віктор аж у Петербурзі науки проходить. Отже, Пятрас сподівається, що цієї осені матиме змогу узяти Катре.

Як вийшов із села, піднявся на пагорб, звідки видно всю околицю. Він зупинився передихнути й оглянувся. Небо було ясне, і сонце, що хилилося до заходу, косим промінням освітило поля й луки, пагорби й долини до самого лісу, що синів аж на обрії вдаль. Пятрасів погляд на хвильку затримався на рідному селі Шіленай. З пагорба воно здається таким убогим — тулиться ген у долині. Обіч дороги ряди маленьких хат, де-не-де над дахами здіймається колодязний журавель. Дерева ще голі, а в їхніх вершинах галасують зграї ворон та галок.

За селом, трохи ліворуч, далеко, на самому краю, видно багінайський масток, резиденцію пана Скродського. Із великої темної купи дерев витикається вгору біла вежа палацу, край мурованої будівлі й червоний дах. Від маєтку праворуч веде обсаджена високими рясними яворами дорога. Пятрас пригадує, як він ще парубком разом з іншими сільськими хлопцями й дівчатами такого самого, як зараз, сонячного весняного дня рівняв ту дорогу, возив жорству й вапном білів камені, розкладені обіч дороги поміж яворами. Він пригадує, як, жартуючи, схопився там із Кядулісовим Йонасом і як управитель за те оперезав його по спині гарапником, що навіть тріснула сорочка й з лівого плеча бризнула кров. Тією дорогою карети возять пана Скродського та його гостей.

Пятрас спустився з пагорба й швидко дістався до свого поля. Робота була неважка й коротка. Соха легко розтинала вологу землю, і скиби дерну, що блищали на сонці, рівно, як по струні, лягали слідом за орачем. Коли це, мов із неба, впали білодзьобі гайворони й уже плигали в борозні, шукаючи поїсти.

Ледве Пятрас закінчив ралити певну ділянку, як почув, що дорогою наближається торохтіння візка. Він пильно вдивився й побачив — то панська бричка, запряжена добрим конем, мабуть, якогось маєтку, в ній сиділи поруч два чоловіки. Пятрас уже був вертався з конем назад на ниву, аж тут один із брички гукнув:

— Е, Пятрасе, ти вже й дядька не впізнаєш?

Пятрас обернувся і, здивований, побачив: той, що поганяв коня, й справді був дядько Стяпонас.

— Як бачу, ранній із тебе орач. Ну, підійди хоч привітатися, — сказав Стяпонас, зупинивши коня.

— Справді, дядько! — здивовано й радісно вигукнув Пятрас. — Здрастуйте, давно не бачились. Був би й не впізнав, — виправдовувався, вітаючись, і обережно поглядав на панича, що сидів за ним. Панич був досить молодий, років тридцяти, мабуть, не дуже міцної статури, блідий, продовгувате обличчя з повислими чорними вусиками. Подавшись уперед, він зацікавленим поглядом спостерігав за Пятрасом, але очі його були веселі й добрі. Він заворушився на сидінні, вдарив рукою дядька по плечу й голосно заговорив:

— Це не той, Стяпонасе, твій славний небіж, про якого ти мені розказував? Правда твоя, правда! Гей, хлопчина-яворина там оре в долині...

Пятрас тут помітив: цей панич не такий, як ті, котрих він досі бачив. Він говорив трохи інакше, ніж люди цього краю, але й не так, як пани з маєтку, що іноді промовляли тільки одне-друге слово по-литовськи. Панич із першого погляду йому дуже сподобався. Реагуючи на небожеве зацікавлення й паничеві слова, дядько мовив поштиво:

— Цей добродій, Пятрасе, — пан Акелевич. Він пише книжки й складає пісні. Він любить нас, простих людей.

Пятрас ще з більшим зачудуванням дивився на дядькового супутника й не знав, що казати. Але той знову голосно засміявся:

— Це тому, Стяпонасе, що і я проста людина. Я тільки через панів назвав себе Акелевичем. Насправді я Акялайтіс Мікалоюс із Чюдярішкяй, хлоп-селюк. Ось що я за птиця!

Стяпонас усе те знав. Акялайтіс так от хотів відрекомендуватися Пятрасові, підбадьорити його. Хлопець йому сподобався, а від Стяпонаса чув, що він тямущий, роботящий, сміливий і любить книги.

— Та чого ж це ми стоїмо на дорозі? — спохватився дядько Стяпонас. — Якби ви дозволили, пане Акялайтісе, заглянули б на хвилину до Пятрасових батьків. Я побачився б із братом. І коні відпочили б.

— Неодмінно, неодмінно! — погодився панич. — Пого-стюємо й далі поїдемо.

— Кінчив ралити? Проведи нас до батьків.

Пятрас надумав залишити соху на ниві, швидко випряг коня, сів верхи, і всі трюхцем пустилися в село. Коли вони їхали через Шіленай, багато хто біг до воріт чи припадав до вікон, а діти, штовхаючись, мчали за бричкою. Зараз усе село знало, що Бальсіс Пятрас привів якихось панів.

Дуже здивувався Йокубас Бальсіс, коли побачив несподіваних гостей, що завернули в двір. Брат Стяпонас — це хто ж? — свій чоловік, а не якийсь там пан, але той другий?

Коли Йокубас вітався з братом, із сіней вибігла заклопотана Йокубене й запросила гостей до хати. Панич спритно вискочив з брички й, усміхаючись, поспішив до старої.

— Не турбуйтеся, матусю, — ласкаво сказав він, узявши її за обидві руки. — Невеликі ми пани. Деньок гарний. Приємно гріє сонечко... Ось Пятрас винесе ослінчик, посидимо на осонні, погомонимо хвилинку й далі поїдемо. Дорога ще далека.

Але господар і господиня настійно просили гостей до хати. Як же? Приймати у дворі? Це була б неповага до гостей. Не зайти до хати? Це була б образа для господарів. Тож усі зайшли до хати. Сонячні весняні дні вже нагріли хижу, то Бальсене запросила гостей не в кухню, де стіни були чорні й віддавали димом, а в другу половину, де було світло й чисто.

Панич зайшов до світлиці, сів за стіл, але зараз устав і невимушено тупцював по кімнаті, роздивлявся усе, що здавалося йому цікавим. Особливу його увагу привернула поличка в кутку, на якій стояв ряд книжок. Тут, крім молитовників і псалтирів, він побачив «Господарські календарі» за кілька років, що видавав Лаурінас Івінскіс, «Елементорюс» Каєтонаса Алякнавічюса, «Гімни світські й духовні» Антанаса Страздаса, «Казки» й «Жемайтійські пісні» Сімонаса Станявічюса, «Звичаї стародавніх литовців» Сімонаса Даукантаса; знайшов і свій «Елементорюс», ще недавно, мабуть, куплений.

Поки панич оглядав книжки, господарі розпитували Стяпонаса про здоров'я, як він живе і куди їде.

— Минулого тижня ми з панами повернулися з Вільнюса, — розповідав Стяпонас. — Мій пан добрий. Дарма, що я слуга, лакей! Мене ніколи не б'є, та й лихе слово рідко коли почую. Мій пан учений, а його син ще й тепер у Петербурзі вчиться. Інші поміщики його не люблять і хлопоманом обзивають. І він їх не любить, а вашого Скродського то вже й знати не хоче. Гостей у пана Сурвілі буває всяких, і здалеку приїжджають, — тут Йокубас очима й непомітним рухом кивнув на Акялайтіса, що гортав книги. — А яких я розмов наслухався! — Тут він стихив голос. — І проти влади, й проти царя...

Йокубас із дружиною полохливо глянули на панича, що стояв біля полички. Стяпонас це помітив і заспокоїв їх:

— Нічого, нічого, то добрі пани. І цей добрий.

Акялайтіс закінчив роздивлятися книги й знову сів за стіл.

— Стільки литовських книжок у сільській хаті кріпака! — звертаючись до всіх разом, захоплювався він. — От тепер

бачу, що недаремно ми дбаємо! Треба ще більше випускати литовських книжок, і литовська газета нам потрібна.

Його очі вдивлялися в долину, він споважнів, збентежився, замріявся. Але зараз же знову пожвавився, тріпнув головою, погладив рукою довгий чуб і звернувся до господині:

— Матусю, а де інші ваші діти? Нехай прийдуть побачитися з дядьком. Ми зараз їдемо.

Він подивився у вікно на подвір'я, когось там побачив і рушив до дверей. На подвір'ї Пятрас із меншим братом Вінчасом напували коня, а наймолодший Мікутіс, ще пастушого віку, ганяв із даху повітки голубів. У кухні стукотів верстат, і дві дівчини злагоджено півголосом виводили пісню:

*Ткала я ткала,
Ниті снувала,
Клала в берди основу,
Слала човник кленовий.*

*Берди зламала,
Човник розбито...
Та душі не схилити
Багача полюбити.*

Акялайтіс заслухався й не вийшов у двір, а відчинив двері до кухні — тут і пісня обірвалась.

Онуче біля вікна намотувала цівки, а Гяне сиділа за верстатом і ткала. Акялайтіс підійшов до верстата, помацав тканиня, нагнувся й придивився до розводів.

— Рушники! Яка краса! — вигукнув він зачаровано.

І справді, старша Бальсіте ткала гарні восьминиткові рушники. На тлі хвилястих дрібних жилок, що звивалися, мов водяні струмені, виділявся основний узір — кутасті зірки й кружечки, гарно сплетені з маленьких та більших квадратиків і рисочок. Все це було розраховано й покладено так точно, що кожна нитка лягала в потрібне місце і кожна деталь розводів поєднувалася з іншою, всі вони спліталися в гармонійну, ніжну мережану цілісність тканиня.

Акялайтіс бачив тканиня чимало, але тепер, коли він застав у цій, прокопченій димом, тьмяній хатині за тим чудо-

вим тканням просту сільську дівчину, вперше так щиро зворушився тим дивним мистецтвом литовських жінок.

— Яка краса! — повторив, погладжуючи пальцями розводи. — І як ви це робите, як не помилитесь?

Не стримуючи радощів, Гяне, вся просвітлена, показувала тому ласкавому паничеві свою роботу й пояснювала:

— Це зовсім неважко, пане. Треба тільки в нитку втрапити, знати, як на підніжки наступати, і стежити за нитками в пітканні. Мене мати навчила. Вона які розводи побачить, то й сама такі змережить. А ткати неважко.

— Ану ж попробуй, — зацікавився гість.

Гяне вклала в човник нову цівку, що Онуте намотала, і спритно наступаючи босими ногами на підніжки — то крайні, то середні, — швидко посилала його в роззявлену пашу основ і двічі збивала піткання бердами. Узір нитка за ниткою більшав і просувався вперед.

— Ой, як гарно й красиво! — милувався Акялайтіс, аж очі в нього світилися. — Але ходіть, дівчатка, з дядечком повітайтесь. Мене не соромтесь. Я не якийсь там великий, лихий пан.

Він вийшов на подвір'я, пошукав під сидінням брички і з вузлика витягнув тоненьку книжку.

— Пятрасе, — гукнув, — я бачив, що ви тут любите книги. Добре, що любите. Читайте сам, та й інші нехай слухають. Візьми ось ще одну, найновішу.

Він подав Пятрасові книжку, і той прочитав: «М.Акелевич. Квестор, що їздить по Литві й навчає людей».

Зрозумів Пятрас, що оцей панич ту книжку написав. Так само і буквар, що в Кедайняй купив для Мікутіса. Велику шанобу відчув Пятрас до незвичайного гостя. Книжки пише! І він ще зацікавленіше став спостерігати за Акялайтісом і слухати, що він говорить.

Тим часом у двір вийшли й старі Бальсиси із Стяпонасом та обидві дівчини. Уся родина стала біля квітника, й очі кожного тяглися не стільки до Стяпонаса, скільки до цього щирого, веселого панича. Тож стара Бальсене насмілилась сама до нього заговорити:

— Мабуть, пан не з нашого краю. Наші пани не вміють так гарно литовською розмовляти.

— Правда, матусю, — підтвердив Акялайтіс. — Я здале-

ку. На тому боці Нямунаса мій рідний край, на березі Шяшупе стоїть моя батьківська хата. Але й там люди литовською розмовляють. Сам я син бідняка, у молодості чорний хліб їв і тяжко трудився. Коли згадаю рідний дім і свою наймилішу матусю, мені сльози заступають очі...

Дивним залося Пятрасові: учений пан, книжки пише, говорить так жалісливо, мов дівчина яка. Але й сподобалося: Акялайтіс так говорить і признається, що він син бідняка, чорний хліб їв і тяжко трудився, і що в його рідному краї люди по-литовському розмовляють.

А старенька Бальсене зворушилась, бо пан так гарно згадує свою матінку. І вона знов запитала:

— Чи жива, чи здорова ще ваша матінка?

Акялайтіс сумно похитав головою.

— Ні, матусю. Моя матінка вже давно відпочиває в холодній темниці. А батько ще давніше. Мені було всього три роки, як він помер на каторзі за те, що 1831 року за волю боровся.

Бальсене й дівчата співчутливо дивилися на того веселого, а тепер засмученого панича. А він зайшов у квітник, зірвав зелену гілочку рути й промовив словами пісні:

*Ой піду на зелену могилу,
На могилі тій рута зелена,
На тій руті росина студена.
Чи не краща вона за перлину
І дорожча за срібла краплину?*

Усіх зворушили слова панича, а Бальсене крайком фартуха втерла сльозу. Зірвану гілочку рути Акялайтіс віткнув у косу меншій Бальсіте, що від того зашарілася, як жар, підійшов до Бальсене й показав на перстень на руці.

— Ось, — мовив, — матусю, найдорожчий спадок і пам'ять про неньку, і моє найбільше багатство.

Він поцілував перстень, і його обличчя проясніло.

— Що поробиш! Хто помер — тому вічний покій, а раз ми живемо, то працюймо, ворушімось, щоб після нас іншим було легше жити.

— Стяпонасе! — нараз гукнув голосно, що дівчата аж здригнулись. — Їдемо!

Усі Бальсіси кинулись просити, щоб довше побули, мати, може, щось приготує поїсти і так хотілося б ще погомоніти й узнати, що десь чувати. Особливо всіх турбувало, який той справжній царський маніфест, чи ще доведеться й далі на панщину ходити, чи одержать кріпаки землю, чи треба буде плати платити і яку.

Але ні Акялайтіс, ні Стяпонас зараз не хотіли пускатись на ці балачки. Повертаючись додому, вони погостюють довше, тоді про все й побалакають. О! В світі неспокійно. У Варшаві там щось діється. Поляки ворущаються. А царський маніфест ото і є такий, який усі чули в костьолі й волості. Але що з того, як він тільки панські справи захищає. Того й за землю треба буде ще довго боротись.

— Про все це поговоримо, коли заїдемо, повертаючись, — заспокоював Акялайтіс. — А повернемося... Сьогодні четвер, виходить, у неділю. Ну, Стяпонасе, їдемо!

Пятрас розвернув бричку, гості розвіталися, сіли й поторохтіли. Бальсене аж соромно, що відпустила їх не погодувавши, не пригостивши. Але ж що подаси, чим пригостиш? Хіба хлібом із висівок? Весною все як під мітелку підметено. Ні молока, ні сиру, ні грудочки масла. До неділі вона все-таки щось придумає.

Пятрас провів гостей, зачинив ворота, сів біля квітника й став читати книжку, що залишив панич. — «Квестор». Нічого, добрі повчання, але його більше вабили «Звичаї стародавніх литовців». Ту книжку дав йому дядечко Стяпонас ще минулої осені, він її всю прочитав, місцями навіть по кілька разів, але не все зрозумів. Багато там незнайомих слів, і так важко розібратися в їхній довгій плетениці. Але те, що зрозумів, дуже цікаве. Ті давні литовці — жемайти й аукштайти — це їх, сьогоднішніх кріпаків, пращури. А он як вони жили, як творили, які вільні були! І як вони відважно воювали і боронилися від усяких ворогів.

Пятрас уже й напам'ять пригадує деякі слова з книжки: «Найбільше любили й шанували свою свободу, за яку не взяли б золота всього світу... Уперто ненавиділи рабство і вважали його бісівським заняттям, мовляв: «Чорти нехай рабують, а не люди...» Ненавиділи рабство... яке нечуване слово! Пятрас завжди посміхається, як його згадає. Але він ро-

зуміє, що це означає, — без сумніву, ненавиділи. Ради тих дивних, нечуваних слів деякі місця книги він любить читати знову й знову. А ось описи литовських давніх пуш! Як там оті «повні джерел мочарі клекотіли», а «посивілі дуби своїми бородатими гілками наче підтримували глибоку старість один одного» і як «там сосни буйні, мов очерет, там тонкі, мов коноплі, ялини журилися» — і ще, й ще інші дива!

Несподівано Пятрас і сам хоче бути таким, як той давній литовець: високим, витривалим, справедливим, хоробрим, любити волю, ненавидіти рабство, не боятися ворогів! Хто його ворог? Найперше — Скродський, і всі його придворні пси. Рубець від придворного гарапника й досі горить на лівому плечі. Через звірство Скродського він боїться свататись до Кядулісової Катре. А сотні й тисячі інших ще більше мучаться. Скількох хлопців різками забито, скількох віддано в рекрути, скількох знеславлено молодих дівчат і жінок, скільки, зрештою, поту пролито й загублено здоров'я на панщині та на відбуванні всяких повинностей! А хіба один такий Скродський? Ні! Їх багато. Їхні поля одне до одного простягаються, вся земля, всі ліси й озера в їхніх руках. На просторах їхніх володінь, як мурашники, темніють обідрані села кріпаків. Та й ті — лише з панської ласки, щоб кріпак з голоду не гинув, поміщицьку землю обробляв, щоб був у їхній вічній неволі.

Хто його ворог? Жандарм, пристав, справник, війт — одне слово, власть. І вона мордує кріпаків так само, як пани. Кого пан кличе на допомогу? Поліцію, жандармів, урядників. Пятрас уже чимало чув розмов проти панів і проти влади. Он лікар Дімша. Послухаєш його — кулаки самі стискаються. А ксьондз Мацкявічюс із Пабярже! Цей і нишком, поміж людей, і відверто, в проповідях, таке чеше, аж страшно слухати. А ось дядечко Стяпонас казав, що в його пана Сурвілі, син якого проходить науки в Петербурзі, говорять і проти царя. Бо й влада царська, адже він сам пан над усіма панами. І той маніфест, кажуть, панам на руку випустили!

Коли Пятрас думає про все це, на його груди наче камінь який лягає. До самої ночі товчється він, сердитий і похмурий.

Наступного ранку, коли сходило сонце, Пятрас Більсіс із парою волів уже поспішав через село в поле. Село ще тільки починало ворухитись, повільно й ліниво струшувало з себе заціпеніння прохолодної квітневої ночі. Де-не-де глухо грюкали двері, хрипло заскрипів журавель, спросоння завищав собака, заревів віл, забекала вівця. Тут перейшла через подвір'я дівчина з відрами, там жінка іде доїти корів, інде хлопець несе з клуні в хлів оберемок соломи. У кожному дворі вже видно ознаки порання.

На подвір'ї в Кядулісів ще ніхто не ворухився. Двері хліва й клуні були ще зачинені й підперті кілками, вся садиба перебувала в дрімучому спокої. Тільки горобці в стружках на столярному верстаті зчинили неймовірний гамір, а під клунею гребуться кури. Пятрас заглянув у двір і помітив, що колодязний журавель погойдується, мабуть, недавно тягали ним. То, без сумніву, Катріте вже прокинулась. І порасться по хаті, товчеться. І в кого вона вдалася така гарна й моторна в цій сім'ї зачуханих нечупар! Пятрас двічі лягнув батогом і почимчикував далі.

Ранок видався ясний, тихий і віщував гарну погоду. Туманом поійняті поля в низинах ще потопали в сивому серпанку, але схили пагорбів світились у промінні пробудженого сонця. На деревах каркали ворони, важко махаючи крилами, здіймалися в повітря і зграями летіли в поля. Високо в небі виспівували жайворонки, на луках кричали чайки, з дивним посвистом крил пролетів табун качок. Помалу з усіх боків, із землі і з неба, линуло щоразу більше голосів і звуків, пронизливих і ледве вловимих, що зливалися в одне безперервне, суцільне, стихійне гудіння трудового дня.

Пятрас вибрався на пагорб, оглянув поля свого села і з досадою побачив, що не він прокладе першу борозну. Старий Даубарас випередив його. Цей кремій нікому не дасться, щоб його обігнали. Мабуть, тому не зятя послав, а сам ранесенько поспішив на ниву. Кілька довгих борозен уже було прокладено, і гайворони, киваючи головами, гуляли слідом за орачем і встромляли біласті дзьоби в щойно розкряну пухку землю.

— Боже поможи! — повітав сусіда Пятрас.

— Дякую, дякую, — відповів той і хльоснув батогом.
— То що, дядьку, чи не з вечора ти пригнав своїх бичків?
— Але й ти сам, як бачу, не з пізніх, — задоволено відказав Даубарас і, цмокнувши губами, голосно гукнув: «Гей, рябий!» — що аж луна відбилася від лугових кущів.

Пятрас тут справив воли на свою стьожку, швидко причепив до війя соху, загнав у землю сошник і, пустивши пологового вчора наміченою борозною, обережно підігнав:

— Чорний, чорний, половий, гей, соб, бички!

Воли були навчені й орного мистецтва за зиму не забули. Понуривши голови, вони обидва ішли рівною ходою вперед, наче й не відчували ні важкого ярма, ні сохи, що розтинала землю, ні орача, що налягав на чепіги. Тим часом Даубарас проклав нову борозну й гукнув:

— Рябий, попусти! Сивий, сивий, заходь!

Унезабарі й Пятрас дійшов до краю своєї смужки й гейкнув на своїх:

— Чорний, чорний, попусти! Половий, заходь!

І чорний повертається, топчеться на місці, а половий більшими кроками обходить чорного, стає поруч нього, щоб знову разом вести нову борозну. Ні вудил, ні іншого знаряддя керування їм не треба.

Тим часом на пагорбі з'явилася нова пара волів, а слідом за ними — ще одна. Прийшли орати Норейка й Грігалюнас. Незабаром пригнали Сташіс, Якайтіс і Бразіс. Сонце вже піднялося сажнів на два, коли пристів запізнیلیй Казіс Янкаускас зі своїми волами. Усі з нього сміялися й дражнилися, що він проспав початок оранки, тепер з усіма роботами доведеться цілий рік у хвості плестись. Хоч Казіс був веселий парубок, гострий на язик, та засоромився й не оборонявся, а мерщій ладнав соху, пускав на ниву.

Ось нарешті з пагорба суне Йонас Кядуліс із моругим і красим. Пятрасові полегло на душі: слава богу, не останній! Ще лишилися Бяржініс, Вашкяліс і дехто з другого кінця села, якщо вони тільки сьогодні появляться. Йонас прийшов, отже, Катріте принесе обід. Пятрас, задоволений, ляснув батогом і наліг на соху.

Тепер уже вся околиця дзвеніла вигуками, хльосканням та гейканням. Безперервно один за одним і разом орачі, мов

навипередки, кричали й гукали: «Половий, чорний, рябий, красий, сивий, лисий, білолобий — соб!.. цобе!.. гей!.. попусти! заходь, борозна, борозна!.. прямише!..» І воли, розумні тварини, кожен пізнає голос свого господаря й розуміє, що від нього хочуть. Слухаючись, де треба, не звертаючи уваги на марні викрики та похльоскування, вони рівною ходою, терпляче тягли своє ярмо й соху, борозну за борозною перевтали вологу землю, готували ниву до сівби.

Усі поля села Шіленай тепер кишіли й рябіли від головних орачів і волів різних мастей. Здала здавалося, наче які великі жуки ожили на весняному сонці й риють нагріту землю. Зграї гайвороння та вороння, поживившись виораними черв'яками, плигають, кричать та б'ються на свіжій ріллі.

Так орачі й воли працювали без перепочинку, хіба що в когось зіпсується соха, розхлябається полиця чи спаде сошник. Той тоді справляє якомога живіше, аби не відстати від сусідів. Орав же не для маєтку, а собі. Для маєтку можна й так, і сяк, і ще інак, коли тільки управитель чи прикажчик з нагайкою не стоїть над тобою. Тут же, на своїй смужці, кожен хоче показати, що може, що уміє.

От сонце вийшло майже насеред неба, лоби спітніли, і вже не в одного в животі вурчало від голоду, і не один все частіше поглядав на пагорб, чи не побачить жінку або дитину з вузликом. Коли це Даубарасові воли дотягли борозну до бережка й стали. Даремно старий кричав: «Рябий, попусти, сивий, сивий, заходь!» Рябий із сивим понурили голови й пухтіли ніздрями, але не зрушили з місця.

— Ну, що ж, обід так обід, — погодився старий і кинув батіг, бо знав: коли рябий із сивим вирішили, що настав час обіднього відпочинку, то ніяка сила не примусить їх довше тягти ярмо.

Закінчивши свою борозну, зупинилися й чорний із половим Бальсіса Пятраса. За ними поставали й інші, і небавом на шіленайських нивах запанувала полуднева тиша. Тільки гави, граки та сороки каркали як ніде нічого, і жайворонки виспівували у високості, і ще якісь маленькі пташечки попискували над нивою в кущах, що ледве-ледве випускали з набубнявілих бруньок перші листочки.

Тим часом на пагорбі на дорозі почувся гомін і показався гурт жінок і дітей. Хто тримав у руках вузлики, хто на

плечах волік плетениці мішанки для волів. Молодші повставали й пішли зустрічати своїх, старші чекали, поки їм принесуть і розв'яжуть миску з їжею, покладуть хліб. Бідна, убога їжа в кріпака — та ще й у п'ятницю. Кутя з горохом, заправлена олією, — не кожному доступні ласощі. Багато хто задовольняється вареними буряками, пісним картопляним супом, тетерею, хлібом із сіллю та цибулею. Для волів мішанка вівсяної соломи з сіном була добрішою їжею, ніж кріпакам пісна страва. Але всі смачно вминали, що їм принесли, і ніхто не думав про ласіший шматок. Їли мовчки, кожен окремо, поставивши собі на коліна миску чи горщик.

Пятрасові обід принесла Онуте, а мішанку для волів — Мікутіс. Він тепер лазив по куцах, шукав лози та вільхи на дудки та сопілку.

Орачі попоїли й попідходили один до одного: старі — люльки покурити, молоді — пожартувати, поштовхатись, соху попідіймати, батогами поляскати. Юний Янкаускас недавно одержав від шинкаря коробку фосфорних сірників і тепер усім ними хвалиться. Не всі ще ту розкіш бачили. Даубарас он уже скільки гатив кресалом об кремій, але губку йому запалити ніяк не вдавалось.

— Е, дядьку, на старість кресало притупилось чи кремій скришився? — посміхався, підійшовши, Казіс. — Дивись, як треба вогонь добувати.

Він вийняв сірник, підняв ногу, натягнув на стегні штанину й швидким помахом черкнув фосфорною головою. Сірник зашипів, закурів смердючим димом і спалахнув синім вогником.

— Давай люльку, зараз запалю, — гордовито запропонував пустун, підсовуючи під ніс язичок полум'я.

Але старий розсердився:

— Геть, геть собі, шмаркачу! Пеклом тхне ця твоя вигадка! Тютюн мені зіпсуєш. — Дмухнув і погасив сірника. Потім так кресонув о кремій, що пучок іскор приснув з-під нігтя, і губка задиміла.

Тим часом Пятрас Бальсіс підступив до Кядулісової Катре, яка разом із їхньою Онуте роздивлялася, чи не знайдуть часом на межі щавлю.

— Поспіваймо, дівчата. Сьогодні перший день весняних робіт. Коли заспіваєш, то й робота краще йде. І цілий рік так вестиметься.

— Не вміємо ми ратайських пісень, — відмагалася Катріте. — Як сіятимете льон, тоді поспіваємо.

— А цієї не вмієш, Катріте? — Спитав Пятрас і завів:

*Ой татусю, татусю, ой татунечку старий,
Чом замовк у полі над сохою?
Чи соху зломив, чи бичків ти утомив,
А чи сина ти для воленьки зростив?*

— Не вмію, — опиналась Катріте, — це, мабуть, не з нашого краю пісня.

— Правда, — підтвердив Пятрас, — цю пісню я вивчив у дядька, від їхнього наймита. Той хлопець був не з нашого краю.

На Якайтісовій смужці, де жирували кілька молодших хлопчаків, хтось голосно завів іншу пісню:

*Жайвір, жайвір неугавний
Так співає хлопцю славно,
Щоб послухав трошки
Та й поправив сошку.*

Коли пісня стихла, Мікутіс у кущах край лугу, насміхаючись із орачів-співаків, по-своєму загорлав:

*Ой Янкаускас Казіс —
Під плотом оре орач,
Нюха нюшку цей нюхач,
Та не з пучки, чубука,
А з бичачого ріжска.*

Але ніхто не звернув уваги й на пісеньку пастушка. Час біг швидко, і старші вже поглядали на сонце, але воли ще ремігали, тож часинку треба було почекати. Усі тішились полудневим відпочинком, і ніхто не помітив, як лугом, поміж кущами наближався невисокий, худорлявий, уже в

літах, не по-селянському одягнений чоловік, як він зупинився біля нивки й дивився на орачів, ніби когось шукав чи вибирав з ким би йому заговорити. Нарешті підійшов до старших — Даубараса, Грігалюнаса, Бразіса.

— Боже поможи, хлопці! Гарний початок оранки, — промовив і кивнув головою.

— Дякую, пане. Дуже гарний. Дай Боже, щоб і кінець був такий, — обізвався Даубарас.

Прибульця усі впізнали. Це був шляхтич Дімша, звичайно всі називали його Дімшяле. Орачі мило його зустріли, обступили навколо, бо сподівалися почути від лікаря, що багато бачив і багато знає, якихось новин. Де тільки він не був! Йому знайомі мало не всі міста й містечка Литви, мало не всі маєтки і багато всяких інших місць. Він признався, що їздив залізницями, був у Петербурзі й Варшаві, а що вже казати про Вільнюс і Каунас! Залізницею він добрався в Каралючюс, а повертався через Клайпеду. Довгий час він хвалився, та й тепер ще нерідко хвалиться німецькими ліками. Селяни вважають його своєю людиною, йому довіряють і любо слухають його розповіді й поради. А серед кріпаків багінайського маєтку він часто вертівся й утішав надіями на кращі часи. Але цього разу Дімшяле видався занепокоєним і не втішав шіленайців світлішим завтра.

— Добре кажеш, Даубарасе: щоб і кінець такий був, — повторив він слова старого орача. — Але кінець може бути не такий, — загадково додав, пильно поглядаючи на селян.

Сташіс, котрий був із них найпомисливіший, відчув у словах Дімшяле настрашку й занепокоєно спитав:

— А що?.. Ти щось знаєш, пане?

Дімшяле не поспішав відповідати. Він вийняв тютюн, понюхав, чхнув і, замість того щоб відповісти, сам запитав:

— То тут усі господарі села Шіленай?

— Так, із Шіленай... та не всі тут, — відповів Якайтіс. — Немає Вашкяліса, Бяржініса, Пальшіса, Папєвіса...

— Чимале село. І земля, мабуть, непогана.

— Непогана. Можна сказати, й добра, — підтримав Даубарас. — Місцями й пшениця родить.

— Так, так, земля добра, — погодився шляхтич і знов понюхав тютюну.

Тим часом стали збиратися навколо й молодші послухати, що там розкажує пан Дімша. Наблизився й Пятрас, бо Карте з Онуте вже пішли додому. Шляхтич, мабуть, того й чекав, щоб більше хто його почув. Тож помітив, що слухачів уже цілий гурт, і правив далі:

— Так, земля тут добра, і гарно ви, шіленайці, почали орати. Але поспішайте. Нескоро вдруге сюди прийдете.

— Чого, пане, кажеш, що нескоро? Завтра прийдемо, — обізвався Даубарас.

Але шляхтич тільки головою похитав:

— Завтра ви будете порати поміщицький парк, сад, ставок, а потім цілий тиждень оратимете околичні панські поля, а потім поїдете камінь возити до панського корівника й дорогу мстити.

— Ну, таке й сказав! — здивувався Якайтіс. — На панщину ми ходимо тільки чотири дні. П'ятниці й суботи наші. Здавна так.

— А крім того, цар панщину скасував. На базарах і в костьолах читали. Ми самі чули, — перечив Грігалюнас.

Але Сташіс його збив:

— Не скасував. Два роки ще ходитимем.

Одні підтримували Грігалюнаса, інші — Сташіса, але всі дивувались, обурювались, що пан Скродський збільшує днів панщини.

Коли вгамувались, Дімша став розповідати:

— Іду я, хлопці, з маєтку. Коли це кінь управителя зашкутьльгав. То ось що я там чував і вам розкажу. Дещо я дізнався од візника Пранцішкуса, а дещо й сам управитель Пшемицький вибалакав. Як мені не вірите, повірите йому самому. Казав, незабаром поїде з вйтом шіленайців виганяти на завтра на панщину. Пан хоче живо сад, парк, дорогу почистити, хороми прибрати. Мабуть, дочка з Варшави має приїхати.

Ця звістка викликала в усіх занепокоєння і настійливу рішучість разом чинити опір. Вони вже чули, що подекуди селяни відмовляються іти на панщину. Той царський маніфест і всякі чутки зненацька внесли в їхні думки й почуття таку плутанину, що вже не знали, ні як вестись, ні в що вірити. Вони ясно бачили тільки одне: їхнє життя стало нестерпне і що не рік, то ще тяжче. Торік поганенько вродило,

зима була холодна й довга, хліб кінчається, кормів не зосталось, худоба ледве що встоїть на ногах. Панщина й усякі повинності вже скоро їх зовсім замучать. Ніде такого немає, як у цьому проклятому маєтку Багінай. Ніхто так не пригнічує своїх кріпаків, як цей виродок Скродський! У їхніх серцях уже стільки зібралось кривди, злоби й гніву, що мало чого й треба було, аби підштовхнути їх на відвертий опір, бунт і боротьбу. І в такий час поміщик ще збільшує панщину!

А Дімшяле оглянувся навколо й тихішим голосом, мало не пошепки, мовив:

— І ще що я вам скажу, хлопці: Скродський помишляє переселити вас в інше місце, а ці землі приєднати до маєтку. Ось воно як!

Усі аж закам'яніли з кривди та обурення. Якби це сказав хтось інший, йому б не повірили, але Дімшяле — чоловік, який багато знає. Не один пам'ятає, як він ще кілька років тому казав, що скоро буде по-іншому, що кріпацтво скасується, що селяни отримають землі. Пани вже й тоді іноді відпускали селян із кріпаччини без землі. Дімша вмовляв, щоб люди на те не погоджувались, щоб не зрікалися землі й щоб узагалі ніяких нових угод з панами не складали й ні під якими паперами не підписувались.

Згодом виявилось — Дімшяле правду казав. Цар ось кріпацтво скасував, обіцяв і землю дати. Але так багато чого неясно! Ще два роки, кажуть, треба буде на панщину ходити. Потім знову грамоти, угоди, викупні виплати... А тут ходять чутки, ніби пани підкупили губернаторів і оголосили не ту царську грамоту, аби довше тримати людей у кріпацтві. Але шила в мішку не втаїш, скоро вилізе брехня, і тоді всі отримають землю й волю. Цієї думки уперто дотримується Даубарас, а він тямущий, досвідчений чоловік, багато бачив на своєму віку...

Звістка, яку приніс Дімшяле, ніби пан Скродський надумав викинути їх із цієї землі, яку обробляли їхні батьки й пращури, заступила всі інші клопоти, і нова намоглива рішучість хвилиною стала підійматися в їхніх грудях.

Бальсісів Пятрас пригадав, що читав у «Календарі» про закони, суди, тож і запитав лікаря:

— А як же, пане, влада, суд, закон? Чи не можна було б поскаржитись, правди пошукати?

Дімшяле зневажливо махнув рукою:

— Закони й суди чії? Влади, а влада заодно з панами. Чия влада, того й правда! Крім того, Скродський на свою користь усяку справу так заплутає й замотає, що суд, хоч би й дотримувався справедливости, то нічого б не вдіяв. Пан, як йому треба буде, то й свідків знайде — і то з-поміж вас самих.

Тут шляхтич косо глянув на Сташіса, і той враз потупив очі. Помітив це Пятрас і ще один. Недаром у селі нишком балакали, що Сташіс продався Скродському. Пятрас віддавна не любить Сташіса, і тепер, коли подумав, що цей старий із закислими очима може бути прихвостнем Скродського, ледве зміг стримати свій гнів.

Дімшяле уже попросився. Він вийшов на дорогу й поспішив далі. Сонце вже добре звернуло з обід, воли, що давно перестали ремигати, водили очима, мов дивувалися, чом так довго не женуть їх нудно переступати по тій нагрітій сонцем весняній землі.

Тож орачі не дуже барились, усі вхопилися за свої сохи. Орали тепер похнюплено, без потреби не вигукували й не хльоскали батогами, а коли вже й кричали, то сердито й грізно, а коли вже й хльоскали, то не в повітрі, а волам по спині й по боках. Декотрі обертались і поглядали в бік маєтку, чи не побачать управителя або вїта. Але нікого не було видно. Попід лугом у кущах верболозу й вільхи никали чийсь вівці, що їх вигнали погуляти й потраписть хоча б на сухих рештках торішньої трави. Уже й настрій орачів трохи прояснювався, погуки й похльоскування ставали частіші й не такі грізні.

Коли це Янкаускас так свиснув, що аж вуха заклало — і воли розгублено повернули голови. Орачі всі подивилися в бік маєтку й побачили, що понад полями їдуть верхи два чоловіки. Багато хто упізнав управителя маєтку Пшемицького і вїта Курбаускаса. Річ, мабуть, серйозна, що аж два придворні погоничі сюди їдуть, бо завжди селян на панщину ганяв один — або вїт, або прикажчик. Коли кріпаки побачили панських служак, затята впертість повставала в їхніх серцях.

Обидва верхівці зупинилися біля Даубарасової нивки, і вїт з усієї сили крикнув:

— Ей, шіленайські чоловіки, слухайте! слухайте!..

Орачі дайшли до бережка, поставили волів і помалу підступали ближче. Коли вже всі зібрались, вїт знов загорланів:

— Я, вїт багінайського маєтку, оголошую вам панський наказ: завтра із сонцем усім, хто тримає волок чи півволока, прибути в двір, з кожної хати чоловік і жінка — з конем, возом, сокирою, граблями, вилами й лопатою на один день. Так само оголошую панський наказ: у понеділок із сонцем тим самим чоловікам прибути в Заболоття на дальні поля з волами й сохами і з їжею на цілий тиждень до суботнього вечора! Всі чули? Хто не прийде, у того буде відібрано господарство, його буде зігнано із землі.

Орачі стояли, похнюпивши голови, і жоден не хотів обзиватися перший.

— Всі чули? — знов рикнув вїт.

— Як так не чули? — обіззався Даубарас. — Не глухі ж. Тільки ми не розуміємо, пане вїте, чого ти нас на суботу женеш? П'ятниці й суботи за давньою домовленістю — це наші дні, не панщинні.

— А це того, — перебив управитель, — що взимку ви поміщицьке дерево з лісу не вивезли, вовну не всю здали, яйця, масло!..

— Неправда!.. — закричало кілька голосів. — Цієї зими нас не гнали ліс возити. А яйця й масло ще до святого Йонаса здали!

— Хто сказав, що неправда? — зиркнув управитель.

І вїт додав:

— Я, вїт, підтверджую, що правда! За опір — п'ятдесят різок!

Але мало хто зважив на його залякування. Старі, похнюпивши голови, мовчали, а молодші зухвало спідлоба пролизували поглядами управителя і вїта. Іти на панщину в суботу, а потім знов цілий тиждень хтозна-де поля орати — ні, ні, це була нечувана забаганка! І старий Даубарас твердо, рішуче заявив:

— Чоловіки, завтра ми на панщину не йдем. Закінчуем орати свої ділянки.

А Пятрас Бальсіс додав:

— І в понеділок не вийдемо. І ніколи більше не вийдемо! Хай пан заплатить нам за роботу, тоді будемо дбати!

— Свою землю будемо дбати! — кричав Даубарас. — І так ми не встигали обробляти, а тут ще й панщини добавляють!

— Свою землю будемо дбати! — кричали чоловіки.

Сташіс, що стояв позаду, проштовхався наперед і, начебто вагаючись, мовив:

— Своя то своя, але й ця своя теж панська...

— Правду кажеш, Сташісе, все панське, — погодився вїйт. — Як пан захоче, то тут із вас жодного не залишиться.

Але всі закричали:

— Не дозволимо! Не дамо!.. Земля й садиби — наші! Від батьків ми успадкували! Своєю роботою викупили! Ця земля не панська!

А Пятрас насмішкувато доклав:

— Тільки Сташіс панський. Забирайте його собі!

Чимало хто злобливо засміявся, а присоромлений Сташіс посунувся назад. Він був боягуз, сусідів не підтримував, пана завжди слухався й на панщину пішов би, але як йому від усіх відділитись? Село немов одна сім'я. Що роблять, то всі разом: разом орють, разом сіють, разом урожай збирають — і не знаходилося лайдака чи паскудника, який би інших підводив. Що поробиш? Невже він, Сташіс, один зі своїм тяглом піде в масток, коли всі своє поле оратимуть? Страшно гнівити пана... Ну, але Сташіс знайде спосіб, як свої клопоти поправити...

Деякі орачі вже поверталися до сохи, ніхто не хотів із придворними даремно сперечатись. Але управитель, щоб його слово було зверху, ще пригрозився:

— Згадаєте ви цей день, хами! Ви ще будете каятись, голодранці прокляті! Відгодували вошей за зиму, то тепер спина сверблять? Почухає Рубікіс ваші спина!

Тут Бальсісів Пятрас не витримав. Такі образливі, прилизливі погрози управителя й знущання над їхнім горем і убогством полоснули ножем Пятрасові груди. Він чув і знав багато пісень про тяжке життя кріпаків у панській неволі, він чув багато розповідей про панську розпусту, їхню жорстокість і несправедливість, він наслухався від дядька Стяпонаса багато нарікань на те, як несправедливо влаштоване теперішнє життя і що настане день, коли, як у тій пісні:

*І впадуть хороми панські та палати,
Як не стануть люди тих панів боятись.*

Тож на панські погрози Пятрас зіппив кулаки й вибухнув такими словами, яких ще ніхто не чув із кріпацьких уст:

— Так, пане управителю, ми голодранці й вошиві, а ти хто? Придворний собака! Ми обірванці, але нікого не ображаємо. Ми суху шкоринку гриземо й пісний борщ сьорбаємо, а ти з панської ласки й з нашого труда жирієш і тільки й дивишся, кого б з підворіття вкусити, кого на лаву покласти й до крови одшмагати. Ось хто ти, поміщицький кате!

Коли почули, як кричав Пятрас, знов усі покидали сохи й з'юрилися навколо. Не було жодного, хто б із них не скуштував різок чи гарапника управителя. Отож тепер, коли раптом лопнула гайка покірності, у кожного в грудях кипіло почуття помсти. Вони обступили управителя й вїята, розмахували пужалнами, і вже небагато треба було, щоб пустити ті пужална в роботу не на волячі спини, а на голови й боки панських поплічників.

Але тут Янкаускасів Казіс так пронизливо свиснув і ляснув батогом, що вїтова кобила, мов скажена, сахнулася вбік. Вїт не втримався в сідлі і, як сніп, упав на ріллю. Гнів орачів змінився реготом, вони аж кахкали та гукали:

— Тримайся, пане вїйте!.. Шапку, цапку!.. На м'яке упав, нічого!..

Вїт, викачаний весь, страшенно лаючись, устав із ріллі, схопив шапку, що відкотилась далеченько, спіймав кобилу й разом з управителем трюхцем пустився в дорогу. Незважаючи на такий опір орачів, обидва поїхали ще в село оголосити панський наказ, щоб ніхто потім не міг сказати, що не знав.

А орачі продовжували своє, гнівні й зосереджені.

Поки й сонце зайшло, шіленайські селяни орали свої нивки.

Сохи залишили на межі, бо завтра вранці, на світанку, провадити далі почату сьогодні роботу.

VI

Пан Скродський того самого вечора дізнався про опір шіленайських селян його наказові. Він сидів у своєму кабінеті й, покурюючи довгу люльку, сердито слухав розповідь управителя про сутичку з селянами.

Поганий настрій, роздратування, злість шкодять здоров'ю пана Скродського. Тоді він видається старшим, ніж можна дати в його п'ятдесят шість років. Губи відвисають, щоки плюскнуть, чоло рясніє зморшками, обличчя попеліє, а він увесь мовби надломлюється, згорбившись у своєму кріслі.

А коли в нього добрий настрій, багінайський пан міг би позмагатися і з молодшими за себе. Його стан ще рівний, хода тверда. Коли він прогулюється в своєму парку, поляскуючи дубчиком по лакованих халявах чобіт, або коли виїжджає верхи для моціону й легко грає в сідлі, то ніхто не сказав би, що він завершує вже шостий десяток.

Ще більше молодіє пан Скродський, як зустрічає гарну жінку, хай вона й проста селянка. Тоді він мимоволі підтягується, підкручує вуса, погладжує гостру, темну борідку, і з-під чорних густих брів зблискують зіниці палючими вогниками.

Того вечора, коли управитель Пшемицький приніс звістку про зухвальство шіленайських мужиків, гідности пана Скродського було нанесено болючий удар. Він сидів, згорбившись, у своєму кабінеті і, відчуваючи, як сильно б'ється серце, стримував наростаючий гнів.

За все своє життя він звик, щоб його примхи сліпо виконувались, тепер уперше зіткнувся з таким зухвалим непослухом. І хто ж бунтує? Його власні кріпаки. Ось наслідки того лібералізму й тих реформ!

— Різок їм! — гарикнув він і вдарив кулаком по столі, коли вислухав управителя.

— Милостивий пане, — покірно мовив управитель, — чоловіки дуже сильні — не дадуться, щоб їх шмагали.

— Повідомити справнику! Поліцію, роту солдат викликати! Я їм таку екзекуцію влаштую, що вони, як собаки, мені ноги лизатимуть.

Але хоч який був лютий пан Скродський, та схаменувся.

Солдатів викликати, звичайно, можна, тільки зараз це було б дуже нетактовно. Поміщики-ліберали, яких у цій окрузі чимало, вже й так он косують на Скродського і вважають його не патріотом, а царським поплічником. А що вже казати про таких хлопоманів, як Сурвіла! Він йому, панові Скродському, руки не подає, при зустрічі демонстративно відвертається. Ні, з екзекуцією ще треба почекати.

Звичайно, сам Скродський відчуває, що сусіди не без підстав ним незадоволені, а декотрі просто зневажають і мають його мало не за ренегата. Він ще змолоду тримається осторонь політики й усяких конспірацій. В «авантюру» 1831 року обачливо не вплутувався. До імператора і його уряду завжди був лояльний, ніякими революційними ідеями і нововведеннями собі голову не морочив.

Не тільки в галузі політики, але й у сільському господарстві він був консерватор. Нові способи господарювання і реформи маєтків його не цікавили. Кріпацтво йому здавалося найкращою і найзручнішою для пана системою господарювання. Тож ніяких проектів щодо відпускання кріпаків, введення чиншових виплат, зміни форм відробітку він не збирався робити й тим не цікавився.

Так само правив у Багінай і його батько — чималий поміщик і великий пан. Але син отримав у спадок від батька маєток Багінай уже зубожілий. Значний фільварок треба було відвести сестрі, два села й частину лісу продати за борги. Самому Скродському залишились панські палати маєтку з великим садом, парком, алеями й чотири кріпосні села із погано доглянутим господарством, запущеними хатами й нечисленним постарілим інвентарем. Обробляти поля вистачало кріпаків, але кріпацька робота не була продуктивна. Селяни жили надгольодь, а правителі маєтку мали придумувати щоразу нові способи витискати з них усе більше труда, накладати все нові повинності, щоб задовольнити потреби палацу й усього двору.

Час летів, життя мінялось. З якоїсь пори пан Скродський став помічати — йому щоразу важче пристосовуватися до мінливих обставин. Потреби зростали, і хоч як він притискував своїх кріпаків, а доходи маєтку все меншали. Поля, що їх обробляли убогим знаряддям, і родили убого, худоба не давала приплоду, ліс гнив, гуральня, після того як люди присяглися на тверезість і кинули пити, не окуплялась; інших закладів пан Скродський не придумав, а найголовніше, ледачився про це думати.

Справи ще більше погіршали, коли п'ять років тому померла дружина, а син і дочка стали вимагати грошей — спочатку на навчання, а потім на прожиття й розваги. Син Олександр, парубок двадцяти семи років, закінчив кадетський корпус у

Петербурзі, тепер офіцер імператорської армії, не дає батькові спокою, клянчить усе більші суми, щоб можна було показатися, як годиться людині його роду і стану. На два роки молодша за брата дочка Ядвіга, що одержала добре виховання у Варшаві в пансіоні сестер милосердя, хоч і сьогодні готова заміж, аби тільки знайшовся вартий її жених — доброго роду і, звісно, багатий. Може, такий і знайшовся б, якби панночка Ядвіга, крім соціального походження, виховання й краси, приваблювала ще й добрим приданим та кругленьким вкладом у банку. В ці кляті часи гроші так володіють розумом і серцем людей, що навіть найсвятіші почуття втрачають свої чари й силу, коли їх не супроводжує дзенькіт золота.

Пан Скродський усе частіше задумувався над становищем свого маєтку, над своїм становищем і своїх дітей, і доходив висновку, що треба щось робити. Приклади навколо були. Он Карпіс, який уже кілька років тому відпустив своїх кріпаків без землі, сьогодні має хоч найману, зате дешеvu робочу силу. Кажуть, наймана праця значно краще окупляється, ніж праця кріпаків. Чапські та й чимало інших, котрі ввели в себе оренду й чинш, мають грошові прибутки і знаходять способи витиснути й чимало відробіткових днів. Тепер із тим уже запізно. Імператорський маніфест, думав Сродський, таким поміщикам, як він, загрожує повним розвалом господарства, банкрутством, як вчасно хоч щось не придумає.

І пан Скродський став думати. На допомогу йому нагодився меткий, неясної репутації юрист, що титулував себе магістром юриспруденції, паном Юркевичем. Тої самої неділі, коли було оголошено маніфест, Скродський, зустрівши Юркевича, сказав:

— Я зовсім дезорієнтований і не знаю, що це діється. Відпустити на волю селян! Віддати їм землю! Хто ж мені робитиме? З чого я житиму? Невже цар хоче погубити нас, найвірнішу опору імперії? Поясни мені, пане Юркевичу, ту чортівщину.

Юрист тут же заспокоїв пана Скродського, що розпорядження монарха мудре, що більшість поміщиків сприйме це розпорядження прихильно. Тут же Юркевич не стримався, щоб не похвалитися:

— Я мав нагоду з імператорським маніфестом познайомитися ще раніше, ніж його було оголошено. Отримав я копію й

уважно простудіював. Вважав би своїм святим обов'язком допомогти вам, пане Скродський. Я найвірніший друг вашої родини. Не приховую, що становище вашого маєтку, як мені відомо, вимагає особливих турбот. Нам з вами треба добряче в усьому розібратися. Я тільки цими днями закінчив кілька великих процесів у найвищих інстанціях і тепер хотів би відпочити. Маю вільний час і міг би вивчити ваші справи. Як ви мені довіряєте, ласкавий пане Скродський, я — до ваших послуг...

Було домовлено, що пан Юркевич зараз же, ще того самого тижня прибуде до Багінай і залишиться там на тривалий час як юрисконсульт пана Скродського й радник з питань перебудови маєтку.

Уже через кілька днів, перебравшись зі своїми чемоданами в Багінай, юрист узявся до роботи. Запросив плани маєтку, інвентарні акти, списки кріпаків, навіть дебетно-кредитні книги, але пан Скродський таких не мав, він частково покладався на рапорти економа, частково на свої записи. Пан Скродський вважав несумісним з його честю заняттям займатися всякими дріб'язковими рахівництвами та бухгалтеріями, наче він якийсь купець чи ділок.

Після кількох днів дослідження й зосередження Юркевич запросив пана Скродського на серйозну раду. З самого початку відверто повідомив йому, що справи маєтку дуже погані й що таке господарювання призведе його до неминучого банкрутства. Потрібно негайно заворушитись і приступити до неодмінних реформ. Найсприятливіша нагода для цих реформ і є виданий імператорський маніфест.

— Залагодити справи з селянами, укласти з ними договори, якими було б обумовлено, скільки й де вони отримують землі і які повинності беруться виконувати владі і вам, — на все те ви маєте два роки, ласкавий пане, — пояснив Юркевич панові Скродському. — Ось цими двома роками, перехідними роками, ми й повинні належно скористатися. За цей час кріпаки мають виконувати всі свої обов'язки перед маєтком, як і раніше, тобто як встановлено в останньому інвентарі, а через два роки селяни переймають свою землю й починають її викупляти тільки в тому разі, коли обидві сторони з тим погоджуються або коли поміщик того вимагає. Отже, як договір видасться вам невідгідним, ви можете за-

явити протест, і все залишиться «статус кво», з тією тільки відміною, що деякі повинності буде замінено грошовими виплатами, крім того, селяни зможуть користуватися наданою їм за маніфестом особистою волею. Як узяти практично, ця воля означає їм волю зійти із землі й здохнути з голоду. Такою волею вони не захочуть скористатися, а працюватимуть і радітимуть, що пан не зганяє їх із землі. Якщо ж договір буде укладено, ви, ласкавий пане, так само нічого не програєте. За землю хлопів вам заплатить казна, на потреби маєтку землі залишиться доволі, крім того, знайдемо способи й надалі вичавлювати з хлопів усе, що буде потрібно маєткові.

Після такого тлумачення положень маніфесту панові Скродському відкрилися очі, і світ мовби засвітився новим світлом. Імператор Олександр постав в ореолі наймудрішого володаря. Ось як він зумів заспокоїти селян, а їм, зубожілим поміщикам, простягнути руку допомоги!

Після дальших досить довгих і плутаних дискусій вони дійшли такого висновку: маєток мусить захопити якнайбільше гарної землі й позбутися неродючих площ — боліт, купиння, пісків. Тому в деяких сіл треба буде відібрати родючі поля, а вкладаючи договори, дати їм оті багновища та піщину. У маєтку тепер забагато кріпаків. Тож треба подумати, як частину з них перевести на вільних людей, відпущених без землі в попередні роки. Так само треба подумати, яким чином селян, що отримують землю, прив'язати до маєтку так, щоб із них можна було видушити якнайбільше користі для маєтку. Розподіляючи землю, слід мати на оці дороги через поля маєтку, а також пасовища, ліс, ділянки для оренди селянам, сінокоси, — одно слово, усе, за що селянин повинен буде розраховуватися з маєтком грішми або роботою.

— Ласкавий пане, — завершуючи тлумачити свій проект, говорив юрист. — Я не кажу, що реалізація цього задуму не викличе певних труднощів і не вимагатиме грошей. Але я запевняю вас, що закони й підтримка влади на нашому боці. Із землемірами, зрештою, й із сусідом, коли треба буде, краще поладимо ми, а не хлопи. Усі справи закрутяться плавно, як добре змащене колесо...

Але останні слова юриста про певні труднощі, гроші й натяк на добре змащене колесо панові Скродському не спо-

добались. Він спохмурнів і удав, що не зрозумів:

— Ну, коли закони на нашому боці, пане Юркевичу, то ми своє зробимо ідучи прямою дорогою. З грошима в маєтках нелегко, особливо в ці перехідні роки реформ.

— Пане Скродський! — вигукнув Юркевич. — Царський уряд і про це потурбувався. Вісімдесят відсотків викупної плати за селянські землі дасть вам казна, а селяни вноситимуть ту плату в казну упродовж сорока дев'яти років. Крім того, існує ж банк, ласкавий пане. Хоч ваш маєток і в тяжкому критичному становищі, але, наскільки мені відомо, не заборгувався.

Поміщик радо підтвердив:

— Ні, не заборгувався, — мав він на увазі банківську заборгованість, хоч приватних, вексельних боргів нахапався на величезні суми.

— Що треба, то треба, ласкавий пане, — з усією серйозністю вивіряв юрист, маючи намір попросити підходящого гонорару й за свої клопоти. Правник розумів: для ледачого поміщика, який почав убожити, він — незамінний радник. Скродський доручив йому вести справи маєтку і став ділитися з ним усіма своїми клопотами.

Тож і того вечора, коли управитель доповів, що шіленайські селяни відмовились іти на панщину, поміщик, п'ючи з юрисконсультом чай, жалівся:

— Ви уявляєте, пане Юркевичу, як розпустились мужики! Відмовились працювати! Я отримав листа, що приїжджає з Варшави дочка. Отож, кажу, треба почистити парк, ставок, посипати жорствою дороги, підстригти алеї й опорядити стежки. Покликав на завтра шіленайських селян — і що ви думаєте? Відмовились! І наступного тижня орати відмовились. Як це вам подобається?

Юрист здивувався:

— Відмовились?.. До речі, пане Скродський, чи це не ті самі Шіленай, землю яких маємо приєднати до маєтку?

— Ті самі, — підтвердив поміщик. — Їхні наділи родючі й недалеко від маєтку.

Юркевич подумав і сказав:

— Нічого, ласкавий пане. Ця їхня відмова може нам допомогти позбутися їх.

Через кілька днів після цієї розмови Галініс, пораючись у себе в дворі, побачив, що на шіленайських полях походжають якісь чотири чоловіки. Вони великими кроками ступали по ріллі й озимині, нахилилися й розмахували руками, мов щось шукали. Все це здалося йому дивним і підозрілим.

— Сусіде! — гукнув він, через тин побачивши в дворі Даубарасового зятя Мікнюса. — Глянь, що то за чорногузи на наших ділянках!

До них присусідився несподівано Янкаускас Казіс, і всі троє стали під липою й дивилися на химерну роботу тих чотирьох.

Коли це Казіс свиснув і зсунув шапку на потилицю:

— Наші поля міряють чорти Скродського, — крикнув, лаючись. — Бачив раз, як це робили в маєтку Чапського.

Галініс і Мікнюс переляканими очима глянули один на одного. Обидва пригадали слова Дімшяле, що Скродський збирається відняти в шіленайців землю.

— Треба сказати батькові, — спохватився Мікнюс і перескочив через тин у свій двір.

Казіс Янкаускас бігом пустився по селу і всім, кого тільки зустрічав, кричав, що землеміри Скродського вже міряють селянські поля. Зараз на вулицю висипались люди. Під липою Галініса вже стояли Даубарас, Грігалюнас, Бразіс, Янкаускас. З другого кінця села бігли Норейка, Бяржініс із зятем Жяльвісом, Бальсіс із двома синами, Пятрасом і Вінчасом. Слідом за ними вискочили на вулицю й жінки. Всі кричали, галасували.

— Чоловіки! — зіпав Норейка, — виженім зі свого поля панських собак! Не віддамо своєї землі! Проженімо землемірів Скродського!

— Проженімо... Не віддамо! — кричали звідусюди.

До Норейки приєдналися Бальсіс Пятрас із Вінчасом, Казіс Янкаускас, Жяльвіс. Дехто висмикував із тину кілки, і вся юрба з погрозовими криками зібралася під Галінісовою липою.

Тут Бальсіс Пятрас пригадав, минулої неділі чув у Пабярже, як один чоловік розказував, що говорив про маніфест і про землю ксьондз Мацкявічюс.

— Чоловіки! — гукнув Пятрас, тамуючи гамір. — Після оголошення царського маніфесту пани не можуть відібрати

землю в селян. Хто якою землею володів до дня оголошення маніфесту, таку зможе й викупити. Так пояснив і наш ксьондз.

На цих словах знову зчинилася буча:

— Чого викупляти?! Земля наша! Доволі ми за неї відробили! Не віддамо!

— Добре! — підвищив голос і Пятрас. — Може, й не треба буде викупляти. Мацкявічюс казав, що пан не зможе тепер нічиєї землі відібрати. Коли він спробує у нас її відняти, то ми повинні її відстояти.

— Відстоїмо!.. Не віддамо!.. — кричали старі й молоді, чоловіки й жінки. — Проженемо землемірів Скродського зі своїх полів!

Мало не все село з криками й погрозами йшло дорогою в поле, де вешталась чотири чоловіки: управитель маєтку Багінай Пшемицький, юрисконсульт Юркевич і запрошений землемір із помічником з маєтку Чапського.

Почувши лемент у селі й побачивши юрбу, що наближалася, придворні покинули свою роботу і якийсь час ошелешено дивилися на дорогу.

— Що вони задумали, ті хлопи? Хай їм дідько! — хтось на кого спитав управитель Пшемицький.

Найперше збagnув і найбільше перелякався юрисконсульт.

— Ради Бога, пане управителю! — гукнув, зблідлий, і схопив Пшемицького за руки. — Дивіться, вони озброєні палицями й кілками. Напевне, проти нас вони йдуть. Мерщій тікаймо!

Землемір думав так само. А панові Пшемицькому, що за стільки років звик нагайкою керувати кріпаками, які тремтіли, побачивши його здаля, тепер нелегко було стримати свою гординю й ганебно відступити перед розбурханими мужиками. Але він згадав, як недавнечко на цих самих полях програв, і враз прочахла лють пана управителя. І він удавано байдужки мовив:

— Ну що ж, панове... Свою роботу ми вже майже завершили. Нехай собі мужики кричать, а ми можемо вертатися додому. Колись, і це незабаром, я з них шкуру спушу.

Четверо служак зійшли на край луків, де їх чекав панський візок. Землемір поскладав своє знаряддя, всі посідали й

попід наділами поїхали в Багінай. Їх супроводжували вигуки, сміх і оглушливий свист якогось хлопця.

Коли вже віз наближався до маєтку, пан Пшемицький сказав:

— Знаєте що, добродіі? Домовляємось поки не розказувати панові Скродському про цей інцидент. А то пан Скродський дуже рознервується. Треба добре подумати, як на те реагувати.

Пан Юркевич і землемір охоче підтримали пропозицію управителя. Вони знали, поміщик нещадно їх висміяв би і обізвав боягузами, що вони не закінчили роботи й повтікали, злякавшись юрби дурних мужиків та баб.

VII

У неділю від самих обід Бальсіси чекали повернення дядька Стяпонаса й пана Акялайтіса. Все село знало про тих гостей, тож багато хто, а особливо діти, нетерпляче поглядали на вулицю, чи не побачать жовту бричку. Не одного із старших сусідів було запрошено з тієї нагоди прийти погостювати й погостювати. Були такі, що й непрохані збиралися завітати до Йокубаса мов у якійсь потребі, а насправді — побачити того Акялайтіса й послухати його мову. Усім уже було відомо, що цей пан, родом із села, не загордився, гарно говорить литовською і дуже вчений.

Та й Стяпонас Бальсіс, хоч і без якоїсь високої освіти, хоч і не пан, тільки службовець маєтку — лакей, був усім відомий як чоловік освічений, мудрий, котрий багато де зі своїми панами бував. А пани Сурвілі — це не Чапські й не Скродські, а людяні пани. Ніхто не чув, щоб у їхньому маєтку когось одшмагали. На панщину їхні кріпаки не ходили, платили панові чинш і не бідкались на повинності.

Незабаром після обід прийшов Даубарас зі своєю донькою Мікнювене. Чоловіки тут стали частуватися тютюном, а Мікнювене знайшла в світлиці заклопотану Бальсене, розгорнула віддавлений учора сир і кринку молока. Бачте, їхня ряба вже отелилась і давала по дві кринки.

Не встигла Бальсене подякувати сусідці, як прибігла Кядулісова Катріте, ткнула кілька яєць і заскочила в хатину до

Гянуте подивитися, чи та вже закінчила ткати свої рушники. За якусь хвилину з'явилися Янкаускаси. Старий залишився в дворі коло чоловіків, а стара, поманивши господиню в комірчину, розв'язала мисочку масла. Вчора зумисне сколотила, бо знає, що в Бальсісів цієї весни з молочком сутужно.

Тим часом повернулась і Онуте, несе перепічку хліба, що позичила в Грігалюнасів. Мабуть, вони ще мають чистішого жита, і їхні жорна дрібніше мелють, тож і піску в хлібові нема. Гостеві подати не сором. Так сусідки помагали старій Бальсене чим могли. Бальсіси — добрі люди, та й нагода така незвичайна.

Чоловіки на подвір'ї: одні стояли, інші сиділи, хто на колі, хто на лавці, грілися проти сонечка, посмоктували люльки й півголосом поволі гомоніли. Ще тривали теплі квітнєві дні, такі радісні для змучених морозами людей. На подвір'ї, в затишку дому й дерев, на осонні під стінами й тинном весна здавалася помітнішою, ніж у відкритому полі. На менш втопаному місці уже зеленів моріжок, під тинами пробивалася з землі кропива, чорнобиль, буги́ла, а в квітнику витикалися рожеві й жовто-зелені паростки лілій, флоксів та півоній. Зеленіла рута, розтулялися горбики соняшників. Набубнявілі пуп'янки бузку збиралися розпукатися й зацвісти, ще швидше розів'ються вишні, яблуні й груші.

Але орачів найбільше турбували поля, пасовища й сівба, що наближалась.

— Коли б ще з тиждень такої погоди, — каже Даубарас. — Випустимо тоді корів у поле. Корм кінчається, не здихати ж скотині в повітті.

— Ще мокро, хтозна, — засумнівався Бальсіс. — Вівці — інша річ. А корова ще попаде в якісь мочарі, як торік Кядулісова руда, ледве-ледве витягли. Не встає, і край.

— Як же встане, коли весною інша корова ледве ноги волочить, — каже Янкаускас.

А Даубарас тут занепокоєно мовить:

— Е, хлопці, а де цього року будемо пасти? З паном посердилися, не пустить на поруби.

— Не тільки на поруби, але й на пари не пустить, — додав Бяржініс.

— Влітку ще якось таки переб'ємось і на своїх нивах, але що буде з кормами? — питає стурбовано Бальсіс, — Коли

масток не дасть сіно косити, хоч бери та ріж скотину.

Це питання непокоїло всіх, але ніхто не знав, що на це відповісти. Найболючішим для села були пасовиська й корми. Дехто висловлює інші побоювання:

— А де візьмемо дров, хлопці? Досі в панському лісі й хмизу, було, нарубаємо, і звалимо щось із сухостою, а не раз і березу звалимо. Тепер стерегтимуть, щоб і ногою не ступили.

— Що тут і казати, — підтримав Бяржніс, — без мастку, хлопці, не проживем. Зараз ми ще сьяк-так сопимо, як мокре горить...

Бальсїсів Пятрас слухав збоку ту мову, та не витримав і відрубав:

— Зате, дядьку, масток і дере з нас дев'ять шкур. Ми й панські поля обробляємо, і дороги насипаємо, і шляхи прокладаємо, і хати лагодимо, а скільки ще всякого добра їм відносимо: і вовну, і яйця, і масло, і м'ясо, — навіть ягоди, гриби й горіхи мусимо панам збирати. А нам самим що залишається? Як у тій пісні сказано:

*Нам лиш чорний хліб жувати
І в нужді вік бідувати.*

Тепер знов усі загомоніли, підраховуючи, скільки вони на масток працюють, скільки несправедливостей зазнали й скільки настраждались від пана Скродського, управителя Пшемицького, вїйта Курбаускаса, прикажчика Карклїса, і який сатана отой дворовий «кат» Рубікіс! Обличчя у всіх спохмурніли, в серці наростав гнів, коли згадували заповідяні маєтком кривди.

Тим часом на дорозі загавкав собака, і от на подвір'я вїхала жовта брїчка! Пятрас прийняв коня, а Стяпонас Бальсїс і пан Акялайтїс злізли й повіталися з чоловіками.

— Щасливо зїздили? — спитав господар.

— Щасливо, батьку, — відповів панич. — Були доїхали аж до Расяйняй, а сьогодні з Дотнуви прибилися. Не так і далеко, а ноги затерпли.

Він потупав на морїжку, потягнувся, розвів руки, та побачив, що з хати вийшла Бальсене й ще кілька жінок, то

поспішив привітатися з ними. Потім вийняв із кишені паперовий згорток і звернувся до дівчат:

— Ну, дівчатка, ось вам гостинці із самих Расяйняй. Але за це гарно заспівайте. — І подав згорток цукерків наймодшій Бальсіте.

Бальсене просила гостей до хати, та Акялайтіс опинався, як і минулого разу:

— Матусю, у вас таке гарне подвір'ячко, а тут і квітник із зеленою рутою. Звеліть, матусю, хай виносять дівчата лавки сюди, до тину. Посидимо, погомонимо на теплому сонечку.

Отож дівчата винесли довгу лаву, стола й два ослони. Акялайтіс сів посередині й іншим пропонував сісти. Але селяни соромились біля пана сідати. Тоді сама Бальсене знов до нього заговорила, так само як і тоді вихваляючи його мило мову:

— Пан так гарно розмовляє по-литовському, що аж мило слухати. Наші пани коли й скажуть щось по-литовському, то так дивно, що ледве можна розібрати. Хто ж це пана так навчив гарно по-нашому розмовляти?

— Хто навчив? — ніби здивувавшись, відповів Акялайтіс. — А ось така сама матінка сивоголова, як і ви, матусю. Від колиски, змалечку я інакше й не міг розмовляти, як по-литовському.

Помітивши, що селяни зацікавлено його слухають, Акялайтіс підвищив голос, щоб усі чули:

— Як вийшов у люди, я багато мов вивчив: польську, російську, німецьку й французьку. Знаю італійську, латинську й грецьку мови, але, повірте мені, немає іншої такої гарної мови, як литовська. Я всім це кажу. Позаторік про це писав в одній польській газеті — і ніхто мені не заперечив, не сказав, що це неправда.

Дивним здавалося кріпакам, що пан так високо цінує їхню мову. Пятрасові Бальсісу було дуже приємно слухати слова панича, у нього аж очі засвітилися на radoщах. Акялайтіс вів далі:

— Не один я так думаю. Багато є вчених мужів, які хвалять нашу красиву мову, є такі, що багато творів написали по-литовському. Два роки тому я жив у маєтку Свірлаукіс у пана Смуглявічюса. Жив там і пан Сімонас Даукантас, дідок літ шістдесяти п'яти. Для здоров'я йому потрібна була легка

робота, але рухлива. От він, бувало, то дровець на розпал наскіпає, то хмизу нацюкає, то на городі копається, то лагодить опудала, щоб горобці не пили конопель... А сам дуже вчений чоловік. Він багато книг написав — і всі литовською. А як гарно він описав литовську старовину, боротьбу давніх литовців із ворогами, звичаї стародавніх литовців, а які ліси росли тоді в Литві!.. Литва тоді була вільним краєм, мала свій уряд і владу. Не було в ній ні чужих губернаторів, ні приставів, ні жандармів.

— Пятрасе! — наразі вигукнув панич, — недавно я бачив у тебе на полиці ту книгу — «Звичаї стародавніх литовців».

— Так, пане, — обізвався Пятрас, — але там зазначено, що цю книгу написав за давніми писаннями Йокубас Лаукіс.

Панич усміхнувся.

— Лаукіс це і є пан Даукантас. Він по-всякому себе називає, видаючи книжки: і Лаукіс, і Шаукліс, і Гірдяніс, і Рагауніс, і Вайнейкіс, і Дявінакіс, і ще інак. Бачите, Даукантас собі слави не жадає, а, мабуть, хоче, щоб люди думали, що багато є литовських письменників, не він один. Хитрий той пан Сімонас — справжній жемайтієць.

— Крім того, ось що, — правив далі панич, стишивши голос. — Пан Даукантас довгі роки служив у канцелярії царського уряду. А царський уряд страшенно не любить, коли хто пише й видає книги литовською. Того Даукантас і ховається щоразу за іншими іменами. Цар не дозволяє й литовську газету випускати.

— Ти бачиш, — підпрягся Бальсіс, — не тільки нам, бідним кріпакам, перепадає. І пани мусять ховатися, що литовською пишуть. А як було б добре, коли б ми могли і газету по-литовськи почитати, і дітей у школу послати.

Та Акялайтіс мовчав, уже десь інде витав думками. Зіпершись плечима на тин і задерши голову, він здавалось, насолоджувався спокоєм того ясного весняного дня і сонячним теплом, що так любо голубило обличчя. На молодих вишнях цвіріньчали горобці, в повітрі безупинно сновигали ластівки, а за воротами на придорожному яворі каркали ворони, скрекотали сороки, коло шпаківні, що зробив Мікутіс, глухувато вуркотіли шпаки.

Коли це щось промайнуло над головами, і на велике гніздо, що, мов якась копиця, виділялося на гребені клуні, — широко розправивши крила, опустився лелека. Він витягнувши шию, задер свій довгий дзьоб на спину й радісно заклекотав, ніби привітав свою резиденцію і сусідів, що тут зібралися.

Щаслива усмішка засяяла на Акялайтісовому обличчі, і він, махнувши рукою, став чітко промовляти слова:

*Гайворонь, гави притьма та і сороки, і сови,
Миші усякі й кроти стали тепло вихваляти...*

*Ген із сусідами разом бусел уже повернувся,
Наче господар який, з гребеня гордо клекоче.*

— Ох, як гарно описав весну й усю природу Литви той Крістіюнас Донелайтіс! Бачите, жив сто років тому такий дивний пастор Донелайтіс, великий друг і заступник кріпаків. Він дуже добре описав щоденний труд людей, панщину й усе їхнє життя. Ось недавно, живучи в пана Кудрявічюса в Сурвілішкісі, я переклав польською мовою «Літа» Донелайтіса, щоб і поляки могли почитати ті чудові описи. Чимало місць я пригадую напам'ять. Ну, лиш послухайте.

Він схилився на тин, підняв голову, піднесеним поглядом обвів небо, поля, що виднілися за рогом клуні, знов широко махнув десницею і став говорити:

*Сонечко, тільки поглянь, вже підбивається вгору
І зігріває поля, кличе траву підніматись...
Тільки ж, роботи, і ви станете знову гнітити,
Гірко прийдеться усім панщину нам відбувати.*

І далі ще не одне місце прочитав він із великого співця знедолених, а вони слухали й дивувалися, що той так давно й так далеко жив, до того ж не католик-пастор, а вгадав їхні, шіленайських селян, роботи, біди й турботи. Не один із них розчулився, а жінки краєчком фартуха втирали сльози, коли панич промовляв оці слова:

*Знаєш ти, як це воно в полі у спеку палючу,
Тут ось гарячі струмки поту по спині стікають,
Чує вже шлунок — обід голодом став допікати,
Цього сердегу щодня чимось потішити треба.
Чим зможе бурас тепер утробу свою звеселити.
В нього шукуринка сама і ще кавалочок сиру.
Так ото гірко йому, трохи сухого поївши.
Спрага його нападе — хоч би ковточок попити.
Що ж він, братове, поп'є, квасом ніхто не пригостить.
То ж припаде із біди він до калюжі якоїсь,
Ляже й, зітхаючи, п'є, воду брудну оту хлище,
Де усіякі жуки та жабалухи плигають.
Тут іще й Діккас лихий києм потягне сердегу.*

Читаючи напам'ять ці слова, розчулився й сам пан Акялайтіс. Його обличчя засмутилося, спохмурніло, чоло порорали зморшки, вуса обвисли ще нижче, а захмарений погляд, що мовби нічого не помічав, затерп десь у даліні.

Але тут несподівано Бальсісів Мікутіс і Бразісів Йонукас вносять у ворота відро березового соку. Дівчата зараз винесли глечик і кілька кухлів. Бальсіс наповнив глечик, поставив на столик і припросив пана Акялайтіса, Стяпонаса й сусідів пригощатися цим весняним дарунком. Усі пили й смакували пахучу, холодну, солодку рідину. Тим часом господиня з дівчатами принесла із хати сиру, масла, яець, хліба і знов припросила попоїсти, був саме час полуднувати.

Тоді, як селяни осмілили, почалися розмови про те, що всім найбільше боліло: про царський маніфест, про обіцяну землю й волю, про вимогу Скродського працювати більше, ніж досі, і про те, як вони, шіленайці, вирішили не слухатися пана. Даубарас, Янкаускас та інші старші вперто стояли на тому, що пани справжню царську грамоту заховали, а оголосили іншу, щоб довше людей у кріпацтві тримати. Але ось цар про те дізнається, панів покарає, а людям віддасть землю, яку вони досі обробляли. Даремно Акялайтіс і Стяпонас переконували, що ніякої іншої царської грамоти не існує. Старі недовірливо хитали головами.

Акялайтіс аж почервонів од тих суперечок і все запальніше говорив про царя:

— Найбільший ворог нас усіх це російський імператор, цар. Російські імператори, змовившись із Пруссією та Австрією, зруйнували польсько-литовське королівство, відняли в нас волю, переслідують нашу віру й мову. Але довго так не може бути. Треба повставати. Поляки вже готуються. Повстанемо й ми. Франція й Англія прийдуть нам на допомогу. Знов будемо вільні в польсько-литовській державі.

Але старі знов недовірили хитали головами. Даубарас, витягуючи з кишені люльку й тютюн, заперечив паничеві:

— Хтозна, пане, яка тоді була б воля... Наші батьки ще пригадували й нам розказували, що і в тому вільному панському королівстві панщину відробляли, і пани їх різками шмагали.

Даремно запевняв Акялайтіс, що тепер буде інакше. Селяни правили своєї: якщо вже держава й влада буде панська, то нічого доброго від неї не надійся.

Тепер Акялайтіс, підбурюючи селян проти царя, відчуває в глибині серця і якусь приховану неприємність. Адже ще так недавно, всього два роки тому, коли цар відвідав Вільнюс, він писав піддесливе вітання: «Його величності найяснішому Цареві Олександрові Другому, (самодержцю Всеросійському, королеві Польському, великому князеві Фінському й Литовському)». І треба ж було підписати під тим вітанням: «Бідолаха з Литви від імени своїх братів!»

Але з минулого року повіяли інші вітри. З Варшави й із Вільнюса стали поширюватися нові ідеї. Цар грубо відштовхнув простягнуту руку дворян Литви, відкинув їхній «адрес» і різко вигукнув: «Скажіть дворянам, що я незадоволений, нехай знають вони і Європа, що тут не Польща!» У вустах царя слова «тут не Польща», без сумніву, означали «тут Росія». Литовські дворяни, за винятком таких ренегатів, як ось багінайський Скродський, відчули в своєму серці бунтарські настрої. Геть царів, хай живе Річ Посполита від моря до моря!

Коли на Різдво приїжджав із Петербурга молодий пан Віктор Сурвіла, то Стяпонас Бальсіс наслухався інших розмов. Російський імператор, справді, кат Литви і Польщі. Але ще гірше те, що цар і його уряд підтримують кріпацтво, пригнічують людей, мордують їх у нужді й темряві. Геть таку владу! Нехай повстають мільйони кріпаків! Захитається й

упаде царський престол. Земля — селянам! Ніяких викупів, ніяких повинностей перед маєтками!

Такі розмови чував і пан Акялайтіс. Він знав, що ці ідеї поширюються з Петербурга й Москви, зі сторінок російської зарубіжної преси. Акялайтіс імен добре не пригадує, але чув і пам'ятає прізвища Чернишевського і Герцена.

Все те, правду кажучи, і він міг би поділяти. Адже він — син селянина, селянин. Він свого походження не приховує, не соромиться його. Навпаки, навіть пишається ним. У листах до знайомих дворян він часто так підписується «Хлоп», а іноді називає себе «Хлопицьким». Але коли навчався у Варшаві й коли вчив дворянських дітей, він зжився з дворянами, і тепер йому було б дуже важко ці зв'язки порвати. Найважливіше, що декотрі польські дворяни й поміщики Литви зацікавилися його наймилішою мрією — створити литовською мовою літературу, випускати книги й газету. Гаряче це підтримали пани М.Балінський, Крашевський, а поміщики Литви Огінський, Радзивіл, Карпіс, Бістрамас, Шямета навіть грошей пожертвували на ці потреби. Огінський його в Ретаву запрошував і друкарню обіцяв відкрити, де б видавалися книги й газета. Все розладналося через неприязнь царського уряду. Ні, проти дворян, поміщиків Акялайтісові важко роз'ярювати в собі ворожі почуття, але проти імператора Росії, його влади й уряду такі почутті вже палають.

Отож і зараз Стяпонас Бальсіс і селяни розмову повертали все більше проти поміщиків, а Акялайтіс — проти уряду. Сляни дуже хотіли б почути від нього чітку відповідь — іти їм на панщину в маєток чи вже не йти.

— То як ви, пане, думаєте, — питав Даубарас, — чи не викине нас Скродський із садиб, як не підемо завтра орати?

Відповісти щось певне Акялайтіс боявся. Що він, зрештою, знає! А Стяпонас рубає, мов сокирою!

— Не викине! Не має права. Хто скільки поля мав у день оголошення маніфесту, той стільки й отримає. Скродський сам не дотримується інвентарного положення, то й ви можете не дотримуватись. Нехай подає позов, і нехай тоді суд розбереться.

Суд! Даубарас тільки сплюнув. Досі суд так судив, як пан хотів. Може, тепер будуть інші суди? Але ніхто про те не знає.

Стяпонас знову їх підбадьорює. Ті розмови і його запалили. І в ньому заговорила кривда безталанного. Дарма, що пан тепер його не ображає, не катує. Але ж усе-таки він тільки лакей. Чим він може порадити, чим потішитись? Нічим. Хіба він не бідніший за свого ось брата Йокубаса? Звісно, що бідніший, хоч і смачніше поїсть, і чистіше походить. Прозірливіший спостерігач помітив би в Стяпонасовому вигляді характерні лакейські риси: поголене обличчя з бакенбардами до вух, байдужий, але покірливий вид, трохи нахилена вперед постава, обережні жести рук і тиха, рівна хода — ось його професійні зовнішні прикмети.

Але в душі він залишився по-селянському впертий і затятий. На своїх панів звик дивитися поблажливо й трохи насмішкувато, хоч ніколи того не показував. Пани, бач, завжди пани, нехай вони себе називають і демократами, і друзями селян.

Молодий панич Віктор — от про кого Стяпонас не може нічого поганого сказати. Той рідко показується з Петербурга. Але вже коли приїде, то Стяпонасові є що послухати — і проти царя, й проти панів. І тепер, підбиваючи шіленайських селян проти Скродського, він, може, зовсім того не усвідомлюючи, повторює уривки з Вікторових розмов:

— Чоловіки, не бійтеся, ви не одні! Люди всієї Литви і Польщі виступають проти панів. Що Литви! Селяни всієї Росії не хочуть коритися поміщикам, готуються повстати проти царя. Мільйони повстануть! Вимагатимуть землі і волі. Багато є вчених мужів, у самому Петербурзі є, які розуміють, що цар із панами за одне, — котрі знають, чого жадають селяни. Їхній голос люди почують і повстануть. Неодмінно повстануть.

Шіленайці дивляться на пана Акялайтіса. Панич підтверджує:

— Так, справді. Буде повстання. У Польщі й Литві повстануть не тільки селяни, але й пани. Підуть усі разом. Проливатимуть кров за свободу вітчизни.

— І Скродський піде? — не витримав Пятрас Бальсіс.

Відповіді йому поспішив Стяпонас:

— Скродський не піде. Він царя боїться. Підуть такі, як Віктор Сурвіла, як Вівільський, Далевський, Яблоновський та багато інших. Ці стоять за те, щоб селянам дали землю і волю.

Із усіх тих розмов селяни збагнули одне — настав час загального пробудження. І в них росте рішучість не слухати Скродського й на панщину більше не виходити. Все-таки, хоч би що там було, з кріпацтвом покінчено, і управителі, вїйти й прикажчики їх різками більше не шмагатимуть.

Тим часом сонце вже сховалося за дахом повітки, тіні сягли тих лавок, де сиділи Бальсісові гості, і з поля дихнуло свіжим повіом. Пан Акялайтіс і Стяпонас зібралися їхати. Коли це на вулиці знову загавкав собака, почувся тупіт, і на подвір'я в'їхав верхівець. Стяпонас здивувався, як побачив візника їхнього маєтку Юргіса.

— Де ти тут, Юргісе, взявся? — спитав прибульця.

Юргіс відвів убік Стяпонаса й Акялайтіса і сказав:

— Пан мене послав, чи не зустріну вас де, як будете повертатися. До пана Сурвілі приперся якийсь жандарм і питається його про пана Акелевича. Пан Сурвіла каже, нехай тепер пан Акелевич бере мого коня й заверне десь убік. Краще, щоб жандарм його не бачив.

Стяпонас тут зрозумів, що до чого, і розпорядився так: нехай пан Акелевич сідає на коня і їде в Пабярже до ксьондза Мацкявічюса. Той знатиме, де його заховати. А вони вдвох із Юргісом повертаються до маєтку. Коли жандарм питатиме, скажуть, що Акелевич поїхав у Панявежіс.

Унезабарі з Бальсісового двору виїхав верхівець, згодом у зворотний бік рушила жовта бричка. Сусіди ще почекали, не розходились. Кожен відчував, що тут мов якась небезпека промайнула, але ніхто нічого по-справжньому не знав.

Не встигли ще сусіди поділитися враженнями, як у двір вбігає Бразіс Йонукас. Задиханий, він ледве міг вимовити слово:

— Ї-ї... їдуть..

— Хто їде? Кажі ж!

— Па-ан Скродський і ще якийсь пан.

Усі занепокоїлись, стурбувалися, але ніхто не кинувся ховатись. Навіть жінки й дівчата, збившись до купи, zostалися стояти біля ганку.

Пан Скродський зі своїм юрисконсультом надумав оглянути шіленайські поля. Вони сіли в фаєтон і рушили в об'їзд на селянські наділи. Поля панам дуже сподобались: рівні, з ма-

лим похилом, добре доглянуті упродовж багатьох літ, годяться для всяких хлібів, а найважливіше — біля самого маєтку. Неодмінно треба цих поганців, неслухняних шіленайців, переселити на болота, а їхні волюки приєднати до свого поля.

Оглянувши поля, поміщик звелів візникові вертатися до маєтку через село Шіленай, бо хоче побачити, який вигляд мають селянські хати. Ледве в'їхали в село, зустріли жовту бричку. Два незнайомі чоловіки, що сиділи в ній, зі Скродським не привіталися. На воротах якогось двору стояв чоловік, що низько вклонився панові у фаєтоні.

— Як тебе звуть? — гукнув Скродський.

— Сташіс, ласкавий пане.

Сташіс? А-а, це той, якого і вїйт, і управитель хвалять, що добре панові служить. Скродський звелів зупинити коней.

— Скажи, хто це поїхав, що зі мною не привітався?

— Це брат Йокубаса Бальсіса — Стяпонас, лакей пана Сурвілі. А другий, мабуть, якийсь дворовий, пане.

Скродський сердито насупився.

— Жаль, що не знав. Був би звелів своєму візникові оперезати їх батогом. Чого вони тут тиняються?

— Гостювали в брата Йокубаса, панѣ. Там майже все село зібралось. Мабуть, радились про панщину.

— Поганяй і зупинись біля Бальсісового двору, — звелів Скродський візникові.

Зупинились біля Бальсісового двору, поміщик виліз із фаєтона.

— Ну, пане Юркевичу, — звернувся він до юриста, — проведи мене на ту хлопську сходку. Бач, скільки тут їх назбиралось.

Опираючись на палицю, він поважно ввійшов у ворота, здоровий, високий, з піднятою головою, з випнутою вперед гострою борідкою. Юркевич неохоче плівся позаду, кроків на два-три відставши.

Коли Скродський підійшов ближче, обвів поглядом селян і різким голосом спитав:

— Хто тут Йокубас Бальсіс, господар цієї садиби?

— Я, пане, — обіззався старий Бальсіс, проштовхався наперед і вклонився панові.

— Що це в тебе за збори?

— Нічого, пане. Просто брат перевідав, то й зайшло трохи сусідів.

— У маєтку Сурвіли щоб мені не було ніяких братів ні родичів? — крикнув поміщик.

— Не знав я, пане, — тихо мовив Бальсіс.

— Вам учора було наказано прибути з кіньми й возами до маєтку. Чого не з'явилися?

Селяни стояли, похнюпивши голови, й нічого не відповідали.

— Чого не з'явилися? — ще дужче крикнув Скродський.

Після короткої тиші наперед виступив Пятрас. У руці він тримав дубовий кілок, який узяв, щоб підперти ворота, коли поїхав дядько Стяпонас. Скродський і Юркевич підозріло глянули на рослого, сильного хлопця. Він був простоволосий. Недбало відкинутий з чола русявий чуб, упертий погляд, міцно стиснуті губи й випнута вперед щелепа показували силу хлопця й затятість. Він став одним боком до Скродського, другим до сусідів так, що міг бачити і їх, і панів. Він стояв, широко розставивши ноги, мовби вріс у землю, обома великими, жилавими руками стискаючи кілок.

Глянувши на сусідів, очі яких тепер були спрямовані на нього, Пятрас звернувся до пана й заговорив, поволі вимовляючи слова:

— Учора, пане, ми тому не вийшли на роботу, що два останні дні тижня ніколи не ходили. У ці дні ми працюємо на своїх полях. А завтра не підемо тому, що надто далеко нас женуть, і знов на цілий тиждень. Ночі тепер холодні, і трави мало. Де ми подінемося із волами без корму, без їжі?

— Корм та їжу ви можете взяти з дому, скільки хочете! Не моє діло вас годувати! — кричав Скродський. — Панщинних днів я збільшив через те, що ви інших повинностей не виконуєте. Управитель і вїйт це знають.

— Неправда, пане, — заперечив Пятрас. — Ми виконуємо все, а коли щось і не робимо, то час ще не приспів. Правда, чоловіки? — звернувся він до сусідів.

— Так!.. Правда!.. Чиста правда! — кричали всі, підбадьорені словами Пятраса.

— Хто ти такий за один? — загорлав Скродський, ступивши крок до Пятраса. — Ти розпалюєш бунт проти мене!

Але Пятрас не злякався.

— Я — Пятрас Бальсіс, пане. Я бунту не розпалюю. Ми тільки хочемо правди.

Це слово п р а в д а найбільше розлютило пана Скродського.

— А! Правди хочете?.. Добре!.. Я тобі покажу правду!.. Сто... Ні, двісті різок! Взяти!.. Зв'язати!

Але не злякався Пятрас і тепер. Ніхто тут його не візьме й не зв'яже. Тож він різко рубав панові й далі:

— Ні пане. Більше вам нас не шмагати. І в царській грамоті сказано, що кріпацтво скасовано навіки.

Але Юркевич уже ґрунтовно розтлумачив Скродському положення маніфесту, і поміщик тепер знав, що йому залишено право наглядати за порядком у маєтку, судити й карати селян, поки буде підписано договірні листи і створено волосні суди.

— Все село буде покарано! — крикнув він, махнувши палицею, наче сам уже шмагав кріпаків. — А тих, що тут ось зібрались, подвійно.

Він оглянув селян, що перед ним стояли, потім перевів очі на гурт жінок, які скупчилися далі, біля ганку. І враз його обличчя перемінилося. Замість злоби з'явилася зацікавленість, допитливість, і очі зблиснули вогниками зачарування.

У першому ряду жіночого гурту стояла Кядулісова Катре. Простоволоса, синьоока, з русим вінком кіс, здивована й наполохана, притискуючи до грудей краєчок хустини, що спала, вона була дуже гарна й вигідно виділялася з усього того гурту старих жінок.

Пятрас простежив за поглядом Скродського й побачив Катріте, і все зрозумів. Він рішуче ступив два кроки вперед, і перед панськими очима на місці чарівного дівчачого виду раптом з'явилося розпалене гнівом обличчя хлопця. Одну мить здавалося, що пан його вдарить палицею, бо вже й замахнувся, і скривився од лютої ненависті.

Але й із упертих очей, і з усього вигляду прискала страшенна рішучість. Правицею так він стиснув кілка, що аж м'язи тремтіли від напруглої в руках сили. Хвильку два вороги стояли один проти одного: поміщик аж посинів, від люти в нього тряслось підборіддя, а хлопець поблід, так напружився, щоб одним ударом кілка розтрити череп ненависного пана.

Скродський не витримав. Лягнув палицею по лакованій халяві свого чобота, повернувся й у супроводі Юркевича поспішив на вулицю.

— Ну, гад проклятий, тобі це даром не минеться, — процідив крізь зуби, сідаючи в карету. Візник пустив коней, і пан Скродський під гавкіт собак поторохтів із села.

Коли Бальсісові сусіди після від'їзду панів прийшли до тями й стали розходитись додому, Пятрас наздогнав Кядуліте.

— Ти, Катріте, не злякалася пана? — спитав занепокоєно, заглядаючи їй у вічі.

— Ох Пятрасе, коли я побачила страшний його погляд, що вп'явся у мене, мало не вмерла зі страху.

— Погано, Катріте. Ти сподобалася панові. Тепер будь обережна. Обминай той масток десятою дорогою. А коли покличуть на якусь роботу, не йди... Знаєш, що там чекає красивих дівчат.

Катріте зашарілася й суворо насупила брови.

— Не діждеться! Я йому очі повідряпувала б, носа розквасила.

Пятрас із захопленням усміхнувся.

— Добре, Катріте, будь відважна, але в масток не йди.

— Пятрасе, як я злякалася, коли побачила, що ти став перед паном із тим кілком. Невже б ти насмілився?

— Ось як ти мене живого бачиш, Катріте! Нехай би тільки він мене зачепив. Так би вривав, що більше йому й не треба було. Так чи так!.. Годі вже по-собачому жити!

Якийсь час ішли вони мовчки, задумавшись.

— Катріте, — знов заговорив Пятрас притихлим голо-сом. — Діждемось осені й тоді повинчаємось.

— Батько проти, — зітхнула Катріте.

Але Кядулісова затятість не лякала Пятраса.

— Батька вблагали б. Як треба буде, то й ксьондза Мацкявічюса вдвох умовимо. Найголовніше — пан.

Вони дійшли до Кядулісового двору, але розставатися ще не хотіли. Катріте знала, що батька немає дома. Він, без сумніву, в шинку сидить, а мати, якби Пятрас посватав доньку, була б і дуже задоволена. Тож обое ішли вулицею далі, не боячись злих язиків, бо все село знало, що старший Бальсьокас, хлопець не легковажний, якогось дня таки посватає Кядулісову Катре.

Пана вона боялась, як і всі сільські дівчата. Але досі бачила його здаля — коли він проїжджав, проходив, прогулювався. А сьогодні побачила віч-на-віч. Ще й зараз відчуває нахабно втуплений його погляд, і жах пронизує її серце.

Катріте поволі прихилиється до Пятраса. Вона знає, що Пятрас у всякому разі захистить її від Скродського. Вона поллюбила Пятраса за його сміливість, за його силу, за його світлий розум і добре серце. Адже не хто інший, як Пятрас і її відкрив очі. Він навчив її читати, допоміг розібратися в письмі. Він і тепер дає їй книжки, які вона спрагло читає, ховаючись од батька.

Пятрас іде з Катріте протряхлою обочиною вулиці, відчуває близькість її, і в грудях його підіймається приємна хвиля теплих почуттів. Йому давно запала в душу Катріте. Він покохав її раніше, ніж вона його. Йому подобаються її коси, її відверті сміливі щирі очі, рівний овал обличчя, трохи вігнутий носик, рожеві повні уста й ще ота ямочка на підборідді. Ні, кращої дівчини Пятрас не зустрічав. А що її працьовитість, кмітливість, слухняність. На ній, можна сказати, й тримається Кядулісове господарство.

Якийсь час ішли вони мовчки. Село лежало в затінку призахідного сонця, тільки навпроти, від Галінісової липи, долинали голоси молоді, що там зібралася. Ні Пятрас, ні Катріте не хотіли туди йти, тож повернулись назад і стали на майданчику під Сташісовим явором.

Нараз Пятрас відчув дивний неспокій, він узяв дівчину за руку й мовив:

— Ти чула, Катріте, що говорили пан Акялайтіс і дядько Стяпонас? Кажуть, повстання проти влади почнеться, може й, на той рік. І Дімша про це пошепки натякав.

Чутки про повстання до них долинали й раніше. Ксьондз Мацкявічюс так само їх завзято поширює. Не дуже вони зважали на ті чутки. Але сьогодні, коли Акялайтіс так раптово зник, мало не втік, і Пятрас зіткнувся зі Скродським, крім того, й сусіди не послухались наказу йти на панщину, ті чутки стали такі живі!

— А ти пішов би, Пятралісе? — спитала Катріте й ще дужче пригорнулась.

— Пішов би, Катріте, — відповів він, не вагаючись.

Вона вся затремтіла.

— А як же я тут без тебе?

Він засмутився й зціпив зуби. «Скродський!» — шпигнула його страшна думка. Але він стримав у собі ту буйну тривогу і байдужно махнув рукою:

— Ну, про це зараз думати не треба. Коли повстання почнеться — може, ще й нескоро, — тоді побачимо. Встигнемо полагодити... Як буде повстання, то й Скродського заставимо танцювати, — заспокоював її і сам не знав, як тоді що буде.

І знову теплі почуття переповнили його серце. Він обняв дівчину за стан і пригорнув її до себе.

— Хоч би що було, Катріте, а тебе я не покину.

— І я тебе, Пятрасе, — озвалась вона, підводячи очі на його посерйозніле, але спокійне обличчя.

Небагато розмовляли, а відчули, що та якась далека, важко збагненна небезпека їх зблизила ще дужче.

Наспів час вертатися додому. Вони вийшли з-під явора й мовчки попростували вулицею. Коли прибули до Кядулісового двору, Пятрас знов повторив те саме:

— Діждемось осені й повінчаємось.

Дівчина міцно стиснула його руку й зітхнула:

— Ох Пятрасе, чує моє серце, доведеться ще нам зазнати біди.

— Дарма, Катріте, — заспокоював її Пятрас. — Як треба буде, то й зазнаємо. Але нас із тобою ніхто не розлучить.

Вона вдячно глянула на нього тривожними очима, запнула хустину й попрощалась.

Уже темніло. У вечірніх сутінках село наче ще дужче притислося до землі, злилося в єдину темно-сіру смугу. На дерева сідали запізнілі ворони, десь гавкав собака, десь забекала вівця, замукала корова, заплакало дитя. В одній-другій хаті засвітилися маленькі віконця. В середині запалювали лучину, доїдали картоплю, що залишилась від обіду, шматок хліба, мисочку кислого молока, вечеряли й готувалися спати.

Гнітюча тиша поїняла село Шіленай після такого ясно-го, але неспокійного весняного дня.

До Пабярже Акялайтіс дістався, коли вже стемніло. Під'їхав до клібоніі, прив'язав коня, піднявся скрипучими сходами ганку й постукав. Відчинивши двері, стара жінка на запитання Акялайтіса відповіла, що ксьондз Мацкявічюс дома. В той самий час на порозі вітальні з'явився й він сам із запаленою люлькою в руці. Це був чоловік у розквіті сил, років тридцяти п'яти, середнього зросту, худорлявий, трохи сутулий, довгобразий, чорнобровий, із зачесаним набік чубом, зосередженим уважним поглядом.

Акялайтіс відрекомендувався, сказав, що прибув од пана Сурвілі й має важливу справу. Ксьондз запросив гостя до хати. Кімната була простора, з побіленими стінами й сте-лею, помитою нефарбованою підлогою. Посеред кімнати стояв великий стіл і кілька стільців, біля стіни — стара, вицвіла канапа й книжкова шафа.

За столом сиділи три чоловіки й роздивлялися розгорну-ту карту. На столі шипів самовар, парувало кілька склянок чаю, на тарілках був нарізаний хліб, лежав сир, шматочок масла, два ножі. Єдина розкіш цієї скромної кімнати — велика, побілена вапном і добре натоплена піч. Приємне, пахуче тепло настроювало пана Акялайтіса, що ввійшов з вечірнього свіжого надвір'я, на затишок.

Один із тих, що сидів за столом, обернувся, й Акялайтіс упізнав шляхтича Дімшу. Кілька разів йому випадало зустрічати його в пана Сурвілі й пана Кудревича. Інших двох він бачив уперше. Той гість ксьондза, що сидів край столу — низький, широкоплечий чоловік — устав, прихилився спи-ною до печі й з неприхованою цікавістю сміло, відверто огля-нув пана Акялайтіса. Другий — худий, з кістлявим обличчям, — що сидів за столом навпроти й помішував чай, зиркнув спідлоба на прибульця й знов опустив очі, удаючи, що вся йо-го увага на склянці. Та Акялайтіс відчував, що й той його спо-стерігає і вивчає.

Всі троє зібрались у Мацкявічюса зовсім випадково, вони прибули в Пабярже у своїх справах. Усі вони були знайомі з ксьондзом, знали, як щиро він приймає кожну людину, особ-ливо тих, хто прибився з дальнього краю. То як тут не завіта-

ти до нього й не порадитись! А радитися є про що. Після оголошення маніфесту заворушилися кріпаки, залютували пани, всяких новин і чуток — встигай тільки слухати.

Мацкявічюсові цікаво та й необхідно знати, що де як. Він не сьогодні почав уболівати за потреби сільських людей. Він знає, що прийде час великих перемін. Він знає, що в Польщі визріває повстання. До нього дійшла звістка, що й у Вільнюсі вже організовано центр майбутнього повстання.

Своїм сьогоднішнім гостям він довіряє. Дімша — його давній приятель. Знайомі й інші два. Біте — тесля, хоробрий і тямущий чоловік, мов їжак, настобурчений проти влади. Лукошюнас — селянин казенного маєтку — гострить зуби на панів, надивившись на життя кріпаків у сусідньому маєтку.

А хто цей, новий прибулець? Ім'я Акелевича ксьондз уже чув, але зараз добре не пригадує, де і як.

Дімша встав зі свого місця й, простягнувши руку, підійшов привітати прибульця.

— А-а, пан Акелевич! Живий-здоровий!.. Дозвольте, ксьондзе, я познайомлю з вашими гостями, бо сам усіх добре знаю. Пан Акелевич — письменник, літератор, педагог.

Він повів рукою в бік чоловіка, що стояв біля печі, й напівжартома сказав:

— Адомас Біте, славетний майстер, приятель пана Вінцента Бялазараса з маєтку Грінкішкяй.

Потім кивнув головою на того, що сидів за столом:

— Антанас Лукошюнас, грізний чоловік із Зарасайського повіту.

Акялайтіс вклонився і, підбадьорений такою щирою зустрічню, спитав Мацкявічюса, чи можна виповісти свою справу.

— Прошу, пане Акелевичу, говорити відверто, — підтримав ксьондз. — Між нами тут таємниць немає. Крім того, сподіваюсь, нічого страшного нам не скажете.

Тож Акялайтіс коротко виклав причину свого прибуття. Мацкявічюс уважно вислухав його і, надто не заглиблюючись у ту справу, мовив:

— Добре, пане Акелевичу. Цієї ночі переночуєте в мене ось на цій канапі, а завтра дам вам чоловіка, який околичними дорогами проведе вас до пана Кудревича. Поліція і жан-

дарми тепер стежать за кожною чужою людиною. У Варшаві почалися патріотичні маніфестації, а в нас кріпаки відмовляються слухати панів, ходити на панщину. Буде краще, як і ви без потреби не лізтимете на очі жандармам.

Він відхилив бокові двері й гукнув:

— Марцяле! Дай нам ще одну склянку. Прошу, пане Акевичу, поїжте, що бачите на столі. Невеликий я пан і скромно приймаю гостей. Зате від щирого серця. Ну, пане Дімшо, то які ти нам новини сьогодні приніс?

Шляхтич відпив ковток чаю і підсунувся зі своєю картою до ксьондза.

— Щойно повернувся я з Расяїнняйського повіту. Вісті невтішні, ксьондзе, невеселі. Аж дивно, як цей маніфест раптово розбурхав людей. Кріпаки не слухаються панів, а їх за те карають, різками шмагають. Кому з того буде користь, ксьондзе?

Мацкявічюс суворо насупив брови.

— Литовський кріпак терплячий, пане Дімшо. Та коли терпіння лопне, тоді побачимо, кому від того буде користь. То що чути?

Шляхтич відкашлявся, вийняв маленький записничок і, гортаючи його, став виповідати:

— Маніфест було оголошено коли? — 24 квітня, а вже через тиждень лише в Каунаському та Расяїнняйському повітах, ось тут, між Юрою і Дубісою, повстали кріпаки дванадцяти маєтків. Може, знаєш, ксьондзе, у Расяїнняйському повіті маєток Лабгірйяй? Великий маєток — дві з половиною тисячі душ. Належить генеральші Кайсаровій. Ой, мерзена баба! Забаглося їй поставити новий фільварок і п'ятдесятьох господарів зігнала із садиб, багатьох інших відпустила без землі, а решту гнітила панщиною і повинностями без усякої міри. Отож лабгірйяйські кріпаки, як тільки почули про царський маніфест, усі до одного відмовились від панщини й усяких повинностей. Хоч ріжте нас, кажуть, на шматки, хоч зашліть на каторгу, але так жити ми більше не будемо й до Кайсарової на панщину не підемо! Нехай переводить нас мерщій на чинш.

— Знаю той маєток, — підтвердив Мацкявічюс. — Ну й що ж? Перевели їх на чинш?

— Е, ксьондзе! — махнув рукою шляхтич. — Лабгірйяйський бунт було придушено жорстокою езекуцією. На вимогу

Кайсарової прибув жандармський полковник Скворцов і флігель-ад'ютант Манзей із двома ротами піхотинців і одним ескадроном драгунів. Усіх солдатів і коней було розподілено на харчування між лабгірайськими селянами. Кожному господареві припало годувати по чотири піхотинці або по три верхівці. Люди й коні швидко поїли всі продукти, корм і навіть посівне зерно. Коли й це не допомогло, Манзей наказав одшмагати бунтарів — від п'ятдесяти до півтораєста різок. Ой, що там діялось! І все залишилось, як було, ксьондзе.

— Ви так думаете? — похмуро обізвався Мацкявічюс. — Знайте, що в таких випадках нічого не залишається так, як було. А що в інших місцях?

— Та й в інших місцях майже так само, — вів далі Дімша. — Флігель-ад'ютант Манзей і жандармський полковник запопадливо оберігають поміщиків. Приборкавши кріпаків Кайсарової, вони пустилися в інші маєтки, де селяни теж не слухаються панів. Кріпаків маєтку Гялгуде так само різками погнали на панщину.

Чоловік низького зросту, Адомас Біте, що стояв біля печі й живо стежив за розповіддю Дімші, ступив до столу.

— Я маю вісті з Шяуляйського повіту, — мовить він, сильно підкреслюючи слова. — Військову езекуцію тут перший накликав Владислав Комар. Кавалерійський ескадрон і місцевий справник із чиновниками порядкували в маєтку пана Комара. А як вони порядкували й чого натворили, ясно кожному без моїх слів.

Він відпив квапливо ковток чаю і знову схилився до печі.

Обличчя ксьондза все похмуріло, а пальці правиці нервово стукотіли по краю стола. Потім він підвівся і, дуже пихкаючи люлькою, став великими кроками ходити з кутка в куток. Акялайтіс помітив, що кілька нижніх гудзів його куцої сутани були розстебнуті й крізь поли поблискували халяви чобіт.

Згодом заговорив Лукошюнас, помішуючи в склянці чай:

— Я маю вісті із Зарасайського повіту. Тут заворушення кріпаків нарастають у панів Мейштовича, Беганського, Мінейки, Зандера, Лопатинського, а особливо в маєтках графині Пляттер і князя Мирського. Це великі маєтки — у Пляттер чотири тисячі, у Мирського тисяча шістсот душ. І тут попрацювали Манзей зі Скворцовим, привівши ескадрон уланського

полку. А ось ще в маєтку Палепяй у поміщика Костялковського та в інших сусідніх маєтках бунтарів не тільки відшмагали, але й декотрих забрали й посадили до Зарасайської в'язниці.

Коли говорив Лукошюнас, Дімша водив пальцем по карті, а Мацкявічюс поглядав через його плече, певно, так само хотів побачити ті місця.

Тим часом Акялайтіс їв, що подали на стіл, і запивав чаєм, бо був голодний. Як Лукошюнас замовк, Дімша відсунув карту й заговорив сам:

— Недавно в Кедайняй до графа Мар'яна Чапського приїжджав його знайомий аж із Ошмянського повіту. Виявляється, і там те саме. Є там великий маєток з чотирма тисячами душ, графині Замойської, менші — поміщика Мілявського та інших. Селяни відмовились іти на панщину, і в містечку Вія зібралася дуже велика юрба — близько двох тисяч чоловік. Цар, кажуть, дав нам волю, на панщину ми більше не вийдемо, а коли захочуть нас заставити, будемо оборонятися. Дві доби тривали переговори з представниками влади, а юрба без упину зростала. Тоді викликали військо й оточили бунтівників. І знаєш, ксьондзе, хто те військо привів? Сумського гусарського полку поручик граф Тишкевич, хай йому грім!

— Який Тишкевич? — поцікавився ксьондз. — Їх багато.

— Юзеф Тишкевич із Паланги й Кретінги, ад'ютант віленського генерал-губернатора. Навіть і Чапський, найжорстокіший живодер, лаявся, що Тишкевич зганьбив честь дворян Литви.

— То як там кінчилось із кріпаками Замойської? — спитав Мацкявічюс.

Стурбований Дімша гірко зітхнув:

— Погано закінчилось, ксьондзе. Коли юрба відмовилась послухатись і видати своїх ватажків, Тишкевич із військом і кінними жандармами кинулись на людей. Були поранені й затоптані на смерть. Багатьох забрали, одшмагали, інші порозбігались.

— Нічого, нічого, — процідив крізь зуби Мацкявічюс. — Настане день, коли вони знову зберуться — з косами, сокирами й рушницями. Вони згадають свої кривди й панам дворянам, і губернаторам.

— Так само відзначився граф Тишкевич, усмиряючи кріпаків і в Вільнюському повіті — у маєтках Котвича, До-

мейки та інших. Усіх і не перелічиш. Подібні вісті приходять і з Швянчонського повіту, — додав Лукошюнас. — Аж дивно. Наче хто одночасно підняв наших людей проти панів.

Мацкявічюс ударив щиколодками по столу:

— Горе, голод, різки, несправедливість поміщиків і властей — ось хто підняв наших людей!

— Згадаю ще масток пана Скірмунта. — Шементаучізну в Швянчонському повіті, — правив Лукошюнас. — Там так, як граф Тишкевич, постарався граф Олсуф'єв, ротмістр імператорської гвардії.

— Графам воно й личить, — сердито посміхнувся Мацкявічюс. — Чим більший пан, тим менше людяности в його серці.

— А кріпаки пана Мілачевського з маєтку Жодішкяй зібралися біля сільського хреста, ксьондзе, і присягли, що ніяких кріпацьких повинностей не виконуватимуть. Ось яких людей виховали панські різки.

— Правда, Лукошюнасе, — підтримав ксьондз і засміявся. — Недаремно наші батьки нас учили: «Різка здоров'я не відбере, різка розуму в голову вкладе».

— Ну, тепер настала наша черга, ксьондзе, — перебив Дімша. — Ось кріпаки пана Скродського з маєтку Багінай уже відмовились іти на панщину.

Ксьондз гостро глянув на шляхтича:

— Це ви їх на те підбили, пане Дімшо?

— Ні. Самі своєю головою до того дійшли.

— Це добре, коли своєю головою. Підбурювати їх не треба. Найдужче їх підбурюють панські різки й завдані їм царськими властями кривди. Про це ми не можемо мовчати.

— Але знаходяться й підбурювачі, ксьондзе, — говорить шляхтич. — Не так давно був у мене прибулець аж із Біржай, якийсь Мулдурас, солдат-утікач. Раніш я був зустрів його в пана Бялазараса. Дивуюся, як він досі не попався в кігті жандармів. Може, знайомі з ним, майстре Біте?

— Як не знайомий! — відповів Біте. — Пан Бялазарас уже не раз його виручав і допомагав йому. Я думаю, що він підсуне свою спину жандармам.

— Ну, то що цей Мулдурас? — не терпеливилось Мацкявічюсові.

— Отож вийшло, що він прибився до мене з Шіленай, де кріпакам Скродського розтлумачував маніфест.

— Він такий учений?

— Ой ксьондзе! Він там набалакав усяких нісенітниць. Він вбивав людям у голову, що справжній маніфест пани сховали, а оголосили фальшивий.

— І люди повірили?

— Ксьондзе, сьогодні немає такої нісенітниці, в яку б люди не повірили.

— А це означає, пане Дімшо, що життя робиться вже нестерпним, і люди починають вірити розповідям про небилиці.

Мацкявічюс великими кроками, гупаючи підборами важких чобіт, перейшов через кімнату й став біля столу. Коли він узявся говорити, голос його звучав твердо й переконливо:

— Люди правду кажуть: маніфест несправжній, бо він не вволив їхньої волі. Справжній маніфест оголосимо ми! Так, мої добродії. Настане день — і він не за горами, — коли ми дамо людям і волю, і землю! Справжній маніфест уже готується. Він готується також там, у Петербурзі, у царя під боком. Готують його не царські комітети, а борці за народне визволення. Це буде маніфест боротьби. Його готують Чернишевський зі своїми друзями в Петербурзі, оголошує з Лондона «Колокол» Герцена. Ви чули про них? Я захоплююсь Герценом. Щире серце, гострий розум! — піднесеним голосом, з просвітленими очима говорив Мацкявічюс. — Стривайте, я хочу вам щось показати.

Ксьондз вийшов до сусідньої кімнати й за хвилину повернувся, тримаючи в руках кілька тоненьких книжечок.

— Ось цей «Колокол», — сказав він, поклавши книжечки на стіл. — Я навмисне хочу вам його показати. Сьогодні цікаво глянути, що він писав три роки тому. Питання кріпацтва й землі вже тоді підбивало людей проти панів і влади. Даремно пани силкуються розв'язати його різками.

Він відкрив одну книжку й, водячи пальцем, став читати:

— «У Москві й у губерніях без упину шмагають різками кріпаків, особливо дворову челядь, за те, що вони говорять про визволення». Тому кріпакові марно чекати ласки від царя й панів, — говорить ксьондз, гортаючи книжки. — Три роки тому в «Колоколе» прозвучав ось який суворий голос:

«Ви, чуєте, нужденні, ваше довір'я цареві — безглуздя. Кому ж тепер довіряти? Поміщикам? Ніколи! Вони заодно з царем, а цар відверто їх підтримує. Довіряйте тільки собі, тільки сили своїх рук: гостріть сокири і — до роботи! Руйнуйте кріпосне право, як сказав цар, знизу!»

Стальний мотив задзвенів у голосі Мацкявічюса, коли мовив останні слова. Він сам захвилювався.

— Чи не здорово написано? — вигукнув, звертаючись до всіх. — Написано про те, що й нам сьогодні необхідне. Ці слова наче з наших сердець вийняті!

— То бачте... — по хвилі озвався Дімша непевно, мовби сумніваючись у своїх словах. — А кріпосне право знищили без сокири й не знизу...

— Кріпосне право, так би мовити, скасували, — вигукнув Мацкявічюс. — Але так скасували, що різки zostались! Верховний комітет реформи так і проектував: скасувати кріпацтво, а залишити різки! Здавалось, що це безглуздя, вигадка. Послухайте, як на те відгукнувся Герцен рівно три роки тому, дізнавшись про той проект, хоч і сумнівався, чи то правда.

Ксьондз узяв у Дімші книжку й твердим голосом зачитав ті слова:

— «Коли це правда, нехай же перша сокира, яку вони, пани, заставлять підняти цією постановою, впаде на їхні, злочинців, голови!». Сьогодні, ми бачимо, що це правда. Різки зростаються! Сокира впаде на голови злочинців! — вигукнув ксьондз і стукнув книжкою по столу.

На похмурому обличчі Лукошюнаса між бровами прорізалася зморшка, і вузькі уста стиснулися ще дужче. Біте, відкинувши голову, палаючими очима дивився кудись у далину, а Дімша правою рукою нервово барабанив по краю стола. Акялайтіс відчув, як холодний дроз пробіг по його тілу.

Мацкявічюс, понуривши голову, заклав руки за спину й важкими кроками гупотів по підлозі кімнати. Згодом знов заговорив низьким голосом:

— Кріпосне право, так би мовити, скасували, але різки зостались, а землю хочуть обкласти викупною платою, дорожчою, ніж та земля варта. Три роки тому, на жаль, це викупляння підтримували й видавці «Колокола». Але на їх честь треба сказати, що вони самі опублікували й такі ось слова протес-

ту: «Як! Ви вимагаєте, щоб мужик викупляв людські права зі смужкою землі, облиті кров'ю і потом його самого і його батьків? Але скажіть, ради Бога, як, навіщо, за що селянин має нести тягар викупу?!». Сьогодні ми бачимо, що і литовський селянин так думає. У серцях наших людей наростає гнів. Мулдурас і такі як він — то вісники кріпацького гніву й помсти. І ми такі, мої добродії, хоч і по-іншому діємо, як вони. Настане день, коли наші слово й діло, здоров'я й життя будуть потрібні своїм людям. Що думаєш, пане Акелевичу? — він звернувся до Акялайтіса, що весь час мовчав.

Той заворушився, мов пробудився з якогось важкого сну.

— Я сам селянин, хлоп. І зроблю все, що на благо моїх братів буде необхідно, — патетично, мов декламуючи, промовив письменник.

— Добре, пане Акелевичу, — схвалив ксьондз, пильно глянувши на свого гостя. — На благо братів багато чого треба буде.

Сутеніло. Два вікна ще світилися сіруватою синявою присмерку, велика піч біліла біля стіни, але кутки кімнати вже тонули в сутінках.

Кожен із чотирьох чоловіків, що схилились над столом, думав собі про чорне своє життя і зважував бентежні, бунтівливі думки.

У сірій тиші сутінків монотонно відлунювали важкі кроки Мацкявічюса.

Дімша згорнув свою карту й збирався іти. Переночує він у пана Шілінга, а завтра вранці зможе сам провести Акялайтіса, бо згадав, що має справу до пана Кудревича.

Разом із Дімшею встали, щоб іти, і Лукошюнас та Біте.

Мацкявічюс провів їх на ганок, там щось тихо перемовились, і за хвилину ксьондз вернувся до кімнати.

IX

Коли ксьондз повернувся в кімнату, він гукнув Марцяле, щоб принесла світло, бо вже було майже зовсім темно. Унезабарі Марцяле зайшла із запаленою свічкою, поставила її на стіл, занавісила вікна рябими домотканими фіранками і вийшла зачинити віконниці.

— Вип'ємо, пане Акелевичу, ще по склянці чаю? Погостимо часинку. Адже спати ще рано.

Він налив чаю, сів напроти Акялайтіса, і обережно, ввічливо, але зацікавлено став розпитувати про його минуле, про життя, напевно, бажаючи як слід познайомитися зі своїм випадковим гостем.

Так. Гість походить із селян і того не заперечує. Це добре. Батько брав участь у повстанні 1831 року й помер на каторзі? Цікаво... суттєво... Гість у молодості бідував у селі, потім намогливо вчився. Це також добре. Філолог, знає багато мов, письменник, учитель... Чудово, чудово...

Але ось Акялайтіс починає роповідати про своє знайомство з дворянами, поміщиками — і Мацкявічюс помалу став хмурніти.

— Ксьондзе! — за хвилинку вигукнув Акялайтіс, не стримавши свого запалу. — Ми маємо піднімати нашу красиву мову, нам потрібні литовські школи, нам потрібна література, нам потрібні газети! Селянин не має з чого вчитися, що читати. На те потрібні гроші. Де їх узяти? Я підрахував, якби ксьондзи в трьохстах литовських костьолах щонеділі збирали хоча б по два злотих, то за рік набігло б п'ять тисяч карбованців сріблом, а коли б настоятелі, колядуючи, брали тільки по одному грошу з душі, це склало б десять тисяч карбованців сріблом. Ой, це було б і на школи, й на книжки, і на газети! Але то тільки мрії, ксьондзе. Хто тим займеться? Ніхто. Пани Балінський, Крашевський, Кіркор мене підтримують, але в них немає грошей. А знаєте, ксьондзе, хто дав грошей? Пани Огінський, Радзивіл, Карпіс, Бістрамас, Шямета. Князь Огінський запрошував мене в Ретаву, там збирався друкарню відкрити, щоб видавати газету й книги. Тільки цар не дозволив.

— А що, пане Акелевичу, ви писали б у тій газеті? — спитав Мацкявічюс, похмуро дивлячись на гостя.

— Як це що?.. Все! Новини, господарські поради, науково-популярні матеріали, ну й читання всякі, пісні, оповідання.

— А чиї, пане Акелевичу, інтереси захищала б та газета? Акялайтіс не зовсім зрозумів запитання.

— Чиї інтереси? Всіх, читачів. Правду писав би, що корисно людям. Просвіщав би їх, учив.

Ксьондз дивився так суворо й осудливо, що Акялайтіс став губити впевненість у собі, почав помилятися й плутатись.

— А я вам скажу, пане Акелевичу, — підкреслюючи слова, говорив Мацкявічюс, — що ви в своїй газеті захищали б інтереси тих, котрі вам надавали б гроші й кидали милостиню, — панів та уряду. Чи ви написали б, що Огінський, Каркіс, Комар, Чапський, Скродський, Кайсарова й інші так само несправедливо кривдять своїх кріпаків? Чи розповіли б, що такі Манзеї й Скворцови — кати? Чи написали б, що цар і його уряд підтримують найбільшу в світі несправедливість — кріпацтво, горою стоять за поміщиків, а сільських людей тримають у темряві й нужді? Чи написали б так, пане Акелевичу? — кричав Мацкявічюс, ударом кулака по столу стверджуючи свої запитання.

Акялайтіс здивовано й розгублено дивився на ксьондза.

— Проти влади, ксьондзе, звісно, як же так? У газеті не можна. Довелось би хитрувати, приловчуватись... Проти панів, поміщиків, ну, це як і де. Наші співчуття, без сумніву, завжди на боці селян. Але й пани є всякі. Ось, скажімо, Огінський із Ретави. Це не Чапський, не Скродський, не Кайсарова. Він турбується про селян. Його кріпаки добре живуть, сито нагородані, гарно одягнуті. Вони ніяких реформ не хочуть. Вони самі кажуть, що Огінський для них як батько.

Мацкявічюс так раптово скочив з-за столу, що аж стілець перекинувся.

— Огінський?! — вигукнув, ударивши кулаком по столу, — А чи знаєте, добродію Акелевичу, яка різниця між Огінським, Карпісом, Скродським і Кайсаровою? А ось яка: Кайсарова й Скродський гадають, що вони витиснуть більше користі з кріпаків, коли триматимуть їх напівголодними й шмагатимуть різками, Карпіс думає, що найвигідніше кріпаків відпустити без землі, потім їх задешево наймати, а Огінський вважає, що йому найбільше зиску з нагороданого кріпака. І воли нагородані краще тягнуть ярмо. Пан Огінський задля своєї вигоди добре годує кріпаків. Дякувати йому й за це. Він батько селян? Селяни хочуть вічно йому служити і вони проти всяких реформ? А ви знаєте, як Огінський прищепив таку відданість йому? Хитрістю, брехнею, обманом і насильством! Чи знаєте, добродію Акелевичу, що кожен п'ятий у його дворі — шпигун і

донощик? Нехай тільки хто щось шепне проти князя, той запам'ятає батьківську руку свого пана. Зателесують хтозна-куди або в рекрути віддадуть. Один наймит Огінського сказав щось проти кріпацтва, то, тікаючи з рекрутів, з Ретави аж сюди прибився. Може, знайомі, добродію Акелевичу, з Лаурінасом Івінскісом? Він учительоє в Ретаві. Порозмовляйте з ним, коли ніхто не чує. Як він вам довіриться, то підтвердить, що я кажу. Чапський, Скродський, Кайсарові, Карпіси, Огінські, графи й князі, — всі вони, як п'явки, живляться кров'ю й потом кріпаків. Настане день, коли сьогоднішні кріпаки розтопчуть їх, як п'явок, пострушують їх, мов блошиць, зі свого тіла.

Він двічі тупнув ногою й покрутив підкованим підбором чобота, ніби на порох зітер тих п'явок і блошиць.

Переляканий Акялайтіс не осмілювався перечити ксьондзові, охопленому такими пристрастями. Але вогонь уже згасав. Ксьондз кілька разів перейшов по кімнаті. Випив свій чай і вже спокійним голосом звернувся до гостя:

— Газета, добродію Акелевичу, звісно, потрібна. Як же без газети згуртуєш людей, як їм прищепиш потрібні ідеї? Наші люди роз'єднані, не знають, хто вони. А треба, щоб усвідомили, щоб відчули, що вони одного краю сини — литовці. Треба, щоб вони зрозуміли, що їх єднає, які їхні турботи, за що мають боротися. Випускайте, добродію Акелевичу, газету, але дивіться не на панів, а на своїх людей — селян.

— За газету не я один побиваюся, — несміливо мовив Акялайтіс. — І добродій Івінскіс збирається випускати «Айтварас»¹, і єпископ Валанчюс «Пакяляйвінгас»², а мене запрошували редактором. Власті не дозволяють.

Мацкявічюс насупив брови й знову підвищив голос:

— Власті хочуть, щоб люд був темний, щоб він не знав, ні як цей народ, ні як цей край називається. Того самого хочуть і наші пани-дворяни й поміщики.

Нічого не відповів Акялайтіс Мацкявічюсові, хоч у серці не підтримував таких його поглядів на панів.

Ксьондз налив чаю гостеві й собі і, мабуть, хотів виговоритися, став розповідати про себе.

---

¹ «Домовик», (лит.).

² «Подорожник», (лит.).

— Знаєте, добродію Акелевичу, що в нашій молодості багато схожого. І я син незаможних батьків, і я страшенно бідував, надто замолоду, але дуже жадав учитися. Ледве мені виповнилось дванадцять, пішки рушив із Тітувенай і добрався до Вільнюса. Скільки зазнав я нужди та голоду, підмітав і мив підлоги в монастирях — тільки я один те знаю. Але закінчив гімназію. Тоді відважився до вищої школи. Цілими днями, знемагаючи з голоду, брів од села до села, від містечка до містечка, й добрався до Києва. Знайшлися добрі люди, які й мені допомогли. І ось тут, добродію Акелевичу, наші з вами дороги розходяться. Ви попали в товариство панів, учили їхніх дітей, їздили по маєтках, а я водився з бідняками, гологою. Я бачив пригночених панями людей України. І я зрозумів, що в усіх кутках імперії те саме горе, ті самі кайдани, та сама палиця.

Ксьондз замовк, натоптав люльку, пошукав біля печі лущинку, запалив нею од свічки куриво і, ходячи по кімнаті, знову заговорив:

— По всій Україні тоді лунала слава про поета Тараса Шевченка, співця покривджених і поневолених, співця простих людей, вихідця із кріпаків. Бачив я його, слухав його слова, співав його пісні. Вони, ті пісні, закликали повстати, порвати кайдани, кров'ю здобути волю і в майбутній новій сім'ї вільних людей добрим тихим словом його спом'янути. Власті його схопили, заслали, віддавши в солдати, де мучили десять років у східних степах і пустелях, але він вистояв. Тепер він знову вільний. Ось, добродію Акелевичу, приклад нам. Я його наслідую. Я поклав собі йти в середовище бідняків і бідувати разом з ними. Але я не поет, не співець. Я вибрав іншу стежку. Я вирішив стати ксьондзом. Адже хто в Литві ближче підходить до селян, як не ксьондз? Я жадаю волі кріпакам. Я жадаю, щоб люди зрозуміли своє становище, свої кривди, я жадаю підняти опір і боротьбу проти гніту. Я жадаю, щоб Литва відновила свою волю, свою владу! Цій справі я присвячу всі свої сили.

Він знову замовк, сів край столу напроти Акялайтіса і, зосереджено поглядаючи на свого гостя, заговорив тихо, але дуже переконливо й щиро:

— Пане Акелевичу, наступає час важливих, великих подій. Поляки заврушилися. Буде повстання. Цим ми маємо

скористатися. Самі не зможемо нічого зробити, а разом з поляками багато зробимо. Хто знає? Повстануть бідняки Білорусії, України, напевно, й усієї Росії. Тоді виграємо. Тільки з бідняками, з селянами виграємо перемогу. Волю і землю селянам у звільненій від імператорського ярма Литовській державі! Ось заклик нашого повстання. Добродію Акелевичу, дворяни, поміщики — нам не друзі! Вони бояться мужиків і ненавидять їх. Рідко який дворянин перейнятий демократичними ідеями. Так той наш друг. Добродію Акелевичу, обличте потакати всяким Огінським, Карпісам, Шяметам, а йдіть із нами, з селянами, з простими людьми!

Акялайтіс зворушно слухав ту мову. То ось який страшний цей ксьондз. Людина благородного серця! Він схопився зі свого місця і, схвативши руку Мацкявічюса, гаряче її потиснув. Сльози показалися на його очах.

— Ксьондзе! Я з вами! Я вже давно відчував, що йду не тією дорогою. Я, хлоп, боротимуся за землю і волю для селян! За відновлення Речі Посполитої.

Не сподобалась Мацкявічюсові така раптова запальність Акялайтіса і сльозлива його чутливість, але він того не показав. Покликав Марцяле, звелів готувати гостеві постіль. Тим часом Акялайтіс порився в кишені свого піджака й витягнув невелику книжку. Подав її Мацкявічюсу й сказав:

— Ксьондзе, ви розповідали про поета кріпаків. Ось і в нас є такий: Крістійонас Донелайтіс. Поема про життя кріпаків — «Літа». Погортайте перед сном. Через студента Броніслава Буцевича я замовив у Клайпеді її заново віддрукувати. Чи добре я зробив?

Ксьондз узяв книжку, запалив другу свічку, побажав гостеві на добраніч і вийшов до іншої кімнати. Сів на край ліжка, розгорнув книжку й став читати:

*Сонечко знов на порі, вищає, світ пробуджає,
Все, що створила зима, валить воно і сміється.*

Ксьондз подивувався: що це? Гекзаметр? Вергіліїв розмір? Він згадав початок першої еклоги і голосно продекламував:

Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi.

... Цікаво, цікаво... І він став читати далі, пропускаючи сторінки й знов вертаючись, зсередини, з кінця і знов спочатку. Місцями похвали й захоплення гучно випурхували з його вуст: ну й, щоб тебе!.. чудово!.. добре, добре... Але місцями він змурнів, дратувався й гнівався.

Мусим радіти тому, що нам Господь посилає.

Ох, куди заїхав ксьондзик! До дідька такі уроки!.. Знову панам підспіває...

Нарешті закрив книжку й став думати. Усе до купи! Повчань, звісно, тут багато. Та що повчання? В одне вухо входять, в друге виходять. А залишається життєва правда, бо вона зворушує серце. А життєвої правди у цій книжці багато. Добре, що Акялайтіс замовив її віддрукувати. Давно треба було це зробити. Образи книжки дуже чітко оживали в пам'яті Мацкявічюса. Яке чорне життя, які принижені, скривджені люди! А все-таки скільки в них стійкості, працьовитості, життєвих сил і радості! Дай таким людям освіту, світло, дай їм у руки добру книгу — і їх не зломить ніяке горе, не зігне ніяке ярмо! Ось які люди Литви! Назнайомий Донелайтіс простягнув руку допомоги, прочитав його самого думки, що були на глибині душі, і так просто, образно і яскраво їх виповів.

Мацкявічюс ще раз погортав книжку, поклав її коло свічки і ну ходити по кімнаті. Пробуджені почуття, нові думки не дають йому всидіти на місці... Він думає про те, як зробити життя людей щасливішим, світлішим. Як зробити, щоб вони самі прагли такого життя. Він згадує роки свого навчання, прочитані книги. Адам Міцкевич! «Гражина», «Конрад Валенрод», «Поминки», «Пан Тадеуш»! Ці книги навчили його любити Литву, сумувати по волі й відважитись за неї боротись. А якби такі книги литовською! Щоб світлою свідомістю озброїти душі людей Литви. Він би тоді ще сміливіше підбивав тих людей повстати проти могутності царської імперії. Про поразку він не думає і того не боїться. Зрештою, і поразка може стати сходинкою до дальшої боротьби, до остаточної перемоги. Така дорога литовських людей. І ось цей досі йому не знайомий Донелайтіс світить у темноті на дорозі литовських людей, мов яскравий вогонь.

Потім ксьондз думає про Акялайтіса. Той називає себе літератором, письменником. Це добре, але він слабкуватий. Легкий чоловічок. Ентузіаст, але непостійний. Той його переможе, хто останній до нього підійде. А нам потрібні сильні духом! Та взагалі — добрий чоловік. Гарно говорить по-литовському, жвавий, заповзятий, простий, подобається людям. Крім того, уміє писати. Він може стати в пригоді. Треба його кинути на добре діло.

Акялайтіс лежав на канапі, чув, що ксьондз усе ще товчеться у своїй кімнаті. З-під дверей унизу видно смужку світла, напевно, ксьондз читає. Нарешті почулося, як гупнули скинуті чоботи — один, потім другий. Заскрипіло ліжко, і смужка світла внизу під дверима зчезла. За якусь хвилю почулося ритмічне хропіння.

Акялайтіс довго ще вертівся в своєму ліжку, поки нарешті, стомлений від стількох вражень, заснув неспокійним сном.

Уранці, проводжаючи свого гостя, Мацкявічюс мовив:

— Добре ви зробили, пане Акелевичу, що замовили ще віддрукувати цю книжку. Життя кріпаків у ній справедливо показано. Вони самі не завжди бачать, яке чорне їхнє життя. Ця книжка допоможе їм зрозуміти свої кривди.

Потім дістав із кишені папушу паперів:

— А тут кілька польських пісень проти уряду. Перекладіть їх литовською. Вони будуть нам потрібні.

Акялайтіс узяв пісні, пообіцяв перекласти й, прощаючись, згадав Шіленай та Бальсісів.

— Ксьондзе, — сказав, — не так далеко від вас кріпацьке село Шіленай, Скродського, в ньому живе сім'я Бальсісів. Чудові люди. Найстарший син Пятрас любить книги, тямущий хлопець. Він може бути вам корисний.

Це підтвердив і Дімша, який непомітно з'явився біля хвіртки. Мацкявічюс подумав, наче щось пригадуючи. Село Шіленай він добре знає. Знає і Бальсісів. Пятрас — старший син. Рослий, міцний чоловік. Щодо таких хлопців ксьондз має свої помисли, яких він ще нікому не висловлював. І цього разу набігла думка: Пятрас Бальсіс, Шіленай.

Провівши Акялайтіса з Дімшею, Мацкявічюс хвилинку міркував, що він сьогодні має робити. Сьогодні понеділок, отже, вільний день. У костьолі звичайно він виконує свої

обов'язки лише в неділю й п'ятницю. Інші дні він їздить то туди, то сюди, мовби у справах, а насправді — шукає нагоди зустрітися з людьми. Пригадує, що в селі Білюнішкяй хворіє один молодий чоловік, підірвався, піднімаючи дерево в панському лісі. Поїде його перевідати. Ксьондз іде до хати, нишпорить у шухляді, бере якісь трави, якісь залишені Дімшею порошки, складає все в кишеню й надіває свою сіру пелерину.

Біля ганку вже чекає запряжений жемайтійський коник.

Ксьондз сідає у візок і трюхцем рушає в дорогу. Людям села Білюнішкяй сьогодні буде що послухати.

Х

Пан Скродський повернувся з Шіленою темний, як хмара. Прокляті хлопи! Відшмагати всіх до одного! А тому хлопцеві, чортячому поріддю, шкуру спустити, забити на смерть! Отакий глум! І це на очах у половини села та юри-сконсульта Юркевича!

Юркевич цілу дорогу від села до маєтку стримано мовчав, тільки в передпокої поштиво спитав, чи його послуги будуть потрібні ласкавому панові.

— Ні, — відповів Скродський, силкуючись говорити спокійно, — цього вечора хочу ще написати дочці листа. Завтра ви мені будете потрібні. Отож до завтра.

Кивнувши головою, він попрощався з юристом, а сам зачинився в своєму кабінеті. Листа й не думав писати. Але упавши в крісло, найперше силкувався заспокоїти нерви. Така образа персони і ще й за таких обставин. Чого він не заїхав цьому паскуді ціпком по пиці? І ось в уяві Скродського дуже яскраво зринув образ того хлопця, мов освітлений магічним полум'ям. Пан насупився, заплющив очі, зціпив повіки, аж головою затряс, жадаючи струсити з себе ману. Але хлопець, мов який привид, стояв перед ним зі своїм дубовим кілком і поглинав його страшними очима.

Поміщик устав, кілька разів пройшовся кімнатою, став біля шафи, вийняв пляшку старого угорського, налив кришталевий келих і випив до дна. Приемна хвиля тепла розлилася по тілу пана Скродського, нерви заспокоїлись. Він ви-

пив ще один келих, підійшов до канапи, поправив шовкові подушки й простягнувся. Погана пика хлопця зникла, а в очах, як живий, постав образ тієї сицьоокої русявої дівчини. Яка красуня! Раніше пан Скродський дуже любив брюнеток: коси чорні, як у галки, іскристий погляд, бліді щоки — гра контрастів... Але всі ті циганки — Кармени, Лукреції — йому набридли. На старість його все більше чарує краса русявих, синьооких. Давні польські романтики так і змальовували литовок. Але щоб такі були в натовпі кріпаків, пан Скродський ніколи б не повірив. Це вже не тільки литовка, це типова північна Крїмгільда. Він бачить її обличчя і весь її стан. Висока, струнка, але сильна. Вона дивиться на нього сполоханими очима, та їхня синява якась тверда, сталйна.

Пан Скродський мріє собі далі. Ту дівчину він має взяти до свого двору, поселити в палатах. Яка чудова це була б покоївка! Коли б він її підучив, зодягнув, — сам губернатор йому позаздрив би.

Але як її взяти? Торік і питання ніякого не виникло б. Наказав би — і готово. Цього року інак. Маніфест відняв право поводитись із кріпаками, як зі своєю власністю. А найважливіше — змінилася моральна атмосфера. І до пана Скродського вже дійшли вісті про заворушення кріпаків, просто — бунти. Ось і сьогоднішній випадок у Шіленай! Той бандит, без сумніву, через дівчину так розлютувався. А що було б, якби я дівчину силою забрав у палати? Такі розбійники можуть спалити масток, а йому, Скродському, загрожуватиме тоді смертельна небезпека. Приклад Галичини — застереження й повчання. Ось до чого призводять усі ті реформи, лібералізми й демократизми! І знаходяться ж такі навіть серед поміщиків та бояр, що все це підтримують. Не тільки підтримують, але й самі розливають і агітують хлопів, як, скажімо, Сурвіла чи в Пабярже Шілінг. Навіть і ксьондзи такі знаходяться, як он із того Пабярже ксьондз Мацкявічюс. Треба буде якнайшвидше про це донести самому губернаторові. Але зараз час закусити й відпочити.

Пан Скродський устав і подзвонив. Увійшов старий лакей Мотеюс, років сімдесяти дідок, вірний слуга сім'ї Скродських. Пан критично й докірливо оглядає фігуру старого. Стравжне вайло! Лисе тім'я, потилиця заросла сивою гривною, запалі очі, обвислі, як у бульдога, щоки і той синій, як слива, ніс! Усі при-

дворні знали, що Мотеюс після кожного обіду й вечері спорожняє недопиті паном склянки й пляшки, а в дні бенкетів та прийомів набирається до гибелі. Ще ніколи старий Мотеюс не здавався Скродському таким гидким і противним, як сьогодні. Як було б гарно й любо, щоб на місці цього бовдура вертілась струнка, красива, русява, синьоока дівчина!

— Вічно захльорений, — насупився пан, сердито оглядаючи старого. — Фрак запилений, жилетка заляпана, а сорочки й комірці — гидко дивитись... — І враз він роздратовано, злісно вигукнув: — Не смій мені більше такий на очі показуватись!

Мотеюс слухав байдуже, мов усе це не йому було казано, і спокійним голосом промовив звичайнісіньке запитання:

— Що зволите, пане?

— Принеси чаю і щось легкого закусити. Скажи Аготі, нехай постеле постіль. Я хочу сьогодні раніше лягти.

— Слухаю, пане.

Мотеюс щез і за хвилинку вернувся з тацею. Потім вповзла гладка, вже не молода жінка з цілим оберемком подушок і ковдр. Мотеюс, як статуя, став у віконній ніші, а пан Скродський їв і скося поглядав на Аготу, що поряdkувала біля канапи. Друге вайло! Але ж років десять тому вона була ще досить приваблива жінка. Як вона могла так роз'їхатись, розповніти й позбутися всіх своїх раніших чарів. От досада! Просто гірко й досадно!.. І образ стрункої синьоокої дівчини знову чітко зринув в уяві пана Скродського.

Закінчивши готувати постіль, Агота побажала панові добраніч і гойшливо впливла із кабінету, вже не сподіваючись, що ще на щось буде потрібна панові. Пан Скродський повечеряв і звелів Мотеюсові запалити люльку, жестом руки показав прибрати, а сам сів у крісло за маленький столик, де стояла пляшка давнього угорського й кришталевий келих.

Пан Скродський із усіх кімнат палацу найбільше полюбляє цей свій кабінет. Салон і їдальня запросторі, кімнати порожні й холодні, спальня йому нагадує про хворобу дружини й останні її години, так само як і будуар її. Бібліотека й дитячі кімнати запуснені, незатишні. Хіба що коли приїжджають син і дочка й навідуються гості, палати оживають і веселяють.

Розміщення кабінету пана Скродського в палаці дуже зручне. З одного боку — бібліотека, яку ніхто не відвідує, з друго-

го — завжди порожня спальня. Скляні двері виходять на веранду в сад. Цей другий вихід, прихований від стороннього ока, у багатьох випадках панові Скродському ставав у пригоді.

Кабінет багато й затишно обставлений. Стіни обклеєні темно-коричневими шпалерами, кілька давніх картин доброї школи, на дубовому паркеті персидський килим, біля вікна, в кутку, письмовий стіл, посеред кімнати круглий кухонний стіл на чотири особи, під стіною, недалеко від книжкової шафи, маленький столик із двома м'якими кріслами — улюблене місце відпочинку пана Скродського. Біля столика люлька з довгим чубуком, в шухляді — курильний тютюн і нюшка, і коробки з рідкісними на той час сигарами. У шафі, на боковій полиці, пляшка улюбленого панові Скродському угорського вина, таця й кілька кришталевих келихів. Святий Мотеюсів обов'язок — стежити, щоб угорське не вибувало ні в погребі, ні в шафі кабінету.

Але найважливіша річ в обстановці кабінету — велика, широка, м'яка канапа. Замість спинки над нею на стіні висить старовинний гобелен, на якому зображено ідилічну пастишу любовну сцену. Коли пан Скродський зостався удівцем, відмовився від зручностей спальні й жартома казав, що облюбував це аскетичне холостяцьке ложе заради здоров'я тіла і спасіння душі...

Як залишився сам, пан Скродський сів у своє улюблене крісло за столик, налив келих угорського, ковтнув і, попихуючи люлькою, задумався над своїм буттям. Хоч би що казав Юркевич і хоч би як його заспокоював, все-таки та реформа, той царський маніфест йому вже не дають спокою, мов надокучлива колька в боці, яку він відчув, коли повертався додому в день оголошення маніфесту. Вже не кажучи про господарчі проблеми ширшого масштабу, ось повсякденні домашні справи — і ті стали чахнути.

Щонайпрше — дворові, челядь. Їхня прихильність до пана помітно міняється і з дня на день усе гіршає. Мотеюс і Агота, правда, лишаються й залишаються віддані панові Скродському, як і раніш. Куди б вони й пішли ці незграби? Було б навіть краще, якби вони десь поділися, бо яка з них тепер користь! Управитель з економкою так само не підуть, бо обоє його обкрадають, як тільки хочуть. Візник Пранцішкус і

садівник Грігаліс, обидва з хлопів, уже крутять носом і про надбавку платні торочать. Особливо норавливий зробився візник Пранцішкус. Стали сваволити хлопці й дівчата. Управитель казав, що той пройда котолуп Дімша тут лазить і їх агітує. Звелю його собаками зацькувати або віддам у поліцію!

Занепадають і його самого, пана Скродського, особисті, інтимні справи. Досі він вівся у своєму маєткові зі своїми кріпаками як справжній феодал, божок. Він тільки не міг відняти в них життя, покалічити їх, але всі інші права йому належали. Він міг виміняти, продати кріпаків, міг дозволити чи не дозволити їм одружуватись, міг звеліти брати ту, а не ту, виходити за того, а не за того. Особливо приємно оплачувались йому ці права, втішаючи його холостяцьку гіркоту життя удівця. Адже чимало сюди до нього являлось усяких дівок просити згоди вийти за того чи того молодого кріпака. Нехай виходять, хіба йому жаль! Хоч управитель казав, що не треба б дозволяти їм забагато плодитись. У маєтку робочих рук уже доволі, а зайві роти тільки хліб даром їдять і розоряють їх самих, селян. Це негативно відбивається й на продуктивності їхньої праці.

Пан Скродський, користуючись своїм правом, тих дівок і досліджував зблизька, і знайомив з обов'язками шлюбного життя. Взагалі, серед них рідко траплялись цікаві екземпляри. Найчастіше вони були слухняні й полохливі, як вівці, віддавались без особливого опору, майже всі плакали — і це найбільше драгувало пана Скродського. Але декотрі опирались страшенно затято й люто. Ще минулої осені він, нездолавши, викинув і звелів різками відшмагати одну таку скажену, що брикалась, кусалась і дряпалась, як дика кішка. З тим пов'язано кілька дуже неприємних подій, яких пан Скродський не любить згадувати й старається мерщій перевести думки на щось інше.

І тепер, бажаючи відійти від тих неприємних спогадів, що зненацька зринули в голову, пан Скродський знов уявив собі дівчину, яку бачив у дворі Бальсіса, і не тямив, що це його, зголоднілого вовка, пристрасть малює її всіма барвами краси, зачарування й знадливості. Нарешті, намріявшись і випивши угорського більше, як завжди, він гукнув Мотеюса, щоб допоміг роздягтися.

Пан Скродський ліг у свою м'яку постелю, та довго не міг заснути. У темряві перед його очима витав образ дівчини, але біля неї щоразу чіткіше показувався і непокірний хлопець. Ось уже вони обоє стоять поруч, втупили в нього свої погляди. Вона дивиться зі страхом і подивом, він погрозиливо, затято. За дими двома — кріпаки. Не тільки з Шіленай, але й з Палепяй, Юодбаляй, Карклішкяй — їх ціла юрба, що все росте, клекоче і гуде, як море. Попереду юрби, зараз же за синьоюкою й хлопцем з кілком, збилися гурти покривджених ним дівчат, і та, що кусалась і дряпалась, як дика кішка. Хлопи насувають усе ближче, ближче. У їхніх руках кілки, вила, сокири. Над головами гостро поблискують коси, палають смолоскипи. Небо червоніє від заграви пожежі. Горить масток — його, Скродського, масток Багінай.

— Галичина, Галичина!.. хлопський бунт... панська різанина... — пойнятий люттю, шепоче пан Скродський. І ось він бачить, що хлопець той непокірний замахається своїм кілком ударити його прямо в голову...

До пана Скродського повертається тьма, він відчуває, що лежить горілиць на своєму звичному місці, в кабінеті, з відкритими очима. У кімнаті темно, тільки проз край занавіски пробивається світло місяця, ясною смужкою падає на червону шовкову ковдру.

Пан знає, тепер він довго не засне, як часину не прогуляється й не розжене в суглобах кров. Він підводиться, вступає в шльопанці, надягає теплий халат, підходить до вікна і вдивляється в сад. Місячна ніч, але неспокійна, вітряна. Навкрут місяця білувате коло — знак, що зміниться погода. Біля веранди кущі бузку, їх ворушить вітер, поскрипує гілками, які ще не розпустилися. Із саду й парку разом із подувом вітру долинають дивні посвисти, шерехи, завивання. Моторошна ніч.

Пан Скродський думає про свій сон.

— Але хіба я справді спав?.. Чи то був сон, чи якийсь кошмар?.. Щось пророче у тому маренні...

Він пригадує пам'ятну галицьку різанину. Він добре знає про ті страшні події. Це було рівно п'ятнадцять років тому.

— Забагато я випив на ніч угорського. Важке вино. Через те й усякі кошмари ввижаються. Е, плювати мені на тих хлопів!.. Тут не Галичина. Царська влада того не допустить, — заспокоює себе пан.

Він випростується, потягується, проходить кілька разів через кімнату, поправляє фіранку, лягає на правий бік і незабаром засинає.

.....

Уранці, коли ще пан спав, управитель маєтку Пшемицький у супроводі наймита Рубікіса, по-простому названого Рудиком, оглядали повітки, клуні, стодоли й інші господарські будівлі. За зиму в закутках назбиралося всякого мотлоху, що його перед початком весняних робіт треба викинути, знищити, дещо — поскладати окремо.

Оглянули одну стодолу, зайшли за неї й опинилися біля намету в найдальшому, найбільш запущеному кутку маєтку. Намет був зарослий лозою, терном, горішиною, ялівцем. Торішнє бадилля чортополоху, нехворощі, бугили, кінського щавлю, лопухів стирчало попід кущами, плуталось по стежках, через що це місце здавалося ще моторошнішим і похмурішим.

Зайшли обидва під накриття, зупинились біля чотирьох дивних жолобів, один з яких був тріснутий. Жолоби були довші за зріст людини, видовбані із товстих колод. В одному кінці жолоба з обох боків були прикріплені пута, на другому кінці за дві четверті від краю обидва боки жолоба видовбані, і знов пута по боках. Через ті видовби жолоби схожі на хрести.

Підійшли ближче, управитель штурхнув ногою той, що тріснутий.

— Оцей справиш, Рубікісе, — звернувся до наймита. — Тут небагато чого й треба. Приб'єш з кінців по обаболу, і триматиметься.

Наймайт тупим байдужим поглядом обвів жолоб, махнув рукою і сплюнув:

— Чи варто, пане? Вистачить і трьох.

— Краще мати чотири, — наполягав управитель. — Цього року буде багато роботи. Побачиш, ціле село сюди заженемо! Заразом по чотири, швидше буде. І крику менше.

— То я один і не вправлюсь, пане, — криво посміхаючись, пожартував Рудик. — Доведеться, пане, мені допомагати.

Це управителя вразило:

— За такі слова, дурню, треба б звеліти тебе самого покласти в жолоб і відшмагати до крові.

Управитель Пшемицький — шляхтич. Він з приємністю оперезав би кріпака нагайкою, заїхав би по вуху, штурнув би ногою, але шмагати в жолобі — це робота для шмагалія, ката, іноді ще вїта чи десятника, а не для нього, пана Пшемицького! Це принизило б його шляхетський гонор!

Рудик у тих відмінах і гонорах не розбирається. Управитель же начальник, то чого йому не шмагати? Найбільш підходило б шмагати самому панові Скродському. Отож Рудик обов'язками ката маєтку — шмагалія — задоволений і ними аж гордиться. Йому доручено шмагати — виходить, і він — начальник, пан.

Він у цій окрузі чужий чоловік. Минулої весни прибудився хтозна-звідки й нічого про себе не розкаже. Одні гадають, що він утікач — рекрут чи солдат, інші — що якийсь злодій, грабіжник чи убивця. Тільки ніхто, і сам управитель, його путньою людиною не вважав. Варто його побачити, й мимоволі набігає думка, що він був би добрячим катом — шмагалієм. Такого чоловіка в маєтку тоді не було, всі уникали цієї роботи; кого заставляли, ті шмагали жаліючи, легкою рукою. Ніжно. Не дуже хто такого шмагання боявся. Рубікіс-Рудик відзначився з першого разу. В нього під рукою кричали, вищали й ревіли, мов кабани від коля. Щоб він почав виконувати свої обов'язки, було й поставлено оцей віддалений намет.

Закінчили оглядати жолоби. Три інші, виявилось, справні. Тільки чи не треба пута замінити на паси з бряжками, як у маєтку Калнабярже? Швидша буде робота.

Рубікіс знову махнув рукою і сплюнув.

— Можна, пане, й на паси. Було б міцніше. Пута іноді розв'язуться, підгнили. Як шмагаєш сильного чоловіка, то й порве.

Управитель скривився й тут же сам відкинув свою пропозицію:

— Так то так... Але де тепер дістанеш тих пасів? І витрати зайві. Е, будуть добрі й пута. А це що? Миші погризли? — поцікавився пан Пшемицький, помітивши на одному жолобі наче наддовбаний край.

Рудик вискалився, і в його очах вперше заблищали вогники.

— Не миші. Це та дівка вигризла, що потім у криницю скочила. Падло!..

Управитель мерщій одвернувся від жолоба й провів рукою по обличчю. Гидкі спогади!.. Він знав, що Рубікіс має на думці ту дівчину з Карклішкяй, Багдонасову Євуте, яку минулої осені пан Скродський спокушався взяти, але схватив облизня, то викинув і наказав жорстоко відшмагати. Після того вона втопилася. А її хотів посватати Пранайтіс. Ох, усе ця розбещеність пана Скродського!.. Наживає собі ворогів через цих дівок. Після того гидкого випадку ксьондз Мацкявічюс утнув таку проповідь, що весь костьол хлипав і вимолював у неба помсти, а декотрі поміщики, як оті хлопомани Сурвіла та Шілінг, навіть сусідські стосунки порвали. А от Пранайтіс! У ці неспокійні часи той бандит може відважитись, не дай Боже, хтозна-чого наробити у відчаї! Ох, ох, недобре, пане Скродський, ведешся, недобре...

Так собі міркуючи, Пшемицький уже збирався йти, але ще повернувся до наймита й повів рукою:

— Рубікісе, вигреби весь цей мотлох. На весну треба вичистити. Роботи починаються.

Під наметом долі справді валялось усяке паліччя, деркачі, а під стіною лежали в'язки лозових та горішинових різок.

— Ці пригодяться? — спитав управитель.

— Ні. Висохли, легкі, ламаються, до тіла не приставатимуть, — пояснював Рудик. — Треба нових нарізати. Сирих.

— Ну, то дивись.

Підбадьоривши ката, Пшемицький залишив його порядкувати одного, а сам рушив до сінника перевірити запаси кормів. Тут його зустрів візник Пранцішкус. Він нічого не сказав, але з його обличчя, хитро примружених очей, усміхнених вуст і всього виду можна було здогадатися, що він щось знає.

— Що сталося, Пранцішкусе? — спитав управитель. — Знову щось із кіньми?

— Не з кіньми, — хвилю помовчавши, заговорив візник. — Війт із прикажчиком принесли звістку, що Палепяй, Юодбалаяй і Карклішкяй відмовились йти на панщину. Гарний початок зробили шіленайці.

— От, прокляті холопи! — вилаявся управитель. — Якраз підходящий час орати.

— Дурні були б, якби пішли, — сказав Пранцішкус. — Нехай пан їх на чинш переведе, повинності скасує, за роботу

заплатить. Тоді вийдуть. У Сурвіли давно вже так.

Управитель розгнівався.

— Багато ви тямите, голови цвілі, про той чинш! Різок вам усім, то й уся плата буде. Ой, треба буде Рубікісові ще чотири жолоби справити.

— Щоб тільки не довелося тебе самого в них покласти, — пригрозив Пранцішкус. — Такому то й мало покласти. Повісити на сухій гілляці. — І, непоштиво відвернувшись спиною до управителя, задер голову й став вивчати небо, наче передчуваючи перемену погоди.

Справді, погода мінялась. Ранкове сонце ще світило, але якось блякло й не гріло. Небо місцями ще було синє, але місцями вже затяглося рідким серпанком туману, який згущувався, де-не-де збирався в розкидані, наче пухом та пір'ям підбиті, хмари. Вітер, що досі дув з півдня, тепер повернувся з півночі, і в тім боці неба, над землею, як мур, вставала важка темно-сіра смуга.

Управитель покликав до себе вїта й прикажчика і пішли в палац доповісти панові, що не тільки Шіленай, але й інші три села, тобто всі кріпаки маєтку Багінай відмовились іти на панщину. Пан уже поснідав і в кабінеті з юрисконсультом Юркевичем обговорював справи. З ночі він устав похмурий і злий. Ніколи ще не доводилось йому морочити собі голову такими питаннями. Як тільки вїт розповів, що селяни Палепяй, Юодбалаяй і Карклішкяй відмовились приступити до роботи, пан Скродський страшенно осатанів. Управитель бідкався: коли не заставлять хлопів працювати, може залишитися непосіяна ярина. А Скродського надто казить, що залишаться неприбрані парк, сад, ставок, не потрушена жорствою яворова дорога. Приїде з Варшави дочка, а може, й син, офіцер Сумського драгунського полку, почнуть навідуватись гості, треба буде пробувати налагоджувати стосунки з сусідами, а тут ось тобі заворушення!

Як примусити хлопів працювати? Покликати військо на екзекуцію, як генеральша Кайсарова, графиня Плятер, князь Мирський?

— Як ви думаєте, пане Юркевичу? — звернувся він до юрисконсульта.

Кликати військо Юркевич поки що не радить.

— Спершу спробуймо їх заспокоїти не такими суворими за-
собами. Селян хтось під'юджував. Виберем і покараємо спер-
шу призвідців. Ось хоча б і той учорашній випадок. Пятрас
Бальсіс, чи як він там? — звернувся Юркевич до управителя.

Управитель підтвердив. Так, у Шіленай Пятрас Бальсіс, у
Палепяй Юозас Пранайтіс, у Карклішкяй — Дзідас Моркус.
Лазять тут і той котолуп ветеринар Дімша, і Стяпонас
Бальсіс, лакей того хлопомана Сурвілі. Взагалі, тепер чима-
ло всяких небезпечних людей. Найбунтарськіші настрої
підбиває Мацкявічюс із Пабярже. І чого чекає єпископ Во-
лончевський?! Чому не заховає його в якийсь монастир?

Скродський просить Юркевича написати листа кедай-
найському справникові, щоб прислав пристава з поліцією —
взяти й доставити в маєток підбурювачів селян, а найперше
Пятраса Бальсіса.

— Я знатиму, що з ним зробити, — погрозово закінчив
Скродський. — А ширше про становище треба доповісти
губернаторові.

Тим часом Пранцішкус, переконавшись, що буде пе-
реміна погоди, оглянув конюшні й ішов до палацу дізнатися,
коли панові сьогодні потрібні будуть коні на виїзд. Як візник
ішов проз намет, побачив, що Рубікіс, задерши голову, лазить
по кущах, мабуть, шукає різок. Коли проз веранду палацу
проходив, розгледів, як пани сидять за столом, слухають, а
війт із прикажчиком навстоячки щось їм кажуть, без сумніву,
розповідають, що ще в трьох селах селяни відмовились іти
на панщину. Злою втіхою забилося Пранцішкусове серце, і
він згадав слова пісні, почутої від Бальсіса Пятраса.

*Як покинемо маєток,
От тоді утнемо -
Всіх панів, маріонеток,
В пекло заженемо.*

Вислухавши війта й прикажчика, пани розійшлись: Юр-
кевич — у свою кімнату писати листа справникові, а
Скродський захотів перед обідом прогулятися. Через веран-
ду він рушив у сад і протряхлою стежкою пішов далі в
парк. Прогулянка добре подіяла панові Скродському на нер-

ви. Коли він повернувся, то попросив, щоб юрист прочитав йому лист до справника. Лист, йому вдалось, написано добре. Завтра вранці він піде в Кедаїняй.

На обід, крім пана Юркевича, звелів запросити й управителя. Адже управитель-шляхтич, чоловік недурний, поводитьсь тактовно, своє місце знає. Отож робив пан йому іноді таку ласку. А тепер, у ці неспокійні часи, треба згуртувати навколо себе надійних людей. Перед самим обідом усі троє випили по добрячій склянці спеціально очищеної горілки з корінням, яка добре діє панові Скродському на апетит. За обідом звелів подати мозельського вина. Здавалось, поміщик радий, що позбувся деяких клопотів і ожив світлішими надіями на завтрашні дні.

Наприкінці обіду пан Скродський жартома торкнувся вільнішої теми — про добро і гандж холостяцького життя. Бачте, усі троє були холостяки.

— Чи помітили вчора, пане Юркевичу, — звернувся поміщик до юриста, — у дворі того хлопа в жіночому гурті дуже красиву дівчину?

Юрист галантно усміхнувся:

— Чи ж я сліпий, ласкавий пане! Типова блондинка-красуня. Мав би привітати вас із такою знахідкою.

Тут Скродський удавано серйозно глянув на управителя.

— Зате тричі винен пан Пшемицький, що тримав од мене в сховку той скарб.

Але управитель опирався, що ніякої особливої красуні в Шіленай не знає.

— Погано виконуєте свої обов'язки, — дорікнув поміщик. — В покару за те маєте мені зараз же дізнатися, хто вона така, й подумати про підходящу для неї службу в палатах. Агота вже зовсім постаріла.

Три холостяки закінчили обід, весело жартуючи на теми холостяцького життя.

XI

Збігав другий тиждень, відколи селяни маєтку Багінай погиркалися з поміщиком. Ніде за цей час на полях маєтку не показався жоден орач, ніхто ні з якими повинностями не

поспішав до вйта чи управителя маєтку. За польовими роботами маєток ще не дуже й побивався. Після гарних сонячних днів початку квітня погода раптово зіпсувалася. Удень північний вітер гнав низькі сиві хмари з поривами снігу й крупів, а вночі, коли небо прояснювалось, мороз обпалював квіти й молоді листочки кущів, беріз і лип, що вже почали розпускатись.

Зі страхом селяни дивилися на суворе насуплене небо, на підтяту зазимками траву, на останні в клуні оберемки сіна й на танучі запаси ярої соломи. Вигнані в поле вівці ще сяк-так живилися, никаючи попід кущами й попід городами, воли ще сяк-так задовольнялися сумішшю житньої й вівсяної соломи, а корови з запалими боками, відстовбурченими клубами, загостреними спинами вже ледве трималися на ногах. Понуривши голови, вони жалібно мукали й сумно скоса позирали на жінок, які вранці й увечері все ще приходили тягати порожнє вим'я, щоб видоїти хоч краплю молока.

А з хат, притиснувши носики до задимлених віконць, дивилися в двір і чекали молока зголоднілі діти. Матері повертали в хату, ставили дійницю на лаву, а діти збігалися до них з глиняними чашками. Коли якийсь ковток і був у дійниці, наливали в пляшечку й несли найменшфму, що жалісливо вищав у колисці й пацав руками й ногами. Коли не було й того ковтка, то мати жувала хліб, іноді мішала з маковим молочком, зав'язувала в клаптинку й давала малому смоктати. Жадібно ссало мале куклу й потім спало до обід.

У хаті й на подвір'ї не було ніякої роботи. Ніхто не хотів ні до чого братися, бо з дня на день чекали, що випогодиться й почнуться справжні, цього разу вже постійні весняні роботи. Отож сусіди перевідували один одного, годинами просиджували в хатах, комірчинах, клунях, простоювали в затишку, курили, перемовлялись одним-другим словом, дивилися на небо, гадали, яка буде погода на завтра. Зрідка прояснювалось, коли сонце, піднявшись високо, нараз кидало крізь шпарину в хмарах струмись світла й тепла, або несподівано, гляди, очиститься захід сонця й пробудить приємну надію, що ось уже завтра, може, переміниться вітер, вернеться ясна погода й тепло, робота й радість.

Такими днями чекання весняного тепла, змучені клопатами, селяни Багінай та інших сіл ходили одне до одного,

особливо коли якась незвичайна звістка із дальших місць долинала до їхніх хатин і то піднімала дух і впевненість, то вселяла безнадію й страх.

А чуток носилося щоразу все більше. Приходили вісті не тільки з Панявежіса, Укмерге, Расайняй і Шяуляй, але й дальших місць Литви — Зарасай, Біржай, Каунаса, навіть із Вільнюса, з-під Курляндії, з-за Німану і далекого Жемайтійського узмор'я. Чулки переходили з вуст у уста, переповзали з містечка в містечко, з села в село. Одні гасли й зникали без звуку, інші росли, мов хмари перед бурею.

Знаходились люди, які самі своїми очима бачили юрби повсталих кріпаків, палаючі маєтки, убитих панів, або, навпаки, спустошені драгунами села, різками закатованих людей. Знаходилися знавці, що своїми вухами чули справжню царську грамоту, яка надає людям повну свободу й віддає їхню орну землю без викупу, виплат і повинностей. Такі закликали, щоб селяни не складали ніяких договорів з поміщиками, не брали на себе ніяких повинностей, не відкривали волостей, не обирали вїтїв і старост, бо все це веде до увічнення кріпацтва, до нової панщини, до ще більшої сваволі панів.

Одного холодного, вітряного дня після обіду Бальсіси, батько та обидва сини, поралися в клуні й сушарні. Тут ще з минулої осені й зими позалишались усяка потерть і костриця; на подвір'ї, попід тином, виднілися купи сміття й хмизу. Старий Бальсіс, чоловік ошадливий і прозорливий, звелів синам усе те прибрати — що годиться, взяти на підстилку, що ні — спалити в печі сушарні.

За поранням ніхто й не помітив, як із вулиці крізь хвіртку в двір обережно прошмигнули чотири здоровані — два жандарми й два поліцаї. Жандарми залишилися біля воріт, а поліцаї мерщій кинулись у сушарню, де навпочіпки Пятрас розводив у печі вогонь. Не вспів він і оглянутись, як поліцаї схопили його за руки, заломили за спину й зв'язали вірьовкою. Даремно Пятрас борсався й гукав. Прибігли жандарми, і всі четверо стали тягти схопленого крізь ворота на вулицю. Тим часом показалася велика двокінна підвода, прильопала по грязюці, у ній, крім візника, сидів ще один поліцай. Коли коні зупинились, поліцай і жандарми викинули скорченого Пятраса на підводу. Зв'язаними руками він ніяк не міг опира-

тися. Батько і брат Вінцас ошелешено й перелякано дивились, що тут діється. Усе це сталося так швидко й несподівано!

— Вінцасе! — ледве встиг крикнути Пятрас. — Біжи до сусідів, дай знати в Палєпйяй.

З Юозасом Пранайтісом із Палєпйяй Пятрас недавно умовився, що їм треба буде робити, коли когось схопить поліція. Домовились не піддаватись і один одному допомагати.

Викинувши Пятраса на підводу, обидва жандарми посідали по боках, а поліцаї поставали обабіч воза. Візник оперезав коня, підвода рушила й грязюкою посунула до маєтку.

Тим часом Вінцас ускочив до Норейків.

— Пятраса схопили! — гукнув захеканий.

— Хто схопив?.. Де схопили?.. Що це ти!.. — загомоніло кілька голосів.

Віцас, похлинаючись, став розповідати, як усе те сталося. У хаті, крім господарів, були ще Казіс Янкаускас, Йонас Кядуліс і Дзідас Моркус із Карклішкяй, сміливий хлопець, який дуже ненавидить Скродського й усіх його прислужників.

У цей час вбігла Катре. Вона бачила, що вчинилося в Бальсісовому дворі і як Вінцас біг до Норейків.

Коли Вінцас закінчив розказувати, Катре, ламаючи руки, скрикнула:

— Доженіть!.. Відніміть!.. Його заб'є Скродський на смерть!

Всі позіскакували з місць, стали разом говорити, кричати, сперечатись:

— Як відняти?.. Битися з жандармами?! Чи подужаємо? Стрілятимуть!.. Хлопці, женімося верхи! Навперейми!.. У Карклішкяй дати знать! Мчи в Палєпйяй, Вінцасе! Дзідас у Палєпйяй!.. Не встигнемо — вечір!

Катре не відставала від Дзідаса Моркуса.

— Дзідасе, зроби що-небудь. Без тебе тут нічого не буде. Візьми Вінцаса й Казіса Янкаускаса, скачіть верхи в Палєпйяй. Пранайтіс допоможе. Ви всі такі гарні друзі. До вас і інші приєднаються. Скродський так ненавидить Пятраса! Заб'є, замордує!..

В її очах з'явилися сльози.

Дзідас, зіпершись плечима на стіну, понурився, втупився в землю, щось важко роздумував, аж на чолі виступила роса.

Коли це підняв голову й утішливо поплескав Катріте по плечу.
— Не пхич! Знаю, що зробимо. Не бійсь, ми його вирвемо й з кігтів самого чорта!

В очах у Дзідаса загорілася відвага й рішучість.

— Хлопці! — гукнув він, заглушаючи інших. — Часу в нас небагато. Як не відіб'ємо його в дорозі, то маємо хоч завадити, щоб вони якнайпізніше добрались до маєтку. Вночі його не шмагатимуть, а до ранку ми своє зробимо. Вінцасе, Казісе, ну, хто ще? Йонасе, сідайте на коней і мчіть попід лугом їм навперейми. Устигнете. Поки вони об'їдуть навкруги по грязюці, ви будете вже там. Знаєте, за кущами через рівчак є місток. Живо його зніміть. Рівчак тепер повен води. Там вони й стануть. Сокири візьміть. Швидко! Прямо попід лугом! Один мерщій у Палєпяй до Пранайтіса! А ми за вами слідом.

Вінцас Бальсіс, Казіс Янкаускас і Йонас Кядуліс, підбадьорені Катре й Онуте, схопили сокири й лома, посадили на коней і чкурнули попід лугом.

Звістка, що схопили й повезли Бальсіса Пятраса, вже облетіла все село. Люди юрмились то біля Бальсісів, то біля Норейків. Жінки галасували та ойкали, чоловіки збились навколо Дзідаса, бо він був відомий як тямущий хлопець, і його рішучість усім подобалась. Село грізно гуло, як розгніваний вулик. Не було двора, з якого б хтось не прибіг до Бальсісів чи Норейків. Тільки Сташісів двір здавався вимерлим. Ніхто не появлявся на подвір'ї, ніхто не стовбичив біля тину чи воріт. А сам Сташіс із-за хліва обережно спостерігав, що там діється в сусідів.

Тим часом Дзідас вибрав п'ятеро чоловіків, охочих гнатися за поліцейською підводою і здаля її пантрувати, не спускаючи з очей. Хто за пояс запхнув сокиру, хто згріб лопату, хто якийсь кілок і по троє з обох боків дороги живо почимчикували у бік маєтку.

Сонце вже було навзаході. Вечірнє небо, як часто бувало тими днями, проти ночі стало світлішати. Крізь бліді пройми у хмарах лилася, мов золото, заграва жевріючого заходу сонця. Брав морозець. Рідка багнука на дорозі тужавіла, калюжі покривались тонкою, почерканою крижаною кіркою. Іти обочиною дороги ставало легше; нога вже не грузла й не сковзалась, а грязюка не приставала до взуття. Шестеро чо-

ловіків швидко цибали, стараючись іти так, щоб придорожні стовбури дерев і кущі заступали їх від будь-чийого погляду, спрямованого на дорогу.

Через якийсь час вони побачили попереду посеред дороги підводу. Вона тяжко сунулась уперед, ледве вириваючи колеса із загуслої грязюки. Шестеро чоловіків уповільнили ходу. На підводі, крім візника, сиділо троє, ще троє чалапали по боках.

Дзідас грізно махнув своїм кілком.

— Хлопці, — мовив пошепки, — ми б їх взяли голими руками.

— Аби тільки наші вспіли місток зняти, — озався Норейка.

Дзідас у тому анітрохи не сумнівався:

— Успіють. Напевно, вони вже там.

Підвода ледве-ледве рухалась. Чути було, як візник кляне й шльогає коней. Двоє з тих, що сиділи на підводі, злізли, щоб коням було легше. Дзідасова шістка зупинилась під деревами, аби ті трохи віддалились. Дорога була зовсім порожня, дув різкий вітер, вікнини в хмарах на заході поширшали, і в одній з них виринув червоний, як жар, краєчок сонця. Але на землі від того зробилося ще темніше й страшніше. Величезні чорні тіні простяглися полями й луками, а вся долина, якою пролягала дорога, потонула в темряві.

На заломі підвода щезла з очей. Шестеро чоловіків знов піддали ходу. За заломом дорога зникла в кущах. Візника не було видно, але було чути голос його, похльоскування батога і форкання коней.

За хвилину чоловіки полегшено зітхнули. Вони добрались до луку з густими кущами вільхи й лози. Тут можна спостерігати за підводою і залишатись непоміченими. Рівчак і місток мали бути вже недалеко.

Коли це з лози виринув Вінцас Бальсіс.

— Ну як? — спитав Дзідас. — Вдалося?

— Вдалось, — відповів пошепки Вінцас. Він, видно, хвилювався, бо його руки тремтіли, стискаючи палицю.

— Скільки там вас?

— П'ятеро.

— Пранайтіс є?

— Є. В кущах, над дорогою, недалеко від містка.

Дзідас зупинив своїх.

— Хлопці, в кого є ніж?

Ніж був у Вінцаса.

— Добре. Коли ми схопимо жандармів і поліцію, ти кидайся до Пятраса й переріж вірвовку.

Усі зосередились, зіпили зуби, стиснули кілки. Норейка витягнув сокиру. Але Дзідас усіх застеріг:

— Хлопці, обережно, наповал не бийте. Буде менше біди. І потреби немає. Дивіться, щоб вони не стріляли. Хапайте пістолети. Як тільки Пятрас буде вільний — назад у кущі й хто куди. Тепер, Вінцасе, йди до своїх. Зачекайте нас. Самі не починайте. Слухайте, коли закричить сова. То буде знак.

Вінцас зник у кущах, а шестеро чоловіків обережно обійшли здаля підводу й живо рушили до рівчака. Сховались у лозах та вільшині близько від дороги й того місця, де був місток. Тільки колоди, кілки й дошки валяються на березі. Рівчак шириною в два сажні, повний води, що клекотала, тепер зробився нездоланною перепоною і для піших, і для кінних. Сонце зайшло, в долину спустились густі сутінки.

Унезабарі показалася підвода й зупинилася перед рівчаком. Почулися прокльони й лайка:

— Що за чорт!.. Мосту нема! Вода знесла?.. Ну й порядок!.. Що тепер робити? Ех, гади!

Жандарми й поліцаї стали над рівчаком, нахилились і дивились у воду, міркували й радились, забувши про залишеного на підводі бранця.

Враз у кущах закричала сова. Миттю, мов з-під землі, виріс гурт чоловіків і кинувся до тих, що стояли над рівчаком. Тої ж хвилі два жандарми каменем попадали у воду, а інші безсило тузались із нападниками, що оточили їх з усіх боків.

Вінцас метнувся до підводи й перерізав вірвовку на братових руках. Пятрас вирвався із сидіння, кинувся до гурту, спірвав в оберемок поліція й шпурнув у рівчак. Але тут пролунав свист. Пранайтіс із Дзідасом відштовхнули вбік запаленого шаленством боротьби Пятраса, інші так само скочили назад у кущі, затріщали гілки, загула земля під кінськими копитами. Нападники, як привиди, пропали в згуслій вечірній пітьмі.

Стражники повикарабкувались із рівчака, цокотіли зубами, стрибали, обтрушувались, махали руками, погрожували

невідь-кому і кляли найгіршими словами. Як перебратися на той бік через цей проклятий рівчак і дістатися маєтку? Він ось тут, недалечко. Нарешті вдалося покласти через рівчак одну з уцілілих колод і перелізти на той берег. Візник повернув назад шукати дороги навкруги.

Управитель багінайського маєтку Пшемицький проти ночі оглянув засуви господарських будівель і поспішав до своєї кімнати у флігелі палацу, бо вже зовсім смеркло й дуже похолодало. Коли це чує, наче від дороги біжать якісь люди, а незабаром побачив у темряві п'яťох чоловіків. Пан Пшемицький страшенно злякався й шмигнув до свого помешкання, мерщій замкнувся й підпер двері. У ці неспокійні часи людина не може не злякатися, помітивши вночі п'яťох чоловіків, що біжать прямо на тебе.

Люті удари в двері, супроводжувані не менш лютими словами, переконали управителя, що його побоювання були не марні. Якийсь час він стояв принишклий у кутку за піччю й не обзивався, але стукіт ставав такий настирливий і погрозливий, що довше мовчати, здавалось панові Пшемицькому, вже не можна.

— Хто там? Чого хочете? — спитав він нарешті якомога суворіше.

— Жандармський вахмістр із Кедаїняй і сурвілішкіська поліція! Відчиняйте, хай йому чорт, ми мокрі й померзлі! Швидше, бо виламаємо двері! — кричав хриплий голос.

Управитель ще вагався, але тут на шум приспіли Мотеюс і Пранцішкус і підтвердили, що справді у двері б'ються охоронці порядку.

Пшемицький відчинив двері, п'яťеро чоловіків упхалися до помешкання, а позаду показалися здивовані обличчя Мотеюса і Пранцішкуса.

Страшенно занепокоївся управитель, коли почув, що сталося над рівчаком. Місток був цілий, він сам удень тією дорогою їхав верхи. Ясно, то організований напад, хотіли відбити бранця. І нападникам це вдалося. Треба негайно ж доповісти панові Скродському. Вони, чого доброго, можуть і на маєток напасти.

Але найперше слід надати допомогу потерпілим. Він повів їх на кухню, звелів Аготі затопити велику піч і знайти

суху одежу для промоклих переодягтися. Потім управитель поспішив до Скродського.

Поміщик із юрисконсультом, випивши чаю; сиділи за столиком, на якому стояла пляшка угорського й два кришталеві келихи. Скродський курив свою довгу люльку, а Юркевич, розклавши карти, пояснював правила нової гри, що входила в моду. Почувши від управителя, що якісь нападники відбили в поліції Бальсіса, обидва пани не знаходили слів передати свій подив і гнів. Юрисконсульт кинув карти, а знервований пан Скродський видудлив до дна келих угорського.

— Достобіса! — вигукнув він нарешті. — Як так буде й далі, то ми скоро дійдемо долі галицьких поміщиків 1846 року. Адже ясно, що це хлопська робота. Уявіть собі, пане Юркевичу, що було б, якби поліція вспіла переїхати через місток і того шаленця сюди доставила! Вони напевняка напали б на масток. Може б, ми тепер уже палали, пане юристе! Я зробив помилку, що звелів того хлопця сюди приправити.

Даремно пробував Юркевич заспокоїти переполоханого поміщика. Останнім часом галицький привид переслідував його не тільки ночами, але й удень.

— Тепер уже без батальйону солдат не обійдемося. Як ви гадаєте, пане Юркевичу?

Юркевич вважав, що найперше треба б ретельно дослідити всі події, всі обставини, встановити винуватців і тоді, звісно, вжити рішучих заходів. Можливо, що завтра треба буде писати новий лист кедайняйському справникові, а то й губернаторові, і вимагати допомоги. Скродський із тим погодився.

Управитель вийшов подивитись, як Агота пореє потерпілих, отримавши панову згоду почастивати їх закускою та горілкою й залишити ночувати в маєтку.

На кухні палала велика піч, весело потріскували дрова, було тепло й затишно. Жандармський вахмістр Федоров, становий пристав Стороженко й ще один жандарм, якого всі називали Палка, уже були переодягнені в сухе й грілися біля вогню. Тут же, на ослоні, парували їхні штани — розвісили сушити.

Вахмістр Федоров, гладкий присадкуватий чоловік з чорними, догори закрученими вусами, чорною бородою і коротко стриženим під «їжака» чубом, поведився тут як справжній начальник.

— Ей, Палка, підсунь ту головешку, бачиш, що жар випаде. Ех, бісові діти, така пригода, не доведи Господи!.. Чого доброго, ще нежить причепиться, — додав і голосно чхнув.

Коли Агота внесла й поклала на стіл четвертину сала, плічко, ковбасу, тарілку масла, півпаляниці хліба, а управитель поставив повну пузату пляшку горілки, очі в усіх засяяли, а Федоров, поплескавши долонями по стагнах, вигукнув:

— Ну, панове, не пропадем! Дай Боже здоров'я панові Скродському! Немає такого зла, що не переходило б у добро. Палка, наливай. За ваше здоров'я, пане управителю!

Пшемицькому не сподобалась така жандармська безцеремонність, але його цікавило, чи охоронці громадського порядку й стражі вірнопідданських почуттів напідпитку не вибазікають чого-небудь, що йому було б корисно знати. Тож, стримуючи свій дворянський гонор, поклав собі залишитись і дивитися, що тут буде далі.

Випивши третю чарку, вахмістр хвалився:

— Напали на мене трое, ні — четверо! Вжарив одному в пику — упав, чортів хлопець. Другому заїхав у потилицю — витягнувся. Третьому садонув у живіт — покотився, як м'яч. Четвертий, не чекаючи, поки й собі схопить, стрибнув у кущі. Але тут чорт ногу підставив, чи що, посковзнувся я й опинився у тому клятому рівчаку. Палка, наливай!

Вахмістр хильнув ще три й пустився в політику:

— Погано, панове, пахне бунтом. Поляки готують повстання. Російські бунтарі їх підтримують. І між нами, православними, бувають усякі неблагоннадійні рила, всякі паршиві різночинці... Їм там лібералізмом, літературою, реформою голови забили! І в Литві вони знаходять прихильників. Уже я знаю не одну таку птичку, яка щебече по їхніх нотах. Є такі й серед дворян, поміщиків і навіть ксьондзів. Не треба далеко ходити, он ксьондз пабяржеської філії Мацкявічюс! Намовник першого гатунку! Шмигляє по людях своєю бричкою, мов який шершень, і старається замести свої сліди. Але я вже рознюхав, чим пахнуть його промови й проповіді. Ну, поки що нехай поїздить... Єпископ Волончевський знайде йому підходяще місечко... А якщо ні, то й ми самі. Або ось пан Сурвіла. Поважний поміщик, а, між нами кажучи, в нього звивають гніздечка ой які птички! Знаю я одного — і не од-

ного! Крутиться тут у повіті такий Микола Акелевич. За паспортом — нічого, безневинне ягня, домашній учитель. Приватне, але, так би мовити, громадське заняття, коли глянути офіційно, так само нічого — літератор. Додаймо — л и т о в с ь к и й л і т е р а т о р! Ой, строката птичка, строката! Поки що доказів мало, але попадеться він мені в сільце, ой, попадеться... Або ще молодий Сурвіла. Гірка перчина, панове, ой, яка гірка! У Петербурзі сидить, зв'язки має, протекції, а таємничі ниточки, ми знаємо, з ким його зв'язують, знаємо! Ой, попадеться і він у наші сіті, ой, попадеться... Як гадаєш, Василю Петровичу, попадеться чи ні? — раптом, примруживши очі, поштиво звернувся він до пристава.

А пристав, чоловік похмурий, обережний, на політичні теми балакати не любив. Жандарма він унікав, як людини нечесної і лукавої. Намеле язиком казна-що, а потім сам донесе при слухній нагоді. Тож, випивши свою чарку, коротко буркнув:

— Як треба буде, то й попадеться.

Тут у розмову встряв і Пшемицький:

— Погано, пане вахмістре, коли дворяни, шляхта починають заражатися неблагонадійністю. Хлопи — що вони? Сліпа стихія. Нагайка, різка — і порядок. От, шляхта — інша річ. Відважні люди!

Вахмістр повів на нього примруженими очима й нешвидко відповів. Він узяв чарку, випив, закусив ковбасою, витер вуса, мов готувався до серйозної промови:

— А я ось що вам скажу, пане управителю. На ваших дворян, шляхту, поміщиків нам плювати! Ми їх половимо, як сіткою окунів. Гірше з мужиками. Темні й уперті тварюки! І вони вже починають ворухитись — ось що погано! Сьогодні на нас напав хто? Ваші кріпаки. Наплювати!.. Ми б їх, бісових дітей, порозкидали, та вони із засідки. Ну, їх було небагато. А якби їх, сволочів, сто, тисяча, вся юрба — га?! Кажете, військо? А військо що, із кого? Чи не з тих самих? А рекрути хіба радіють, коли їх до колоди приковують, зв'язаних у казарми доправляють, потім унтери й фельдфебелі зуби вибивають?.. Ех, ох!.. ось до чого я розп'якався, хай мені чорт!.. Палка, наливай!

Вихиливши чарку, жандарм ні з сього, ні з того став шаленіти. Він грюкнув кулаком по столі й закричав:

— Хто каже, що царська імперія хитається! Геть!.. Нема тут таких! Народ вирушиться? Поки народ православний, цар всемогутній! Бог на небі, цар на землі! Уже ми з тими всіма бунтівниками справимось. З поляками і литовцями — і всякими там паршивими студентами, інтелігентами! На те ми і є — жандармський корпус, яким керує вісім генералів! Головами накладем, а православного царя захистимо! Палка, налий усім по повній — вип'ємо за православного царя Олександра Другого, з Божої ласки імператора всієї Росії! Встати!

Усі встали й випили. Випив навстоячки і пан Пшемицький, у серці проклинаючи вахмістрову запопадливість і вже поглядаючи, як би йому тут тягу дати від тих хитливих підпор влади. Але увага Федорова тепер перейшла, як зумисне, на управителя. Обнявши його за попереk, нахилився так, що аж бородою торкався обличчя, і варнякав:

— Пане управителю! Хай мене чорт візьме, якщо я не друг ваш! Не слухаються кріпаки? Гукайте нас. Звертайтеся до мого прямого начальника, жандармського корпусу штаб-офіцерського полковника Скворцова. Оцей-то зможе їх закликати до порядку й повернути слухняність. Приведе з собою сотню солдатиків, ще драгунів кілька десятків, вирізок приготуйте, і побачите — усе піде гладко, мов по маслу. Я бачив полковника Скворцова за роботою — незамінний чоловік, незамінний! Було це в одному маєтку, Гялгуде він, здається, зветься, недалеко від Лабгір'яй Кайсарової. Невеличкий маєток — якихось дві сотні душ. І не якогось поміщика, а казенні, на правах оренди наполовину з натуральними повинностями. Гарні умови. Ні, задумали, бісові діти, бунтувати. Відмовились оренду платити й борги віддавати. Земля, кажуть, належить нам — і ніяких оренд, ніяких боргів! Прибув туди полковник Скворцов і флігель-ад'ютант Манзей, і я мав честь туди прибути. Як звичайно, рота піхоти й драгунський ескадрон. Сікликали мужиків, і полковник Скворцов став їх умовляти. Так і так, каже, його імператорська величність цар усієї Росії Олександр Другий, як батько, піклується про вас і скасував кріпацтво, видав положення про впорядкування прав користування землею і встановлення обов'язків, за якими так, мов, і так, — і став їм пояснювати царську ласку до них, мужиків. Говорить і очей не

зводить: хто буркне слово проти — примітять, хто посміхнеться — примітять, хто ліктем штурхне сусіда — примітять. Закінчив і питає: то як, мовляв, господарі, правильно я кажу? Мовчать, бісові діти. А коли правильно, мовляв, то чи виконаєте ви повинності, чи складете договори про викуп землі, чи встановите волость, чи виберете вїта і старосту. Відвернулися всі, сволочі, і кричать, що ні, і хочуть розійтись. Тоді Скворцов махнув солдатам. Оточили мужиків, а сам показує, котрих відбирати. Усіх до одного пам'ятає. Сіряки й усяку іншу вдяганку поскидали геть, поклали їх там же на дорозі під тинном, одного солдатика на голову, другого — на ноги, а драгуни — різками. І почалося усовіщання — сама втіха. У полковника Скворцова норма від п'ятдесяти до півтораєста. Не жарти! Крик, сльози...

Може б, ще й не скоро він кінчив про Скворцова, але в кухню увійшла Агота з Мотеюсом подивитись, чи не убула випивка. Коли вахмістр побачив жінку, покинув управителя й підскочив до неї:

— Пані! Я думаю, чоґо це нам так сумно й нудно. Та того, що вас із нами не було. Просимо вашої ласки й уваги. Сідайте з нами. Ми — до ваших послуг... Встати! Місце панянці!

Пшемицький скористався нагодою і шмигнув за двері. Аґота зможе з ними справитись і сама.

XII

Наступного дня, близько сніданку, підвода з двома жандармами, трьома поліцаями і вїттом, у супроводі управителя на коні, глибоко загрузаючи в баґнюці, поволі просувалися дорогою від маєтку. І от вони показалися в Шіленай і знов зупинилися проти Бальсієвого двору. Вахмістр, злий на похмілля, хижий, як яструб, напався на старого Бальсієса, що виходив із хліва:

— Кажі, де син, чорт вас побери, сволочі прокляті!

Старий не злякався, тільки, мовби здивувавшись, став пояснювати:

— Та ж старшого, Пятраса, пани вчора забрали й повезли. Молодший, Вінчас, пішов у кузню сошники заточити, а

найменший, Мікутіс, десь по селу вештається. Як прийде, пошлю вівці в поле пасти.

Даремно жандарм казився, тупав ногами й тицяв кулаками під ніс. Бальсіс уперто повторював своє і безсило розводив руками.

— Маєм зробити обшук, — розпорядився вахмістр.

Два поліцаї залишилися стерегти з двору, а вахмістр, пристав, жандарм Палка й вїйт пішли шукати. Облазили сушарню, клуню, повітку, ятку і, нічого не знайшовши, увірвались до кухні. Але й тут не знайшли нічого. Попхались до світлиці. З першого погляду можна було впевнитись, що й у світлиці нічого немає. Але жандарми стали обнюхувати всі кутки. Заглядали під ліжку, піднімали подушки, витягали зі столу шухляди, нарешті наткнулись на книжкову полицку на покуті. Жандармські очі заблищали, увага ожила. Литовські книги! Чи не революційні? Чи не прокламації? Чи не проти царя і православ'я?

Вахмістр із приставом за допомогою вїйта стали гортати книжки й з'ясовувати їхній зміст. Ось «Календар, або Літочислець господарчий», написаний Л.Івінкісом. О, як тут їх багато! Книжок із десять. Цензурою дозволено? (Так: «печатать дозволено»... Що ще? Ось «Гімни світські й духовні», укладені ксьондзом Антанасом Драздаускасом. Коли надруковано? 1814 року?! Давня книжчина. Цензором дозволено? Всі хапаються шукати магичні слова «печатать дозволено», але ні на початку книжки, ні в кінці їх не знайшли. Книжчина цензором не була дозволена. Який її зміст? Пісні про сиріт, Зозульку, Зайця, Осінь, Дівочу долю, Дрозда — всього дев'ять пісень і два гімни. Жандарм засумнівався, що то за книжечка, і звелів вїйтові дещо почитати. Вїйт гортає пошарпані, пожовклі сторінки й помічає, що напроти декотрих строф збоку вдавлено нігтем. Він читає те місце:

*Один я і не маю долі,
Пропає я у тяжкій неволі,
Ніхто не пожаліє,
Хоч і смерть наспіє, —
Ой, горе!*

.....
*Зозуля ж каже із калини:
— Не плачусь я на біди, рани,
Бо вільна в світі я пташина,
Не маю над собою пана.*

— Ясно! — вигукує жандарм. — Проти панів намовляє!
Знаємо тих «сиріт» і «зозульок». Цензурою недозволено.
Відкласти. Далі.

Ось від руки писаний зшиток пісень. Увага жандармів і
пилівність наростає. Що це за пісні? «Пісня господарська»
— нічого... «Бй ти, Домінікасе»... Що це за Домінікас?

— Читай! — велить вахмістр вйтові.
Вйт читає строфи, згодом:

*З цього боку шляхта,
Там — маєток сяє,
Ти й не знаси, Домінікас,
Хто тебе і лас.*

*Прийде управитель
І прикажчик ситий —
Домінікаса вже й трясця
Почина трусити.*

Щось підозріле. Вахмістр із приставом через вйтове пле-
че стежать за читанням. І ось остання строфа:

*Ти ж не знаси, бідний,
Що вже ворон кряче —
Збитий різками до крові,
Як дитя, заплачеш.*

Неясно!.. Темний смисл... Підозріло. Шляхта, маєток, уп-
равитель, прикажчик — в довірених маєтку, в наглядців
над кріпаками ціляться! Мужика проти пана підбивають.
«Збитий різками до крові»... О-о! Зіб'єм ми тебе до крові!
Ти не «як дитя, заплачеш», а, як бичок, ревтимеш!...

— Відкласти! — наказав жандарм. — Далі.
Далі «Ворон». Вшнипились усі в ту пісню. Кожна з її
строф просто-таки бунтарська:

*Ой, панам лише гуляти,
Вина пити, в карти грати,
У м'якій постелі спати...
.....
Лиш на труд чужий чекають,
Кров останню випивають.*

А остання строфа ще страшніша:

*Накували ми вже сталі,
Скоро й судний день настане —
Жодного із них не стане.*

Вахмістр і пристав зглядаються приголомшеними, обуреними очима. Вони вперше читають таку страшну пісню

— Возмутительная песня, — обмовляє її пристав.

— Не тільки возмутительная, просто мятежная, революционная, — поправляє вахмістр. — Відкласти і стерегти якнайпильніше!

І нападається на пополотнілого старого Більсіса:

— Чий це пісні?

— Сина Пятраса.

— Ти знав, що тут бунтарські пісні?

— Ні, пане. Я з писаного не прочитаю.

— А син співав, інших навчав?

— Ніколи не приходилось чути.

— Звідки він списав ці пісні?

— Не знаю, пане.

— Дивись ти мені! За такі пісні — в'язниця, каторга!

Що там далі за книжки?

Вийняв «Звичаї стародавніх литовців». Тепер уже підозріла й ця книжка. Але читати її було важко. Війт плутається, збивається і нічого не розуміє. Нарешті, й тут помітили збоку нігтем позначене місце: «Волю свою над усе любили... уперто ненавиділи рабство... Хто вільну людину

неволив, того собакам віддавали, щоб роздерли».

— Волю любили!.. — перекривляючи, бурчить вахмістр.
— До бунту кличуть!.. Ми їм покажемо волю!..

Небезпечними видались цілі розділи: «Спосіб ведення війни», «Відвага литовців, що захищалися від ворогів».

Помордувавши старого відповідними запитаннями, вахмістр розпорядився відкласти й «Звичай».

Потім витягнув папушу аркушів, списаних од руки. Війт читає тремтячим од страху голосом. Заклики! Проти царського уряду, проти влади. Агітують повстати, іти вкупі з поляками! Хто писав? Від кого взято? Коли?

Батько всю вину верне на сина. Він сам нічого не знає...

— Відкласти як революційні заклики! В'язниця, каторга!

А ось ще «Квестор», автор М.Акелевич.

— Акелевич?.. А, литовський літератор!.. Примітна птичка! ..Що за книжчина? Де? Коли? Від кого?

Почалося довге допитування Бальсісів.

Неохоче відповідав Бальсіс жандармові й щоразу все дужче гострив на нього зуби. Ох, принесла їх усіх лиха година на нашу голову! Чого їм тут треба? Причепилися до того писання. А чи не правду там написано? Правду. І пісні правдиво оспівують наші біди. А причепились вони, мабуть, через те, що ті писання литовські. Стяпонас уже давно казав, а недавно й панич підтвердив, що царський уряд страшенно не любить литовських писань. І газети не дозволяє друкувати. І шкіл путніх нема.

Бальсіс уже давно в душі жаліє, що не зміг Пятраса в школу послати. А такий здібний був хлопець, так хотів учитися. Добре, що хоч дядько Стяпонас йому очі трохи відкрив. Та й у самого Стяпонаса якось би інакше обернулося, якби був отримав освіту. Не лакеєм би товкся у маєтку пана Сурвілі. Через те, коли полізли чутки, що буде бунт, повстання проти влади, а Стяпонас казав, що й проти панів, у серці Бальсіса зажеврила іскорка втіхи. Життя зробилося нестерпним. Нехай піднімаються, нехай валяють, нехай руйнують! Може, потім буде краще.

Вахмістр жандармським нюхом зараз відчув затятість старого і, вертячи кулаком під носом, загорланів:

— Ти мені, бісова дитино, не викручуйся і відповідай поштиво! Я тебе в тюрму посаджу! Ти тут господар! Ти

відповідаєш, що в твоїй хаті сховано підбурливі писання проти влади його імператорської величності!

Допит тривав далі.

Кядуліси, близькі Бальсісові сусіди, негайно взнали, що в Бальсісів обшук. Мабуть, коли одну вівцю стрижуть, у другій жижки дрижать... Коли жандарми причепилися, то не до жартів! Катре тут же збагнула, що в такому разі треба. Вона знала, що батько в найглибшому кутку в коморі, за жорнами, сховав пляшку горілки. Вона прихопила пляшку в кошик і побігла до Норейкене, чи не роздобуде трохи сиру. Роздобула. Шмигнула до Бальсісів і в хатині побачила Гяне й Онуте, переляканих і занепокоєних. Мати з батьком були у світлиці, звідки долинав різкий голос жандарма. Онуте, відхиливши двері, махнула мамі. Треба дати жандармові випити.

Коли Бальсене вернулася в світлицю з горілкою й закускою, вахмістрові вже набридли ті книжки, і він видивлявся, до чого б ще причепитись. Та ледве побачив пляшку горілки, зараз же вирішив покінчити з тими паперами й усім обшуком.

— Той «Квестор» цензурою дозволено, Василю Петровичу? — звернувся він до пристава.

— Дозволено вісімнадцятого січня цього року. Цензор Павел Кукольник.

Тут втрутилась Бальсене. Поставивши своє добро на стіл, вона вклонилася вахмістрові, приставу, управителю й усім разом і сказала:

— Прошу, панове, хоч трошки. Саме час снідати. Небагаті ми люди, і так несподівано. Ласкаво просимо.

Довго просити не треба було. Вахмістр перший сів за стіл.

— Ну, що ж, панове... На похмілля смикнем по одній. Такий уже звичай православний. За ваше здоров'я, пане управителю!

Але Пшемицький відмовився, мовляв, ніколи до обіду горілки не п'є. Краще він вийде у двір, роздивиться. Слідом за ним і ввійт. Вахмістр не перечив, він правильно зміркував: чим менше ротів, тим будуть вони повніші.

Управитель із ввійтом вийшли в сіни й тут застали всіх трьох дівчат, що припали до дверей і слухали, що діється в світлиці.

— Ну, дівки, — крикнув Пшемицький, — треба і вас обшукати, чи не маєте чогось забороненого. Ось зараз покличемо жандарма Палку. Він вас огляне.

— Нащо Палка, пане управителю, — пожартував війт, — самі їх обшукаємо. Чим ми не представники влади?

Дівчата зайнялися жаром, ховаючись одна за одну, не знаючи, як услизнути. Тільки Кядулісова Катре збагнула, що не тікати треба, а знайти підходяще слово й відрубати. Вона сміло глянула на Пшемицького й війта і напівжартома, напівсерйозно відпалаила:

— Ну, ну, спробуйте, пане війте. Відіб'ємося. Ми й жандарма не злякаємось.

Пшемицький не звернув уваги на ті слова, але йому сподобалося, що дівчина не збоялась, а відповіла на його жарт.

— Хто та дівчина? — звернувся він до війта.

— Ці дві — Бальсіте, а та — Кядуліте.

— Як звуть?

— Катре.

— Не пасує просте ім'я такій красивій дівчині, — зауважив Пшемицький. — Але як це могло так бути, що я тебе не помічав на роботах?

— Я частіше дома пораюсь. На панщину ходила моя сестра Уршуле.

— Заміж збираєшся? Вибрала вже собі якогось хлопця? — поцікавився управитель.

Катріте передчула небезпеку, опустила очі. За неї відповів війт.

— Ну, де б не вибрала така гарна дівчина. Вже і я знаю, що за нею впадає Пятрас Бальсіс. Поганого хлопця собі обрала, дівчино, поганого, — повчав, зітхнувши, війт.

Пшемицький нашорошив вуха: Пятрас Бальсіс?.. Ой, то оцю ж красуню надивився пан Скродський? Через неї і та зухвала сцена, свідком якої був пан Юркевич? Управитель з подвійною цікавістю ще раз критично оглянув дівчину: нічого собі, гарна... і станом струнка... може, тому, що дома сиділа, не виробилась... Але зрештою нічого незвичайного... пан Скродський, звісно, перебільшує... Вік, мабуть, дається взнаки. Вона хоче вийти за Пятраса Бальсіса? Бальсіс підбурює хлопців проти Скродського, а як схопили, вирвавсь.

Скродський хоче взяти його дівчину. Треба усе це обдумати.

— Ну що ж? — промимрив, насмішкувато Жмурячись, — Бальсіс, то Бальсіс... Залежатиме від пана. Як будеш добра...

Невідомо, що Пшемицький хотів сказати, бо і йому самому ще не було ясно, що далі робити. Залишивши дівчат, управитель з вїйтом вийшли на подвір'я.

День трохи прояснився. Крізь рідкуваті, прудкі хмари коли-не-коли виглядало сонце. В деревах завивав вітер, проривався крізь ралі, добивався в двері, крутив соломую, хапав за поли. Але завивав і крутив він якимось інакше, уже не з холодною сирістю, а з м'яким теплом, уже не різко, зле, а грайливо, голублячи. Черногуз приніс на гніздо хворостину й цюкав її дзьобом, старався прикріпити до краю, а вітер куйовдив йому хвоста, кошлав пір'я, підіймав крила.

— Здається, випогоджується, — мовив вїйт, глянувши на небо.

Але управителя, мабуть, турбувало щось інше.

— Скажи, вїйте, котра тут Кядулісова садиба? Ця? — пальцем ткнув проти липи, на цім боці дороги.

— Так. А поруч — Сташісова.

— Сташісову я знаю. А котра Янкаускаса?

— Янкаускаса напроти. Через дорогу.

— Старі халупки. Руїни та й годі. Торкни, то й розсиплються. Сама порохня.

— А що? — з цікавістю запитав вїйт.

— Нічого. Пан Скродський хоче їх десь-інде переселити. Але що тоді з хатами робити?

Тим часом із світлиці вийшли й жандарми з поліцаями, яких проводили старі Бальсіси.

— Що ж, панове, поїдемо, — звернувся вахмістр до пристава. Потім, обернувшись до Бальсіса, суворо повчав. — Ти, батьку, дивись мені. Синам волі не давай. А старшого ми все-таки зловимо. Не виприне він, пташок, од нас. І всю ту зграю нападників половимо.

Тут управитель згадав, що треба було б, як і задумувалось, завітати до Сташіса. Він може дати важливі показання. Сташісова садиба ось тут, за два двори, не варто й на підводі сидати. Тож усі пильнували стежечки попід тином і, хапаючись за кілки, вервечкою, як гуси, тяглися до Сташіса.

Здивувався й злякався старий, коли побачив стільки й таких несподіваних гостей. Син Андрюс шмигнув через задні двері на город, стара сіла до прядки прясти, а дочка Марце стала поратись, розпалювати піч, бо треба зерно сушити. Хліб кінчається. Другої половини, світлиці, у Сташісів не було, а в хатинці стільком людям ніде й сісти. То обидва поліцаї і жандарм Палка залишилися біля дверей у дворі. Два віконечка крізь замурзані, закурені, підперті лучинами скельця мало пропускали в хатину світла, отож чоловіки навпомацки знайшли ослони й посідали, і управитель перший завів балачку:

— Сташісе, ти був увесь час добрий і слухняний господар. Не тільки я, але й пан Скродський про це знає. Про випадок якого нещастя, у маєтку ти знайдеш підтримку. Ось і тепер ми звертаємось до тебе як до розсудливого чоловіка. Ти знаєш, що вчора пан вахмістр із приставом були схопили Пятраса Бальсіса за підбурювання людей і повезли його в маєток. Дорогою із засади на стражу напала ватага й допомогла Бальсісові втекти. Ті чоловіки з вашого села. Скажи, хто вони?

— Царський указ вимагає, щоб злочинців було віддано в руки властей, — додав пристав.

А вахмістр нахваляється:

— За замовчування, приховування злочинців загрожує велика покара.

Згорблений, ледве помітний у сутінках хатини, Сташіс сидів на стільчику недалеко від печі й спідлоба позирав на непроханих гостей. Несподівані, уперті почуття протесту стали тліти в його грудях. Так, панові він служить вірно. Пан це пан. Панові й зараз, може б, він сказав, що знав. Але тут жандарми, поліція! З жандармами він ніколи клопоту не мав і не хоче мати. Хіба він зрадник, Іуда? Адже й так сусіди його ненавидять, здалеку обминають через те, що він, кажуть, панові продався. Він не продався, тільки що пан — це все-таки пан. А тут жандарми, поліція!.. І в закислених очах старого зблиснула нова іскрина.

— То як, Сташісе, — давив управитель, — котрі тут з ваших до того причетні?

— Не знаю, пане, — понуро відповів Сташіс.

— Як можеш не знати? Ти — близький сусід. Тут, без сумніву, зчинився шум, гвалт... Невже ти не чув?

— Не чув, пане. Не мої свині, не мої боби.

— Не вірю. Зрештою, якщо ти сам не бачив і не чув, то твої домашні бачили, або чули. Стара, син, дочка.

Але Сташіс уперто стояв на своєму:

— Не знаю, пане.

І стара Сташене, підтримуючи старого, торочила те саме:

— Нічого не знаємо, нічого не чули. Тепер така негода, всі в хаті сидимо, що нам до того, що там у Бальсісів чи Кядулісів діється! Вони собі, ми собі.

Вахмістр сердито вилаявся:

— От, бісова баба розпустила язика.

Тим часом Марце поклала трісок, на них — дров, вигребла з попелу жару, взяла лучину й навпочіпки стала роздмухувати вогонь, аж щоби її надулися, мов червоні пузири. Коли нарешті лучина спалахнула, Марце розтопила піч. Їдкий дим повалив у хатину. Найперше він потягнувся попід стелею, але скоро постелився долу й невзабарі дійшов до голів тих, що сиділи. Марце, мабуть, забула відіткнути верх. Спершу управитель, а за ним вахмістр і пристав стали кашляти, чхати. Дим дер їм горло, видушував з очей сльози, треба було мершій тікати надвір.

— Сволоч мужик! — кляв вахмістр, сунучись у двері. — А та дівка, їй-богу, навмисне надумала викурити нас, як борсуків із нори. Прокляте поріддя! Всі вони такі!

Найгірше почувався управитель. Він був певний, що Сташіс видасть учасників учорашнього нападу. Ось тобі й Сташіс! Що з ним сталося, цим паршивим хлопом? Ну, це зухвале приховування злочинців до добра його не доведе.

Жандарми, поліцаї й війт посідали на підводу й рушили в Кедайняй писати протокол, а управитель сів на свого гнідого й завернув, було, до маєтку, але передумав і зупинився біля Кядулісів. Раз уже він тут, то треба спробувати владнати й ту справу.

У хатині він застав обох старих і Уршуле. Катре ще не повернулась. Може, й краще спершу поговорити з батьками. Пшемицький почав здалеку. Як це погано, що селяни посміли не слухатися пана. Ось уже втрутилась поліція і жандарми. Нічого доброго з того не вийде. Не треба було слухатись усяких підбурювачів. Але й тепер не пізно з па-

ном помиритись, якщо не всім, то хоч одному-другому. Йому, Кядулісові, легше це зробити, ніж комусь іншому.

— Випала вам добра нагода зажити в пана ласки, — сказав управитель. — Панські справи підуть вам на користь. У травні приїжджає з Варшави панова дочка. Їй потрібна служанка, покоївка. У маєткові тепер підходящих жінок немає. Отож як тільки побачив я вашу Катре, зараз подумав: ось найславніша покоївка для пані Ядвіги. Здорова, проворна, люб'язна, а вбери її в кращий одяг — найсправжнісінька панночка. Відпустіть, батьку, дочку в маєток, не пожалієте ні ви, ні вона.

Пропозиція Кядулісам була така несподівана, що вони, розгублені, не знаходили слів, як на те відповісти. Матір найперше пойняв страх, бо маєток усім був відомий як лихе місце, а пан Скродський — як жорстокий розпусник і мучитель. Але вона не сміла того говорити. Пшемицький, хитрий чоловік, відгадав думки старої і сам поспішив їх розсіяти. Він підсунувся ближче, відкашлявся і, збавивши голос, наче засоромившись, заговорив:

— Ох, що тут шило в мішку таїти... Усі те знають... Усяких побрехеньок ходить про пана Скродського. Що правда, то правда — пан, звісно, не чернець... Траплялося часто йому й спокуситися... Я то знаю. Крім того, люди ще й додавлять. З мухи слона зроблять. Але я пана не захищаю й не виправдую. Кажу що було, те було.

Побачивши, як старі, надто мати, жадібно слухають, управитель упевнився, що влучив, куди слід. Тож, знов підвищивши голос, вів далі, руйнуючи застережливі материні докори:

— Так, що було, те було. Тільки з тим, мати, кажу тобі — покінчено! Покінчено геть! Від минулої осені, після того нещасливого випадку, пан Скродський ані жодного разу, ані з жодною жіночкою — годі! А й той випадок не з його вини, я ж добре знаю, не з його. То й не згадуймо... Що було, те сплигло. Після того пан зачинився в своєму кабінеті — і нікого, й нічого! Ох, і здоров'я вже не те, слабує, на поперек скаржиться, коле в боці, подагра... І літа вже, до шостого десятка добирається. То щодо цього, мати і батьку, не майте ніякого страху та й дочку заспокойте. Вона прислужуватиме панночці, більше нікому.

Коли старі Кядуліси слухали ту мову, в їхньому серці заворушилися досі не звідані почуття. Ось як пан управитель

з ними розмовляє — як рівний з рівними! Катріте походжала б у дворі, як панянка, гарно вбрана, смачно б їла. А й робота — що там у палатах за робота!..

Але мати ще сумнівалась і вагалась:

— Хтозна, пане... Ніколи вона такої роботи не робила, до панів незвична. Вона — мужичка.

Цей сумнів управителеві легше було спростувати:

— За це ви не побивайтесь. Катре тямуща дівчина. Що побачить, усе перейме. Чим там не вгодити? Підлогу підмести, пил зітерти, одешинку попрати, квіти полити, панночці чаю принести — от і вся робота. Самі дрібниці!

Ще опиралися материнські почутті старої:

— Боюся, пане, та й годі. Подумаю — аж серце стискається. Хіба це чувано — в масток! Пропаде дівчина, і край...

— Що нечувано? — вигукнув управитель. — Чи то один у маєтку служить? Чи то один у маєтку вибився і в люди вийшов? Чи я сам не служник маєтку? Та далеко не треба шукати, ось хоча б вашого сусіда брат Стяпонас. Хіба йому не добре? Чи він поганий чоловік? І пани його люблять, і сусіди добрим словом згадують. Ох Кядулене, викинь із серця той страх.

Обоє старі заклопотано думали. А управитель молоді:

— Ось що я вам ще скажу. У наш час у маєтку при самому панові мати свою людину може бути дуже й дуже корисно. Час неспокійний, село ось із паном посварилося, може грянути тяжка покара. А своя людина, дочка, перед паном заступиться, випросить ласки. І теж користь. Ви думаете, що ваша дочка даром панночці служитиме? Після маніфесту кожен служник має бути за платню найнятий, грошима винагороджений. А гроші нелегко заробити.

Поговоривши ще трохи, пшемицький побачив, що в серці старих посіяв добре насіння. Воно ось-ось проросте, забує і дасть урожай. Батьків він уже переконав, але потрібен був час, щоб до тієї новини звикнути. Треба почекати. Нехай вони між собою все обміркують, а може, й посваряться, але остаточно рішення, без сумніву, буде на користь їх, пана Пшемицького й пана Скродського.

Зібравшись іти, він кинув ще слова:

— А про Пятраса Бальсіса нехай ваша дочка й не думає. З ним покінчено. Вахмістр і пристав його з-під землі дістануть. На його полиці заборонені писання знайшли. В'язниця, каторга за те йому гряде. Або спіймають, відшмагають і в рекрути віддадуть. Забороніть дочці з ним бачитись. Або, може, й забороняти не треба буде. Він більше тут не покажеться. Зрештою, хто знає? — додав, вернувшись із порога. — Пан ласкавий і багато може. Всі ми в його волі. Якби захотіла, якби Катре замовила слово, може, тоді й з Бальсісом... Ну, будьте здорові! Подумайте, що я сказав. Обговоріть. І дочка нехай подумає. Добра вам бажаю.

Сів на гнідого, пустив трюхцем і, ніде більше не зупиняючись, пан Пшемицький поїхав до маєтку.

Тим часом Катре марно чекала в Бальсісів, чи не прилетить яка вість про Пятраса. Вінцас, брат Йонас і Казіс Янкаускас приїхали верхи вчора увечері й розповіли, що все добре вдалося. Пятрас утік, ніхто не постраждав. Але й вони самі десь поховалися, дома не ночували й сьогодні не показувалися. Пятрас із Пранайтісом, може, десь у Палєпйай чи в Карклішкйай.

Коли жандарми й поліція від Бальсісів пішли, Мікутіс невзабарі сповістив, що ті зупинилися в Сташіса, недовго там побули, поїхали далі, тільки управитель сам ще завернув до Кядулісів. Його жеребець, прив'язаний до хвіртки, гризе кленок, що росте на розі хати! Згодом Мікутіс приніс вістку, що управитель від Кядулісів уже поїхав.

Катріте встала йти додому, але тут несподівано вбігла Сташісова Марце. Вона була чогось схвильована, розпашіла, аж плями виступили на обличчі, а очі блищали злою втіхою. Здивувалися Бальсіси, бо Сташіте рідко до них навідувалась. А вона, ледве встигла поздороватись, руки в боки й ну торохтіти:

— А що! Всі гавкали: Сташіси такі, Сташіси сякі... То продажні, то донощики! А ніхто так не відрубав жандармам, як ми. Приперлося їх повна хата. Обступили батька, й один такий товстун, мабуть — старший, погрожує кулаками та й ну кричати: де, каже Пятрас Бальсіс? Хто йому допоміг утекти, хто на нас напав? А батько мовчить, як земля, ані слова. Не знаю, не бачив, і край. А ви думаєте, ми не знаємо?

Знаємо, що Вінцас, Йонас і Казіс верхи помчали попід лугом, а Дзідас Моркус, Норейка й інші з кілками подалися дорогою. Але жодного не виказали, не видали. Зв'язуватись із жандармами? Тьху! Бачу, вони все ще не збираються йти — і затопила я піч. А верх зумисне залишила не відіткнути. Тут же диму — до землі. Жандарми — кашляти, чхати й повискакували з прокльонами. От!

Бальсіси й дівчата здивувалися й похвалили вчинок Сташиса та винахідливість Марце. Вона тим дуже запишалась. Хвилинку повертілась і побігла до інших сусідів похвалитися батьковим і своїм вчинком. Всі захоплювались відвагою Сташиса й раділи, що тепер уже буде покінчено з тими підозріннями й позиранням скоса, що стільки років відділяли сусіда від сусідів.

Катріте пішла додому. Ледве ступила в хату, зараз відчула, що тут відбуватиметься щось незвичайне. Батько мовчав, сердитий, мати глибоко зітхнула й краєчком хустини втерла сльозу, а Уршуле якось цікаво й підозріло скинула на неї очима. Недолюблювала її старша сестра, заздрила її красі, вважала мазункою, чию роботу в маєтку доводилось їй, Уршуле, відробляти.

— Був управитель? Що ж він сказав? — спитала, коли всі мовчали.

Якийсь час ніхто їй не відповів. Зрештою обізвалась мати, жалібно, з плачем:

— Катріте, донечко. У маєток тебе кличуть, службу пропонують.

— Не діждуться! — рішуче вигукнула Катріте. — Ще чого бракувало!

— Не будь така проворна, — перебив батько. — Спершу вислухай — потім кажи.

І став їй викладати все, що говорив управитель. Катре слухала й хмурніла все дужче й дужче. Із батькової мови вона зрозуміла, що він підтримує пропозицію управителя. Великий страх пойняв її серце. Що з того, що вона прислужуватиме, каже, тільки панночці. Вона буде панська покоївка. Вона працюватиме у тих самих кімнатах, де живе й той звір. Вона відчула, що ця затія від нього й виходить. Він хоче її спіймати в свою пастку. В її пам'яті ожили всі чутки про йо-

го нечесноти. А он той торішній страшний випадок із Багдонасовою Євуте! Така була дівчина! Катре аж струсонуло.

— Не піду, хоч убийте, не піду! — пойнята чорною безнадією, крикнула вона, коли батько закінчив говорити.

Але й батько був не менш упертий.

— Не базікай! — закричав і стукнув кулаком, що аж вікна забряжчали. — Давно віжки куштувала! Добре тобі під батьків стіл ноги простягнувши сидіти. Сама гріш зароби.

До батька приєдналась і Урше. Правду тато каже. Нехай іде Катре в маєток. Дома все одно ніякого з неї толку. У маєтку платню одержуватиме, всім буде легше. Не цукрова — пан не з'їсть. А як не буде дурна, то й скористатися зможе. Придане собі збере. Ще й Пятраса виручить.

Та ледве почувши про Пятраса, батько вдруге гаркнув кулаком:

— Про Бальсіса щоб мені й мови не було! Надокучив він мені, як гірка редька! Зарані почав носа встромляти в мої засіки. Розумник! Мудрець! Заборонені писання в нього знайшли. Каторга йому за те пахне!

Довго ще так горланив батько. А наостанці пригрозив:

— Ти мені так і знай: як не підеш у маєток, їй-богу, видам Пятраса жандармам! І Дзідаса видам, і Пранайтіса видам. Вони тут каламутять воду, дурніших за себе збивають з пуття.

Катре аж зацімліла від жаху. Це батько її став би продавником, Іудою! Господи! Що ж тепер їй робити? Голосно заривавши, вона кинулась у материні обійми. Ридали обоє.

Ой, якби тепер був тут Пятрас! Пішла б із ним, куди очі бачать.

XIII

Пізно увечері, коли все село вже тонуло в темряві, а Бальсіси збиралися лягати, прийшов Вінчас із Пятрасом. Обидва були змучені й тривожні. Вінчас почув, що жандарми ним майже не цікавились. І швидко заспокоївся, а Пятрас відчув над собою велику небезпеку. По-перше — на нього пан доніс як на найбільшого винуватця заворушень, по-друге — він утік з-під

арешту, а по-третє — ці книжки й пісні, мабуть, дуже не сподобались жандармам і обтяжили його провину. Тих книжок і пісень так йому жаль, що, якби він був дома, то справді захищав би їх і з жандармами побився б за них.

Сиділи всі Бальсіси потемки, боялися запалити лучину й радились, як бути далі. Усім ясно, що Пятрасові залишатися дома не можна. Куди йому подітись? Чи не краще б якийсь час прихиститись у дядька Антанаса в Лідішкес? Він казенний, живе заможнo, звідси досить далеко. Робочі руки йому потрібні, прихистить і сам буде задоволений. А тим часом, може ж, проясниться, що з тим маніфестом, маєтками і землею. У Польщі, кажуть, неспокійно, може незабаром початися повстання і в Литві, Пятрас, хоч нікому того не каже, напевно пішов би з повстанцями.

Була вже пізня ніч, коли Бальсіси, обміркувавши свої біди, пішли спати. Вночі поліція ще не поквалитись Пятраса шукати, але все-таки він подався в клуню, щоб у разі небезпеки через дірку в підвалинах міг накивати п'ятами. Може, тут він перебуде день-другий. Перед дорогою до дядька він поклав собі неодмінно побачитись із Катріте.

Коли Пятрас лишився наодинці, зарився в соломu, вкрився батьковим кожухом, та заснути не міг. Події останніх двох днів не виходили з голови. Приємно було згадати, що друзі визволили його з пазурів поліції, і він ось, вільний і здоровий, ночує в батьковій клуні.

Та небавом у Пятрасовому серці стала рости гірка досада. Так, поки що він вільний, але чи надовго? На батьківщині він залишитись не може. Мусить поневірятися по чужих кутках, мов якийсь переслідуваний собаками звір. І за що? Що насмілився не мовчати, а чинити опір, захищатись та інших захищати від усякої кривди! Що він одважився, оберігаючи Катріте, стати проти пана! За те його могли забити різками на смерть або віддати в рекрути. А що б тоді сталося з Катріте?

Як подумає про це Пятрас Бальсіс, у нього кров клекоче в грудях і руки самі стискаються в кулаки. Ні, він виступатиме й далі, захищатиметься сам і захищатиме інших. А як почнеться повстання, як каже Дімшяле, дядько Стяпонас і ксьондз Мацкявічюс, тоді Пятрасові дорога ясна — у повстанці! Катре він уже зможе вберегти. Вивезе її до дядька чи десь-інде.

Ніколи раніше так не чекав він повстання, як тепер. Перший удар, що впав йому на голову, не злякав його, а, навпаки, незважаючи на небезпеку, загартував його сміливість і рішучість і далі виступати проти кривди й панської сваволі.

Тепер, переслідуваний, він уже відчув себе часткою могутнього, поки що не зовсім зрозумілого, але вже визначеного потоку. Замість гіркоти стала в серці наростати гордість і відчуття власної сили. Ліг він горілиць, простягся всім тілом, потягнувся, пересилюючи втому в суглобах. Підшвами відчув прохолодне, жорстке, трохи лоскітливе дотикання соломки. Так, він має міцні руки, залізні плечі. Він сильний і витривалий. В усьому тілі він відчуває здоров'я і молодість. Те здоров'я знадобиться йому не тільки мішки піднімати, на соху налягати, сажньові покоси класти, але й для важливішого діла. І в його душі піднімається велика жага шукати чогось нового, сміливого, якоїсь досі не звіданої радості й щастя.

Нарешті Пятрас Бальсіс заснув неспокійним сном людини, що пережила багато незвичайних вражень. Уві сні він сперечався зі Скродським, боровся з жандармами, проводжав Катріте, кудись їхав з дядьком Стяпонасом і паном Акялайтісом.

Ще сонце не сходило, як тінню промайнула в клуню Бальсене подивитись, як спить син. Вона принесла грубу рябу ковдру, якою сама уночі вкривалась, і обережно, щоб не розбудити, накинула на сина. Але він уткнувся в соломку й перед ранком міцно заснув, наче не загрозувала йому ніяка небезпека. Тож нічого не відчув і не почув.

З любов'ю дивилася стара на свого старшого, якого найдужче любила. Доброю він був дитиною. Слухняний, помічний, із самого малку охоче підсобляв батькові, сестрам, а вже матері ніколи грубого слова не сказав. Тямущий був і розумний. Мало він учився, та не тільки добре читав усяку книгу, але й писав швидко, дрібно. Дядько Стяпонас не міг надивуватися його кмітливості і все нові книжки діставав. Як вийшли йому года, як поспів, то зробився сильний як рідко хто. Не було в селі чоловіка, який би важчий мішок зерна на плечі взяв, який був би витриваліший за нього на найтяжчих роботах. Через те все село його любило й шанувало.

Тим часом зійшло сонце, пучок іскристого, як жар, проміння проникнув у клуню і яскраво замерехтів на соломі, де лежав Пятрас. Він заворушився, потягнувся й розплющив очі. Здивувався, як помітив матір, що сиділа на кулі соломи.

— Чого, мамо, тут сидите, так рано встали? Простудитесь і кашлятимете, — ніжно, дбайливо їй дорікнув.

— Стурбувалася, Пятралісе, як ти спиш у цій клуні. Кажу, може, там змерз, то я ковдру понесу.

— Чи я не селянська дитина, мамо? То тільки панам у м'якій постелі спати. А ми звикли й на голій землі, кулак під голову підклавши, — жартома і всерйоз говорив Пятрас.

Але матері це не прийшлося до вподоби. Усе життя покірно кланяючись панам, вона зазнавала забобонного страху щоразу, коли тільки чула неприязні синові слова про пана. А чула усе частіше. Ой, недобре, недобре повернув її Пятраліс! Передчуває її серце ще більше нещастя. Сльозами налилися її очі, і вона дорікнула синові:

— Що ти, синочку, все по-своєму, все своєї правиш. І ніяк не витерпиш, щоб чого проти не сказати. Чи нам, бідолахам, рівнятися з панамі. Сам Бог уже так розпорядився.

— Ні, мамо, в одній пісні співається:

*Як Господь почав творіння,
Всі були у нього рівні.
Люди ж Господа забули,
Тим і чорта навернули.
Чорт звелів дурноту славить,
Над людьми панів наставив.*

Дядько Стяпонас мені розказував, що ту пісню склав ксьондз. Страздас його прізвище. І пабяржеський ксьондз Мацкявічюс панів не жаліє.

— А от сурвілішкіський настоятель у проповідях усе лає за непокору панам.

— Через те, мамо, що більшість ксьондзів — за панамі руку тягнуть. І влада так їм велить учити, бо й влада панська. А ось ксьондз Мацкявічюс нас, простих людей, захищає. Він не боїться ні влади, ні панів.

Старенька сумно зітхнула. Нова їй морока. Навіть і в ксьондзів незлагодя. Ті за панів і владу, ті — проти. А вони Боже слово оглашають!

— Не вкладаються в моїй голові всі ті премудрощі. Ото тільки й знаю: накликав ти, синочку, на себе велике нещастя. Бог знає, чим це закінчиться. Прожили ми свій вік, були б і ви прожили. Як грошем народився, тригрошем не станеш...

— Ні, мамо, — заперечив син, — ми так не житимем, хоча б і захотіли. Інші вже інак живуть і нас тягнуть інак жити. Сохами тільки ми, панщани, оремо. Он і чиншовики пана Сурвілі орють плугами. Вогонь одні ми роздмухуєм із жару та викрешуємо кресалом. У курних хатах тільки ми живемо. Всьому цьому кінець, мамо. Коли я вийду на господарство, так само куплю плуга, поставлю хату з димарем, матиму залізом оковані колеса, взуватиму чоботи, носитиму кращий піджак. Буде, мамо, інше життя — світліше й легше.

Із сяючими очима, просвітленим обличчям говорив Пятрас ці слова. То була його, селянина, що скидає із себе ярмо кріпацтва, щира мрія, на здійснення якої він, відчуває, має досить міцні руки й гаряче серце.

Але для старої матері та мрія падала й розбивалась об повсякденну нужду:

— Де грошей візьмеш, дитино, на те все добро?

Та погляд сина був спрямований у майбутнє:

— Будуть і гроші. Найперше, не треба буде чотири дні на тиждень гайнувати, не треба буде масло, сир, яйця, вовну панові оддавати; що надбаємо, все продамо; землю добре обробимо, багато хліба зберемо й теж продамо. У Пруссію, в Ригу повезем — там дорожче платять. Ні, мамо, старе вже не вернеться.

Знов зітхнула старенька, занепокоєна синовими мріями і тривожним передчуттям — чим усе те кінчиться. Бідолаха!.. Землю добре обробимо... Яку землю? Батькового волока пан йому не віддасть. То й змушений буде або в дядька наймитувати, або по людях поневірятися...

— Чого зітхаєте, мамо? — питає син, наче відгадуючи материні думки.

А коли мати виповіла свої побоювання, він недбало махнув рукою:

— Не турбуйтеся, мамо. Батьковим волоком нехай Вінчас володіє. Я не пропаду. Все обернеться по іншому. Землі багато. Очима не осягнеш.

— Не твоя, Пятрасе, то земля.

— Мамо! Ксьондз Мацкявічюс, пан Дімша, дядько Стяпонас і багато хто кажуть, що підніметься заворушення проти влади. Повстання! Буде інша влада. Вона дасть нам землі. І те тільки землі. Тепер нас пригнічують всякі жандарми, справники, пристави. Учора мої книжки і дайни забрали, погрожують карою. За що? За те, що там правду написано, що по-литовському написано. І пан Акялайтіс так казав. Литовської газети не дозволяють. Школу попам віддали. А мене, мамо, чи могли б ви в школу послати, якби й хотіли? Ні. Учитися нам, кріпакам, заборонено. Шляхтою треба було народитись. А без науки не буде кращого життя. Так казав і дядько Стяпонас, і ксьондз Мацкявічюс, і лікар Дімша. Треба повалити царську владу. Тоді прийде світліше життя!

Нараз і Пятрас увесь стрепенувся, махнув руками, відкинув ногами ковдру й скочив з лігва, аж наполохав матір.

— Гоп-па! Годі вилежуватись. Але що тепер робити? Лізти, як дурний, жандармам у пазурі я не хочу. Настане такий день, коли я сам до них з'явлюся. А до того часу треба поберегтись. Мамо, як би мені тут із Катріте побачитись?

Поки міркували, як запросити Кядуліте, до клуні прийшла Гяне, мовби чимось стурбована. Пробігала Катріте й через тин їй гукнула. Помітила, що Пятрас дома, то просила переказати, щоб до них не приходив. Батько став крутий на розмову. Заборонив їй із Пятрасом бачитись. Але ось він збирається в кузню, і тоді Катре сама заскочить.

Пятрас потемнів, як та хмара.

— Що це старий Кядуліс собі надумав?

— Вчора управитель у них сидів. Чи не умовив часом він Кядуліса панові вклонитися? — міркувала Гяне.

Погане передчуття полоснуло Пятрасові серце. Мати принесла сніданок. Він їв нехотя і слухав, що робилося в селі після того, як його забрали жандарми. Тільки коли Гяне взялася розповідати, як Сташіс відмовився видати Пятрасових друзів і як Марце димом викурила жандармів, поліція і

управителя з війтом, Пятрас ожив і здивувався такому сміливому Сташісовому вчинкові.

— Добре, що Сташіс порозумнішав. А то міг би нам багато нашкодити. А Марце! От молодчина, товстуха!

Нагомонілися вволю, і домашні розійшлися.

Пятрас чекав Катріте й порався в клуні. Згріб солому, обдивився, чи миші кулів не погризли, гарно їх поскладав, позатикав шпарини в стінах, щоб вітер не продував. Потім відхилив двері, щоб знадвору його не бачили. Сів на оцупок і спостерігав, що робиться в дворі, на вулиці й сусідських садибах.

Гарний був ранок. Небом повільно линули окремі сиві хмаринки. Вони лише на короткий час заступали сонце й помітно пливли на північ. Вітер мінявся, і теплий струмінь пробивався з двору через прочинені двері в клуню. Час квітневої сльоти, граду й зазимків, мабуть, кінчався. Тепер уже скоро розвіютьсь й зазеленіють дерева, підніметься трава, знову вийдуть у поле орачі завершувати перервану негодою оранку, садити картоплю, сіяти ярину.

У дворах оживало. Скрипіли й гуркали двері, кричали діти, хрюкали свині, бекали вівці, жалібно мукали голодні корови. Іноді проміж суміші різних тих звуків чувся глухий, низький рев вола. Пастухи гнали вулицею на обніжки овець. Ще два-три дні такої погоди, і можна буде випускати корів.

Ось Пятрас бачить — іде вулицею Кядуліс. У руці поблискує залізо, несе сошника в кузню. Тепер небавом прийде й Катре. Нарешті й вона. Шмигнула у двір, забігла в хату. Вийшли удвох із Бальсене і йдуть у клуню. Пятрасове серце забилося частіше. Це побачення таке незвичайне! Пятрас хотів би порозмовляти з Катре наодинці, але ж він розуміє — не годиться одній дівчині іти до нього в клуню.

— Здорова будь, Катріте, — привітав її, радісно усміхаючись. — Бачиш, я тут ніби у в'язниці. Не можу надвір і носа виткнути.

В очах Катріте загорілися вогники радощів і гніву.

— Як добре, що тобі вдалося вирватись із їхніх лабет. Ой, негідники! Пан живим би тебе не випустив.

Пятрас зціпив свій жилавий кулак.

— Нічого!.. Мене не так легко укландати! А що там у вас сталося, що батько ще гірше проти мене визвірився?

— Погано, Пятралісе. Не сподівалась я, що таке мені буде горе. Ще й від рідного батька...

І стала йому розповідати усе, що скоїлось. Пятрас понуро слухав, а мати не могла стриматись, похитувала головою, дивувалась із того, а то й просто обурювалась:

— Управитель?.. ой, поганець!.. бреше, поплічник!.. це панська пастка.. А в твого батька теж голова!.. Ой боженьку!..

Коли Пятрас почув, що Кядуліс нахваляється його й хлопців видати поліції, не хотів тому вірити. Але Катре довила:

— Ох, ти його не знаєш, Пятрасе. Давно вже він нишком на тебе й на інших гострив зуби. Тепер, коли відчайвся, його ніхто не стримає. Упертий чоловік мій батько. Вдома справжнісіньке пекло.

— То що? Невже ти підеш у масток? У пазурі того звіра?!
— скипів Пятрас.

— Я знаю, не можна туди йти. Але що мені робити? Куди мені подітись? — бідкалась Катре.

— Побережись, поки я десь прилаштуюсь, — стурбовано говорив Пятрас, — тоді й тебе витягну з пастки того нелюда.

— З тобою я ніде не боялася б. Тільки ж батько...

Ураз нова думка промайнула в Пятраса.

— Знаєш що? Піду я до ксьондза Мацкявічюса. Він порадить. А може, й батька умовить.

Мати й Катріте зраділи. Так, до Мацкявічюса! Він заступається за простих людей. Його всі слухають.

Тепер залишалось подумати. Як Пятрасові дістатися в Пабярже, не привертаючи до себе зайвих очей. Небезпека тут є, але що? Вовка боятися — в ліс не ходити? Ні, Пятрас не з таких. Встанє він раненько, до сходу сонця, і на сніданок буде в Пабярже. Дорога туди стороною, ні в кого ніякої підозри він не викличе. А повернеться пізно увечері, як смеркне. Так домовились і розійшлися. Мати потупала до хати, а Катре побігла додому, бо ось-ось може повернутися батько.

Перебігла й шмигнула в комору. На жорнах стояло півгарця зерна, що не встигла змолоти до сніданку. Зерно було блаженське, з крупою, з усяким послідом, але де візьмеш кращого? І те кінчається. Жорна давно не ковани. Катре опу-

стила їх нижче, але мливо здавалося все ж таким неважним. Аж серце боліло, як крутила вона той затуплений камінь, що так досадно гаркотів.

Тим часом повернувся батько. Він був понурий, злий, ні до якої роботи взятися не міг. Насуплений забрів до комори, гребнув жменю борошна й сердито накинувся на дочку:

— Нащо жорна опустила? Питльовки заманулось? Зараз же підними, я тобі кажу!

— Жорна зовсім затупилися, хтозна звідколи не ковані. — відрубала дочка. — Зерно ледве-ледве роздушують. Сама б собі накувала. Де оскард ви поділи?

— Усім добре, тільки тобі погано? Радій, що з голоду не гинула! Давай жорна. Ходи хмизу нацюкай. У мене поперек ломить. Не могу нагнутись.

Як дочка пішла, довго щось нишпорив під жорнами в кутку, потім вскочив у хату й зчинив гвалт через пляшку горілки, що десь пропала. Мабуть, збирався когось почастувати.

— Цього ще бракувало! — кричав, скося позираючи на дочку й жінку. — Котра з вас узяла горілку? Хлопці повипивали? Часом не ти схопила, як у кутках замітала? — напався на Катре, що зібралася йти в дровітню.

Катре відхрещувалась, що ніколи не бачила в коморі ніякої пляшки. Підозра падала на Йонаса, якого саме не було дома. Коли злість одійшла, батько мовив смирнішим голосом:

— Недобрі вісті я чув. Тільки ж тримай язик за зубами. Щоб мені нікому ні слова! Завтра-післязавтра гостей діждемось.

Жінки здивувались і не зрозуміли. Як?.. Кого?.. Яких гостей?..

— Щось вигадуєш, батьку, — стримала його стара. — Чи, може, ти жартуєш?

Але батько аж затрусився од злого сміху:

— Не вигадую і не жартую. З нагаями та різками — таких гостей. Роту солдат і ескадрон драгунів присилають — нас на панщину гнати. Все це робота Бальсіса, Пранайтіса, Моркуса й інших таких волоцюг. Через них і безневинним перепаде.

Мов кілком огріли Катре батькові слова. У селі вже якийсь час балакали, як в інших маєтках солдати усмиряють неслухняних кріпаків. Невже й тут так буде? Але найго-

ловніше — Пятрас. Побігти й попередити? Ні. Він завтра раненько рушає в Пабярже. Сказати, щоб не вертався? Теж ні. Як він узнає, то й у Пабярже не піде, а залишиться зі своїми. Краще нехай не знає і йде. Аби тільки хтось інший не сповістив. Чи багато хто про те знає?

— Хто вам сказав, тату? В кузні балакали? Може, й неправда.

— Не в кузні. А хто мені сказав — не твоє діло.

Батько трохи помовчав, а тоді звернувся до неї:

— Катре, чи не краще, якби ти сьогодні чи завтра вранці пішла в маєток. Тут по-всякому може вийти. А якби ти була в пана, то й нам спокійніше було б.

Але Катре вибухнула нестримним гнівом:

— Не піду, хоч ви мене ріжете! Нічого ще не домовлено! Панночка ще не приїхала. Де я там подінусь, як туди піду? Панові хочете мене віддати? Хочете, щоб вийшло зі мною, як із Багдонасовою Євуте? Часом не управитель вам понабріхував про тих солдатів?

Гнівні сльози котились по її обличчі, а мати голосно заохкала. Батько не витримав і вдарив кулаком по столу:

— Не торохти! Хочеш віжок скуштувати? Добре. Не йди. Нехай драгуни різками причешуть. Будеш покладистіша.

Думка, що це управитель набрехав про тих солдат, втішила Катре, і вона заспокоєно чекала завтрашнього дня.

XIV

День настав не холодний, але похмурий, сирий. На полях білів туман, іноді мрячив дрібненький дощ. Такого дня ніяка робота не йшла на лад. Рілля ще була грузька, і дома чогось так само не зробиш. Шіленайські чоловіки никали на подвір'ї, в коморі чи в клуні сукали пута, лагодили граблі, оглядали вози.

Кядуліс із самого ранку знов почесав у кузню, приказавши жінкам сидіти в хаті й носа без діла на вулицю не висовувати. Йонаса хотів послати в Сурвілішкіс купити солі, але той, дізнавшись від жінок, що тут сьогодні може щось статися, не послухав батька й пішов до Янкаускасів порозмовляти з Казісом.

Звістка про те, що Скродський викликав солдатів, уже облетіла село. Як тільки батько пішов, Катріте скочила до Бальсісів і узнала, що Пятрас, нічого поганого не запідозривши, раненько рушив у Пабарже до ксьондза Мацкявічюса. Оскільки старшого брата не було дома, Вінчас брався з такої нагоди його заступити. Пятрас, без сумніву, не зникався б солдатів і тепер думав би, як від них захиститися. Відважно були настроєні також обидві Бальсіте. Пойняті неспокоєм, пішли в село Бальсісичоловіки: Вінчас — до Янкаускасів, а батько — до Даубараса. До старого Даубараса приходили на всякі поради не тільки сусіди, але й з інших сіл, не один питався його думки в надто крутих ситуаціях. Пятрас Бальсіс верховодив серед шіленайської молоді, а старий Даубарас — серед батьків, господарів.

У Даубараса в клуні Бальсіс застав уже кількох сусідів — Грігалюнаса, Якайтіса, Бразіса, Бяржініса. Хто куриє люльку, хто никає з кутка в куток чи стояє, зіпершись на одвірок, але всі були неспокійні, заклопотані.

— Погано, чоловіки, — сказав Бразіс. — Якщо вже пан війська покликає, то не витримаємо. Треба миритися з паном.

Але Грігалюнас сердито перебив:

— Таж нас ніхто не просить миритися.

— А ти думаєш, що пан прийде й тобі поклониться: «Прошу вас, прошу, аби ви прийшли на панщину?» Самі підемо.

— На всі шість днів? Коли ж своє обробимо?

— Крім того, й землю він хоче у нас відібрати.

— В іншому місці дасть.

— Де дасть? На Заболотті? Як туди доберешся?

— А що з хатами робитимем? Їх тільки торкни — то й розсиплються.

В суперечку втягувалися й інші, все нападали на масток і перелічували свої кривди:

— А ще скільки добра всякого з нас луплять!

— А тяглова повинність!.. А ліс!.. Поїздки в місто! А гвалти!..

— А льон, вовна, масло, сир, горіхи, ягоди!

— Що й казати! Жебраки краще за нас живуть. Чахнемо з голоду. Панський пес і то за людей ситіший. А що буде з дітьми?

— А гляньте, як біля Крякай казенні живуть! О-о, кирпу гнуть!.. З ними й не породичаєшся.

— Не тільки казенні. Он у Калнабярже в графа Чапського. Уже який він тиран, а селяни вільніші за нас.

— Бо там тільки половина — панщина, половина — чинш.

— Немає другого такого тирана, як наш Скродський!

Спогади про тягар кріпацтва й кривди, заподіяні маєтком, щоразу руйнували всяке бажання миритися, а також їхні надії. Ні! Раз уже почали, треба триматися. Що буде, те й буде. А тут ще чутки, хто яку панщину чи повинність зараз на себе візьме, то так і залишиться. Даубарас уже тримався своєї думки, що скоро буде оголошено інший, справжній царський маніфест, і землю, якою хто тепер володіє і яку обробляє, віддадуть даром без ніяких повинностей ні перед маєтком, ні перед владою. Тільки не треба самим їх набирати.

— А як із військом, сусіде? — спитав Бальсіс.

Даубарас відрубав, не вагаючись:

— І війська не приймемо! Навіщо його сюди посилають? Щоб ми годували? Пан хоче нас військом придушити. Нам годуй солдатів, а вони пильнуватимуть, щоб ми на панщину ходили й повинності виконували. Сусіди, військо страшніше за різки. Відшмагають — посвербить, загоїться та й нічого. А солдати тебе опустошать до нитки. З'їдять твій хліб, насіння, корм, нічого не залишать, жебраками по світу пустять. З голоду подохнемо. Ще й над жінкою й дочками поглумляться. Ось що нас чекає.

Зажурено слухали господарі Даубараса. Знали, що правду він каже. Уже дійшли до них чутки, що десь-інде так і було. Гнівна затягість наростала в серцях господарів: не здаватися, не приймати! Нехай роблять, що хочуть, нехай і на смерть заб'ють. Все одно немає життя!

А молоді в Янкаускаса гомоніли ще дужче. Тут зібралися славні хлопці села: Вінцас Бальсіс, Йонас Кядуліс, Юстас Грігалюнас, Повілас Якайтіс, наймит Бразіса Юлюс, були тут і один-другий із молодших господарів — Норейка, зять Бяржініса Жяльвіс, а також Вашкяліс, що женився минулого року.

Казіс Янкаускас доводив, що солдати не такі вже й страшні:

— Минулої неділі був я в Кедайняй і бачив: старі вони, криві, ходять наче кілок проковтнули. Дав би такому під здухвину — ноги б простягнув. Драгуни? А що драгуни? Свиснеш, полами махнеш — кінь дибки, а драгун беркиць у грязь! Я бачив, як кінь попа злякався. Їде вулицею драгун, а з-за рогу — піп. Рукава широкі, поли розвіваються, борода мов куделя, а патли, патли! Ніби грива, на плечі спадають. Капелюх високий і блищить, наче наваксований! То драгунський кінь як сахнеться — і вбік! Але драгун, мабуть, хвацький чоловік — утримався в сідлі. Ну, та його коня зумисне ніхто не страшив. А мені нема такого коня, якого б я, мов горобця, не схарапудив.

Усі посміхались, але знали, що Казіс недаром хвалиться. Справді. Він умів перелякати найледачішу шкапину.

— То що, хлопці, тримаємося? — гукнув молодий Якайтіс.

— Тримаємося, тримаємось! — підхопили всі.

— Головне — не пустити в село, — кричав Вінцас Бальсіс.

— Звідки вони приїдуть?

— Від маєтку!

— Ні, не від маєтку, від Сурвілішкіса!

Сперечалися, але ніхто достеменно не знав, з якого кінця села з'явиться військо.

Норейка як старший загадав важке запитання:

— Триматись то триматись, але чим ми, хлопці, втримаємось? Голими руками? А вони мають рушниці, шаблі, багнети.

Хвилинку всі мовчали. Але Янкаускас тут же зібрався:

— Не стрілятимуть! У Кедайняй я чув, казали, що в одне село мчали солдати, а люди — не пускати! Билися солдати, але не стріляли. Стріляти в людей їм заборонено. Тільки на війні стріляють.

— А шаблями?

— Жалом рубати не можна. Б'ють лише плиском або в піхві:

— То вже кілком краще!

— А як ціпом?

— Вилами!

Знову хтось засумнівався:

— Е, хлопці, нічого з того не вийде. Програємо. Схопимо гарячих різок.

Та більшість загукали:

— Не каркай! Боїшся, чи що!

— Кажуть, і солдати є всякі. Деякі відмовляються бити людей.

Отак усі радились, гомоніли, аж ось на вулиці почувся дивний крик. Сильний чоловічий голос, протягуючи слова, щось оголошував чи гукав, але так голосно, що навіть собаки в дворах стали скавучати й гавкати.

Усі чоловіки кинулися до воріт, на вулицю, жінки повисовували голови з дверей, декотрі повилазили на тин і дивилися, що там діється.

Вулицею від Сурвілішкіса їхали верхи два чоловіки. Одного враз усі пізнали. Це був Дзідас Моркус із Карклішкяй. Другий — зовсім незнайомий. Зарослий, з бородою, у довгій сірячині, у насунутій пом'ятій сірій шапчині, здавався він надто дивним. Піднімаючись на стременах і махаючи руками, він дужим голосом гукав:

— Чоловіки, жінки, хлопці й дівчата, усі шіленайські люди, гей, слухайте! Пан Скродський хоче забрати у вас землю, а вас вигнати із садиб. Солдатів на вас посилає! Ідуть, уже йдуть із Кедайняй, із Сурвілішкіса — рота піхотинців, драгунський ескадрон! Але ви не бійтеся! Що там якась рота! Драгунський загін — до біса! Хапайте дрючки, кілки, вила, ціпи — хто що може! Не піддавайтесь! Захищайтесь! Швидше, швидше! Вони вже йдуть!

Шіленайські чоловіки обступили обох вершників. Усі звернули свої погляди до Дзідаса Моркуса:

— Дзідасе, хто це? Що це за чоловік? Він правду каже?

Норейка, Даубарас і ще один пригледілися до того вершника й згадали, що це той самий, котрий недавно біля кузні розмовляв з ними про маніфест і хвалився, що бачив царя. Тепер усі дивилися на Моркуса й чекали, що він скаже.

Але Моркус пояснювати довго не хотів, бо й сам був дуже стривожений.

— Він каже правду. Солдати йдуть. На обіди будуть тут. Не пустимо їх! Палепяйські чоловіки на підмогу прийдуть — перетнуть їм дорогу. Може, й із Юодбалаяй приспіють. І з

Карклішкяй. Зараз же берімося до діла. Загородимо дорогу. В кінці села, біля Галінісової хати, стоїть гілляста липа. Звалимо її на дорогу. Сокири, пилки! Мерщій.

Рішучість Дзідаса негайно запалила всіх, мов полум'я. Зараз же знайшлися пилки й сокири, й усі ринулися до Галінісової липи. Працювали позмінно сильніші чоловіки двома пилками, інші спостерігали збоку, давали поради й обмірковували, що ще треба б зробити проти нападників. Більшість уже стискали в руках кілки, деякі бігли додому й поверталися з ціпами, вилами, лопатами, сапами.

Нарешті липа похитнулась, подалася набік, затріщала і з шумом та шелестом упала впоперек дороги. Крик вивергнувся з усіх вуст. Дорогу було перегороджено, обабіч — канали, повні води, далі грузькі городи, рілля, болота — вершники не проїдуть, та й піхотинцям буде непереливки. Але не в одного стислося серце, коли побачили, як падає чудова Галінісова липа, окраса села Шіленай.

Тим часом випогоджувалося. Хмари повзли на північ із усе більшими вікнами. Час від часу виглядало сонце, і приємна тепла, золота хвиля світла все частіше заливала поля і село. Дув сухий, сильний південний вітер, калюжі на дорогах зникали, а попід тинами стали протряхати стежки.

Близько обіду на другому кінці села з'явився великий гурт чоловіків і жінок. Ішли люди з Карклішкяй і Юодбалай. До них долетіла чутка, що в Шіленай разом із військом прибуде якийсь високий начальник од міністра, а то й від самого імператора, щоб розтлумачити маніфест, примирити людей з паном. Інші не вірили й гадали навпаки, що військо прийде в село гнати людей на панщину, що солдатів і їхніх коней доведеться годувати, поки вони все з'їдять і перетопчуть. Тому треба захищатися й вдарити телеграму цареві, щоб він не допустив такого вигублювання людей. Деякі казали, що Скродський підкупив генерала й запросив військо, а коли люди чинитимуть опір, то військо змушене буде відступити. Бо солдатам заборонено стріляти й рубати шаблями. Пан хоче тільки пострашити людей тим військом. Так чи так, усім треба йти в Шіленай і подивитись, що там буде.

Ледве трохи вшухла в селі метушня (стільки людей!), як із полів примчали задихані Мікутіс Бальсіс та Йонукас Бразіс і перелякано закричали, що з пагорба вже видно повну дорогу солдат. Аж чорно! Почувши це, незнайомиць, що приїхав з Дзідасом Моркусом, знов пустився в другий кінець села й загукав:

— Гей, чоловіки, батьки, хлопці й дівчата! Уже йде військо — рота піхотинців, драгунський ескадрон! До біса! Гей, не бійтеся! Не здавайтесь! Захищайтесь! Захищайтесь!

Той крик дивака чи шаленця сильно діяв на людей. Одним це здавалось майже смішним, другим — страшним, а всім разом — чимось дивним, незвичайним. Усіх, хто бачив того чоловіка і чув його погуки, охоплювало напівзабобонне душевне піднесення, зневага до всього, рішучість. Усі вибігали із хат на вулицю. Особливо непокоїлися жінки. Похапцем накинувши хустини, декотрі й простоволосі, підтикавши спідниці, тюпали по грязюці в кінець села, де біля зваленої липи вже чорніла юрба людей.

Помітивши це, вершник ще більше старався й дужче кричав:

— Чоловіки — з кілками, вилами! Жінки, дівчата — з попелом і гарячою водою! Гей, хто живий, перетніть їм дорогу!

Марце Сташіте вже бігла дорогою разом з іншими, та як почула заклик вершника, метнулася назад у хату й незабаром показала з повним фартухом попелу. Декотрі й собі тим перейнялися, а стара Грігалюнене, висока, дебела жінка, схопила відро окропу.

Бічною дорогою в село влився новий гомінливий гурт людей. Приспіли палепяйці, озброєні дрючками, кілками, вилами. Пранайтіс вирізнявся з-поміж усіх своєю зброєю — на довгу тичку він надів сошник, що виблискував на сонці гнівним вогнем.

Тим часом на шляху, на пагорбі, показалися перші солдати. Сум'яття і галас у селі ще посилюлись. Чоловіки, жінки бігали, метушилися, хапали що попало, ламали тин, бо кожен хотів мати щось у руках. Із полів, покинувши худобу, летіли пастушки, ляскали батогами, щодуху свистіли й вищали. Деся бекали вівці, кудкудакали кури й валували собаки. А над усім тим гармидером лунав, мов сурма, поклик дивного вершника, що повторював те саме:

— Гей, чоловіки, жінки, хлопці й дівчата! Ось уже підходить рота солдатів! Не пускайте, захищайтеся, тримайтеся!

Коли наближались солдати, гамір у селі вщухав. Велика юрба людей стояла грізною стіною за поваленою липою і чекала на ті лави, що насувалися. Забрьохані, втомлені солдати важко місили дорожню грязюку. Ось вони підійшли до липи і стали, не знаючи, що далі робити. Але крайній зліва, мабуть, начальник, ступив кілька кроків уперед, штурнув ногою окоренок і владно крикнув:

— Що за безпорядок! Хто повалив на дорогу це дерево? Прибрати!

Вимога унтера прибрати з дороги липу здалася селянам такою смішною, що однодушний регіт був єдиною відповіддю юрби. Унтер почав лютувати. Побачивши, що селяни й не думають ворухити липу, він дав наказ своїм солдатам:

— Подолати перешкоду! Перейти на той бік! Живо! Марш!

Солдати кинулись до липи, одні стрибали на окоренок, інші лізли через гілки, дерлися крізь вершину, але всюди натикалися на несподівану сильну відсіч. Кількох перших, що послухались команди унтера й успіли вискочити на окоренок липи, негайно було скинуто назад. Один пробрався крізь вершину липи й, розмахуючи прикладом, розчищав собі дорогу вперед. Але тут Сташісова Марце сипонула йому прямо в очі жменю попелу, і солдат, чмихаючи й лаючись, утік, мов горобець, назад у гілля липи. Другого Грігалюнене ошпарила окропом, третього вилами скинув Норейка, а Казіс Янкаускас прив'язав до довгої тички серпа й помишляв підчепити, як гусака, кожного, хто тільки спробує полізти через дерево. Всі остерігалися тієї страшної зброї. Унтер дав команду відступити кілька кроків назад, а сам усе позирав на дорогу, наче щось піджидав. Осміліла юрба селян шуміла, гуділа, кричала і глузувала всіма голосами.

Але ось на пагорбі показалися три вершники. Добрі, крутошиї коні й увесь вигляд вершників говорили, що там не прості рядові, а начальники. Коли верхівці під'їхали ближче, всі побачили, що середній, рудобородий, був, без сумніву, найстарший. Чорнобородого, що гарцював поруч, дехто пізнав: це той самий жандарм, що недавно робив обшук у Бальсісів і

потикався до Сташіса. Ліворуч грав конем наймолодший з чорними вусиками, мабуть, помічник рудобородого.

Коли всі троє під'їхали до солдатів, унтер щось їм сказав, напевно, розповів, що тут відбулося. Тоді рудобородий, жандармський полковник Скворцов, зліз із коня і в супроводі двох інших рішуче пішов до липи. Плащ його розхристався, і всім упали в вічі медалі й срібні шнури аксельбантів, що сяяли на його грудях.

Він підійшов до дерева, вхопився за гілку і, хоч був уже немолодий, спритно вискочив на окоренок, обидві руки поклав на рукоять шаблі й сміливо оглянув юрбу. Його гострі, руді очі з-під насуплених брів поволі повзли по рядах селян. Він бачив усе. Ось у перших рядах стоїть плечистий чорноволосий хлопець із блискучим сошником на тичині. Неподалік молодик із серпом на латі. Трохи ліворуч рум'яна кирпата дівка, обсипана попелом, щось тримає у фартусі. Ось дебели баба з відром. У якому щось парує. Он сивий дід із гнівним лицем. Поруч — лисий з дрючком. Ще далі — хлопець із ціпом. І так він, Скворцов, розтинає своїм гострим поглядом, мовби яким прожектором, всю юрбу, поки аж на самісінькому її краю спиняється на вершникові — обірванцеві, волоцюзі. Волоцюга стоїть якраз проти нього, піднявся на стременах, вп'явся очима, якийсь заціпенілий у нього вираз обличчя. Тут Скворцов згадує: а, це той самий волоцюга, підбурювач, який уже не в одному місці з'являвся, де зчинялися селянські заворушення! Здається, і в Гялгуде підбурював юрбу своїми дурними вигуками. Звідки він виприснув, але цього разу я його схоплю, негідника!

Сміливість Скворцова і його холодний, гострий погляд так подіяли на юрбу, що всі стояли як заворожені, втупивши очі в його грубе, заросле рудою бородою обличчя, в блискучі медалі й аксельбанти. А він махнув рукою, наче ще більшої тиші вимагає, і низьким, але розлунистим голосом заговорив:

— Господарі! Добре, що я застав тут вас усіх, що ви зібралися. Я хочу промовити до вас як людина, яка зичить вам добра. Я хочу пояснити вам волю його імператорської величності царя Олександра Другого, з Божої ласки государя Всеросійського, а також справжній смисл його маніфесту. Цар, як рідний ваш батько, постійно опікає вас люб'язни-

ми своїми турботами, щоб ви щасливо жили, під захистом його мудрости й могутности, посланих йому самим Богом.

Після такого вступу жандармський полковник став викладати добродійства царя, що містяться у маніфестах і статутах. Але тепер напруга, що попервах скувала юрбу, стала слабнути й увага згасала. Вони ще раз почули те, що всім було відомо: ще два роки вони мають ходити на панщину, землі в дарунок не одержать, а дальших роз'яснень Скворцова вони добре не зрозуміли, тільки збагнули, що в тому маніфесті є ще якась хитра плутанина, яку буде розплутано не в їхню, а в панську користь.

Далі ще Скворцов пояснював, як нерозумно, погано вони вчинили, що так зухвало відмовились іти на панщину в багінайський маєток. На два роки за паном залишено право ними правити й судити їх, отож тепер від ласки пана Скродського залежить, як їх покарати за непослух. Коли вони відмовляться від своєї нерозумної впертости і завтра стануть до роботи, то пан Скродський з доброти свого серця покарає тільки призвідців, а всім іншим пробачить ту досі нечувану провину.

— Чи правильно я кажу, господарі? — на завершення спитав начальник жандармів, не випускаючи з очей юрбу.

Ніхто не обізвався. Коли це по той бік гурту волоцюга підвівся на стременах і з усієї сили гукнув:

— Твоя правда, як вовча привада. Як тільки трапить козел в твої лапи — їй-богу, зостанеться, бідний, не тільки без шкури, але й без рогів!

На гострий дотеп волоцюги юрба відгукнулася сміхом, свистом, криком.

Скворцов почервонів, як буряк, і поскубував свою руду бороду. А сивоголовий старий Даубарас вигукнув:

— Брешеш! Не та царська грамота! Ти прочитай нам справжню! Земля наша! Наші батьки й діди її обробляли. Не віддамо, хоч убийте, хоч у Сибір заженіть!

Кричали й інші голоси:

— А чого Скродський панщину добавляє? Повинностей уже не подужаємо! Чого він хоче нас у болота загнати?!

Жінки вищали:

— Наших дочок неславить. Розпусник!.. Блудяга!.. Хто Багдонасову Євуте погубив?!

Коли згадали Багдонасову Євуте, Пранайтіс зблід і став пробиратися ближче. Сошник на тичині грізно націлівся на Скворцова. Полковник це побачив. Умить він вихопив пістолет, і гаркнув постріл, як грім серед ясного неба. На цей знак перша лава роти здійняла гвинтівки, унтер махнув рукою, і дружний залп пролунав так страшно, аж дерева здригнулися, а звук покотився полями й пагорбами.

Скворцов і солдати стріляли в повітря, але в юрбі зчинився неймовірний переполох. Ті, що стояли ближче до липи, кинулися назад із такою силою, що сколихнулася вся юрба. Одні пробиралися, другі силкувалися встояти, але страх виявився дужчим за відвагу. Вищали діти, волали жінки, кричали чоловіки. Обачливіші кинулися врозтіч, стрімголов перелітали через тини в городи й двори, інші пустилися прямо по вулиці назад.

Солдати, скориставшись розгубленістю юрби, перелізли через липу й старалися попід тином випередити утікачів, щоб не дати їм схватися. Втекли здебільшого пастушки, підлітки й небагато тих, що стояли скраю.

Несподівано виросла перепона й перед тими, що бігли вулицею. На другому кінці села, від маєтку, задвигтіла земля — і вже вихором летів сюди драгунський ескадрон. Зчинилося ще більше сум'яття. Перший зіткнувся з драгунами вершник-волоцюга, що найдалі пробрався вперед. Його схопили, коли він пробував прощмигнути попід тином, але кінь спіткнувся й упав у канаву. Його зараз же зв'язали й повели під варту.

Тепер драгуни розтяглися вервечкою й стали оточувати та наступати на юрбу. Марно старався Казіс Янкаускас наполохати коней. Драгун шаблею збив його серпа, а самого Казіса схопили солдати й разом з іншими повели до охоронців. Під їхнім пильним оком уже були Сташісова Марце, Грігалюнене, Вінцас Бальсіс, Йонас Кядуліс, Дзідас Моркус, Пранайтіс. Цей, останній, пробував оборонятися й своїм сошником поранив драгунського коня, але отримав удар по голові, заюшився кров'ю й звалився на землю. Його взяли напівпритомного й зв'язали руки.

Даубарас відступив до тину, став біля каменя й ошелешено дивився, що робиться. А тут збоку драгунський кінь тисне його до явора. Старий відкинувся назад, посковзнувся

обома ногами і впав, стукнувшись боком о камінь. Щось тріснуло в грудях старого, він відчув гострий біль у боці, спробував підвестися, але не зміг. Його схопили двоє солдатів і спровадили вартовим. Тут він сів на землю і, скорчившись, схилився на тин.

Тим часом дорогою від маєтку прискакав рисаком у село управитель Пшемицький. Він привітався з полковником і вахмістром, оглянув схоплених і вказав ще на кількох чоловіків і жінок, яких солдати зараз же забрали з юрби й відвели до сторожі.

Серед людей Пшемицький помітив і Кядулісову Катріте, що ховалася за чужими спинами. Він показав на неї полковникові Скворцову й щось йому сказав. Полковник примружив очі, зміряв ними дівчину, погладив свою руду бороду й захоплено відповів Пшемицькому:

— Красуня, справді красуня!.. Будьте певні, пане управителю, нічого поганого з нею не станеться. Бачу, вона ненавидить нас. Щоб розворушити в її серці прихильніші почуття, не завадило б різок двадцять усипати! Це в мене найменша норма. Ну, але раз така воля пана Скродського...

Обірвавши фразу, він повернув коня до окоренка липи й дав рукою знак, мовляв, хоче щось сказати. Коли всі притихли, він заговорив тим самим низьким, розлунистим голосом:

— Господарі! Бачите, яке прикре непорозуміння вийшло з того, що ви, ошукані нечесними підбурювачами, помилково витлумачили маніфест і статут його імператорської величності. Я радий, що ви зрозуміли свою помилку, і доповім панові губернаторові: селяни багінайського маєтку виявили повну слухняність до влади й законів і завтра ж усі стануть до роботи. Найбільших винуватців цього непорозуміння задля прикладу і в науку іншим я звелю покарати — від п'ятдесяти до ста різок. Крім того, щоб не було дальших непорозумінь, підбурювань і невиконання повинностей, у селах Шіленай, Палепяй, Карклішкяй і Юодбаляй в кожного господаря, що має волок землі, стоятиме по два солдати й два коні, а в того, хто має півволока — по два солдати без коней, аж поки запанує порядок і повний послух органам влади й панові. Крім того, доводжу до відома всіх господарів, що за два роки з дня підписання маніфесту мусите укласти

з поміщиком договірні листи, скільки хто отримує землі і які повинності за те береться виконувати перед державою і поміщиком. Чи все ясно, господарі? — запитанням закінчив свою промову жандармський полковник.

Ніхто не відповів на те запитання. Тільки ворони каркали у верховітті явора і Даубарасів собака вив з-під воріт.

— А коли все ясно, — додав Скворцов, — то хай так і буде. Тепер покараємо тих, що найбільше завинили.

У супроводі помічника, вахмістра, Пшемицького, командирів роти й ескадрону полковник заїхав у двір, де сторожа пильнувала схоплених. Було їх близько тридцяти чоловіків і п'ять жінок. Пшемицький оглянув злочинців і перемовився з полковником. Зійшлися на тому, що найбільших злочинців буде віддано на суд панові Скродському, каратимуть їх у маєтку. Відібрали Пранайтіса, Андрюса Сташіса з Марце, Казіса Янкаускаса, Дзідаса Моркуса, Вінцаса Бальсіса і Норейку. Хотіли взяти й Даубараса, але він із посірілим обличчям і заплющеними очима сидів, схилившись на тин, і так стогнав, що, здавалось, доживає останні години. То полковник звелів залишити його в спокої.

Відібраних віддали сторожі під особливий нагляд. Решту мали карати тут же. Кілька солдатів, які зарані побачили, що тут буде робота, уже з лозняка тягли оберемки різок, інші підібрали підходяще для екзекуції місце — моріжком зарослий пагорб під Сташісовим явором, де тин далі від дороги і є невеликий майданчик, що його видно з усіх боків. Начальство хотіло, щоб мордування бачило якнайбільше людей. Тому драгуни тримали в оточенні всіх, хто тільки був на вулиці, а як бачили кого в дворі, гукали й зганяли дивитися розправу.

Почали з вершника-волоцюги. Витрусили його кишені, передивилися знайдені в нього папірці, одяг і шапку, і встановили, що він — солдат-утікач Людвікас Мулдукас із села Націонай, що належить маєткові Лауксоджяй Біржяйської волості.

Почувши це, Скворцов багатозначно свиснув. То ось що це за птиця! Шмагати не треба. Взяти й віддати військовому трибуналові. Найімовірніше, йому присудять п'ять разів пройти крізь стрій полку, і він отримає стільки шпіцрутенів, що більше нічого й не треба буде.

Першого взяли кремезного, сильного чоловіка, що, як бачив Скворцов, посміхався під час його промови. Крім того, він був озброєний цілом і, взагалі, полковникові не сподобався нахабним виразом обличчя

— Сотню! — розпорядився полковник.

Чоловічок не хотів даватися, пручався, махав руками, але на нього накинулось четверо солдатів, здерли одержу й звалили на землю. Потім перевернули ницьма, двоє тримало за ноги, двоє за руки, а два драгуни, що стояли по обидва боки, шмагали — злагоджено, ритмічно, рахуючи удари. Тіло бідлахи судомно здригалось під кожним ударом, але він не кричав, не стогнав, тільки глухий хрип проривався крізь зціплені губи. Коли кати закінчили свою роботу, він рачки відповз до тину й неподалік Даубараса сидів, наче дримав, звисивши на груди голову.

Після нього шмагали ще трьох чоловіків. Так само по сотні різок. Один із них вив і ревів так, що мороз ішов по тілу. Після них схопили стару Грігалюнене. І вона кричала несамотитим голосом, хоча їй полковник виділив тільки п'ятдесят різок. По стільки ж отримали ще дві дівчини, одна з яких жалібно, тихо ридала, а друга без жодного звуку витерпіла удари драгунів, підвелася, сухими палаючими очима глянула на Скворцова, процідила крізь зуби: «Гади!..» — й пішла собі. Всі дивувалися стійкості й відвазі Бальсисової Гяне.

Увага всіх — і селян, які стояли на вулиці, й солдатів, і начальників — так була прикута до езекуції, що ніхто й не помітив, що діялося тут, за кілька кроків від цього місця. На подвір'ї за Сташісовим явором і тином кілька солдатів стерегли тих, кого відібрали гнати до маєтку на панський суд.

Один солдат, що стояв позаду недалеко від Пранайтіса, спостерігав за езекуцією з глибоким внутрішнім протестом і почуттям огиди. Був це ще молодий хлопець, якого кілька років тому взяли в рекрути із селян-кріпаків Тамбовської губернії, і ось тепер опинився він у далекому чужому краї, де, не зважаючи на відмінності, так само мучаться прості люди, що їх експлуатують такі самі пани-поміщики, пригнічують такі самі губернатори, справники, пристави, жандарми. За день перед дорогою він почув, що в його рідному краї стало неспокойно і пройшли селянські бунти проти панів, як і тут;

що і там влада посилає панам на поміч військо, що і там стріляють, рубають шаблями й мордують різками, може, ще й жорстокіше, як тут. Може, і його братів-сестер у Тамбовській губернії шмагають солдати, сини й брати інших мордованих. Блискавкою промайнула та думка в голові солдата-охоронця. Що робити? Якби він міг, одпустив би всіх цих арештованих. Але всіх він не може. То хоч одного? Добре було б допомогти втекти отій рум'янощокій дівчині. Але вона задалеко стоїть. І чи зуміє? А цьому чорнявому хлопцеві? Він тут ось, напроти. Його замордують або віддадуть у рекрути. Він був замахнувся своєю зброєю на полковника й виривався, коли його брали.

Тим часом після Грігалюнене збиралися шмагати двох дівчат. Гарні дівчата і з лица, і станом. В охоронців збудилася чоловіча цікавість, і вони підступили трохи вперед, щоб краще бачити тих, кого шмагатимуть. Тоді тамбовець мерщій зняв віршовку з рук Пранайтіса, заступив його, штовхнув ліктем і шепнув:

— Бегі, тебе засекут... Под забором...

Пранайтіс усе зрозумів. Він упав на землю й помітив, що під тином можна пролізти в Грігалюнасів двір. Не довго думаючи, він щасливо опинився на тому боці й, припадаючи до тину, прокрався за хлів, за клуню...

Ніхто не помітив утікача.

Коли було закінчено езекуцію, Пшемицький від імени пана Скродського запросив начальство в маєток на обід. Там же війт допоможе розподілити солдатів на постій. А поки що нехай солдатики самі понишпорять по селу й пошукають ласенького шматочка.

Тих, кого відібрали на особливий панський суд, наказали гнати в маєток. Управитель, полковник і вахмістр оглянули їх ще раз. А де ж подівся чорнявий молодик, який своєю страшною зброєю був замахнувся на самого полковника й виривався, як його брали. Крім того, Пшемицький знає, що саме Пранайтіс із Бальсісом найбільше підбивали селян не йти на панщину.

Зараз же було оголошено тривогу, всі солдати кинулись шукати й ловити втікача. Але нічого не допомгло — ні лютощі, ні лайки начальства. Ніхто втікача не бачив, ніхто нічого не знає. Немов крізь землю провалився. Винна сторо-

жа. Її покарають карцером, а може, й шпіцрутенами.

Коли поїхало начальство й арештованих погнали до маєтку, з допомогою рідних посунули додому катовані. Даубарас був такий слабкий, що його майже на руках принесли додому й поклали в ліжко.

Люди мерщій розходились, понурі, з пекучою ненавистю в серці, злобою і жадобою помсти. Палепяйські, юдбляйські і карклішкяйські селяни живо бігли додому з поганою звісткою, що і в них буде розміщено солдатів. Треба було до того підготуватися, дещо приховати. А солдати вже нишпорили по селу Шіленай, шукали, де краща хата, рознюхували, де більше добра й кормів. Інші ласо поглядали, де молодші господині, кращі дівчата. Сяк-так відтягнули з дороги липу, пригнали обоз із добром. Появилась горілка. Внезабарі то там, то там озвалася солдатська пісня, зарипала гармошка. Драгуни прочули, що в сусідніх селах хати кращі й жінки веселіші, сіли на коней та й поїхали пересвідчитися.

Тим часом начальство, а незабаром і арештовані злочинці в супроводі десяти драгунів добралися до маєтку. Начальство зараз же запросили до панських хоромів, арештованих зачинили в клуні, до якої був прип'ятий намет із жолобами. Рубікіс знав, яка жде його робота, і вже старанно готувався.

Перед обідом пан Юркевич закликав прибуле начальство, управителя та війта до кабінету пана Скродського на раду. Засідання було коротке. Пригнаним присудили найвищу норму різок, покарання виконуватиме дворовий кат Рубікіс, допомагатимуть драгуни. Військо по селах розподілять управитель, війт і вахмістр. Війт завтра вижене всіх на роботу на поля маєтку й доповість панові, хто не вийде. Утеклих Бальсіса й Пранайтіса знайти, схопити й доставити в маєток, або віддати поліції. На тому засідання й закінчилося.

Обід для начальства пан Скродський наказав дати в їдальні. Агота з усією челяддю працювала півдня, поки опорядила ту запущену кімнату. Гостей пан Скродський давно не приймав. Не дуже радів їм і сьогодні. Теж мені гості! Хіба що один полковник Скворцов, ну, ще його помічник, офіцер. Довго вагався Скродський, чи запрошувати до столу вахмістра Федорова й управителя. Юркевич порадив, умовив запросити. До закуски звелів подати старої горілки, а до обіду вина —

білого й червоного. Гості розвеселилися. Скворцов запевнив Скродського, що після реформи справи його маєтку підуть якнайкраще. Селяни, яких добряче провчили, будуть слухняні й поступливі при складанні угод. Юркевич підтримав його. Але поміщик був стриманий. Влучивши момент, Скворцов підняв тост за його імператорську величність царя Олександра Другого. Всі випили стоячи. Скворцов розбалакався й розповів не один цікавий випадок зі своєї практики приборкання селян в різних куточках Литви.

А візник Пранцішкус походжав біля клунь і наглядав за кіньми гостей. Зайшовши до крайньої клуні, він почув дивний шум. Кричало, свистіло, реготало кілька чоловічих голосів. На хвилину вони затихли, і враз вирвався з грудей відчайдушний жіночий зойк. Потім заволав чоловік, потім прокляття, крик, стогін — усе змішалось в один страшний несусвітній гармидер. Пранцішкус зрозумів, що там працює Рубікіс зі своїми помічниками. Послухав візник хвилину, стиснув кулаками скроні й, виходячи з клуні, процідив крізь зуби слова з почутої від Пятраса Бальсіса пісні:

*Скоро й судний день настане —
Жодного із них не стане.*

XV

Пятрас Бальсіс повертався з Пабярже пізно ввечері, недалеко від багінайського маєтку він звернув з дороги й пішов навпростець попід городами, попід зарослями вільшини та верболозу. Йому кортіло якнайшвидше добратись додому й переконатися, що ж насправді сталося в Шіленай. До Пабярже уже долинула вість, ніби Скродський до селян, які відмовились іти на панщину, викликав військо — піхотинців і драгунів. Що там творилося — страшно й сказати! Стріляли в людей, рубали шаблями, а потім усіх шмагали різками. Крик було чути аж у Карклішкяй!

Найбільша тривога гризла Пятрасове серце за Катріте. Невже й вона попалася в пазурі катів Скродського! Як тільки подумав про те, так і змішалися думки в голові, і він

мало не бігом пустився понад лугом. Уже сутеніло, тільки при вечірній зазраві ще можна було розрізнати предмети і вгадувати стежку, що в'юнилася поміж кущів.

Ось Пятрасові здалося, мов напроти хтось іде. Він став за кущ лози — нічого без потреби комусь на очі лізти. Незнайомець наблизився — Пятрас аж здивувався й зрадив, пізнавши Пранайтіса.

— Юозасе, ти звідки? — вигукнув і вийшов на стежку.
— Що з тобою, чом ти обв'язаний?

— Із самого пекла, брате, — пожартував Пранайтіс. — Вирвався із пазурів чорта. Голову подряпали. Дарма! Добре, що тебе не було. Не всяк такий щасливець, як я. Присядьмо на бережку. Розповім.

Приятелі посідали під кущем, і Пятрас узнав усе, що сталося в Шіленай. Так! Солдати були. Рота піхотинців і драгунський ескадрон. Стріляли тільки в повітря, щоб налякати людей, і шаблями не рубали. Але шмагали багатьох, найзавзятіших погнали в масток, там їх судитиме сам пан, а мордуватиме Рубікіс. Були відібрали і його, Пранайтіса, але йому поталанило втекти. Пятрасового брата, й сестру, і ще багатьох відшмагали. Катре не зачепили. Це, звісно, добре, але Пятраса те не заспокоїло. Він розумів, чому Катріте оті негідник не схопили й не відшмагали: Скродський приглянув її собі.

Суперечливі почуття й сумніви роздирали Пятрасове серце.

— Як тобі здається, Юозасе, — допитувався він Пранайтіса, — залишить Скродський Катріте в спокої чи потягне її в масток?

Пранайтіс у глибині душі думав, що пан не відмовиться від красуні Кядуліте, але не хотів ятрити приятелеві серце й відповів заспокійливо:

— Думаю, поки що її не зачепить. І так уже він людям уївся в печінки.

— Ось тільки я десь надійніше прилаштуюсь. Тоді той бабник її не дістане, — погрозливо мовив Пятрас.

— Твоє щастя, що не був дома. Якби тебе були спіймали, був би всьому капець.

Бальсіс, мов засоромився, опустил очі.

— Може, й так... А мені, знаєш, неприємно, що я не був з вами всіма. Начебто злякався й навмисне втік. Ет, нехай би вже відшмагали! Всіх то всіх!

Пранайтіс заспокоював і втішав Бальсіса, й сам радів, що щасливо так виприсував. Яка кому з того користь, коли б їх обох відшмагали чи в рекрути віддали?

— Зосталися ми з тобою здорові й вільні, тепер їм покажемо, на що ми здатні! — посварився Пранайтіс кулаком у бік маєтку.

— Що ти думаєш робити? — спитав Бальсіс, відчувши в словах приятеля не тільки саму погрозу, але й рішучість.

Пранайтіс хвилинку помовчав, тоді відповів невпевнено, мовби сумніваючись у своїх словах:

— Що думаю робити?.. Вішатись на сухій гілляці не підю. А поїсти треба. Тим часом подамся до Дімші. Там навколо ліси, мене ніякі собаки Скродського не спіймають. А потім побачимо...

— Не думаєш десь у казенному маєтку попрацювати? Руки маєш сильні.

Пранайтіс спохмурнів:

— Годі з мене Скродського. Казенний, не казенний — один чорт!

— Різниця все-таки є. Прилаштуватися десь треба.

— Е, Пятрасе! — зміненим голосом озвався Пранайтіс, якимось дивно глянувши на приятеля. — Кажеш, прилаштуватися треба? А де мені надійніше прилаштуватися, як не в зеленому лісочку? Настає весна, літо, теплі дні, короткі ночі, скрізь воля-воленька! Гайда, Пятрасе в ліс! Знайдеться ще більше таких бідолах, як ми з тобою. До Дімші, кажуть, часто такі забродять. І Дзідаса Моркуса умовимо. Підсмажимо панам підосви!

Здивовано слухав Бальсіс таку мову приятеля:

— Що це ти, Юозасе!.. Жартуєш?

— Не жартую!.. — сумно озвався Пранайтіс. — Коли вирвався від собак Скродського, я сказав: більше ніхто мене ні нагаями, ні різками не мордуватиме. Крім того, Скродський сам дещо мені винен... Більше за різки й гарапники. Поквітаюся я з ним, і тому рудому чортові одважу з горою. Згадають вони мене! Як попадуться мені, руками розчавлю!

Гнівню зблискували Пранайтісові очі, і весь його похмурий вид говорив, що хлопець не жартує. Бальсіс стурбовано спостерігав за приятелем. Може, спробувати якимось пригасити його рішучість?

— Ех, Юозасе, боюсь, щоб ти не опинився врешті-решт на сухій гілляці... Я не схвалюю твого наміру. Нічого доброго з того не вийде. Послухай, що я тобі скажу. Повертаюсь я від ксьондза Мацкявічюса. От брате, оце чоловік! Він уже й тепер носить підковані чоботи. Коли треба буде, і шаблю причепить, і рушницю візьме. Він знає, що каже й що робить. Почекаймо, Юозасе, повештаймось межі людьми. А потім — з Мацкявічюсом! Він знатиме, куди й нас із тобою направити. Проти панів то проти панів, проти влади то проти влади.

— Ні! — навідріз відмовився Пранайтіс. — Не така в мене вдача. Поки ждав, то ждав. Більше несила. Може, Мацкявічюс і правду каже, але я в його команді не буду.

— Роби як хочеш... тебе не переконаеш.

— Не сердься. Ти ж мене знаєш... У всякого своя дорога, своя доля. Думаю, ще зустрінемося. Як буду потрібний, питай у Дімші. А тебе де знайти?

Бальсіс вагався:

— Точно ще не можу сказати. Як треба буде, зв'яжися з дядьком Стяпонасом у Сурвілі.

Наступала ніч. Час було вже обом приятелям розходитись, але Пранайтіс чомусь ще зволікав.

— Пригадуєш? — звернувся до Бальсіса, — я тобі збирався пістолет дістати? Непогано було б?

— Непогано, — підтримав Пятрас.

— Від Дімші я найперше подамся до Гугіса. Пам'ятаєш того чоловічка в Кедайняй, якого я питав про порох?

Пятрас пригадав:

— Живе поблизу Бятігали, в селі Кяльмішкяй.

— От мені пороху вже й треба. Великих звірів усе більшає, — сердито вишкірився Пранайтіс.

Обидва тепер думали про Скродського і його поплічників — управителя Пшемицького, ката Рубікіса, жандармів... Пранайтіса жаром обпікали спогади про Євуте, а Бальсіса охоплював страх за Катріте. А що тільки творилося сьогодні в селі Шіленай!

Пранайтіс рішуче підвівся з землі.

— Так, Пятрасе, порох знадобиться. А рушницю чи, може, пістолета я тобі роздобуду.

— Краще пістолет. Зручніше ховати, — погодився Бальсіс. — Поспитай у Гугіса. Стяпонас раз казав, що з Пруссії євреї привозять.

— Поспитаю. Бувай здоровий!

Приятелі попрощалися й міцно потиснули один одному руки. Великий жаль стиснув Пятрасові серце, коли він проводжав очима Пранайтіса. Юозас ішов швидко й стинав паличкою стирчаки торішньої трави, вільшинові гілки. Унезабарі він зник у темряві.

Бальсіс неспіхом посунувся до Шіленай. Куди йому йти, де прихилитися, як знову побачитись із Катріте, обміркувати дальші дії? У селі ж солдати. Чи його не схоплять? Ех, що буде, те й буде. Він піде додому, в ту саму клуню.

Він щасливо дістався додому. Село потопало в темноті. Але в двір Пятрас не заходив. Він обережно зайшов за клуню, заліз у знайому дірку, зарився в солому й заснув.

Пятраса розбудив скрип дверей клуні. Він не ворухився й вслухався, чи не впізнає, хто нагодився. За короткий час уже навчився бути обережним. Почув, що це покашлює батько, підвів голову й покликав:

— Тату!..

Зрадів Бальсіс, як побачив сина. Причинив двері, підійшов ближче й сів на куль соломи. Здавався втомленим, пригніченим, згорбленим, напевно, цілу ніч не спав. З-під шапки на скроні спадав жмут сивого чуба, запалі очі з-під набряклих повік дивилися тяжко, зморено. Тільки як покликав Пятрас, він струсив утому й уважним поглядом подивився на сина, що зарився в солому.

— Прийшов? — почав розмову батько. — А в нас тут добре скоїлося, Пятрасе.

— Що тут скоїлось, я все знаю, — перебив син. — Скажіть, солдати є в нас?

— Двоє в світлиці сплять. А кажуть, ще з кіньми поставлять. Як ми їх прогодуємо? І де тобі подітись? Оголосили, щоб тебе й Пранайтіса зловили, а потім панові чи поліції оддали.

— Не бійтеся, тату, не спіймають. Аби тільки сьогодні якось перебути. А завтра — бувайте здорові!

— Лежи в соломі. Поки коней немає, ніхто сюди не поткнеться. Солдатики, які в нас, наче поступливі. А ксьондз що порадив?

— Зачекайте, тату, порадимося всі. Коли встануть, приходьте сюди, якесь діло придумайте. Але треба, щоб і Катріте була.

Батько занепокоївся.

— Вінцас і Гяне лежать помордовані. Гяне ще не так, а Вінцас — страшно глянути. Уночі лихоманило, марив. А як же Катріте дати знати? Ну, побачимо...

Він вийшов у двір.

Сходило сонце — велике, червоне. Ранок видався тихий, спокійний, по землі ще стелився туман, але небо вже було ясне, без жодної хмаринки. День мав бути по-весняному радісний. Такого от ранку, бувало, гомоніли, дзвеніли усі двори, усі куточки. Орачі з гамором тяглися в поле, ляскали ба тоги, мукали воли; ідучи через село, сурмив личман, пастушки виганяли худобу, виспівували, свистіли, дуділи всякими голосами, бекали вівці, вищали свині. Над хатами куріли дими, у дворах скрипіли колодязні журавлі, грюкали двері, бігали дзвінки дівчата, звучали накази матерів і голоси господинь.

Сьогодні село причаїлося, тихе, сонне, обережне, наполохане. Де-не-де у дворі скрипнуть двері, з'явиться хтось із найстарших — і знову зникне в клуні чи яточці. Тільки собаки по дворах люто гавкають — рвуться, кидаються на ніколи не бачених людей, солдатів, які вже нишпорять то там, то сям, шукаючи собі поживи, а коням кормів.

Нарешті заворушилися пастушки гнати вівці на обніжки. З деяких дворів випустили корів, що були голодні, худі й ледве трималися на ногах. Весна цього року запізнилася, питання випасу через ту зваду з маєтком досі було не з'ясоване, тому й личмана в Шіленай ще не найняли, і худобу випускали с'як-так, безладно. Тепер, після вчорашнього, багато кому здавалося, що не тільки випас, але й усі інші сільські потреби й роботи зійшли із звичної колії, і хтозна чи коли налагодяться.

Бальсісів Мікутіс гнав овець повз Кядулісів двір. Він прошмигнув у ворота й, побачивши біля криниці Катре, дивно замахав їй руками, показав на свою клуню й знов вискочив на вулицю. Вона зрозуміла, що, мабуть, повернувся Пятрас чи інша якась приспіла потреба. Їй кортіло мерщій побігти до Бальсісів. Але батько ще спав, а поки він дома, Катре не ризикувала туди йти, щоб не викликати в старого підозри.

Так вона чекала, поки вже й сніданок. Батько й встав, але сердитий никав по хаті, сновигав на подвір'ї, не знаючи, за що взятися, і все позирав спідлоба на Катре.

Але найбільша злоба його брала на Йонаса. Чого ліз, шмаркач, куди не слід! Відшмагали, як собаку, тепер стогне.

Тим часом на дорозі біля воріт зупинився візок, і з нього спритно зіскочив Мацкявічюс, віжки зачепив за тин і зайшов у двір. Як побачив його Кядуліс, мало не випустив люльки з зубів: ксьондз! Погане передчуття полоснуло старому серце, але приховав неприємне здивування й поспішив зустріти такого несподіваного гостя.

— Слава Ісусу Христу, — знімаючи капелюх, привітався Мацкявічюс.

— Навіки-віків, — відповів Кядуліс і нагнувся поцілувати ксьондзові руку.

Мацкявічюс руки не дав цілувати, по-дружньому попле-скав старого по плечу й заговорив:

— Ну, як живеш, батьку? Не чекав мене, га?

— Та й не чекав, ксьондзе. Несподівано ви до нас завітали.

— Багато чого тут у вас несподіваного відбулося. Ну, ве-ди в хату. Поговоримо.

У хаті всі заворушилися, як побачили ксьондза. Мати й Катріте зраділи, здогадавшись, чого він завітав. Навіть Йо-наса, який лежав ницьма на лаві біля печі, дарма що спину пекло вогнем, перевернувся на бік, щоб краще бачити й чу-ти такого гостя.

Мацкявічюс у першу чергу до нього й підійшов.

— Відшмагали негідники, га? — спитав співчутливо й жартома. — Скільки різок всипали?

— Шістдесят, ксьондзе.

— Болить?

— Тоді боліло. А тепер свербить і горить.

— Чим лікуєшся? Горілкою змочуєш? Мокру полотнин-ку прикладаєш? Листя нагідок приклади. Воно жар витягує.

— Добре, ксьондзе.

— Уперше куштував?

— Уперше.

Мацкявічюс так наче й здивувався:

— То який же ти кріпак, як ще різок не куштував?! Адже різки — це кріпацький хліб насущний. Бачиш, ти ще молодий. А ти, батьку, як?

— Ет, що вже тут, ксьондзе. Я тих різок і полічити не можу.

Мацкявічюс нараз посерйознішав і заговорив іншим тоном:

— А я кажу, що мало тебе шмагали, батьку. Якби були більше переіцили, то, може б, і розуму більше в голову нагнали. Якби дошкульніше пороли, то, може б, збагнув, що сільській людині від маєтку нічого на поміч сподіватись.

Кядуліс уже втямив, до чого ксьондз хилить. Він знав, що з ксьондзом йому сперечатись не годиться, а все ж у його серці піднімалась затята упертість. Чого це ксьондз лізе не в своє діло?

— Що поробиш, ксьондзе, — мовив поштиво, але твердо. — Крутимось, як умієм. Жодна людина не ворог ні собі, ні своїм дітям.

— А ти, Кядулісе, якраз і є ворог своїм дітям, — спіймав його на слові Мацкявічюс. — Бо тільки найбільший ворог може посилати свою дочку прислужувати в маєток, штовхати чорту в пашеку. Правду люди кажуть, що в маєтку не життя, а пекло!

— Нехай бережеться. Не мала дівчина. Та й пан тепер уже, кажуть, не такий гарячий. Старість прийшла.

— Ти віриш, що каже управитель, прихвостень Скродського, такий самий дворовий собака, як і вони всі? Як хочеш знати правду, батьку, то слухай не управителя, а простого робітника маєтку візника Пранцішкуска чи якогось наймита — вони тобі скажуть правду, коли самі не одурили від об'їдків з панського столу, як лакей Мотеюс. Я все знаю, батьку, що в панських хоромах твориться, і кажу тобі: не жени дочку в маєток.

— Життя важке, дома вона непотрібна, а в маєтку заробить якусь копійку. І пан краще око матиме. Кажуть, поля ділитимуть, викуп визначатимуть. Хто з паном по-доброму, до того й пан по-доброму, — правив своєї Кядуліс.

Мацкявічюс руйнував ті його уявлення й сподівання, але старий уперто тримався свого.

— Кажеш, ксьондзе, що в маєтку люди розпустились. А тут, у селі, не розпустились? Хто накликав горя на нас? Чи

не шибайголови такі, як Бальсиси, Пранайтиси? Он у Бальсиса заборонені писання знайшли — проти панів, проти влади, проти царя. Через кількох паливод чотири села ридало. А де тому край? А вони самі втекли, поганці, поховалися. Ну, нехай тільки я їх десь замічу, сам у руки поліції віддам! — уже не стримався й люто закричав Кядуліс.

Але став гніватись і ксьондз. Він не міг встояти на місці й гупав з кутка в куток. А коли почув нахваляння Кядуліса видати кращих хлопців цієї округи поліції, забарабанив щиколодками по столу, став перед старим і, помахуючи пальцем, мов підкреслюючи кожне слово, пригрозив:

— Слухай, Кядулісе, і добре зарубай собі на носі. Як тільки почую, що ти злигався з поліцією чи з жандармами, я тебе в костьолі на проповіді, щоб чули всі парафіяни, і не тільки в Пабярже, але й у Сурвілішкісі, викличу на ім'я і прізвище й проклену як зрадника своїх людей, як Іуду! Щоб сусіди тебе обминали, щоб руки тобі ніхто не подав, щоб на смертному одрі тобі ніхто останньої допомоги не запропонував. Я тебе на святе місце не прийму! Нехай тебе зариють десь під тином, щоб кропивою й лопухами заросла твоя могила. Ти знаєш, я вмію тримати слово.

Крик, ридання зчинилися в хаті. Мати й дочка наполохались і кинулися, заплакані, до ксьондза молити пощади. Але перелякався й старий Кядуліс. Він і не сподівався, що ксьондз так страшенно розгнівається за намір видати жандармам тих волоцюг. Він був людина темна й забобонна. Проклясти в костьолі! Відмовитись допомогти на смертному одрі. Не прийняти покійного на святе місце! Нічого страшнішого бідолаха й уявити не міг. Дрож пронизав його тіло. Він знав, це не марні нахваляння ксьондза. Що Мацкявічюс сказав — мов сокирою відрубав. Він свого слова не міняє й нікого не побоїться — ні пана, ні справника, ні вахмістра. Кажуть, що й на самого єпископа пабяржеський ксьондз не дуже зважає.

Старий сидів приголомшений, опустивши голову, присоромлений, не знав ні що йому казати, ні як повестись. Мацкявічюс, усе ще гнівний, насуплений, наїжачений, мов яструб, ходив з кутка в куток, навіть халяви чобіт блискали крізь поли, а підковані підбори глухо гупали в глиняну долівку. Нарешті він угамувався, змахнув з чола жмут чуба,

сів поруч із Кядулісом і мовив спокійним голосом:

— Послухай, Кядулісе, чого нам сердитись? Ти селянин, і мій батько селянин. Я ксьондз, я хочу бути з вами, селянами-кріпаками, щоб краще взнати ваше життя, ваші біди й кривди і щоб вам допомогти. Мені самому небагато чого треба. Маю стріху, наїдений, одягнений. Собі я нічого більше не хочу. А от людей у Литві мордують, немилосердно пригнічують, мають їх за худобу. Я кажу, вчу, щоб люди ці збагнули, щоб вони принаймні захотіли по-іншому жити. Я дуже радію, коли такі люди з'являються. Ось у вашому селі знайшлися Бальсиси — Стяпонас і Пятрас. Стяпонас десь-інде працює, Пятрас тут. У Палепяй — Пранайтіс. За ними підуть інші. І твої діти вже багато дечого зрозуміли. Їм хочеться кращого, світлішого життя. А коли знаходиться більше таких, які того хочуть, то починають думати, як зробити, щоб було краще. А ти надумався їх у поліцію спроводити! Кядулісе, ти, чиє все життя було суцільною повинню бід, болів і сліз? На кого ти робив? На пана, справника, жандарма. Поглянь, як вони живуть і як ти...

Довго ще говорив Мацкявічюс, а всі Кядуліси слухали. Молоді так і ловили ті слова, а очі їхні світилися, щоки горіли. Йонас лежав боком, зіпершись на лікоть, і не відчував свого болю.

Катре чула такі думки від Пятраса. Але Пятрас не вмів так говорити, як ксьондз. Пятрасові слова про панів і владу були гнівні, злі й важкі. А ксьондз говорив полум'яно, красиво, щиро, переконливо. У ксьондза виходило, що життя бідняків може бути кращим, легшим. І Катріте, слухаючи його слова, непомітно відчула в душі великий смуток за свою, гнаної дівчини, долю, а згодом — надію, що буде так, як каже ксьондз. Вона відчула, що вже не самотня. З нею не тільки Пятрас, але й ксьондз Мацкявічюс, і всі ті, що не можуть миритися з убожеством, несправедливістю, а прагнуть світлішого, справедливішого життя. Навіть і вчорашнє лютування солдатів, муки катованих і нове нещастя, що звалилося на село, все те, що хвилину тому штовхало в прірву відчаю, тепер мовби набуло якогось нового смислу, пов'язало з плином усього життя. З особливою увагою стежила вона за мовою Мацкявічюса, стараючись не пропустити жодного слова.

А старі слухали пригнічено, здивовано, приголомшено. Увесь їхній спосіб мислення, все розуміння життя цей ксьондз перевернув догори ногами, змішав, потоптав. Якби хтось інший говорив — не повірили б, вигнали геть із такими розмовами. А то ж ксьондз — Божий слуга, що пройшов вищу науку! Для старої Кядулене хоч та втіха, що тепер Катріте, мабуть, не треба буде пускати в масток до тієї потвори. Але старий Кядуліс не знаходить собі ніякої ради. І ледве ксьондз закінчив свою проповідь і нарешті запитав: «То як думаєш, Кядулісе?» — він байдужно махнув рукою і відчаяно заговорив:

— Що вже мені думати... Постарів я й не розумію, що тут діється... Робіть, як хочете... Недовго вже мені зосталось. Як помру, поховай, ксьондзе, у святому місці. Не собака я...

Аж розчулила Мацкявічюса така раптова поступливість старого.

— Ще поживемо, батьку, — заспокоював його, по-дружньому поклавши руку на плече. — Діждемося кращих днів. Оброблятимете собі свою землю. Може, проллється багато крові, може, багато хто накладе головою, але волю Литви й землю орачам виборемо. Кажу я вам, що так буде!

Мацкявічюс каже — треба вірити. Молоді вірять, а старі тільки головами кивають. Ох, як усе це неймовірно далеко й навіть страшно!

Катре з батьком провели ксьондза до брички. Той ще раз пильно подивився на дівчину. Сподобалась вона йому. Помітив, як уважно його слухала. Гарна й розумна дівчина. У біді виросла, але кріпачина її не зігнула. Упевненість у собі й рішучість світяться в її очах. Небагато таких знайдеш у халупах панщанів.

У серці Мацкявічюса піднялася тепла люб'язність, приязнь, жадання сприяти цій розумній дівчині. Він зичить їй вслякого добра. Це про неї, оцю Катріте, говорив Пятрас Бальсіс і просив допомогти. Вони хочуть повінчатися. Славна пара! О, якби настало інше життя. Як гарно вони удвох могли б господарювати. Пятряса Бальсіса, правда, він бачить учасником майбутнього повстання. А дівчина? Тямуці й рішучі жінки можуть багато допомогти. Але вони кохаються, хочуть побратися. Ксьондз задумався. Як їм краще бути? Ну, нехай вони самі це

вирішують. А він у таких моментах дотримується одного правила: не треба гальмувати життя, завтрашній день не мусить бути перешкодою сьогоднішньому. Хоч би яка була домовленість у Пятраса й Катре, він готовий їм допомогти.

Попрощавшись із Кядулісом, Мацкявічюс рушив перевідати Даубараса. Хворий цілу ніч провів неспокійно. Мучили болі в боку, жар, спрага. Лежав старий, важко дихаючи, заплющивши очі, обличчя запало, губи пересохли. Донька Пятре і зять не відходили від хворого. Але нічого іншого вони не могли йому запропонувати, як лиш ковток води. Тут же на долівці грався чотирирічний хлопчик — онук хворого. Другий лежав у колісці, причепленій до сволака.

Коли Мацкявічюс заговорив, хворий розплющив очі, впізнав ксьондза й немовби аж зрадів.

— Помру, ксьондзе, — мовив, збираючи сили. — Не боюся смерті. Хворому й день дорогий... Пожив я немало. Багато горя бачив. Хотів би тільки знати, чи після мене буде дітям легше жити.

— Буде легше, батьку, — заспокоював його Мацкявічюс, повторюючи те, що вже не раз говорив. — Через два-три роки буде інакше. Люди отримають землю. Ніхто їх на панщину не ганятиме, ніхто не шмагатиме. Діти твоїх дітей житимуть інакше, батьку.

Втішав його Мацкявічюс, як малу дитину, змальовуючи йому картину прийдешнього життя. Просвітлений, слухав старий його слова. Забувши про свій біль, з любов'ю дивився на маленьких онуків, мовби милуючись щастям майбутніх поколінь.

Зять Мікнюс зосереджено стежив, що говорив цей незвичайний ксьондз. Не такий він, як багато інших. Пятре, дивлячись на батька, мовчки витирала сльози. Чи не навмисне так говорить ксьондз, щоб утішити батька? Навіть і малий Ігнюкас притиснувся до материних колін, витріщив очі й глядів на того чорного чоловіка, що все говорив і говорив.

Аж тут у дворі під вікнами затупотіло. І два драгуни зайшли до хати. Їм призначено тут поселитися. Їх і їхніх коней господар мусить взяти на повне утримання.

Побачивши Мацкявічюса, солдати стали допитуватись:

— Хто?.. Звідки?.. Чого він тут?.. Хворого перевідати? А хворий хто такий?.. Відшмаганий учора бунтар?..

Мацкявічюс задовольнив їхню цікавість, запропонував тютюну й став говорити спокійно, просто, по-дружньому: хто вони самі, звідки, чи давно вже служать? І вони селянські діти. З України? Гарний край! Мацкявічюс його знає. У Києві бував, навчався. І вони Київ бачили. А український народ так само дуже бідний. Його пригнічують поміщики. Їм і приходяться вся робота й доходи.

Драгуни розговорились. Приємно їм згадати батьківщину з людиною, яка її знає, цікавиться нею. Тепер і ця хата їм здається не такою вже похмурою, закуреною, — і ці люди не такі вже далекі, чужі. Ось цей сивий старий, хворий — як він нагадує одному з драгунів його батька, такого самого старого, сивого старого! А цей чотирирічний хлопчик! Дивлячись на нього, другий драгун добре уявляє сина свого брата. Тепер він уже, звісно, значно вищий за цього. Уже чотири роки, як його не бачив!

Драгун манить пальцем маленького Ігнюкаса. Він хотів би з ним порозмовляти, приголубити. Але Ігнюкас насупився й з недовірою поглядає спідлоба на солдата, ще дужче притиснувшись до материних колін.

— Усі нас бояться, — гірко каже драгун, — і дорослі, й малі. Дивляться на нас, як на звірів. В ескадроні, в строю, в нашій команді ми справді як звірі. Бий, рубай, топчи! Ох, що робить з людини фельдфебельський кулак, унтерська палиця. Але ж і ми люди!

Мацкявічюс спокійно, добрими очима дивиться на драгуна.

— А ти ніколи того не забувай! Прості люди скрізь між собою брати. А брати один одного не мордують, не шмагають. Що тобі поганого зробили люди цього села? Оцей старий і десятки інших катованих? Нічого. За що їх шмагали? Що вони проти пана? А чого проти пана? Бо пан зробив їхнє життя нестерпним, безпросвітним. У вас, на Україні, такі самі пани сидять. І ось вас, драгунів, солдатів, простих людей, пригнали шмагати, карати таких самих людей. Ви зробилися знаряддям пана, його нагайкою. А селяни цього краю, яких забрали в рекрути, може, в цей самий час шмагають людей вашого краю. Ось так воно, брате. Сумно, чи не правда?

— Правда... Сумно... — погодився, задумавшись, драгун. — Але що поробиш? В ескадроні, в строю один нічого не значить.

— А ти не періш так сильно, — втрутився другий драгун. — Бачив я вчора одного такого. Поклали людину недалеко від тину. А драгун лупить. Але так б'є, щоб кінчики різок усе по тину, по тину... а кінчиками ж найболючіше.

— Так, — погодився Мацкявічюс. — І один може іноді щось зробити. Правда й те, що ескадрон одному не повернути. Але чим більше в ескадроні набереться людей тямущих, тим важче буде такий ескадрон перетворити в нагайку — шмагати людей.

Так Мацкявічюс, розмовляючи з тими двома чужими, попервах непривітно настроєними чоловіками, радів, що крізь їхній драгунський мундир пощастило йому проникнути до їхнього людського серця і вдихнути вогонь у їхні почуття, що починали вже згасати.

Погомоніли ще якусь часинку і ксьондз попрощався. Йому треба навідати й інших катованих. Даубарасів зять, донька, обидва драгуни провели його до воріт.

Бричка Мацкявічюса, запряжена гнідим коником, тихо їде краєм дороги. На вулиці людей мало. Кожен стереже свій дім. По дворах сновигають солдати, іржуть коні. Командир ескадрону цим селом незадоволений. Хатки блаґенькі, повітки перекосилися, клуні порожні. Ніде як слід людині прихилитися, ніде й коня поставити. А що сам їсти-меш і чим скотину годуватимеш? Собача служба! Якби хоч швидше все це кінчалось!

Надвечір прискакав вїт. Зупинився посеред села й став кричати:

— Ей, шіленайські господарі, слухайте, слухайте! Я, вїт багінайського маєтку, оголошую вам панський наказ: завтра, на сході сонця всім, хто має волок чи півволока, — з парою волів, сохою та харчами прибути в маєток до суботнього вечора. Чи всі чули? Хто не прийде, в того буде відібрано господарство, того проженуть із землі!

Вїт кричав так, як було здавна заведено. Раніше цього й вистачало, бо багато хто в селі його почує й іншим перекаже. Але тепер вулиця здавалася порожньою, і в дворах майже не видно було людей. Тоді вїт почав скраю і заходив до кожної хати й загадував завтра вранці вийти на роботу. Не знайшлося таких, хто б йому перечив. Коли чийсь син, зять

чи наймит лежить побитий, доведеться вийти самому батькові чи господареві. Як треба буде, гарапник управителя й прикажчика погуляє й по спинах старих.

XVI

Антанас Бальсіс, Пятрасів дядько, був найміцніший господар у селі Лідішкес. Мав цілий волок доброї землі біля самої річки Дубіси, кілька десятин луків; крім того, тут же в кінці поля за дешеву плату він ще орендував три десятини землі. Там із давніх-давен стояла корчма, але в час поширення тверезості вона стала збиткова, орендар утік, і ділянка відійшла до так званих «виморочних» земель. Бальсіс щось ткнув комісарові маєтку й прихопив собі ділянку з будівлями хоча й охочих на неї знайшлося чимало. Маєток, якому належало село Лідішкес і корчма в кінці поля, був казенний, «королівський», селяни давно вже не ходили на панщину, платили чинш, відчували себе повними господарями, тому придбати якомога більше землі, хай і в оренду, старався кожен. Але випередити Бальсіса не тільки в цьому, але й у багато дечому іншому ніхто не міг.

Коли Антанас Бальсіс появився й оселився у селі Лідішкес, пригадують тільки найстарші, а як усе це сталося, знає лише він сам. З того часу минуло вже за три десятки літ. Нікому, навіть своїй жінці, він не признався, як тут опинився, бо був чоловік обережний, обачливий і розумів, що нічого хвалитися такими речами, які б могли будь-коли, будь-кого спокусити зашкодити йому. Але в його пам'яті ще й досі, через стільки років, яскраво вимальовуються події молодості.

У селі Шіленай, що належало панові Скродському, росли їх три брати. Він, Антанас, найстарший, Йокубас на два роки молодший, а найменший, Стяпонас, після померлих двох братів і трьох сестер, був більше як на двадцять років молодший за Антанаса. Коли сталися ті фатальні події, Стяпонасові йшов, мабуть, лише третій рік.

Бальсіс пам'ятає, мов сьогодні. Був вітряний осінній вечір. Вся родина поралася в хаті. Пастушок запалював лущину, мати пряла, а батько й вони удвох із братом сукали

віршовку. Коли це в дворі загавкав собака, і до хати ввалилося кілька чоловіків.

— Збирайся, Антанасе, — сказав один, — пан призначив тебе у військо. Ми набираємо рекрутів. Збирайся, поїдемо.

У хаті зчинився лемент, мати заридала, батько кричав, захищав, але зайти на те не зважали. Бальсіс пригадує, як зв'язали йому руки, посадили на віз і повезли, він добре й не знав, у чий двір. У стодолі під стріхою посадили його на колоду біля стіни, а ноги закували у витесані для цього діла колодки. Там уже було кілька закованих таким чином рекрутів. Діткнувшись до стіни зв'язаними за спиною руками, Антанас налапав твердий предмет, об який став терти віршовку. Після кількох зусиль напружив руки й перервав її. Намацав під стіною залізний прут і спробував вивільнити ноги. Вдалось. Якийсь час він сидів незворушно. Ані звуку. Біля входу до стодолі, зіпершись на стіну, дрімав охоронець. Що сталося потім, Бальсіс не може пригадати, але подальші події, як зумисне, найяскравіше закарбувалися в пам'яті й щоразу, як тільки про те подумає, оживають із усією виразністю.

... Ось він бере колодки, в які були заковані його ноги, завдає на плечі, обережно підкрадається до охоронця і б'є по голові. Він не бачив, що там сталося, але відчув, що вбив людину.

Так він утік. Довго блукав, поки нарешті прибився сюди, в Лідішкес, і став наймитом у заможного господаря Шапаласа. Його господар був у літах, хворобливий, а жінка молода й палка. Антанас зумів сподобатися господині. Через кілька років старий помер, а Бальсіс одружився з Шапалене.

Антанас швидко звик до нових обставин і особливих умов. Він твердо взяв господарство у свої руки. З жінкою, хоч була вона на три роки за нього старша, ладив добре. Обоє були роботящі, ошадливі, обоє хотіли розбагатіти й на це поклали всі свої старання й сили. Бажання зажити заможно зросло, коли народився син Юргіс. І те бажання все розгоралося з народженням кожної наступної дитини. Крім Юргіса, в них росло ще четверо — доньки Савуте й Ельзіте і сини Міколас та Пранукас. Савуте вийшла заміж за чоловіка, що отримав добрий наділ і придане; Ельзіте збирається вийти цієї осені. Юргісові дістанеться господарство, а Пранукас піде в прийми.

Ділити господарство на дітей Антанас не хотів, тому й виникла в нього смілива думка — послати Міколюкаса в науку. Такі приклади він знав. Найвідоміший — єпископ Волончевський. Усім відомо, що він мужицький син. Або он тітувенський Мацкявічюс так само послав сина вчитися, хоч і не заможний чоловік. Бальсіси знали — щоб послати сина вчитися, потрібні дворянські документи. Чимало мав батько клопотів, поки такі документи для Міколюкаса купив. Кражяйську гімназію закінчив Михайло Бальсевич і восени того самого року поїхав до Київського університету вчитися на лікаря. Бальсіси цим сином дуже тішились, але він добряче спорожнив батькові засіки й кишеню.

Стосунки Антанаса Бальсіса з батьківщиною на довгий час обірвалися. Ніхто не знав, де він подівся. Через роки Йокубас несподівано зустрів його в Расяйняй, куди приїхав у справах маєтку. Антанас тоді вже господарював у Лідішкес і не дуже зрадив, що брат-кріпак його впізнав. Але все-таки від рідні не відщурився. Похвалився своїм життям, запросив, хоч і не зовсім щиро, завітати до нього, але дуже просив нікому-нікому про нього не розповідати.

— Тоді про мене, мабуть, усяких теревеніў наслухалися. — сказав братові, сторожко озираючись, — мов я втік із тих рекрутів, чи що... А я нічого... В Каунасі мене комісія відпустила. Забагато нас було, то й повідпускали трохи. І один мене підбив на таке діло. Гайда, каже, в Жемайтію. Там легше життя. То й подалися. І добре зробили. Не шкодую. Бог поміг. Тільки ти про це нікому ні слова. Щоб люди не плескали язиком...

П'ять років тому, коли померла Бальсісова бабуся, Пятрас навідався до дядька й запросив на похорон. Дядько не прибув, і родинні стосунки не відновились.

Тепер ось Пятрас вдруге надумав навідатися в Лідішкес і з допомогою ксьондза Мацкявічюса спробувати знайти в дядька на якийсь час прихистку.

Наступного, після перевідин Кядуліса й Даубараса, дня, вранці Мацкявічюс із Пятрасом Бальсісом рушили з Пабярже до Расяйняй. Там вони переночують, Мацкявічюс залагодить у місті свої справи й завтра доберуться до села Лідішкес над Дубісою, де живе Пятрасів дядько Антанас Бальсіс.

Була вже добряча пора сніданку, коли вони прибули в Лідішкес. Як тільки вїхали в село, Пятрас зараз відчув, що люди тут живуть інакше, ніж на його батьківщині. Дорога через село була посипана жорствою і вже зовсім суха.

За придорожніми канавами, в яких ще стояла вода, обіч шляху тяглися стежки. З кожного двору через канаву простелено міцний, широкий, нерозхитаний місток. Над шляхом багато дерев. Майже на кожній садибі садок із вишень, яблук і груш. Двори й хати тут просторіші й кращі. Будиночки найчастіше з великими вікнами й білими димарями. Навіть і весна тут здається прудкіша й живіша. На полях сіють, сади вже одцвіли, на деревах рясніше листя.

Спитали першого, хто зустрівся, де тут буде Бальсісів двір. Підїхали до вказаного місця й побачили садибу, розкішнішу за інші. У вічі найперше впадала ще нова хата, вікна якої були найсвітліші в селі, із зеленими віконницями. Коли візок заїхав у двір, люто загавкав прив'язаний до повітки собака, а назустріч вийшов чоловік, що порався біля клуні. Пятрас відразу впізнав дядька. Він трохи постарів, але ще цілком здоровий і дужий. Посивів, але ще чубатий. Зсутулився, але голову тримає прямо. Пишні брови, великий ніс із горбиком, підстрижені вуса, високе підборіддя надають його обличчю сильного, вольового вигляду. Дядько був у дерев'яних клумпах і в короткому поношеному кожуш-ку, хоч день нехолодний.

— Здрастуйте, дядьку, — заговорив Пятрас, — мабуть, не впізнали мене.

— Раз уже називаєш дядьком, то, мабуть, будеш Йоку-басів син, старший, здається, Пятрас, чи не так?

— Той самий, дядьку, — відповів він і нахилився поцілувати дядькові руку.

Але старий спершу підійшов привітатися з ксьондзом. Мацкявічюса він упізнав і немало здивувався, побачивши небожа разом із ним.

— Ну, батьку, дякуй мені, що привіз тобі небожа. Славний хлопець, чи не правда? Яке гніздо, такий і птах, — усміхнувся ксьондз. — Їду в Тітувенай отчий край перевідати. То ось і надумав у тебе попастись. Погодуєш мого коника?

Із хати вийшла зустрічати гостей Бальсене з донькою.

— Ось, мати, — звернувся до жінки Бальсіс, — нас навідали ксьондз Мацкявічюс із Йокубасовим Пятрасом.

Потім звернувся до дівчини й додав:

— Це твій двоюрідний брат, Ельзо, привітайся. Аж соромно, що такі близькі родичі майже незнайомі. Ох, і світ далекий, — говорив, наче виправдувався дядько, хоч насправжки вони, казенні, не дуже й прагли родичатися із зубожілими кріпаками панських маєтків.

Було вже близько до обіду, отож Бальсене з Ельзе попросили вибачити й поспішили назад до хати, але тут же забігали то в комірчину, то в комору, відчиняли судники, торохтіли горшками й мисками. Мацкявічюс пильно за тим спостерігав і зрозумів, чого вони там клопочуться.

— Матусю, — зупинив він Бальсене, що поспішала з мисочкою масла. — Ой, бачу, завдав вам клопоту й роботи. Але тільки прошу не турбуйтеся. Сьогодні будній день, не свято якесь. Я приїхав не в гості, а в справах. Нічого не готуйте для мене. Пообідаю з родиною за спільним столом. Я хочу з усіма погомоніти; мені цікаво, як вам ведеться, як живеться, що робите. Ви знаєте, що мої батьки небагаті і сам я не став паном.

Бальсене не дуже сподобалось, куди верне Мацкявічюс. Вона хотіла б показати, що вміє і панського гостя прийняти, що вона не проста селянська господиня. Адже її син учитись далеко, в Києві, і буде він пан лікар — панкіший за самого ксьондза. Але нічого не поробиш. Адже й тут усі знають, що Мацкявічюс свого слова не міняє. Як сказав, так зав'язав. Отож довго не сперечалася, пошкодувала, що ксьондз не хоче погостювати, й наказала готувати звичайний обід на всю родину.

Поки готували обід, Мацкявічюс із господарем сиділи проти сонечка під комірчиною і гомоніли про господарські справи. Ксьондзові цікаво було взнати, що думають казенні селяни про маніфест і які тепер їхні стосунки з маєтками, властями.

— Ви тут, батьку, гарно живете. І хати гарні, і худобу маєте, і знаряддя всяке. На панщину іти не треба, чинш по-сильний.

— Ох ксьондзе! Де ж ви бачили рибу без хребта, м'ясо без кісток?

— Царський маніфест, мабуть, вам, казенним, життя не полегшить.

— І я так думаю, — погодився Бальсіс. — Невідомо, які будуть ті договори, по скільки ми отримаємо землі й скільки накладуть викупних та ще всяких податків. Я думаю, легше нам від того не буде. Одне тільки добре: люди вільніші руки матимуть. Не будуть прив'язані до маєтку, зможуть йти, куди хочуть, купувати, продавати, рукоюцелом займатись, дітей у науку віддавати без усякого того дворянства. А як людина вільні руки має і ще грошенят роздобуде, може високо піднятись, особливо як ще в науку проб'ється. Торгівля, скажімо, чи фабрика невеличка — без науки тут нічого не зробиш. Треба, ксьондзе, щоб було шкіл більше. Тоді б ми своїх дітей просунули і в міста. Своїх людей посадили б на місце росіянина, поляка, єврея, німця. Тепер ми їхні кишені набиваємо, а від них — нічого.

— А як думаєш, батьку, власті підтримають твої побажання? — хитро примружившись, запитав Мацкявічюс.

— Де там підтримають? Властям одне на думці — як із нас дев'ять шкіур злупити. Ось хоча б і ті люстрації та фільварки. Мало того, що пани зігнали людей із землі й фільварки побудували, тепер і власті надумали йти за панським прикладом. З давніх часів обробляємо свої землі, де впереміш із казенними, де орендуємо. І от з минулого року ревізія, так звана люстрація. Коли ділянка казенної землі виходить більша — будують ферму. Трапиться на полі ферми якийсь хутірець — геть! Клином зайшов крайок села — відітнути! Орендуєш — відняти! Міняєшся — забирайся назад! Ось і з моїм клином і корчмовим ще невідь-як буде. Із тих ферм тільки тоді буде користь, коли людина зможе брати їх у багаторічну оренду. Але тут німці та євреї нас випереджають. Хтозна, що з бурлаками зроблять. Вони землі, мабуть, не одержать. Тоді з наймитами й челяддю у нас не було б біди.

Мацкявічюс слухав міркування цього заможного казенного селянина, і якісь неясні суперечливі почуття зринали в його серці. От він, Мацкявічюс, прагне своїм людям кращого життя. Він готовий віддати на те всі свої сили. Але яким це краще життя мало б бути і як його досягти? Та й цей казенний Антанас Бальсіс такого життя прагне. Мріє ще більше розбагатіти, орендувати фільварок, торгувати, посилати дітей у науку, зв'язатися з містом, витіснити всяких німців, євреїв. І водночас боїться, щоб бурлаки не отримали землі, бо тоді він

не матиме доволі дешевих наймитів, робітниць, пастушків.

А він, Мацкявічюс, усім хоче доброго життя — і казенним, і кріпакам, і бурлакам, і робітникам, і наймитам. Як це все узгодити? З чого почати? З чого почати, Мацкявічюсові ясно: визволити край, відновити державу, позбутися кріпацтва, скинути царське і панське ярмо! Дати землю всім, хто хоче її обробляти. Усіх згуртувати на одну боротьбу. А потім життя піде новою колією. Певно, будуть незадоволені й тоді. Нехай борються далі. Але вони, теперішні люди, своє зроблять.

Що ж думає цей заможний казенний про повстання?

— Так, батьку, — підтримує ксьондз слова Бальсіса. — Царська й панська власті не поглядять людей по голові. Пообрізають ваші землі, пообкладають викупам, заплатите втричі більше, ніж та земля варта. Панами залишаться маетки. На товари накладуть мито й акцизи, шкіл не дадуть, освіченіших переслідуватимуть. Усі це знають, тому бояться влади, ненавидять її і хочуть її позбутися. Буде повстання, батьку. Як думаєш, щоб і нам узятися до зброї?

— Коли всім, то всім, — погодився Бальсіс. — Тільки щоб не сталося, як у тридцять першому. Тоді пани все зіпсували.

— Ні, тепер так не буде. Тепер повстануть усі люди, селянство. А чи пустиш, батьку, своїх синів, як почнеться повстання.

— Хіба вони мене питатимуть! Юргіс піде. Він і тепер он ремствує проти мене й проти всіх. І Миколаш піде. Усі освічені, каже, підуть. Миколаш он минулого літа приїжджав то все проти влади намовляв. Річ Посполиту, каже, треба відновити. Тоді й Литва матиме волю. Школи, каже, свої будуть, а у Вільнюсі — університет. Не треба буде в Петербург і Київ пхатися. А цього року і в листах те саме пише.

— А що ваші сусіди думають? Чи всі схвалюють, що треба повстати проти царя? — допитується Мацкявічюс.

— Ні, не всі. Єдності немає. Он, скажімо, Зубріс. Так той і слухати не хоче. Цар панщину скасував, каже, викупимо землю й у добрі заживемо. До бунту хто підбиває? Пани, каже. А чого? Панщину повернути хочуть. Усяких тепер балачок наслухаєшся. І не один Зубріс такий. І Пальшіс, і Лапкус, і Келюс, і ще, й ще...

Спохмурнів Мацкявічюс, слухаючи ті слова. Так, нелегко підняти селянина. Особливо, як він живе заможнo. Зубожілих піднімають гарапники прикажчиків, різки катів, ексекуції жандармів і драгунів. А цих можуть підняти тільки свідомість, освіта, ідея.

Із поля повернувся син Юргіс, господиня запросила всіх обідати. Поштиво пропустивши попереду ксьондза, всі зайшли до хати.

Пятрас сором'язливо, несміло сів на ослоні. Все йому тут здавалось незвичним, чужим. У них, в Шіленай, хата була курна, стіни почорнілі, долівка глиняна, вікна маленькі, на дві шибки, складені зі шматочків задимленого скла, підперті скіпками, затулені на ніч дошками. Тут хата світилася, мов скельце. Стругані, чисті стіни, дощата підлога, великі вікна із шести суцільних шклянок, у кутку велика вибілена піч, зовсім по-іншому змурована, як у них. Дядькова хата була більше схожа на клебонію, ніж на житло селянина.

Він відсунувся й пропустив за стіл ксьондза. Обабіч отця посідали старі Бальсіси, напроти, на ослоні, — Юргіс, Ельзіте, Пранукас. Пятрас підсунувся до дядька.

Обід подавала молода робітниця. Звали її Морта. Видалась вона моторною, кмітливою і гарною. Простий одяг молоді робітниці — груба сорочка, мережана жилетка, карта поношена спідниця — аніскільки не применшував її чарівности. Вона поставила на стіл велику миску забіленого крупника, поклала ложки й сама сіла скраю, біля Пранукаса.

Попервах молоді соромилися ксьондза, але він для кожного знаходив підходяще слово, мотав крупник разом із усіма з однієї миски й почувався, мов давній знайомий чи родич. Тоді Морта принесла гарячого м'яса, що аж парувало. Кожен брав руками по шматку і їли з хлібом. Господиня підсунула ксьондзові завбачливо підготовлену білу тарілку й двозубу виделку, але він вийняв із кишені ніжик, відчинив, наштрикнув шматок м'яса й пожартував:

— Виделками я не звик їсти. Ще губи поколю. А цю зброю завжди ношу. Годиться для всього: і хліба вкряти, й м'яса врізати. Добре, тітонько, у вас м'ясо. Чи завжди таке їсте?

Бальсене задоволено усміхнулась:

— Як не піст, ксьондзе, то й їмо м'ясне. Дякувати Богу, вистачає. У сівбу ще баранця заріжемо.

— У сівбу, мабуть, і людей більше за стіл сідає, — сказав Мацкявічюс.

— Чого б не сіло! — підтвердив господар. — Самі не впорасьмо, наймати треба. А поїсти кожен хоче. Маєткові дешевше обходиться: там їсти найманим робітникам не дають. Хіба що челяді.

Мацкявічюса непокоїть Пятрасова доля, і він звертається до старих:

— То скажіть мені, батьку й мати, чи залишити вам Пятраса, чи везти в маєток продати? — запитав жартуючи.

Дядько не зрозумів запитання й здивовано глянув на ксьондза.

— Бачиш, батьку, в шіленайців настали тяжкі часи. Сталося так, що Пятрасові дома вже немає життя. Треба йти в люди. Привіз я його до вас. Як можна йому тут прихиститися хоча б до осені, то добре, як ні — поїдемо далі. У Жемайтії я знайду йому місце. Робітник він добрий, на хліб собі заробить. Докладніше хай сам усе розповість.

Запитання для дядька було нове й несподіване. Приголомшений, він не знав, що відповісти. Бо любить кожну річ як слід обміркувати, з жінкою порадитись. Отож і тепер поглядає на неї, але й вона старається показати, що думає. Обоє відчувають: негарно відштовхнути родича, особливо коли ксьондз Мацкявічюс ним, напевне, опікується. А про Мацкявічюса й тут люди балакають, що він заступається за бідних, а недолюблює багатих і панів. Але треба ще послухати, що скаже сам Пятрас. Отож дядько й дячина пильно дивляться на Пятраса.

— То як там у вас, у Шіленай? — питає дядько. — Як батько, мати? Чи всі здорові?

Пятрас починає розповідати, поволі сміливішає. Після вістей про домашніх він розказує, як зіткнулися з паном через панщину й повинності, як пан погрожує відняти в них землю, накликав солдатів і багатьох відшмагали.

Дядько й дячина слухали з великою увагою. Видно, що всі ті клопоти й стосунки з маєтком їх значно більше цікавили, ніж вісті про здоров'я родичів. Дядько часто перебиває,

просить щось повторити, детальніше і ясніше розтлумачити.

— Стривай, стривай... Як кажеш?.. Скільки днів ходите на панщину? Скільки масла й сиру здаєте?.. Кажеш, і грибів треба? І горіхів?.. А щоб тобі та бодай тобі!

Коли Пятрас став розповідати, як поводить ся Скродський з дівчатами, як мордували Багдонасову Євте, що згодом утопилася, дівчину, з якою хотів одружитися Юозас Пранайтіс із Палепяй, то Ельзе плакала й мінилась, мучилась од сорому й страху. Дядина хвилювалась і гнівалася, аж її очі блищали, а жмут сивих кіс вибився з-під хустини й упав на скроню.

Коли Пятрас розповів, як Грігалонене ошпарила солдатів окропом, а Сташісова Марце засипала попелом очі, дядина вже не приховувала свого захоплення. Але коли почула, як жорстоко їх обох, а також Бальсісову Гянуте, побили, стара так розгнівалася, що стала накликати із неба кари й погрожувати пекельними муками Скродському й усім тим катам.

— О поганці прокляті! Як вас і свята земля тримає? Щоб вас ворони поклювали!.. Щоб вас грім святий у саме пекло поскидав! От пресвята Богородице!..

Дядька дуже стурбувала Даубарасова доля, бо він його добре знав з молодих літ. По всьому було видно, що ні дядько, ні дядина, ні Ельзе не стояли б осторонь, якби і в них щось таке трапилось.

— От бачиш, яке життя під панамі, — розмірковував дядько. — Правда, бідуємо й ми, казенні, через той чинш. Не жарти, стільки грошей із нас луплять! А ще хтозна чим закінчатся всякі люстрації. Як подумаєш, то, може й, добре, щоб було повстання. За один раз покінчити з отими п'явками.

Дядько уявив собі, що тут могло б статися за різних обставин, і спохватився:

— Але ти нічого про себе не розкажуєш. Часом не втік зі свого краю? — прикинув старий, згадавши свою молодість.

Пятрас і не думав ні дядькові, ні комусь іншому всю правду розказувати. Так його й ксьондз Мацкявічюс учив. Кому треба знати, що він утеклий арештований і що є наказ його спіймати й віддати панові або поліції? Отож він став розповідати так: життя у них тяжке, хліба нема, а тепер солдати зовсім спустошать. От і вирішив податися в цей край. А може, в дядька знайде собі притулок? Роботи він не боїться, бо здоровий і дужий.

Дядько згадав свою молодість і засумнівався, чи небіж усю правду сказав. Чи не скоїв якоїсь провини? Щоб не накликати біди... Поліції та жандармів тепер розвелосся, мов собак, більше, ніж треба.

— Он як... — процідив крізь зуби старий. — А я думав, ти так собі, погостювати... Ну що ж... побачимо. Побудеш, роботи у нас багато. Допоможеш Юргісові. Не доведеться наймита шукати.

— Раз так, то й добре! — схвалив Мацкявічюс, що тихо слухав Пятрасову розповідь і спостерігав за обома старими. — Не пожалієш, батьку. Пятрас тобі двох наймитів замінить. Я знаю, ти справедливий чоловік, його не скривдиш. До осени нашкрябаєш десять срібних — небожа виручити.

Старий не знав, чи ксьондз каже всерйоз, чи жартує. Десять срібних! За одне літо! Та обличчя в ксьондза серйозне.

— Тепер хліб дорожчає, батьку. І льону, мабуть, повезеш у Ригу добрячий віз. Кожен за свій товар: ти за продукти, а він за роботу, — навчав Мацкявічюс. — Ну, прийде осінь, побачимо. А тепер мені час далі торохтіти. Дякую за обід, бувайте здорові!

Він з усіма попрощався й вийшов надвір. Юргіс розвернув бричку. Ксьондз погладив гнідого — нічого, добре нагодували, — сів і поїхав своєю дорогою.

XVII

Пятрас випустив Мацкявічюса з двору й із жалем проводжав його очима, аж поки бричка щезла за поворотом. У дорозі вони ближче спізналися й здружилися. Звичайна селянська соромливість швидко розтанула, як тільки обидва сіли в бричку.

— Першу милю я буду за візника, а ти побудь паном, — жартував ксьондз. — Другу милю ти будеш візником, а я паном. Потім знов ти пан, а я візник. Не так нудно буде в дорозі... Ей, бабусю, ходіть із дороги, бо наїдемо! — гукнув жіночці, що поволі пливла собі дорогою, потім хльоснув багатом, смикнув віжки, коник пустився трюхцем.

Цілу дорогу Мацкявічюс був веселий і балакучий. Він розповідав юному Бальсісові про свою молодість, про

Вільнюс і Київ, схвильовано говорив про бідність людей і про причини бідунства, що йдуть від панської сваволі і несправедливості властей. Він так живо цікавився Пятрасовим життям і його проблемами, розпитував про батьків, рідню, особливо про дядька Стяпонаса, про якого вже немало чув. З Пятрасових відповідей Мацкявічюс робив свої висновки, оцінював їх, одні схвалював, інші засуджував.

Йому дуже подобалось, що Пятрас любить читати книжки. Ксьондз дивувався чималим знанням цього молодого селянина, його умінням мислити й справедливо оцінювати різні життєві спостереження.

— О хлопче! — вигукнув ксьондз. — Як жаль, що не пробився ти в науку! Ти б відкривав очі людям Литви. Вони швидше б зрозуміли, звідки біди беруться і як їх позбутися.

Ще Мацкявічюс згадав, як Кядулісова Катре, та синьоока цікава дівчина, спрагло слухала його слова, і спитав Бальсіса:

— Пятрасе, тобі дуже подобається Кядуліте?

— Подобається, ксьондзе...

— Ти її дуже кохаєш?

— Кохаю... дуже... — соромливо признався Пятрас і несміло глянув на ксьондза. І зустрів відвертий погляд Мацкявічюса, чисту, схвальну усмішку.

Приємно, добре, легко зробилося в Пятраса на душі, і він, уже не соромлячись, став говорити про Катріте, про їхнє кохання й про те, як їм тяжко через жадливість Кядуліса й потворність Скродського.

Мацкявічюс слухав уважно, то схвалював, то підбадьорював, а потім сам говорив, утішав, піддавав Пятрасові духу. Все буде добре. Пятрас влаштується як не в дядька, то десь інде. Місця й роботи в Жемайтії доволі. А потім нехай одружується з Катре. Обоє молоді, дужі. Бідності не треба боятися. Мацкявічюс допоможе їм, чим зможе. Їх і Бог благословить. Добрі люди кажуть: Бог дав зуби, Бог дасть і хліба.

Захопився Пятрас тими ксьондзовими простими словами, що линули з глибини душі. Щезли сумніви, в серці наростала рішучість. Він згадав і почуте від батька прислів'я: не той сильний, хто б'є, а той, хто витримає. Пятрас Бальсіс витримає!

Після цієї поїздки з Мацкявічюсом він відчув у собі багато нового. Мацкявічюсові думки, зауваження, оцінки впали в спраглу до знань і вразливу Пятрасову душу дорідним зерном, що тут же почало проростати й розвиватися новими сходами. Але йому потрібне світло, тепло й підживлення. Та ледве поїхав той незвичайний ксьондз, як молодий Бальсіс нараз відчув себе, мов у холодній порожнечі. Він такий чужий і самотній у цього далекого багатого дядька!

Пятрас зачинає ворота й несміливо повертається в двір, де дядько, узявши сокиру, збирається тесати на дровітні кілки.

— От і провели незвичайного гостя, — промовив старий Бальсіс до небожа. — А скажи, як ти до нього пристав?

— Почув, що збирається в Тітувенай, то й попросився, щоб підвіз.

Дядько докірливо поглядає на небожа:

— Мав сміливість ксьондза просити, щоб підвіз?

— Чого ж, дядьку? — здивувався Пятрас. — Ксьондз Мацкявічюс добре мене знає. А в дорозі й зовсім здружились.

— А-а... — промимрив дядько. — Не спесивий, виходить, ксьондз.

— Анітрохи не спесивий. Він усе більше з простими людьми. Панів не любить.

— Тільки ж, кажуть, і про костьол він мало дбає. Усе його немає дома й нема, — в'їдливо зауважив дядько.

— Ох, скільки там того діла в нас у Пабарже... І Сурвілішкіс поруч.

— Але ж і єпископ, я чув, на нього недобрий зуб має. Того й парафії кращої не дає, — невгавав старий.

— Може бути, — погодився Пятрас. — Мацкявічюс каже, що не хоче кращої.

Дядько все ще не заспокоювався:

— У нього небагата рідня. Якби мав кращу парафію, міг би рідні допомогти.

— А у вас, дядьку, скільки землі? — спитав Пятрас, бажаючи якимось змінити розмову.

— З лугами й корчмовою буде близько півтора волака, — задоволено похвалився Бальсіс. — Землі немало, тому й ро-

боти багато. Тримаємо пару волів, п'ятеро коней, шість корів, не рахуючи вже дрібної худоби й птиці.

— Багато коней, — дивувався Пятрас.

Дядько став натоптувати люльку, передбачаючи, що розмова з небожем може затягтися.

— Воли тільки за звичкою тримаємо, — пояснив, випускаючи перший дим, — і то лиш продавати на м'ясо. Працюємо кіньми. Інакша робота.

— І землі тут інакші.

— Земля непогана. Жито добре родить, а місцями й пшениці мірку-другу посіємо. Росте. Тільки отой чинш заїдає.

Пятрас захоплено оглянув подвір'я, будівлі, сад і мовив:

— Але й садиба ж, дядьку, у вас гарна.

Дядькові дуже сподобалась небожева похвала, та він прикинувся байдужим:

— Нічого, жити можна, — поцідив крізь чубочок люльки і, мабуть, хотів ще більше здивувати небожа своїм добром, бо запропонував:

— То ходімо, покажу, де що є.

У клуні Пятрас щиро здивувався, коли побачив немалий запас сіна й ще більше вівсяної соломи. Добре, видно, годує дядько худібку. Та й за іншими будівлями можна судити про достаток цього господарства.

Але найбільше вразила Пятраса дядькова комора. Тут було набехкано стільки добра, що й роздивитися важко: в засіках усякого зерна — жита, ячменю, вівса, гороху, пшениці, діжка борошна, на стінах висить багато всякої вдягачки. Дві великі скрині, без сумніву, так само не порожні — у них, мабуть, складено полотно й придане Ельзіте. На полиці під стелею — клубки вовни. В кутку на гаках висить кінська збруя, сідло, вуздечки, обротьки, віжки. Інший куток закладений звоями тіпаного льону.

— То ви не можете впоратись, дядьку, своєю родиною? — запитав Пятрас.

Дядько незадоволено махнув рукою:

— Де там упоратися родиною! Скільки ж нас? Ми з матір'ю старіємо, тільки за домом і дивимось. Савуте віддали заміж, не цього так наступного року й Ельзіте видамо.

Міколаса в науку надумали пустити. Пранукас ще тільки в пастушки годиться. Зостається один Юргіс — міцний робітник. Хотів би женитись і господарство перейняти, але ще стримуємо, поки Міколас на ноги стане. І ми з матір'ю ще не дуже хотіли б невістки. І час тепер такий неспокійний. Нехай, кажемо, трохи заспокоїться і з тими землями проясниться. Того й треба чужих брати. Дівчину наймаємо на цілий рік, а хлопця в гарячу пору. Може, й добре, що ти тут нагодився. Важко тепер з наймитами.

Показав Бальсіс будівлі свої та господарське знаряддя, а тоді й каже:

— А наймитом чи лісником у маєток не хотів би, як збираєшся женитись? Життя там, кажуть, нічого.

— Не хотів би, дядьку, — опирався Пятрас. — Маєток це все-таки маєток. Немає охоти служити панам, і край! Хотів би вже з простими людьми бути. Тут хоч і на заможнішого працювати, однак не так важко, як на чужого. Ой, уже краще мені в свого наймитувати, ніж у якогось генерала чи графа панувати.

— Добре кажеш. Ми, сільські люди, як рідня, мов одна сім'я. Разом працюємо, разом з одної миски сьорбаємо. А пани наших людей ненавидять, десятою дорогою обминають. Хіба що біда прикрутить. Грошей треба, чи що... І то не сам звернеться, а комісара чи якогось чиновника пришле. А коли дурний будеш, повіриш і ткнеш якусь тисячу, то тільки й матимеш. Поріддя спесивців та шахраїв!

Із тих слів Пятрас здогадався, що, мабуть, і сам дядько ткнув якусь тисячу котромось панові та справити не посмів.

Після обіду Юргіс знов мав іти в поле.

— Сіяти закінчу, — сказав, одягаючись, — але хто заволочить? Невже так залишати?

Скородити поволився Пятрас. Йому було цікаво познайомитися з полями і сівбою в цьому краї. Скородити треба буде парою коней у дві борони, отож обидва верхи поскакали в поле. Борони знайшли на обніжку. Пятрас пильно їх обдивився. Були вони міцні, з гострими залізними зубцями, яких у Шіленай ніхто не мав. Вони розтинали землю прямо, рівно, не вивертались і не стрибали на грудках, як їхні дерев'яні, позв'язувані ликом і путами.

Почепивши на себе козубок, Юргіс ішов полем, правичею набирав ячменю й розміреним помахом розсипав по ріллі. Гарний був день для сівби — тихий, спокійний. Рівним півколом розсівалося зерно з умілої руки сівача. А він крок за кроком ступав далі до краю ріллі. Слідом ішла Ельзіте й пучками соломи значила те місце, до якого падало сіяне зерно, — маркірувала. Коли Юргіс дійшов до лужка, він повернувся назад і зайняв нові гони, сів, не поспішаючи, рівними звичними помахами руки. Поволі похмуре Юргісове обличчя ясніло. Він працював простоволосий, у самій сорочці. Сонце не пекло, тільки приємно гріло його плечі й голову, піт ще не промочив сорочки, лише живлюще тепло розтікалося по сутлобах, мов соки весняної землі, що наливають листя і квіти й піднімають із землі ярі сходи.

От Юргіс спорожнив козубець і пішов у той край, де волочив Пятрас і де стояли із самого ранку мішки зерна, набрати ще. Він уважно глянув на заволочене. Нічого, Пятрас працює добре. Хоч така то й робота! І пастушка впорасться. Але там вони, в тих Шіленай, ні плуга, ні справжньої борони не бачили!

Спільна робота на цій ріллі, відчуття весняного сонячного тепла, наслухання співу того самого жайворонка, запах того самого весняного повітря зближували двоюрідних братів дужче, ніж родинна кров. Юргіс підійшов до Пятраса, став і заговорив:

— То як наші борони? Добре скородять?

— Ще б не скородили! Такі зубці! — похвалив Пятрас. — Але я більше хотів би плугом спробувати. Я казав батькові, щоб справив і собі. Але поки панові орем, не варто.

— Спробуєш, — погодився Юргіс. — То як, зостанешся в нас?

— Як дядько дозволить, зостанусь.

— Чого б не дозволити! Робітник нам потрібний. Уже шукаємо наймита. Зупини, погомонимо.

Пятрас зупинив коней, і обидва брати посідали на борони.

— Як зостанешся, — мовив Юргіс, — нелегко тобі в нас буде.

— А де легко? І дома нелегко мені. Тут не буде важче.

— Побачимо... Крутий чоловік мій батько.

— Мабуть, не крутіший за пана, — опинається Пятрас.

Обидва хвилинку помовчали, і Юргіс знов обізвався:

— Ось ти кажеш, що працювати на свого, хоч і багатого, не так важко, як на чужого...А я тобі скажу навпаки. Свій батіг, брате, дошкульніший за чужий. І своє ярмо важче тягти, як чуже. Проти чужого ти можеш і сяк і так, а проти свого й не писнеш. Усе виссуть, останні соки видушать...

Пятрас здивовано слухав Юргісові слова й не знав, як на них відповідати. Але Юргіс не чекав відповіді, йому хотілося вилити гіркоту, що назбиралася в серці. Він говорив далі:

— Ось хоч би й я. Третій десяток збігає, а наймитую в батька, і тільки. Сестрам наділи, придане, братові наука — все з моїх рук. Люди кажуть: дай Боже одному родитись, та не одному трудитись. А в мене навпаки — народився не один, а роблю один. І ще хтозна-чим усе кінчиться.

— А чим може закінчиться? — перебив Пятрас. — Женись, бери в свої руки господарство, доглядай батьків і жи-ви. Що тобі ще треба?

Але Юргіс думав інакше.

— Женись... Легко сказати — женись! А кого взяти?

— Ну, тобі, брате, дівчат вистачить! І гарних, і з наділом. На таке господарство всяка зохотиться.

— А ти сам багатий наділ одержиш?

— Я — це інша річ. Ми, панщани, того й не прагнемо. У нас і дівчат таких немає з наділами. Де той наділ візьметься, як усе маєток з'їдає? Якби хоч якась придане.

— Отож, бачиш, — правив Юргіс. — Як тільки проб'єшся до багатства, то зараз же на тебе й накладуть пута. Бери не ту, що хочеш, а ту, що з більшим наділом. Так і мені.

Тепер Пятрас із співчуттям подивився на брата.

— Розумію. Вибрав дівчину, а батьки проти, бо небагата.

— Авжеж. Скажу тобі, я хочу Морту брати.

— Хто та Морта?

— Ти ж бачив її за обідом. Наша робітниця, наймичка.

Пятрас подивувався, але того не показав.

— Нічого. На вигляд — гарна дівчина.

— Дуже гарна, — зрадів Юргіс і став її хвалити. — Уже третій рік, як у нас вона служить. Приглянулись ми, звикли-ся, сподобались одне одному. То й кажу батькам: час мені

схаменутись, третій десяток збігає... Морта — гарна дівчина, призвичаїлась і господарські потреби знає. Грошей, кажу, хоч і треба, але попрацюємо — заробимо. Візьму, кажу, Морту, а ніякої іншої мені не сватайте. То як скочать обое. І слухати не хочуть. Вони набачили тут таку Каспарайте з тисячею карбованців і великим приданим. А я на неї й глянути не могу. Вперлися батьки, вперся і я. Морту вигнати хотіли. Але я пригрозив. Коли так, робіть самі. Нічого мені не треба. Піду до маєтку в найми. Тоді й Морта вже їм підходить.

Вибалакався Юргіс, полегшало на душі, і пішов сіяти, а Пятрас боронував далі. І йому ніби полегшало. Юргіс його попередив, що в дядька буде важко, тепер Пятрас відчув, що дядьків гніт давитиме не одного його, будуть у нього й спільники — Юргіс із Мортою, а може, й Ельзіте з Міколасом, як той сюди колись заявиться.

Увечері, кінчивши роботу, обидва їхали верхи додому. Сонце сідало за пагорб — велике, червоне. Вітерець ані дихне. По той бік дороги у тінях простяглися незнайомі поля. Лівобіч над дорогою росло кілька лип, попереду височіли дерева села Лідішкес. Усе тут було чуже, немиле. Дорогою, погукуючи й похльоскуючи батоном, пастушки гнали в село великий гурт худоби. Коли вона пройшла, в повітрі зависла сіра хмара пилу. Пранукас зайняв корів, пастушка гнала свиней. Дядько порався на подвір'ї й дивився, щоб на ніч усе було в спрять, скрізь зачинено.

Після вечері дядина з Ельзе занепокоїлися, куди покласти гостя. На кухні спить Морта й пастушка, у світлиці — Ельзе, за стіною — батько, в коморі — Юргіс із Пранукасом. Більше й ліжка у них немає, а на лаві гостеві не личить. Пятрас поволився ночувати в клуні на сіні. Тепер уже не холодно, і він так звик.

Ельзе дала йому подушку й ковдру, і Пятрас пішов у клуню, виліз на сіно, але цього разу довго не спав, бо й не хотів спати. Було так багато чого згадати, про що подумати. Стільки нових вражень і думок! З-поміж усього того зринув образ Мацкявічюса. В сірій запиленій палерині, зсуваючи капелюх, то на потилицю, то на чоло, з променистими очима, ксьондз усе щось говорив — жваво, цікаво, переконливо.

Деякі слова Мацкявічюса так глибоко запали в Пятрасову пам'ять, що й тепер звучать у його вухах:

— ...Люблю Литву і їй віддам усі сили!
— ...Я, мов покути, чекаю волі для свого народу.
— ...Причина бід — царська влада. Прийде час, коли люди всі повстануть і вирвуться з її пазурів!
— ...Хто чесний — того кривдять, негідникові — по честі.

— ...Пани — це різки на людей. Дай Боже прийде час, коли ми потрощимо ті різки!

— ...Пятрасе, будь міцний, твердий, а де треба, то й немилосердний. Тебе пан і жандарм не пощадили. Коли настає той день, і ти їх не щади!

І багато таких слів зринуло в Пятрасовій пам'яті. Іноді випливають і знову тонуть образи дядька Стяпонаса, Акялайгіса, Скродського з Юркевичем, щоразу чіткіше набігає спогад про Катре. Але тепер Пятрас не хвилюється й не сумує. На цьому чужому закутку, в цій великій, холодній клуні йому приємно про неї думати. Він не відчуває себе самотнім. Він знає, що й Катріте його згадує, журиться за ним. Унезабарі, після всіх поневірянь і тривоги, вони діждуться світлих, сонячних днів.

Розмріявшись про Катре й прийдешне життя, Пятрас непомітно заснув.

XVIII

Наступного ранку, після кривавої оргії Скворцова, у Шіленай, усі селяни багінайського маєтку ще до сходу сонця збиралися йти в поле на панщину, як і наказав їм війт. Із усіх чотирьох сіл тяглися орачі з волами. Слідом за ними на возах, у складчину, везли продукти, сошники й усе, що треба було, бо орати їм далеко, аж по той бік маєтку, і повернутися вони зможуть лише через кілька днів.

Грізні й похмурі, запрягли шіленайські орачі своїх волів. Кріпацька робота ніколи не приносила радощів, а що вже й казати тепер, після того страшного дня! Вийшли на панщину переважно старі, батьки. Молоді, збиті до крові, залишилися дома, ворочалися на лавах, гоїли посмуговані спини — змочували їх горілкою, накривали мокрими полотнинками з нагідковим листям, щоб витягало жар.

Серед орачів цього разу не було славних хлопців села — Пятраса й Вінцаса Бальсісів, Норейки, Казіса Янкаускаса, чії витівки й жарти урізноманітнювали важкий робочий день і звеселяли навіть найпонуріших.

Ранок був туманний, небо похмуре. Низькі хмари шпували дрібним дощем. Орачі поскидали хто личаки, хто постолі, орали босі, місячи заново свіжу борозну, незважаючи на дощ, тільки іноді втирали рукавом мокре обличчя. Орали мовчки, не хльоскали, потішаючись, батогами, не свистіли, не погейкували, тільки налягали на чепіги, тяжко сунучи за волами, наче самі на своїй шиї відчували тягар отого ярма.

Близько сніданку випогодилось. На небі то там, то там крізь шмаття летючого туману ясніли сині вікнини, біляста сонячна тарілка пірнала в рідку хмарну запону. Де-не-де пробивалося проміння жовтими смугами й повзло сірими просторами полів. Веселіше защебетали жайворонки, на лугах живіше вітають орачів чайки, а в лісі дзвінко відлунює кування зозулі.

Але орачі не звертали уваги на ігри звеселілої природи. Стискаючи чепіги, вони понуро ступали за волами і байдужним поглядом міряли далекі гони, розверталися, заганяли сошник у нову борозну й знов сунули в другий край.

Уже зорали чималий шмат ниви й сонце показувало сніданську пору, коли над полем показалися верхи управитель і вїйт — пересвідчитись, чи всі приступили до роботи. Працюють усі. Але управителеві здалося, що робота йде дуже поволі.

— Оце стільки всього зорали, ледарі прокляті! — кричав, розмахуючи гарапником. — Коли ж ви закінчите? Ячмінь уже пора сіяти, а в нас ще й овес не посіяно, бо поле не зоране! Бунт вам тільки зчиняти! Пана не слухатись! Ворушіся живіше, стара потворо! — загорланів, гарцюючи коло Бальсіса.

До нього управитель чіплявся найбільше, мабуть, мстив за Пятраса. Бальсіс орав, не зважаючи на зіпання Пшемицького, але серце діймали великий жаль і гіркота. Він усе життя працював старанно, терпляче тягнув кріпацьке ярмо. Він зразково виконував усі повинності. Його будівлі й худоба поруч із Даубарасовими були найкращі в усьому селі. І що він за те заслужив? Приниження, ненависть і панську помсту, яка загрожувала всій родині.

Але в глибині душі старий Бальсіс відчував свою перевагу. Він пишається братом Свяпонасом і сином Пятрасом, хоч і не завжди розуміє їхні бунтарські речі і не завжди з ними згоден. І Вінчас, і Мікутіс — гарні діти. А дружина й доньки — які ткалі! На кілька миль таких не знайти. Приємно Бальсісові це усвідомлювати.

Сімейна злагода полегшує йому тягти кріпацьке ярмо. Життя його не зломило. Він залишився прямий, хоч і трохи зсутулився в плечах. Він ішов, не похнюплюючи голову, і відверто дивився людям у вічі. Він нікому не кланявся і не кидався цілувати панам руку. Раніше це сходило, а тепер управитель не міг стримати злоби, дивлячись на цього старого, сивоголового, одягненого в чисту сорочку й підперезаного юостою орача, що спокійно ступав за сохою, за волами.

— Ворушися живіше, стара потворо, і всі ви, ледарі, нероби! — кричав натужно пан Пшемицький.

Ніхто не обізвася на крик управителя, орали, як завжди, бо кожен знав, що волів швидше не поженеш. Накричавшись і нагарцювавшись на місці, обидва придворники поїхали далі, а шіленайські господарі борозна за борозною краями поміщицьку землю, що широко простяглася аж до лісу.

Обідати надумали під лісом, де було більше трави, щоб попаслися воли, а під деревами стояли підводи з харчами. Кожен брав, що привіз, сідав у холодку й мовчки жував грубий, чорний висівчаний хліб і сьорбав буряковий або щавельний борщ.

Травневе полудневе сонце щедро лило з неба тепло й світло на чорнувату ріллю й пробуджену в луках молоду траву. Ще було не жарко, але нагріте повітря понад землею вже струмувало вгору прозорими хвильками, і вершини далеких пагорбів мерехтіли й тремтіли в золотому сонячному світлі. Гедзі й оводи ще не показувались, але мухи вже снували над воловими спинами, липли до намуляного ярмом місця. Тому й худоба терлася біля кущів ліщини, шукала густішого холодку.

Коли воли закінчили ремігати, орачі підвелися з моріжка, позіхали й потягувались, струшували з себе дрімоту, а потім погнали волів до сохи продовжувати розпочату роботу. Орачі поспішили вчасно, бо над полем знов показався управитель, він знов проклинав, що мало зорали, погрожував різками й нахвалявся збільшити кількість панщинних днів.

— Ти нас не дуже кляни, — не витерпів і процідив крізь зуби Бальсіс, бо саме навколо нього найбільше вертівся, мов той яструб, пан Пшемицький. — Не дуже кляни й не лякай. Уже нам нічого більше боятися. Як ще раз покинемо сохи, то ти хоч цілий полк солдатів прижени, не запряжеш нас панську землю орати.

— Що?! — не вірячи своїм вухам, зіпонував управитель. — Знову заворушення? Не тільки сини, а й батьки підбурюють проти пана? Я звелю тебе відшмагати, щоб живого місця не зосталось, хама! Дадуть так, що полізеш рачки!

Бальсіс випустив соху, випростався на повен зріст і, відверто дивлячись на Пшемицького, твердим голосом сказав:

— Уже не залякаєш мене нічим, пане управителю! Не кричи й не погрожай. Небагато мені зосталось. Нестрашні мені твої різки.

Якایتіс і Галініс, що орали недалеко від Бальсіса, обидва міцні чоловіки, почули ті управителеві погрози, вони покинули волів і подалися на крик. Пшемицький те помітив, зараз хльоснув свого жеребця, щось ще пробурмотів, але останніх його слів орачі вже не розібрали. Таки здогадався пан Пшемицький, що в цей неспокійний час буде безпечніше й корисніше не дратувати хлопів.

Як заходило сонце, шіленайські чоловіки завершували роботу на цей день. Волів одні прив'язували до воза, інші біля дерева їм давали мішанку, бо тільки на світанку дозволять попастися на траві.

Коли смеркло, похолодало. Із лугу піднімався туман. Унезабарі весь простір між лісом і ріллею забілів, як озеро, — тихий і таємничий. Жоден звук не порушував принишкої тиші сутінків. Пташки, денні щибетуки, вже спали, тільки якісь нічні хижачки беззвучно, мов привиди, бовваніли під лісом. Зненацька на якомусь дереві чи кущі пролунав несамовитий пронизливий зойк. Бальсіс здригнувся й забобонно перехрестився. Мабуть, сова роздерла дрозда або синичку. Та зрештою чи й тямить людина, що означають ті моторошні несподівані нічні звуки.

Попоравши волів, чоловіки розіклали вогнище на галявині між кущами. Шипіло й потріскувало сухе ялинове, сонове й вільшинове хмереччя, і червоні язики високо здіймалися в нічну темінь. Орачі тягли з підвід свої вузлики

й торбинки, декотрі насипали в горщики борщ або крупник і ставили на жар підігріти. Коли повечеряли, шукали зручнішого місця для ночівлі — хто під кушем, хто під возом, хто ближче до багаття, стелили кожух чи сірячигу й спали важким натрудженим сном.

Невесело пройшов цей день і в селі Шіленай. Після того, як орачі рушили на панщину, дома залишилися жінки та побиті. Жінки клопоталися городами, бо вже пріспіла добра пора сіяти мак, буряки, біб, ріпу й редьку, садовити цибулю. Але в кожному дворі никали солдати, і боязко було залишати хату саму. У Бальсіса, Даубараса, Норейки, Янкаускаса й інших, хто мав цілий волок, стояли по два драгуни з кіньми, у тих, хто мав півволока, — по одному драгунові з конем.

Уже з першого дня почалися сварки та лайки з солдатами. Треба годувати людей і коней, а харчів і кормів не було. Два драгуни, що поселилися в Бальсіса, поставили коней у клуні, а собі обрали світлицю. Збитим до крові Гяне й Онуте довелося перебиратися в комору. Вінчас лікувався в кухні на лаві. Там, у кухні, ночували також Бальсене та Мікутіс. Батькові, як повернеться з панщини, доведеться тулитися на току чи в сушарні. Звідти легше стежити, щоб солдати своїм куривом не запалили чого-небудь.

Уже першого ранку зчинилася суперечка через їжу. Бальсене подала, як і всім домашнім, перловий суп із горохом, заправлений олією. То домашні їли, смакуючи, а солдати вимагали заправити салом або молоком. Ні сала, ні молока у Бальсене не було. Порозумітися ж не виходило, бо жодна з жінок не вміла з солдатами розмовляти.

Близько обіду жінки почули в дворі незвичайний шум і кудкудання наполоханих курей. Коли мати вибігла надвір, то побачила, що солдати з оголеними шаблями ганяються під клунею за курми. Отой кривощокий махнув шаблею, і голова рябенької покотилася в траву. Рябенька ще билася крильми й дригала ногами, а кривощокий схопив її й поніс до дровітні, де другий уже розводив вогонь.

Бальсене те як побачила, мало не вмерла од гніву й жалю. Розмахуючи руками, вона накинулася на драгунів:

— Безсоромники ви, дармоїди бездушні! Найкращу мою курочку! Вона й досі неслася! Щодня по яечку! Такі збитки!

— Нічого, нічого, матушка! — кривлявся кривощокий.
— Поїсти ж треба? Га?.. Пожаліла ти масла, сала, солонини,
— от ми й самі знайшли, що поїсти. З голоду не здохнемо...

— Щоб ви подавилися, негідники! Щоб вам та курочка
боком вилізла! Шаблями зарубали, головорізи! — аж
тремтіла з досади й сварила їх старенька.

А ті обидва вже розводили вогонь, щипали й смалили кур-
ку. Потім принесли казанець, почепили на дрючок над огнем,
вкинули туди свою здобич і, кривляючись, стали варити обід.

У Якайтіса драгуни закололи свиню, у Грігалюнаса качці
звернули голову, у Вашкяліса забрали все молоко, у Бразіса
знайшли приховане сало, у Сташіса стали чіплятися до доч-
ки, у Вашкяліса до молодої жінки. Багато мороки було й з
кіньми. Вони запаскудили токи й клуні, для них забирали
останній оберемок сіна, грабили насінневий овес. Уже з
першого дня майже в кожному дворі виникали незадоволен-
ня, обурення й гнів через завдані збитки і кривди.

Але не менше розчарування поїняло й солдатів. Облази-
ли вони кожен двір і побачили, що в цих голодранців їм
більше як кілька днів утриматись неможливо. Невже щодня
рубатимеш курей і колотимеш свиней! А на що перетво-
ряться коні, як так годувати? Гнітив солдатів і пекучий тягар
селянської ненависти. У найбільшій тупиці серце заніє, ко-
ли бачить навколо докірливі насуплені обличчя, зневажливі
погляди, коли бачить, як жінки й дівчата здалеку обмина-
ють, і чує, як відверто проклинають баби.

Та й не всі драгуни були тупі. До того ж більшість із них
— діти кріпаків. Розчарування царським маніфестом, се-
лянські заворушення проти поміщиків і влади розтривожи-
ли й у них не одне серце. Слова Мацкявічюса, мовлені двом
драгунам у Даубарасовій хижі, теж не в порожнечу впали.
Обидва драгуни вийшли з тієї хижі, глибоко задумавшись.

Коли того дня командир ескадрону з вїтом розподіляли
драгунів на постій, ці двоє попросилися, щоб їх залишили у
Даубараса. Наступного ранку, як орачі рушили на роботу,
вони удвох поблукали спорожнілим селом, повернулись на
своє подвір'я, посідали на колодках і гомоніли собі.

— Знаєш, Даниле, — мовив один, — той ксьондз, що з
нами розмовляв учора, не такий, як інші священики.

— Правда. Він ось і нашу Україну знає, в Києві учився. Ех, Тарасе, коли ми з тобою вже своїх побачимо?

Тарас сумно похитав головою:

— Нескоро, брате. Може, років через двадцять. І що там знайдемо, як повернемось?

— Собаче життя! — сплюнув Данило. — Хто ми? Нагайка в руках властей. Бач, гострий язик у того ксьондза.

— Нас заставляють шмагати голодних і голих мужиків, які не слухаються панів, хай нам чорт! — Підтримуючи Данила, вилаявся Тарас.

Важко щось обдумуючи, обидва якийсь час сиділи мовчки.

— А якби справді всі мужики повстали — га, Даниле? Власть би не витримала, як ти гадаєш?

— Прикуси язика! — умить збагнувши увесь жах тих слів, стримав його Данило. — Ти знаєш, що нам за те може бути? В ескадроні доволі всяких людей. Дехто тільки й чекає, як би тебе нишком вкусити, мов собака. Стережись.

Обидва знали, що особливо треба стерегтися катів-добровольців, які при нагоді самі захочуються шмагати селян-кріпаків. Знайшлися добровольці й тут, коли треба було покарати особливих злочинців, яких засудив сам пан Скродський. Із десяти драгунів, що гнали арештованих до маєтку, четверо зголосилися допомагати Рубікісові під клунею, де лежали жолоби та оберемки свіжих різок.

Тут Данило розповів Тарасові, що чув на власні вуха. Коли ті четверо повернулися після езекуції в Шіленай, то хвалилися, з усіма подробицями змальовуючи своїм друзям, як вони шмагали «бунтовщиків», як ті кричали й зивалися від болю і як це приємно карати відступників від законів царської влади.

— А коли самі палиць скуштуємо чи самим писок розквасять, дуже солодко? Негідники! — процідив крізь зуби розгніваний Тарас. — Ну що ж, треба бути обережним. Жаль мені оцих людей сільських. Швидше б нам вибратися звідси. Їм загрожує голод, і в нас життя собаче.

Через два дні драгуни, хоч ніхто їх не підбурював, стали ремствувати: так жити не можна, і коли так далі триватиме, то почнуть хворіти й падати коні. На пасовище їх не зженеш, а корми вже зовсім кінчаються.

Не зволікаючи, командир ескадрону поїхав у Кедайняй доповісти про становище в Шіленай.

Наступного дня він привіз радісну звістку. Оскільки селяни багінайського маєтку послухалися наказу властей і па-на й усі вийшли на роботу, то тримання у селі солдат, як за-собу екзекуції, відмінити. Того самого дня командир ескад-рону оголосив це драгунам, щоб готувалися в дорогу.

Тарас і Данило поскладали речі, розчесали й осідлали ко-ней, потім прийшли в хижку попрощатися. Старий Дауба-рас лежав у ліжку, важко дихаючи, дочка Пятре щось шила біля вікна. Хворий щодня слабшав, і його вже не можна бу-ло залишати самого. Малий Ігнюкас грався в матері біля ніг.

— Ну, господине, — звернувся до Мікновене просвітлений Тарас, — ми прийшли попрощатися. Не поминайте нас лихим словом. Така вже служба. Нічого не поробиш. Як ще доведеть-ся зустрітись, не бійтесь. Ми з Данилом вас не скривдимо.

Підійшли до батька, але той лежав зажмурений і, здавало-ся, не чув, що в хижі діялось. Солдати сумно похитали голо-вами — зі старим, мабуть, погані справи. Потиснули руку мо-лодій господині, погладили Ігнюкаса, вийшли надвір, сіли на коней і поїхали. На вулиці сурма скликала шикуватись.

Мовби якийсь камінь скотився з грудей шіленайців, коли виїхали драгуни. Жінки мерщій узялися підмітати, приби-рати, наводити лад. Навіть хворі повідмочували полотнин-ки, що попроставали до поперека, і вийшли на сонечко до-гоювати свої рани.

XIX

Пан Скродський отримав від доньки листа, що вона приїжджає двадцять сьомого травня. Сьогодні вісімнадцяте, отже, через десяток днів. Часу лишилося небагато, треба підготуватися гідно зустріти гостю, справжню господиню дому. Весна вже збігає, наступає літо, а багінайські хорони такі запущені й брудні, мов покинутий ведмежий барліг. Все-редині скрізь пилюка й павутиння, паркет не натерто, підло-гу не помито, передпокої занехаяні, вікна замурзані. Надворі ще гідкіша картина. Парадна під'їзна дорога забагнючена,

клумби не обкопані й не посаджені, стежки не посипані, живопліт не підстрижений, скрізь запустіння, безлад, бруд.

Нікому про те подбати. Через неслухняність хлопів запізналися з весняними роботами. Пшемицький з війтом і прикажчиком невідступно ходять по п'ятах, підганяють панщан, Мотеюс і Агота зовсім заледачились, а всі решта, від куховарки й кухонних дівчат до пастушків і пастушок, розпустились, упираються і, крім безпосередньої своєї роботи, ні до чого не хочуть пальцем торкнутися.

Особливо зухвало поводить ся візник Пранцішкус. Він подає поганий приклад іншим, а при нагоді ще й підбиває не слухатися не тільки управителя, але й його самого, пана Скродського! Одшмагати б і викинути як собаку, але всі його побоюються. Рубікіс і той обминає візника здалеку — така ненависть і зневага до ката аж прискає з усього візничового вигляду. Так, Пранцішкус добрий візник: любить коней, справно їх доглядає, в порядку тримає весь візничий інвентар, чудово знає дороги, не краде й не обманює. Тепер другого такого не знайдеш. Тільки ось та його зухвалість, підтримка мужиків і дружба з підозрілими людьми! В цьому причина всіх лих. Треба подумати, як тому покласти край. Так чи так, поки що в підготовчих роботах від Пранцішкуса допомоги не діждешся.

Довго зволикав пан Скродський, а тепер ось отримав від доньки листа й вирішив найближчими днями палац і все навколо нього прибрати й опорядити так, щоб Ядзя, прибувши в рідне гніздо, побачила й відчула його красу й затишність. Того самого вечора він покликав управителя й наказав облишити всі інші роботи, пригнати якусь копу або й цілу сотню чоловіків, дівчат і жінок і самому наглядати за прибиранням хоромів, саду й парку. Крім того, необхідно посипати жорствою яворову алею та побілити придорожні камені. Після цього розпорядження пан Скродський багатозначно посміхнувся й підкреслено додав:

— Без сумніву, пане Пшемицький, ви не забули — я вже кілька разів нагадував, що моїй доньці потрібна гарна покоївка, і ми вже вибрали підходящу кандидатуру. А ви все балакаєте, що зарано ту дівку ангажувати. Отож тепер уже не рано. Будь ласка, потурбуйтесь, щоб та дівчина — Катре Кядуліте, чи не так? — прийшла з іншими жінками на роботу в палац. Для неї

це буде перше знайомство з атмосферою маєтку. Вона побажить, що не такий чорт страшний, як його малюють. Використайте всі засоби, пане Пшемицький. Я вас зобов'язую, — уже застережливо й майже погрозливо закінчив поміщик.

Наступного дня війт багінайського маєтку об'їжджав верхи двори й виголошував панський наказ, що уранці двадцять чоловіків з кіньми й возами і шістдесят жінок із граблями, вилами й лопатами до сходу сонця мають з'явитися до маєтку. Наказ був іменний, тому війт лазив по дворах і хатинах і оголошував, кому раненько бути в маєтку. Із Шіленай треба було іти Казісові Янкаускасу, Норейці, Бальсісовій Гяне, молодій Норейкене, обом Кядулісовим донькам, Сташісовій Марце — всього шести чоловікам і чотирнадцяти жінкам.

Загадавши Кядулісовим донькам на роботу, війт звелів батькові, ще сьогодні іти в маєток і явитися до пана Пшемицького. З неспокійним серцем, начебто передчуваючи щось погане, ішов старий до управителя. Але Пшемицький зустрів його досить привітно, повів до свого флігеля, посадив на лавку й почав говорити:

— Я тебе, Кядулісе, покликав, бо потрібна твоя дочка Катре. Найперше, дивись, щоб завтра обидві твої доньки вийшли на роботу сюди, в маєток. Якщо Катре не вийде, на твою й на її голову впаде велика покара. Пан Скродський, сам знаєш, неслухняних не любить.

— Прийдуть обидві, пане, — запевнив Кядуліс.

— Невзабарі приїжджає панова дочка, — вів далі управитель. — Їй потрібна покоївка. Я вже тобі казав і зараз кажу: пан Скродський хоче, щоб твоя дочка прислужувала панночці. Через тиждень вона має перейти в маєток. Пам'ятай усе, що я тобі казав.

Кядуліс пам'ятає. Він знає, йому було б дуже корисно, аби дочка служила в маєтку. І тоді він погоджувався, й тепер не проти. Але знає — дочка уперта. Правда, Пятраса Бальсіса вже якийсь час немає, і нікому не відомо, де він подівся. Тому й дочку легше буде вкоськати.

Але ж ксьондз Мацкявічюс! Як цей втрутиться і знов пригрозить поховати не на святому місці, хай робить пан, що хоче, він послухається ксьондза. Велика клопотаність зборознила Кядулісове чоло глибокими зморшками.

— То як, Кядулісе? Що думаєш? Я бачу, в це діло ще хтось вплутався й тебе залякав. Скажи, хто? — уже наполягав Пшемицький.

— Дарма, пане, — пробував викрутитись Кядуліс. — Я й погодився б. Нехай би йшла панночці прислужувати. Користь для нас із того незаперечна. Але мати побоюється. А тут ще й ксьондз Мацкявічюс нахваляється. То й не знаю, що робити.

Управитель скипів:

— Мацкявічюс?.. Я так і думав. Що ж він? Відраджував Катре? Велів не йти? Погрожував? Пана Скродського оббріхував? Розпусником обзивав?.. Кажі, все кажі, Кядулісе!

Але Кядуліс уже шкодував, що обмовився про Мацкявічюса. Як він проти ксьондза міг щось говорити?

— Я... не, нічого, пане... — став виправдуватись. — Ксьондз найдужче застерігав, щоб я чого поліції про тих волюг Бальсіса, Пранайтіса, Моркуса...

— А-а!... щоб ти не доносив поліції на тих підбурювачів? — перейняв Пшемицький Кядулісові слова. — Звісно, і про пана Скродського говорив. Так, як минулої осені в тій проповіді. Чув ти, Кядулісе, ту проповідь?

— Ні, сам не чув. Жінки розповідали.

— Звісно, жінки всяке плетуть! Ну, то дивись, тримай дочку в руках. І щоб ніяких відмовлянь! Вона в маєтку одержує службу. Мали б усі з того радіти.

Кядуліс підвівся, принизливо поцілував Пшемицькому руку і, згорбившись, посунув додому.

— Кядулісе! — гукнув навздогін управитель. — Цього тижня можеш не виходити на панщину. Відпочивай. Але дочок, дивись, завтра прижени.

Відпустивши Кядуліса, Пшемицький пішов розповісти Скродському, що почув від того покірного мужика. Як тільки поміщик дізнався, що Мацкявічюс знов лазить по дворах його володіння й підбурює людей, він не міг стримати своєї злості.

— Голодранець, клеха!¹ — кричав пан. — Мало того, що він минулої осені мене публічно в костьолі вилаяв, то ще й приватно веде агітацію проти мене! Проти багінайського маєтку і родини Скродських, добродієство яких на паляржеський кость-

---

¹Піп, церковник — зневажливо (пол.).

ол усім відоме. Я — добрий католик і вірний син церкви. Я поважаю священників, але таких, які незрадливо служать релігії, підтримують порядок у суспільстві, учать шанувати начальство, прищеплюють народові покірність і слухняність перед вищим станом — дворянами, панами. Багато ще є таких ксьондзів. Але я не можу поважати цього вискокчи з мужиків, який своє покликання й становище використовує на підбурювання ненависті, непокори та бунту. І ніхто його не приборкає, цього бунтаря в сутані! Давно вже хочу написати єпископу Волончевському. Той же стоїть-таки на сторожі громадського порядку. Але хлопам, я чув, і він часто потокає. Поривається, мабуть, охороняти мораль. Бо й сам із хлопів вийшов. Ні, вже краще пошукаємо інших засобів приборкати цього анархіста.

Чим більше говорив пан Скродський, тим дужче розпалювався й рішучіше загорався бажанням самому розправитися з Мацкявічюсом. Викликати його сюди, викласти всю негідність його поведінки й поставити вимогу — так, вимогу! — не втручатися в справи маєтку й стосунки з селянами! Треба це питання серйозно й остаточно з'ясувати. Тоді побачимо, як бути далі.

І Скродський наказав управителеві:

— Пане Пшемицький, зараз же пошліть чоловіка в Пабярже до ксьондза Мацкявічюса. Хай вручить йому мою записку й принесе відповідь.

Сівши до столу, він пише, щоб ксьондз був ласкавий і поволився завтра надвечір навідатися до нього, пана Скродського, у дуже важливій справі.

«...Міг би прямо вказати визначений час прибуття, але краще дотриматися форми ввічливості. Хоч і мужик, але все-таки ксьондз», — кладучи записку в конверт і гамуючи злість, міркує поміщик.

Увечері посланець приніс панові Скродському відповідь Мацкявічюса: ксьондз прибуде завтра о п'ятій годині.

Наступного ранку, ледве зійшло сонце, гурти жінок і чоловіків з лопатами, вилами, граблями, зібралися в парку маєтку. Ті чоловіки приїхали возами, ті приїхали тачки — як кому наказав війт. Управитель Пшемицький і прикажчик Каркліс перевіряли прибулих, викликали їх і призначали, де кому що робити. Шіленайські та палепяйські люди мають чистити парк. Карклішкяйські — сад, а юодбалайські — лагодити яворову до-

рогу. Шість жінок, в тому числі обидві Кядулісові доньки, підуть у палати мити вікна, інші, сильніші, займуться підлогою і паркетом. Але робота в палаці й навколо нього почнеться згодом, бо пан ще відпочиває, отож не можна його будити. Поки що нехай і ці жінки йдуть далі в сад згрібати торішнє листя.

Кядулісова Катре, хоч як не хотіла іти в маєток і опиралася скільки могла, але через сестрину лайку та батькові погрози мусила послухатися. Зрештою що ж... Невже пан її з'їсть, там он стільки людей! Коли перевіряли й розподіляли прибулих, вона помітила, з якою цікавістю поглядав на неї управитель, і знову тривожно стислося серце. Її призначили працювати в палаці! Боже! Добре, що не саму. А то б вона померла зі страху. Вона затялася ні на крок не відступати від своїх подруг.

Невзабарі в парку, саду і на яворовій дорозі заметушилися, заворушилися люди. Працювали тихо, бо хоч і далеченько від хоромів, та було наказано не кричати, щоб не розбудити пана.

У саду і в парку за роботою і порядком дивився садівник Грігяліс. Був він приємний з виду, невисокого зросту, худорлявий дідок, зовсім сивий, поголений, зі спокійними синіми очима. У чоботях, полотняному напівпіджаку-напівплащі, у капелюсі з широкими крисами, Грігяліс жваво крутився поміж селян і вказував, що хто має робити. Катре почала, було, гребти торішнє листя й сміття і скородити граблями на стежці пісок.

— Стривай, стривай, дівчино, — зупинив її садівник. — Листя й сміття згрібай, а стежку поки що облиш. Бачиш, трава почала рости. Її треба з корінням виривати. На цю роботу я поставлю якусь бабусю й дам їй такий гак. Тут доведеться й навколішки посоватись. Ходи сюди, я тобі загадаю заскородити грядочку на квіти. Саме час жоржини садити.

Старому садівникові, мабуть, сподобалась ця красива моторна дівчина. Він став розпитувати, хто вона, звідки, чи працювала вже коли в маєтку, нарешті запитав, чи де-небудь зустрічалася з паном Скродським.

Катріте перейнялася довірою до садівника й відверто розповідала йому, де і як її пан уперше помітив, що сталося з Пятрасом, як управитель умовляв її стати в маєток на службу до панночки. Грігяліс слухав її з великою зацікавленістю і, як здалося, зі щирим співчуттям. Дізнавшись про все, що було йому цікаво, дідок похитав головою і мовив:

— Нічого не поробиш, дівчино. Коли вже так панові забаглося, то нікуди від нього не подінешся. А як тебе шукатиме, то й твого Пятраса знайде. Обом буде погано. А коли будеш тут, Пятрас йому ні до чого.

— Боюсь, батьку, — жалілася Катре. — Про Багдонасову Євуте, мабуть, знаєте?

— Чого б не знати! Це було торік. А тепер інші часи. Тепер і пани вже обережніші. А ти й сама стережись. Не будеш одна. Його дочка — людяна панночка. Батька стримує, гамує... Агота теж непогана жінка. Візник Пранцішкус — той і пана не боїться. Як треба буде, і я зможу чимось підсобить. Живу я окремо, моя хатка ген за тими деревами й кущами, в кутку саду. Лакея Мотеюса — о-о, того стережись. І економки, і ката Рубікіса, і прикажчика Каркліса, і вїйта Курбаускаса. Управитель — злий чоловік і з селянами жорстокий, але панського свавілля не схвалює, хоч і догоджає йому.

Так садівник Грігяліс познайомив Катре з людьми маєтку. Підтримка старого добряче підбадьорила її. Ледве ступивши в маєток, відчула, що вона тут не самотня. Служба в маєтку вже не здавалася їй неминучою загибеллю. Що поробиш! Як уже так треба, вона відважиться. Але буде обережна, хоробра й уперта. Гляди яка небезпека, вона боротиметься всіма своїми силами, як Багдонасова Євуте. Вона здорова й дужа. Нехай він і пан, але вона відважиться, як треба буде, й очі йому повидирає, хоч би й спіткала її доля Багдонасової Євуте.

Сонце вже підбилося високо, як пан Скродський устав і зажадав сніданку. Управитель покликав Катре з іншими прибирати кімнати.

О п'ятій годині по обіді приїхав Мацкявічюс. Зацікавленими очима стежили за ксьондзовою бричкою селяни, що працювали в маєтку. Багато хто бачив, як бричка стала біля палацу й ксьондз зайшов усередину. Всі дивувалися цим відвідинам, бо знали, що Мацкявічюс не мав із паном дружніх стосунків. Невже ксьондз і поміщик помирилися?

У передпокої гостя зустрів лакей Мотеюс, узяв пелерину й попросив до кабінету. Гнівню гострим поглядом обвів ксьондз Мотеюса. Про нестриманість, крутіїство, продажність старого камердинера він наслухався всяких розповідей. Пильно оглянув гість і кабінет поміщика. То ось це

гніздо душителя людей! Після сонця тут здалося похмуро й задушно. Він звикнув у своїй кімнаті твердо гупати по підлозі підкованими чобітьми, а тут так гидко грузнуть ноги в м'якому килимі.

Але ксьондзові довго роздивлятися не довелось, увійшов пан Скродський.

— Ви дуже пунктуальний, ксьондзе, — промовив він, простягаючи руку. — Дякую, що прибули, й zarazом прошу вибачити, може, не зовсім ввічливо потурбував. Але заставляють справи. Прощу сісти.

Цього разу поміщик був у доброму настрої. Прибирання біля палацу та й у самому палаці ішло жваво, у доччиній кімнаті він побачив ту русяву дівчину. Стоячи на підвіконні, вона, піднявши руки, витирала горішні шибки. Як ця поза пластично вимальовувала граційність її стану! Чудова буде покоївка!

— Прощу сісти, — повторив він, показуючи ксьондзові на крісло біля маленького столика.

Мацкявічюс оглянувся, підсунув до столика крісло, що стояло звіддалік, і сів, відкинувшись назад.

— Тютюну чи сигару? — запобігливо підштовхнув йому пан дві коробки.

Але ксьондз звик до свого диму. Він витягнув люльку, шкіряний кисет із тютюном, натоптав і став шукати по кишенях кресало. Пан Скродський запропонував йому сірники. Припалив і відвернувся вбік: як гидко смердить йому той ксьондзів дим! Поміщик відчув перше, поки що легке нервово роздратування. Ксьондз тримався холодно, він, мабуть, упертий і зухвалий, як свідчать і його діла. Розмова, напевно, буде не з приємних... Доведеться застосувати весь свій авторитет і силу. А може, вдатися й до юридичних аргументів. Він кличе дзвіночком лакея.

— Мотеюсе, запроси сюди пана Юркевича. Пан Юркевич — це мій юрисконсульт, пояснив він Мацкявічюсові. — Наша розмова, ксьондзе, торкатиметься деяких питань, що можуть мати певний юридичний аспект, а їх вирішення вимагатиме допомоги юриста. Ви не маєте нічого проти, ксьондзе Мацкявічюсе?

— Ні, — коротко зронив ксьондз, випускаючи клубки смердючого диму.

Невзабарі прийшов юрист, привітався з Мацкявічюсом і зайняв місце поруч нього. Тоді поміщик завів:

— Я запросив вас, ксьондзе Мацкявічюсе, щоб з'ясувати, а тим самим і налагодити, наші сусідські стосунки. Погодьтеся, що вони не добрі.

— Не добрі, — мов луною, повторив Мацкявічюс.

По .нервах пана Скродського знов пробіг легкий дрож, але він опанував себе і вів далі спокійним тоном:

— Я успадкував давню й глибоку традицію роду Скродських — вірність церкві, релігії і належну повагу до її служителів — ксьондзів.

У голосі пана Скродського зазвучали нотки погорди й пафосу. Мацкявічюс слухав холодно й не схилився, як у таких випадках вимагало б добре виховання і ввічливість. Після короткої паузи поміщик говорив далі:

— У багінайському маєтку здавна приписувалося управителям, війтам, прикажчикам, старостам, десяцьким пильнувати, щоб селяни щосвята ходили в костьол, слухали проповіді й хоч двічі на рік сповідалися. Мій святої пам'яті батько за невідвідування костьолу вимагав двох днів панщини, а за те, що не сповідалися, — п'ятнадцять різок.

Мацкявічюс курив свою люльку й не виявляв ніякої ні вдячності, ні похвали. Голос пана Скродського непомітно підвищувався й уже звучав різко:

— Але неймовірно важко мені підтримувати ту традицію, коли служитель костьолу поводить себе по відношенню до мене нелояльно, принижує мене в очах моїх селян, підбурює їх проти мене, втручається в мої особисті справи й справи моєї родини. Ви, мабуть, здогадуєтесь, ксьондзе Мацкявічюсе, що цей нелояльний до мене служитель костьолу — це ви!

— Так, це я, — спокійно, холодно підтвердив Мацкявічюс.

— Ви й не вимагаєте фактів, що були б доказом моїх обвинувачень? — здивовано й розгублено спитав поміщик.

А ксьондз перестав нарешті смоктати дюльку, уп'яв свої сірі очі в пана Скродського й дивно відповів на його запитання:

— Я вам допоможу, пане Скродський. Факти? Ось вони.

Коли я прибув у цей край, спершу в Кряканаву, а потім сюди, в Пабярже, і познайомився з буттям селян, то побачив, що у вашому маєтку, пане Скродський, їхнє життя най-

нестерпніше. Просто кажучи, ви самі і ваші поплічники поводитеся із кріпаками, як із худобою. Я не міг про це мовчати, роз'яснював людям їхні кривди і права.

— Тобто підбурювали проти мене! Зазначте це, пане Юркевичу, — звернувся поміщик до юриста.

— Чи я міг мовчати, коли ви, пане Скродський, гвалтували дівчат і жінок?! Минулої осені одна через те й руки на себе наклала. Тепер я звертаюся до пана юриста: що про це каже право й закон? Я до суду не звертався, бо знав: у судах цього краю марно шукати справедливості. Я сам, пане Скродський, вчинив над вами суд, і слухало його дуже багато людей. Я прокляв вас в ім'я всіх Божих і людських справедливих законів. Може, й це зазначите, пане юристе?

З перекошеним обличчям, обважнівши в кріслі, червоніючи та блідніючи, слухав пан Скродський ті страшні слова. А ксьондз підвівся з місця, ступив за крісло, на якому сидів, і, постукуючи люлькою по його спинці, підвищив голос:

— Ви мали через те неприємності, але своїх звичок не зреклися. Ви, пане Скродський, намітили нову жертву. Ви знаєте, кого я маю на думці. Від мене не приховаєте. Мій священний обов'язок — перешкодити нечесним вашим затіям і врятувати тих молодих людей.

— Хто вам дозволив?! За яким правом?! — закричав поміщик.

— За правом кожної чесної, справедливої людини допомогти скривдженим і нещасним. Тим правом, пане Скродський, що і я сам селянський син! І цю сутану я надів для того, щоб легше було прийти до сільських людей.

— Недовго, ксьондзе, вам цим саном користуватись. Запевняю вас, — процідив крізь зуби пан Скродський.

— Поскаржитеся єпископові? Донесете в поліцію? Всього може бути. Ви на те здатні... Ви криваву езекуцію накликали на своїх селян. Їхня кров упаде на вашу голову, пане Скродський. Старий Даубарас життям поплатиться за ваше свавілля. Коли він помре, ласкаво прошу на кладовище на похорон. Я виголошу другу проповідь на вашу честь, пане Скродський. Буде що послухати.

Поміщик бачив, що цей нахаба починає недвозначно з нього глузувати. Вигнати! Собак нацькувати! Щоб тут його й духу поганого не лишилось!

Але втрутився юрисконсульт Юркевич.

— Шановний ксьондзе Мацкявічюсе, — заговорив він спокійно, мирно. — Я бачу, що ви чоловік запальний і не зовсім обдуманими словами ще погіршуєте й так напружені стосунки. Подумаймо і обміркуймо справи з холодним серцем.

— Є речі, пане юристе, про які не можна ні з холодним серцем думати, ні спокійно говорити! — вигукнув Мацкявічюс. Селяни, пригноблені й принижені, живуть у темряві й убозтві. Ви із своїх палаців того не бачите, а як і бачите, то так отупіли, що вважаєте це становище природним. А я не упускаю жодної нагоди побути з людьми, узнати їхнє життя — страшно, чорне й нестерпне! Я бачу причини того й кажу правду в очі кожному, хоч би хто він був — ксьондз, пан, шляхтич чи представник влади.

Він постукав пюлькою по кріслу, великими ступаками пройшовся двічі через кабінет і зупинився перед Юркевичем.

— Ви назвали мої слова необдуманими. Ні, пане юристе! Мої слова сто раз обдумані — і не тільки обдумані, але й вирвалися із самісінького серця! Вони будуть написані кров'ю на знаменах боротьби, коли прийде час повстати за світле, людське життя!

Обидва пани заціпеніло дивилися на того страшного ксьондза, охопленого пророчим запалом. А він раптово змінилим низьким, спокійним голосом сказав:

— Добрих сусідських стосунків марно шукаєте, пане Скродський. Їх не буде й не може бути, хіба що ви зречетесь усіх своїх традицій, звичок, усього свого способу життя. А тепер мені у вас нічого робити.

Він уклонився й, не подавши руки, ступив до дверей. Скродський проводжав його з кабінету ненависним поглядом. Як гидко в того клехи поблискують халяви крізь поли сутани.

У передпокої Мотеюс подав пелерину, ксьондз вийшов, сів у бричку, хльоснув коня й поторохтів.

Люди, що працювали в парку й на яворовій дорозі, бачили, як Мацкявічюс виїхав із маєтку. Недовго ксьондз гостював у пана Скродського. Мабуть, пан скупю його пригосщав... І кожен доброзичливо проводжав очима жвавого коника, що тягнув бричку, в якій сидить, похльоскує батогом ксьондз у капелюсі й сірій палерині.

А пан Скродський звелів подати угорського — заспокоїти нерви — й хрипко сказа Юркевичу.

— Проклятий клеха!.. Я зробив помилку, що його сюди запросив. Вийшло так, що не ми його, а він нас звинуватив і засудив. І як хитро, як нахабно він перейшов у наступ, хоч сам у всьому зізнався! Що ж, пане Юркевичу, треба буде написати губернаторові, хоч це не в традиції роду Скродських — скаржитись на священика.

— Почекаймо, пане Скродський, поки він ще раз вискочить проти уряду. Скарги дворян тепер власті не завжди схильні задовольняти, — порадив юрист.

— Ех, зіпсував мені день цей мужик у сутані, — жалівся поміщик. — Щоб розвіятися, пане Юркевичу, ходімо подивимось, як там прибирають.

Він сподівався, може, знов помітить десь у вікні синьооку дівчину з граційним станом.

А Катре, прибираючи сусідню кімнату, чула грізний, сердитий голос Мацкявічюса і, хоч не все зрозуміла, але здогадалась, що це їх, сільських людей, захищає ксьондз від панських затій. І полегшало їй на серці.

Перший день роботи в маєтку закінчився благополучно. Пана вона бачила тільки здаля й нічого підозрілого в його поведінці не помітила. Управитель більше не звертав на неї уваги. За роботою в кімнатах наглядала Агота. Це була строга, хоч і не зла жінка. Вона вже знала, що Катре пан Скродський намітив на її місце, і через те з якогось часу відчуває в своєму серці великий жаль. Адже і нею колись пан Скродський захоплювався, як тепер цією вікномийницею. Кращі дні її молодости пролетіли в цьому маєтку. Пролетіли марно, безглуздо. Відчувала вона тільки приниження, гніт, ганьбу. А тепер як постаріла, споганіла — поступися місцем іншій — молодій і красивій! Ні!.. Агота так легко не дасться, щоб її викинули на смітник!

Великої злоби до своєї конкурентки вона в серці не таїть, але докладе всіх зусиль, щоб пан Скродський цієї, другої, у свою пастку не спіймав. Скродський! Ось проти кого кипить у її серці лють! Йому потрібні все нові жертви. Але годі! Нехай вона, Агота, буде остання жертва. А ця кріпачка, — здається, Катре її звуть, — чим вона винна? Жаль дівчину. Молода, красива, мабуть, і недурна. Пранцішкус казав, що в

неї жених є — здоровий, гарний, добрий хлопець. Ох, якби хоч їй не приключилось те, що минулої осені тій запальній Євуте! І Агота відважується взяти цю русяву дівчину під свою опіку, допомогти їй вирвати з трясовини свою молодість і світліше життя. Агота знає, як її врятувати. Ось приїде панночка, тоді вона й почне діяти.

На сьогодні робота закінчилась, але завтра приходити знову. То люди позалишали свої знаряддя, збираються гуртами, еднаються — молоді з молодими, старші зі старшими, щоб було з ким погомоніти, а молодим і пожартувати, побігати, поспівати.

Відпускаючи Катре, Агота втішає й підбадьорює:

— Не журись, дівчино. Від своєї долі не втечеш. Не бійся — не пропадеш. Є в маєтку добрі люди. Але й сама будь обережна. Не будь макуха. Захищайся не слізьми, а руками.

Ці слова розради й поради і підбадьорили Катре й настожили. Вона тепер добре бачить, що її чекає в цих палатах.

Як вийшла на дорогу, наздогнала гурт молоді. Були тут Вінцас і Гяне Бальсісові, Сташісова Марце, молода Норейкене та ще кілька дівчат і хлопців з Шіленай, Юодбаляй, Карклішкяй. Хоч і потомились, але йшли вигукуючи та жартуючи. Вечір був тихий, гарний і теплий. Ані найменший вітерець не ворухив вершків беріз, що схилилися над дорогою. На заході полум'яніла заграва, а по другий бік над пагорбом піднімалось велике червоне, мов задимлене, місячне кружало. Хтось із хлопців, глянувши на той свіжий місяць, півголосом завів:

*Сонечко світило,
Місячко по тому,
Злого пана люди
Йдуть додому.*

Другий, ніби наспівуючи й ніби проказуючи, підхопив далі:

*Прикажчик — диявол,
Урядник — бісота,
І пан сам, хазяїн,
Із того ж болота.*

Тут Сташісова Марце заломила руку, почухала спину, бо цілий день не розгиналась, то знову засвербіли ще недавні рани від Рубікісових різок. Потім зціпила кулаки й робленим грубим голосом стала нахвалятися:

*Того пана
Я змолола б,
Того ката
Розмолола —*

*Пересіяла б
На сито,
Щоб розвіялись
По світу.*

А Казіс Янкаускас скривився, перехлябився, узяв під пахву лопату, мов яку милицю, й, удаючи кривого, по-жеб-рацькому зотягнув:

*Раз іду я коло гаю
І прикажчика стрічаю,
Він до мене ані слова —
Палицю хватає,
По нозі ціляє,
Ось тепер і шкандибаю.*

Так вони йшли, пригадували все більше всяких співанок, декотрі тут же від себе докладали якийсь куплет, дражнили одні одних, жартували, одні одних стримували, страхали паннами, прикажчиками, війтами й катами, а насправді ще більше підбивали на нові витівки.

Крізь ті жарти й штуки в той тихий, теплий травневий вечір вливалися журба й гнів, що зібралися за довгі віки, терпляче вистраждані приниження й довго тліючі жадання вивільнитися від такого існування, бурею піднятися, розігнати темнющу ніч і зустріти ранкове сонечко.

Нарешті збили оскому співанками й усякими витівками і йшли якийсь час притихлі, задумливі. Вечірня заграва про-

сунулась далі на північ, і на крайнебі з'явилися хмарки, що тепер жевріли, як роздмуханий жар вогнища. Місяць, що підбився на сході у два зрости людини, поменшав, зблід і посвітлішав. Долинами повзла ніч.

Коли це Вінцас Бальсіс підвів голову, перевів дух і дзвінко затягнув:

*Високий двір, зелені брами —
Там шляхтичі гуляли.*

І вся молодь злагоджено підхопила:

*Там шляхтичі гуляли,
Сестру нашу чарували.*

Катріте знала цю пісню й не раз, бувало, співала й сама. Та чому тепер від неї так боляче стискалося серце? І кожна наступна строфа ножем протинала груди. Поведуть ту сестрицю за море, за синє, де вона вже не чутиме ні як батенько зітхає, ні як матінка ридає, ні як братики граються, ні як сестроньки співають.

*Тільки чуєш ти, сестричко,
Синє море розгулялось —
Синє море розгулялось,
Черетинка загойдалась.*

А закінчення пісні так образно й сумно підказувало, що її чекає у тих розпусних шляхтичів.

*Та й на гороньки сходжати,
Чорні ягоди збирати:
Ой ті гороньки — то горе,
Чорні ягоди — то сльози.*

Пан Скродський сидів на терасі свого палацу, кутив люльку й милувався тим чудовим травневим місячним вечором. У чудовій сутінковій тиші мрійливо потопавав палац, сад, парк, і сам пан Скродський занурювався в приймний

одур. Тільки вигуки хлопів, що поверталися з роботи, порушували здаля блаженний вечірній спокій.

Але ось зазвучала пісня — рівна, широка, сумна й злагоджена. Пан Скродський вслухається — і чомусь образ синьоокої, русявої дівчини, як живий, стоїть в його очах. Чи і її голос звучить у тій дивовижній пісні? Все-таки й у темній мужицькій масі зблискують порошок такої краси й мистецтва! Піднесено настроений пан Скродський спостерігає голубу цівку диму, що в'ється з його люльки у вечірній прохолоді.

XX

Коли минув тиждень після тих робіт у мастку, прискакав до Кядулісів вїт Курбаускас і сповістив, що пан наказав доставити Катре в палац, бо панночка вже через кілька днів приїде. Оголошуючи наказ Скродського, вїт гадав собі, що робить Кядулісам добро.

— Бач, Кядулісе, — казав він, узявшись руки в боки, — яке щастя тобі випало! Як дочка зуміє панові вгодити, панщину й повинності тобі зменшать наполовину, та й договір на викуп не буде важкий. Ну, дівчино, збирайся! Завтра вранці з'явись у маєток до пана Пшемицького

Кожне вїтове слово ножем шпигало в серце Катре. Даремно вона поглядала на матір і батька. Мати зітхала й краечком хустини крадькома втирала сльози, а батько сердито косував очима, застерігаючи, що ніяких суперечок ні дочці, ні матері не дозволить.

— Добре, пане вїте, — проводжав Курбаускаса й низько йому кланявся Кядуліс, — завтра вранці я сам її доставлю панові управителю.

Щоб не чути голосіння старої й докорів дочки, він пішов у кузню наточити щербате лезо сокири.

Дорогою він собі міркував. Йому не жаль дочки, бо його більше приваблює її заробіток і панська ласка. Та він боїться Мацкявічюса. Зрештою що ж?.. Ксьондз нахваляється проклясти його й не прийняти на святе місце, якщо він злигається з жандармами й поліцією і видасть тих бунтарів. Ну й гаразд!... З поліцією не злигається і бунтарів не видасть, але пана має

слухатися. Адже він кріпак. Пан вимагає, щоб Катре працювала в маєтку, то як тут бути проти? Ксьондз мусить це розуміти. Заспокоєний Кядуліс уже без страху думає про завтрашній день, коли доведеться везти дочку в панський палац.

Тим часом Катріте поралась і поглядала, як би перевідати своїх подруг, особливо Гянуте й Онуте. Усе село вже знало, що Кядулісову Катре пан бере в маєток. По-всякому про це балакали сусіди. Одні співчували їй і жаліли, що може пропасти така гарна дівчина, трапивши в пазурі Скродського, інші заздрили Кядулісові, бо бачили, що управитель і вїйт уже не так наступають йому на п'яти, як раніше, не діймають із панщиною і повинностями.

Коли Катре увійшла до Бальсісів у двір, Вінцас і Гяне щойно повернулися з панщини, а батько й Онуте — зі своєї нивки, де удвох, хоч і пізнувато, закінчили сіяти ячмінь. Вінцас був похмурий, злий, Гяне — сумна, стомлена. Управитель і вїйт ганяли їх на найважчі роботи, а прикажчик усе крутився біля них, лаяв і нахвалявся донести панові за несутлінність і неслухняність. Невеселий був і батько. Із сівбою запізнилися, зерна не вистачає, а управитель і вїйт насварилися, щоб усе поле було засіяне. Чого доброго, той ірод ще відніме господарство, із землі зжене.

— Хоч так, чоловіче, думай, хоч сяк — хоч із шкури лізь, нема життя, — жалівся старий.

Бальсене зітхала й підганяла Онуте доїти корів. Ряба недавно отелилась, та й Лиска відпаслась і стала більше давати молока. Це була єдина втіха старенької, що тепер є чим забілити крупник, а як ошадливіше — можна сиру віддушити й сколотити трохи масла.

Катре й Гяне сиділи на лавці під кленом і, побравшись за руки, гомоніли про свої клопоти та біди.

— Робота там, кажуть, неважка. Я дома тяжко робила, та серце було спокійне. А там... — жалілася Кядуліте, повними тривоги й страху очима поглядаючи в бік маєтку.

— Ох, скрізь хліб із шкоринкою, як каже наш батько. А мене й Вінцаса відшмагали паскудники! Ти ж знаєш... І досі ще свербить... Нічого, минеться... А ми не падаймо духом, Катряле, — заспокоювала Бальсіте подругу. — Може, й недовго нам доведеться так мучитись. Вінцас недавно був у дядька Стяпонаса.

То він дуже підбадьорював нас триматися й не розкисати. Молодий Сурвіла в Петербурзі щось готує проти Скродського. Вінцасе! — гукнула вона брата. — Посидь біля нас трохи.

Вінцас розгладив рукою скуйовджений чуб і сів, тут підійшли й батьки.

— Я прийшла попроситися, — сумно сказала Катріте. — Завтра вранці іду в маєток.

— У маєток — не за моря-океани, — пожартував Бальсіс. — Це не в рекрути, дівчино. Маєток поруч. Якогось вечора надумала — й прилетіла додому лужком, як перепілочка.

Але Катре було не до жартів. Вона вертіла кінчик хустини й ледве стримувала сльози.

— Ой батеньку, цей маєток мені, як у тій пісні, за бурхливими морями, за гоїдливими очеретами. Я тих високих палат із сяйливою підлогою, із дзеркальними вікнами боюся більше за темницю. А ще ж той пан.

Бальсенє глибоко зітхнула й по-материнському повчала:

— Стережись, дитино, стережись. Не піддавайся лихій спокусі.

— Що ви, матусю, — аж скрикнула Катре. — Я йому очі по-видираю! Але що подумає Пятрас, коли взнає, що я в маєтку? Він усе казав мені не йти в маєток, чекати його здалека.

— Швидко не взнає, — заспокоював Вінцас. — А я виберу якийсь деньок, проїду до нього й усе розповім. Он ти сама казала, що й у маєтку є добрі люди, котрі тебе підтримають.

— Є, справді є, — гаряче підтвердила Катре. — Якби не вони, нехай би і вбили мене, не пішла б туди служити.

І так помалу знов у їхній уяві з'явилися світліші надії і служба в маєтку вже не здавалась неминучою погибеллю.

— Вінцасе, — звернулася Гяне до брата, — розкажи, що ти чув у дядечка Стяпонаса. Катріте буде ще сміливіша, як те взнає.

Але Вінцас незадоволено глянув на сестру.

— Вам тільки обмовся, то й все розляпаєте. Дядечко Стяпонас сварився, щоб тримав язик за зубами. Щоб до пана не дійшло.

— Вінцасе, ну що ти! Невже я з паном у спілці? — дорікнула Катре. — Я хоч і знатиму, то мовчатиму як земля. Скажи, що довідався од дядька. Може, серце буде спокійніше, як добре слово почує.

— А довідався я те, — мовив нарешті Вінчас, — що молодий пан Сурвіла в Петербурзі знає всю правду про Скродського: що Скродський несправедливо нас панщиною і повинностями гнітить, що він не може зігнати нас із садиб і відняти землю. Молодий Сурвіла знає, куди на Скродського жалітися, ось прийдуть якісь великі начальники перевіряти його інвентарі. Отож, каже, ми маємо й далі міцно триматися проти Скродського й не слухатися, хоч би й із землі нас прогнав. А влітку приїде й сам молодий пан Сурвіла. Крім того, каже, й повстання вже наступної весни вибухне. Молодий пан Сурвіла піде, і дядько Стяпонас піде, і Пятрас, і я підемо. І в маєткові Скродського є такі, що підуть. Візник Пранцішкус і наймити підуть. Буде край тоді Рубікісові. Не шмагатиме більше нас, — із запалом завершив Вінчас і посварився кулаком у бік маєтку.

А Гяне підбадьорювала подругу:

— Чуеш, Катріте, не бійся, не пропадеш.

— Я й не боюсь, — опиналась просвітлена Катріте. — Я найдужче за Пятраса переживаю. Але як Вінчас і ви мене підтримаєте... Нехай він мені вірить. Я себе на поталу не дам.

Коли вони гомоніли, несподівано в хвіртку просунувся з вулиці Кядуліс. Як побачив дочку, підійшов до тих, що сиділи під кленом.

— Катре, — сердито блиснувши очима, звернувся до доньки, — біжи додому корів доїти. І вечеряти вже час. Урше он прийшла, наробилася. Все їй самій товчися.

Катріте не мовила й слова, підвелася, поцілувала на прощання старим Бальсісам руку й пішла додому. Її провели дівчата й Вінчас.

А Бальсіс завів мову з Кядулісом:

— Посидь, сусіде, відпочинь. Недалеко живемо, а рідко зустрічаємось. Загордився, чи що?

— Де вже мені, голодранцеві, загордитись... — з їдкою насмішкою обізвався Кядуліс. — Це ви тут усі вчені, мудреці, проти пана, проти влади хвоста піднімаєте. Заборонені писання держите. Повстання, бунтів чекаєте.

— Правда, — зітхнув Бальсіс. — І я того не підтримую, сусіде... Але хіба молодих переконаєш? Не слухають, і годі.

— Змалку не глядів, волю давав. Стяпонаса не треба було слухать. То де тепер Пятрас?

Але старий Бальсіс був обережний.

— А Бог його знає, де він. По людях поневіряється... Ми думали, що, може б, восени з вашою Катре обвінчали. А тепер знов якось по-іншому вийшло.

— По-іншому чи не по-іншому, все одно Катре за Пятраса я не віддав би, — похмуро перебив Кядуліс.

— Чого це, сусіде? Вони ж любляться. Я виділив би їм волока. А Вінчас, може б, десь у прийми пристав... Якось би прожили. Чорний хліб — не голод.

— Із тих висівок зерна не буде, — сердито забурмотів Кядуліс. — Бувай здоровий, сусіде.

Він ще далі натягнув на лоба зім'ятого картуза й поплівся із двору.

Сонце вже зайшло, але ще не смеркло. Довгі травневі сутінки спадали поволі, непомітно заходили в двори, підворіття, прокурені хати, сповивали придорожні кущі й дерева. Але вгорі ще було зовсім ясно. Західний небокрай палахкотів вогненною загравою, а небо над головою було глибоке й синє, і жодна зірка ще не показалася в його темно-блакитних висотах.

Кядуліс вийшов з Бальсісового двору, зупинився й, похнюпивши голову, щось тяжко думав. Потім махнув рукою і рішуче рвонув на другий кінець села, протилежний від домівки — до Менделя в корчму. Це був мурований дім на дві половини, зокола замшілий, але ще добре зберігся. Просторий двір обнесений високим парканом, а в кутку — накриття й повітка для возів і коней проїжджих. У рік поширення тверезости всі ближні сільські корчми позакривали, й вони порозвалювались, а ця вистояла. Пригорнувшись до шляху, маючи давню славу, вона притягала до себе не тільки перехожих та проїжджих, але й жителів навколишніх сіл — тих, які встояли від присяги на тверезість і залишилися вірними давнім звичаям.

Кядуліс зайшов у корчму, завернув праворуч, до груби, де збоку полюбляв посидіти на лавці й випити свої звичні півкварти горілки. Людей було небагато. Ліворуч за довгим столом, що стояв попід стіною, сиділо троє чоловіків; у про-

тилежному кутку ще четверо, схожі на зубожілих шляхтичів, зіпершись ліктями на малий столик, посьорбували пиво й тихо собі розмовляли. Недалеко від дверей, на ослоні, простягнувши ноги, незграбний жандарм із поліцаєм мовчки курили люльки й пильнували за тими, що пили.

Кядуліс придивився й упізнав тих трьох чоловіків, що сиділи в кінці столу: панський прикажчик Каркліс, вїйт Курбаускас і десяцький Лаздінкас. То звернув у другий бік. Він не хотів, щоб дворові його помітили. Найкраще було б зовсім із шинку накивати п'ятами. Але тим часом нагодився шинкар Мендель із звичним запитанням:

— Ну, Кядулісе, вип'єш?

— Півкварти, — похнюпивши голову, відповів Кядуліс.

— Гроші є?

— Немає. Набір давай.

— А ти знаєш, скільки набір уже випив?

— Ти краще знаєш. Черкни на стіні ще одну, — кивнув головою на цілий тин паличок, написаних крейдою на стіні.

Мендель полічив палички:

— Дві дюжини півкварти і дюжина кварт! Що ти думаєш, Кядулісе? Майже півроку п'єш і за горілку не платиш. Ти мені винен уже п'ять ауксінасів. Ні, більше я тобі не дам.

Торги за борги й горілку відбуваються щоразу, як тільки приходить Кядуліс. Він знає, що візьме, але шинкар робиться усе крутіший. Недалеко той час, коли набір горілки не дасть, а ще, може, й вїйтові донесе. Кядуліс відчуває, що треба Менделя заспокоїти.

— Слухай, Менделю, — каже він шинкареві, сіпнувши за рукав, — дай мені півкварти. Я тобі за все заплачу. Моя дочка іде в маєток панночці служити. Платню одержить.

Мендель не знав: вірити, чи не вірити. Звістка така незвичайна.

— Повір мені, Менделю, я не брешу, — правив своєї Кядуліс. — Завтра вранці везу Катре в маєток. Повертається з Варшави панночка. Дай, Менделю. І хліба шматок із сіллю. І цибулину. Повір мені, не брешу.

Мендель повірив. Ставить на лаву півкварти горілки, сипле пучку солі, дає шматок хліба й цибулину. Потім на стіні креслить дві нові палички.

Між тим прикажчик і десяцький звернули вже увагу на торги з шинкарем і впізнали Кядуліса. Од вїйта вони чули про його змовини з управителем за Катрю. Прикажчик хитро переморгнувся з десяцьким і гукнув:

— Кядулісе! Чом ти сам тулишся в кутку? Иди до нас. Буде веселіш.

Кядуліс нехотя обернувся в той бік. Не полюбляв він компаній і радший був сам випити свою півкварти. Але прикажчик уже стояв поруч, він однією рукою схопив півкварти, другою вчепився в рукав і тягнув до столу.

— Сідай, Кядулісе, — умовляв, відсуваючись, вїйт. — Не гордуй, що доньку виряджаєш у маєток. Панночкою буде! О-о! Аготине місце займе... Агота вже постаріла. А Катре — гарна дівка. Як захоче, високо підніметься. О-о! Сідай, Кядулісе, вип'ємо, — напівнасмішкувато, напівсерйозно бурмотів вїйт, уже добряче насъорбавшись.

Кядуліс не посмів перечити вїйтові. Згрібши свої речі, він підсів до придворних, налив глиняну чарку, випив за вїйта і йому налив. Коли чарка обійшла коло, півкварти вже була порожня.

— Не скупись, Кядулісе, — знов умовляв вїйт, по-дружньому штуряючи в бік. — Твоїй Катре пан виплатить сповна. Що ти проп'єш, ніяка рука не відніме. А Мендель зачекає. Ей, Менделю! Кварту! І оселедця з цибулею. Кядуліс доньку виряджає в маєток. Це майже як заміж. Випити треба.

Мендель подав горілку й закуску і черкав на стіні тільки йому одному зрозумілі знаки. Жандарм із поліцейським, що покурювали люльки біля дверей, перейшли в кінець шинку й сіли на лаві, ближче до компанії. Прикажчик підморгнув вїйтові.

— Кядулісе, — здогадався той, — не гарно, як не почастуєш представників влади. З поліцією треба завжди по-доброму.

— Благородія, — звернувся він до тих двох, — просимо до нас. Не завадить по чарочці, га?

Повторювати запрошення не довелось. Але кварта вже була порожня. Вїйт, прикажчик і десяцький повеселіли, та й Кядуліс підвів голову і вже сміліше дивився навколо.

— Менделю, півгарнца! — гукнув він, стукнувши посудиною по столу. — І оселедця з цибулею.

Мендель нехотя м'явся біля судників, але поважність вїта переважила-таки в ньому недовіру до Кядуліса. Півгарнця й оселедець із цибулею появилися на столі. Глиняна чарка знову пішла по колу, а язика живіше заворушилися у п'яних ротах. Чим більше пили, тим частіше зринало ім'я Катре. Її служба в маєтку пана Скродського, мабуть, викликала в дворових цікавість і заздрість.

— Ти тільки глянь, Кядулісе! — кричав вїт. — І хто б міг подумати? Такий уже б, здавалось, нечупара. Не гнівайся, Кядулісе. Але ж чи не був ти нечупарою? Скільки разів я хотів на тебе панові донести. У тебе й у дворі запущено, і поле ти не все обробляєш, і худоба ледве ноги волочить. Ну, але, думаю, хай йому дідько! Нехай собі байдикує. Багато таких. Словом, тобі пощастило — славна дочка. І скажи тепер ти мені, що дівчині не потрібна краса! Що красива дівчина то не багатство!

Усі сміялись, а найбільше поліцейський із жандармом.

За тими балачками й сміхом ніхто не звернув уваги, як у шинок зайшли чотири молоді здоровані, сіли край столу, попросили півкварти горілки, випили по чарці й зацікавлено слухали, що говорилося на другому кінці столу. Шинкар вогнів ще не світив, але в два вікна із заходу сяяла вечірня заграва, а в східне вікно точилася присмеркова синь. У сутінках корчми сіруватими хмарками плавав люльковий дим, білів довгий стіл, чорніли силуети голів.

Прикажчик Каркліс присовбанився з потой бік столу, поплескав Кядуліса по плечу й хрипливато дорікнув:

— Ховав дочку, Кядулісе. На панщину не пускав. Примусив би я її потанцювати, оту твою красуню. Була б вона в мене слухняна, як вівця. Ех, люблю, щоб під моїм нагаєм танцювали красиві дівчата!

Але вїт розгнівався на такі прикажчикові замашки й сердито накричав:

— Прикуси язика, дурню! Кядуліте не рівня тобі. Їй у панських палатах походжати. Не ти, а вона тебе заставить танцювати, ще тобі доведеться їй ручки цілувати!

Десяцький і жандарм з поліцейським заливалися сміхом. Але Каркліс не піддавався:

— Як походжатиме, ще побачимо. А досі хто вона була? З Бальсісом кохалася? А я того Бальсіса, якби захотів, сто раз у Рубікісів жолоб поклав би.

— З Бальсісом вона ніколи не кохалась! — несподівано спаленівши, закричав Кядуліс. — Бальсіс моїм зятем ніколи не був би!

Почувши це прізвище, жандарм і поліцейський прислухались. Обидва ж із тих, котрим було наказано в цій окрузі вислідити Бальсіса й схопити його. Вони побоювались у такі неспокійні часи нищпорити між людьми, то більше просиджували в шинку, сподіваючись щось почути про тих злочинців, яких розшуковують.

— Бальсіс? А де тепер Бальсіс? — не стримався жандарм.

— Шукай вовка в лісі, а не над шляхом, — присадив його війт. — Та стережись, щоб сам не попав йому в руки. З Бальсісом, хлопці, жартувати нічого!

— Хай би ми тільки його спіймали, — хизувався поліцейський. — Плювати! Ми б йому одразу наручники наділи — і в темницю, сволоч!

Тут заговорив десяцький:

— Люди балакають, що Бальсіс у ліс подався, розбійників збирає і підуть маєтки громити.

— Не Бальсіс, — перебив прикажчик, — а Пранайтіс. Цей за Багдонасову Єву мститиме. То його дівка була.

— А я чув, що то Дзідас Моркус, — мовив війт. — А найпевніше, всі трое.

— Ех, не попалися вони, бісові діти, тоді в пазурі драгунів! Не треба було б тепер нам, як собакам, їхні сліди винюхувати! — бідкався жандарм.

Десяцький притишено, з острахом, відважився виголосити свою таємницю:

— Учора, як повертався з Крякянави, бачив у лісі Пранайтіса.

Всі подивилися на десяцького

— Брешеш! — не вірив війт.

— Щоб я крізь землю провалився! — забожився десяцький.

Жандарм сердито загорланів:

— А ти властям доніс?

— У Сурвілішкіс дав знати? — пристав і поліцейський.

— Треба було негайно мені доповісти, — крикнув вїйт.

— Він був не один. Учотирьох! — виправдувався десятицький.

— Тим гірше! — гримнув жандарм. — Ми б із Панявежіса отримали допомогу.

— Навіщо той Панявежіс? — лютував поліцейський. — Ми й самі б із кількома хлопцями з маєтку їх схопили. Нагороду б заслужили. Медаль! З Бальсісом чи Моркусом, може, було б важче, а Пранайтіса ми б з ходу зв'язали.

Четверо чоловіків, що сиділи на другому кінці столу, встають і, мов нічого й не було, підходять до суперечників. Ніхто не встиг і стямитись, як двоє з тих, що наблизились, схопили жандарма й поліцейського за руки, а інші двоє миттю відняли в них пістолети. Прикажчик і вїйт кинулись, було, на допомогу, та спіймали такий удар, що захиталися й чвакнули назад на лаву. Тим часом підскачили й ті четверо, що скидались на шляхтичів, і живо проборкали норовливих представників влади.

Коли всі збилися в купу, Кядуліс із десятицьким устигли відступити в темний куток шинку й прошмигнути крізь двері надвір. Одного з тих, що нападали на жандарма й поліцейського, вони впізнали: Пранайтіс!

Нападники взяли своїх ворогів, вивели в двір і, підбадьорюючи кулаками, загнали під накриття. У кутку лежали дві колоди з видовбаними дірками, в які замикали рекрутам ноги. Якраз на чотирьох чоловік. Нападники посадили під стіною жандарма, поліцейського, вїйта й прикажчика, запхали їхні ноги в дірки нижньої колоди, верхньою накрили, а краї міцно збили залізними цвяхами.

Вїйт із прикажчиком так само впізнали Пранайтіса.

— Юозасе, — благав вїйт, — будь людиною. Відпусти. Що я тобі поганого зробив?

— Може, ти мене, пане вїйте, й не чіпав. Але з іншими який ти був? А рекрутів хто ловив? Чи не ти? Хто їх у колоди заковував? Чи не ти? Покуштуй і сам цих ласощів. Нічого з тобою не станеться, гадюко!

П'яний прикажчик задер голову до стіни й сердито гарчав:

— Пранайтісе, зараз! Ти здурів, чи що? Ти ще мене згадаєш! Відпусти, то прощу.

— Ще й погрожуєш, лякаєш, стерво! Звик гарапником і палицею розмахувати. Мене ж не злякаєш! А як і далі збиватимеш людей, спіймаю й накажу повісити, як собаку. Потерпи трохи.

Поліцейський і жандарм так само лаялись і погрожували різками, в'язницею і каторгою, та побачили нарешті, що злом нічого не виграють, стали молити добром:

— Чим ми винні? Така вже служба собача, — мало не крізь сльози жалівся один. — Ми ж присягали захищати царя й православ'я. Куди посилають, туди й ідемо.

— Зброю віддай, — просив другий. — За втрату зброї зі служби виженуть, покарають. Де тоді подінемося? Жінка, діти...

— За зброєю плачеш?.. За пістолетом? — дражнив його Пранайтіс, вийнявши відібрані пістолети. — Зброя ось-ось і нам пригодиться. Щоб не ці ваші пістолети, може б, ми й не зв'язувалися з вами. Пістолети спокусили. Нічого. Посидите ніч спокійно, протверезитесь. Ночі тепер короткі. Вранці дворові собаки рознюхають про вас, донесуть, кому слід, прибуде допомога, визволять вас із колод і кінець. Одна ніч — це не двадцять років...

— Ну, хлопці, — гукнув він до своїх, — нічого тут баритись! Гайда своєю дорогою!

Вісім чоловік вийшли на дорогу й рушили до лісу, що чорнів на півночі.

Тим часом Кядуліс живо чесав і наближався до Шіленай. Хоч і був добряче напідпитку, та страх і прохолода швидко розвіяли хміль.

Уже зовсім смеркло. Тільки краєчок неба на північному заході ще світився блідим багрецем, а на землі все тонуло в густій темряві. Місяць ще не сходив, а зірки світили неясно, і їх було так небагато у тій потемнілій травневій небесній високості. Дорога ледве сіріла, за кілька десятків кроків вона зливалася з гонами навколишніх полів. Навіть найменший повів вітру не зрушив важкого нічного заціпеніння.

Ніяково стало Кядулісові, сповитому тією базмовною нічною пільмою. Його личаки м'яко топтали дорожній пил,

а руки, мов якісь поліна, безсило хиталися з боків. Виприсувавши з шинку, він не встиг навіть свого ціпка прихопити. З ціпком йому було б упевненіше, сміливіше.

Похнюпивши голову, розмахуючи обвислими руками, м'яко шльопає Кядуліс курною дорогою, а на груди налягає незрозумілий тягар. Із усіх пережитих у шинку вражень усе чіткіше в пам'яті зринають слова вїйта й прикажчика про Катре. Кядуліс добре не розумів, але здогадувався, що в тих словах криється поганий, образливий смисл і для дочки, й для нього, батька. Вперше Кядуліс відчув у серці огиду, мовби вчинив великий злочин.

Ось на тому чорному пагорбі мусить бути село Шіленай. Але його не видно. Вечірній небесний багрянець заступила чорна хмара, й темрява стала ще густіша. Далеко, на самому краю, широко полоснула блискавка, але грому не чути. О, вдруге спалахнула — так само без жодного звуку. Забобонний страх поїняв Кядуліса від тих німих, моторошних спалахів. Він мерщій скидає картуз, хреститься й оглядається навколо. Як тільки спалахне блискавка, на мить окреслюються клубки хмар, село Шіленай, придорожні дерева, і знову темно.

Коли Кядуліс добрався до перших сільських хат, заспокоївся. Ось вершинами дерев, мов глибоке зітхання, пробіг вітер. Але грози, мабуть, не буде. Хмари з блискавками облягли небокрай з півдня. На північно-західному обрії знову з'явилася блідо-багряна смужка заграви.

Мов той злодій, заліз Кядуліс до своєї хати. Навпомацки знайшов коло печі ліжко, скинув верхній одяг і простягнувся. В другому кінці на лавах хропіли Урше і Йонас. Матері не було чути.

В кутку, біля вікна, почулося стримане схлипування...

— Катре... — насупився Кядуліс.

За піччю надокучливо сюрчав цвіркун.

XXI

Двадцять сьомого травня в маєтку Багінай відчувалось незвичайне пожвавлення. Того дня мала приїхати дочка пана Скродського, панна Ядвіга. На кухні було приготовлено

улюблені Ядзині їства та ласощі. Мотеюс забув про лінощі й із самого ранку товкся в їдальні коло буфета, Агота з новою покоївкою Катріте вже кілька разів перевіряла, чи все готове в кімнаті панночки. Пан вимагав, щоб і його кабінет було повторно прибрано й провітрено.

Останніми днями пан Скродський почував себе не дуже добре. Чи то від того, що катався якомсь верхи у вітряний час після обіду, чи від того, що прохолодного вечора сидів на веранді, він простудився, тепер мусив лежати в постелі й пити липовий чай з медом; що приготувала Агота, і крадькома присмачував його то араком¹, то ромом.

Не тільки хвороба, але й інші обставини засмучували батьківські почуття. Той випадок у корчмі під лісом! Те нечуване зухвальство хлопців-розбійників! Посадити в рекрутську колоду жандарма, поліцейського, вїта й прикажчика! І кажуть, що цією зграєю верховодить його, самого пана Скродського, кріпак-утікач Юозас Пранайтіс!

Цю пригоду пан Скродський обговорював з юрисконсультом Юркевичем, і думки обох збіглися. В управлінні краєм не відчувається сильної руки. Вільнюський генерал-губернатор Назимов — людина стара й поступлива; каунаський губернатор Хоминський — поляк литовського походження, він не тільки підтримує близькі зв'язки з невірними цареві поміщиками, але й, ще гірше, сам прибічник скасування кріпацтва. Адже він проектував виділити кріпакам землю, дозволити їм викупити не тільки садиби, але й нивки, що вони обробляють. Хіба можуть такі губернатори вжити необхідних суворих заходів проти всяких підбурювачів і вискочок? Різками хамів-мужиків не приборкаєш, до різок вони звикли. Потрібні кўлі й шибениці!

— Або ще от поліція! — говорив, розпалившись і розгнівавшись, юрисконсультові пан Скродський. — Що тут за поліція! Це здебільшого люди місцевого походження, католицької віри. Прошу зрозуміти мене правильно, пане Юркевичу. Я сам добрий поляк, литовський дворянин і католик. Але я й землевласник, громадянин імперії. Я маю бути лояль-

---

¹ Хмільний напій, приготовлений із пальмового соку чи рису; солодка горілка.

ний до імперії. Цар захищає наші інтереси, а ми — його опора. І цареві, й нам, поміщикам, необхідна сильна влада, сильний адміністративний апарат. У цей час у Литві й Польщі добрими, вірними слугами влади можуть бути люди православної віри. Самодержавство й православ'я — невіддільні.

Пан Юркевич поштиво мовчить, не сміє перечити своєму покровителю, хоч і не підтримує його завеликої доляльності до Російської імперії і царського уряду.

А пан Скродський розходився й правив своєї:

— Подумайте, пане Юркевичу, чи може добрий католик у наших умовах бути вірним жандармом чи поліцейським — захисником царської імперії? Ясно, що ні. Тому я й радив генерал-губернаторові Назимову, щоб він звернув увагу на склад поліції в цьому краї. Коли підніметься бунт, почнеться повстання, до якого закликають усякі гарячі голови, так звані «патріоти», побачите, пане Юркевичу, що поліція не виконає свого обов'язку, і чимало її, якщо не більшість, перейде у лави повстанців. У жандармерії — ще порядок, а в поліції — ні!

Не тільки ці явища громадського життя й політики псували панові Скродському настрої, але й стосунки в його хоромах — ближні, родинні — не склалися так, як того хотілось. Челядники сваволять і далі, не тільки візник Пранцішкус, але й Агота останніми днями зробилася зухвала, з нею не збалакаєшся. Нова покоївка Катре Кядуліте вже кілька днів працює в хоромах, але пан Скродський поки що її не привчив і не приручив. Кількох днів на те, може, й не досить, але є й інші причини. Найголовніша — Агота. Ця гладка зухвалка так узяла нову покоївку під свою опіку, що просто не спускає з неї очей. Поселила її поруч себе, роботу їй загадує сама, а в кабінет пана Скродського одну й зовсім не пускає. Або сама з нею йде, або Мотеюса посилає. А цьому бовдурові, мабуть, і подобається тюпати за красивою дівчиною! І вдягла їй не так, як панові Скродському хотілося. Натягла на неї якусь грубу, довгу, рясну спідницю, до шиї застебнута сорочку, обвислий жилет, каламутного кольору хустину — в такому вбранні пропадає всяка граційність і привабливість дівчини.

До всього того доклалося й нездужання пана Скродського. Не було б йому так нудно хворіти, якби його доглядала гарна дівчина, а не осоружна, остогидла Агота.

Охоплений такими сумними думками, зустрів пан Скродський довгожданий день. Того дня почував себе значно краще. Вночі спокійно спав, відпочив. Ранок видався світлий, теплий. Пан Скродський устав і вдягнувся без Мотеусової помочі, поснідав, оглянув кімнати, звелів прибрати кабінет і залишився усім задоволений.

Панна Ядвіга могла приїхати тільки увечері, навзаході сонця, але пан Скродський почав її чекати вже з обіду. Надвечір із паном Юркевичем він виїхав верхи на дорогу до Кедайняй, щоб її зустріти. Недалеко й проїхали, бо пан Скродський після хвороби відчував слабкість і мав вертатися. З пагорба він довго дивився на дорогу, що простяглася в далину, але на ній не помітив ніякої підводи.

Все-таки дочка приїхала того самого вечора, як смеркло. Зі сльозами на очах пан Скродський, вітаючись, поцілував дочку. Ядвіга стурбовано дивилась на батька. Радість зустрічі трохи затьмарювало зблідле й запале його обличчя. Вона нічого йому про те не сказала, тільки запитала про здоров'я. Він поспіхом одповів, що здоровий, як завжди, і мерщій поквапився вилити, що найбільше його непокоїло.

— Мила моя Ядзю, як я боявся, щоб у дорозі не застала тебе ніч! Тепер такі неспокійні часи!

— А що поганого могло зі мною статися вночі, тату? — весело запитала дочка. — Я не з боязливих.

— Ох, ти не знаєш, що в нас за люди. Треба остерігатися кожного хлопа.

— Остерігатися селян?! — здивувалася Ядвіга. — То чудові люди!

— Ох, ти не знаєш, — повторив батько. — Завтра я тобі все розповім. Ну, слава Богу, що бачу тебе живу й здорову.

— Тату, я не сама. Ось мій супутник, а твій гість: Михайло П'янка.

Тільки тепер пан Скродський помітив молодого чорнобрового, дрібнолицього, з вузькими вусиками чоловічка, що скромно стояв біля карети, мабуть, не хотів заважати дочці привітатися з батьком.

Пан Скродський, як поштивий господар, зрадів гостеві, подякував, що той опікував його доньку в такій важкій дорозі, й запросив до палацу.

Того вечора розмова не клеїлась, не було порушено жодної цікавої теми. Дочка й гість були втомлені з дороги, а батько ще не встиг розібратися, до кого з яким питанням звертатися. У час першої банальної розмови про дорогу й здоров'я він пильно спостерігав доньку. За ці два роки вона все-таки трохи змінилася, подорослішала. Красива панна! Висока, рівна, струнка, з видовженим, цнотливим обличчям, чорнобрива, із сьйнистими очима, білими зубами, що, мов перли, світяться крізь червоні вуста, коли усміхається. Славна шия і бюст, бездоганні плечі й руки! Пан Скродський у думках аж докоряв собі, що так нескромно спостерігає й аналізує свою рідну дочку.

Але помалу став помічати в дочці й щось нове. Зараз же видно, що вона посерйознішала. А може, це з дороги — втомилася? Ні. Пан Скродський батьківським чуттям угадує, що в душі Ядзі щось змінилося... Ота тінь задумливості на лиці, ті інколи насуплені брови й та рівна зморшка, що між ними з'явилася, а найважливіше — отой дивний вивчаючий погляд, яким вона іноді пронизує батька

Що сталося? Вона обмовилася, що зупинилися на хвилинку в Сурвілі. Невже цей старий хлопоман чогось непотрібного набалакав? А може, візник Пранцішкус? Ядзя завжди полюбляла з челяддю погомоніти. А хто цей її супутник — Михайло П'янка? Чи не він тут винен? Може, Ядзя в нього закохалася? Це було б ще нічого. Ядзі давно час заміж. Але хто він? Яке його багатство? Пан Скродський бачить його вперше, та чимось чужим повіяло від цього чоловіка. І прізвище його звучить підозріло, не по-дворянському...

Після вечері всі розійшлися по своїх кімнатах. Пан Скродський ліг і довго не міг заснути. Нарешті келих угорського вгамував вир суперечливих почуттів та думок, і господар маєтку заснув глибоким сном.

Уранці перша прокинулася панна Ядвіга. Міцно спала й не відразу второпала, де вона. Ох, це батьківщина, Багінай, яких не бачила аж два роки! Крізь віконні занавіски пробилося денне світло, окреслювало речі в кімнаті її юности, на які вона тепер дивилася, як на давно не бачених знайомих. Так, милі старі, оббиті видинялим синім шовком меблі, картина над її ліжком. Глянувши на неї, Ядвіга поблажливо

посміхається зі смаків своїх юних днів: на картині зображено безневинну пастушу любовну ідилію. Давній милий годинник, котрий щогодини, мов клавесин, тихо грав французьку пісеньку. І тепер він цокав невтомно, мабуть, заведений до її приїзду. Любий, старий батьківський дім!

Вона зіскакує з ліжка, відсуває занавіску й відчиняє вікно. Із саду з хвилиною теплого сонячного проміння вривається потік живлющого духмяного повітря. Ох, як добре після шуму великого міста, після довгої втомливої дороги відчутти навколо затишок, спокій, розкішну весняну природу своєї вітчизни.

Ядвіга схиляється на підвіконня, виглядає надвір і дивиться в сад. Скрізь гарно прибрано! Стежки підметено, потрушено піском, обабіч квіти, а перед її вікном велика клумба. Посередині — пальма, по кутках — розкішні кущі півонії. Вони ось-ось зацвітуть — яке то диво! Праворуч біля веранди бузкові кущі, жаль, що вже відцвіли, зате пуп'янки жасмину от-от розвив'ються. Далі, за садом, високі паркові дерева — липи, берези, тополі, праворуч — яворова дорога, якою так приємно їздити літньої спеки! Тільки ліворуч крізь край парку видніються бідніші краєвиди — зарослі кущами лути, убога вільшина, а ще далі, на самому кінці, хатки якогось села, чи не Шіленай.

Ядвіжине лице спохмурніло. Коли вчора в дорозі спитала візника Пранцішкуса, що чувати в Багінай, як селяни зустріли царський маніфест і як тепер живуть після скасування кріпацтва, він зсунув картуза на потилицю, помовчав і в'їдливо відповів:

— Живемо, панночко, як і раніше. Кріпацтво, кажуть, цар скасував, тільки забув прикажчиків, катів і різки скасувати.

— Що ти кажеш, Пранцішкусе! — здивувалася тоді панна Ядвіга. — Хіба тепер ще хтось шмагає селян різками?

— Про те, панночко, як приїдете, розпитаєте свого батька. Та й кат Рубікіс багато дечого міг би розказати.

Погане передчуття шпигонуло в Ядвіжине серце, але вона більше нічого в Пранцішкуса не розпитувала, наче боялася, щоб дальші слова візника зовсім не затьмарили світлих краєвидів батьківщини ще до того, як їх побачить.

Проїжджаючи повз Клявай, Ядвіга захотіла завітати до пана Сурвілі, привітатися з ним і дізнатися про Віктора, свого друга днів юности. Сурвілі приймали її досить стримано. На запи-

тання Ядвіги, як поживає її батько, пан Сурвіла відповів якось неясно, що з минулої осені він з її батьком не бачився, що тепер такі тяжкі часи, що пан Скродський, без сумніву, так само має якісь труднощі, зрештою, вона сама скоро все побачить.

І ось тепер, цього першого сонячного ранку, на батьківщині панна Ядвіга крізь розкоші маєтку побачила далекі кріпацькі садиби і їхні оброблені поля, згадала слова Пранцішкуса й пана Сурвіли, відчула в серці неспокій і страх. Батько, Ядвіга знала, і раніше з селянами поводився грубо. А які стосунки склалися тепер, після скасування кріпацтва? В дорозі, особливо в Вільнюсі, вона наслухалася страшних балачок про селянські заворушення та бунти в Литві. І це діється тоді, коли все Польське королівство готується до великих подій, коли вже пролилась кров перших мучеників за свободу, коли хвиля патріотичного ентузіазму котиться через увесь край, коли історичний момент вимагає, щоб дворяни й селяни, як брати, стали на боротьбу за свободу батьківщини!

За два роки, проведені у Варшаві, Ядвіга змінилась не тільки фізично, але й морально, духовно. Із безтурботної, легковажної, зманіженої батьком панночки вона перетворилася на мислячу жінку, що цікавиться громадськими й політичними ідеями свого часу. Вона повернулася на батьківщину готова негайно почати пропаганду за повстання і за участь у ньому селян. Але спершу треба добитися прихильності й довір'я селян, усунути різні непорозуміння, що постали між поміщиками, дворянами й колишніми кріпаками. Треба починати зі свого рідного закутка, треба найперше упевнитись, які стосунки склалися між батьком її та селянами. Ядвіга вирішила поки що батька нічого не розпитувати, а спостерігати за життям маєтку. Крім того, поки пан П'янка тут і вештається поміж нею та батьком, незручно починати якісь серйозні, а може, й неприємні родинні дискусії.

Пан П'янка з'явився тут недаремно. Він був один із тих гарячоголових юнаків, які — одні з Варшави, другі аж із Парижа — ще на початку квітня прибули до Вільнюса організувати патріотичні маніфестації, заспівати національний гімн у Вільнюському кафедральному соборі 8 травня, в день святого Станіслава. Тепер завдання пана П'янки — підготувати ґрунт для таких маніфестацій в інших містах Литви, а най-

перше в Каунасі й Панявежісі. У зв'язку з маніфестаціями треба зміцнювати братання дворянства з народом і, взагалі, з усіма прошарками, влаштовувати спільні маївки, гуляння, свята, торжества з патріотичними гімнами й піснями. Для цього пан П'янка має відвідати цілу низку маєтків і клібоній.

Про все те пан Скродський довідався уже вранці. В обід пан Юркевич дуже зацікавився патріотичними маніфестаціями у Варшаві. Звістка про них долетіла й у Литву. Маніфестації 27 лютого й 8 квітня закінчилися кровопролиттям. У деяких костьолах Литви ксьондзи відправили панахиду по вбитих. Багато яка пані наділа жалобу: Варшавські події стали пробуджувати й у Литві революційні настрої.

— Скажіть, пане П'янку, — зачепив юрист, — що там постійно кипить у варшавському казані й хто того казана, кажучи образно, підігріває? Як не помиляюсь, то ще минулого літа почався якийсь екзальтований патріотичний рух юрби, здається, у зв'язку з пам'яттю про 1831 рік?

— Ви не помиляєтесь, — обізвався П'янка. — Перша патріотична маніфестація відбулася минулого літа, коли хоронили вдову генерала Совинського. Генерал Совинський, як ви знаєте, загинув 1831 року, захищаючи Варшаву. Отож після похорону величезний натовп людей, близько двадцяти тисяч, прямо з кладовища рушив у пригород Воля вшанувати захисників Варшави, які полягли у вересні 1831 року. Ви, панове, без сумніву, чули, що в жовтні минулого року відбулася недоброзичлива демонстрація проти Олександра II, австрійського імператора Франца-Йосифа і прусського принца Вільгельма. Усі троє вони тоді були приїхали до Варшави. У листопаді торік — знову величезна маніфестація, приурочена тридцятиріччю повстання 1830 року. Маніфестація закінчилась народними революційними піснями.

— Хто ж організував і розпалив ту маніфестацію? — в'їдливо запитав пан Скродський.

— Хто розпалив? — здивувався П'янка. — Дозвольте зауважити, шановні панове, що варшавських людей особливо розпалювати не треба. Спрага волі не згасла в польському народові, а надто розгорілась, коли переконались, що Олександр II до поляків анітрохи не прихильніший, ніж його жорстокий батько. Польська молодь найперша підняла го-

лос протесту проти рабства й тиранії. За нею пішли ремісники, службовці, інтелігенти вільних професій, зрештою, всі патріоти-демократи, бо бачать, у яку ганьбу й вічне рабство штовхає Польщу потакання шляхти цареві!

— Так, — підтримав Юркевич, — ілюзії вересня п'ятдесят восьмого року коштували Варшаві багато грошей і сорому.

— І Вільнюсові! — вигукнув П'янка. — Вільнюс подав гарний приклад Варшаві! Он тільки кухареві Конті, запрошеному з Варшави приготувати цареві обід, вільнюські дворяни — послухайте, мої панове, — заплатили три тисячі карбованців! А на весь бал на честь царя пішло сімдесят тисяч карбованців сріблом — це майже півмільйона злотих! Крім того, граф Тишкевич влаштував царське полювання за двадцять п'ять тисяч срібних карбованців! Добрячі грошки, шановні! А хто ті гроші врешті-решт нажив? Литовський селянин-кріпак! А згадайте ще, панове, свій горезвісний альбом з одами Олександрові II, так званими поезіями, що їх понаписували Едуард Одинець, Акелевич, Каротинський, навіть цензор Павло Кукольник. І ще прислужницькі жести Кіркора та інших! Ні, панове, дворянство Литви виявилось гідним попередником варшавських магнатів на триумфальному шляху Олександра II.

Пан П'янка, непевно, став розходжуватись. Його обличчя пашіло, очі блищали і навіть вузькі чорні вусики настовбурчилися від обурення отим плазуванням дворянства Литви перед царем Олександром. Пан П'янка, мабуть, був звичний говорити, агітувати і мав для цього приборжені дані й фрази.

Пан Скродський глянув на доньку. Вона поки що в суперечці не брала участі, але весь вираз її обличчя свідчив, що вона підтримує свого супутника.

На зауваження Юркевича, що Вільнюс і Варшава швидко зорієнтувалися й уже в наступні перебування царя в столиці приймали не тільки стримано, але й холодно. П'янка вибухнув новою тирадою:

— Але ж, мої панове, хоч Олександр відмінив усякі вітальні адреси та прохання дворянства, хтозна чи й наступного разу його приїзд не пройшов би з балами та ілюмінаціями, коли б Мєрославський з Парижа не ошпарив тих панів, графів, князів і княгинь холодним душем, а може,

точніше кажучи, не приголомшив їх гарячим, дошкульним патріотичним словом! Якби Герцен своїм «Колоколом» із Лондона не провістив про потреби польського руху опору, зрештою, якби в самій Варшаві ми, юні демократи, не запобігли повторенню таких ганебних зустрічей!

Тут не витерпів і пан Скродський, щоб не зустріти:

— Ви, пане П'янку, славите Мерославського, усяких там демократів і революційно настроєних вискочок, немовби тільки від них залежить доля країни. Але ж багато є серйозних людей, які небезпідставно вважають: кращих і надійніших результатів можна досягти мирною, продуктивною роботою, що підвищила б матеріальний добробут і культуру краю. Я вважаю: Землеробське товариство обрало певнішу дорогу до відбудови і незалежності краю.

П'янка поблажливо усміхнувся, але з поваги до господаря дому поштиво, як і належить гостеві, відповів:

— Я дуже високо ціную вашу думку, шановний пане Скродський, але цього разу, овва, не можу з нею погодитись. Дозвольте звернути вашу увагу на те, що ця дорога дуже довга, така довга, що як будемо нею йти, то Річ Посполита, можна сказати, навіки залишиться частиною Російської імперії. А з другого боку — хто ж скористається цими нашими нажитими багатствами? Найперше, звісно, ті, що нами правлять, що стягують податки, контрибуції, конфіскації, — ті, що хазяйнують у наших повних засіках. Мерославський правильно назвав послідовників Землеробського товариства дурними бджолами, які перетворюють себе на ретортів, що виробляють мед для царських ведмежат. Ні, панове, спершу завоюємо волю, а потім потурбуємось про добробут! — Із пафосом вигукнув гість.

У суперечку знову втрутився Юркевич, і це дало можливість гостеві немилосердно накинутися й на Землеробське товариство, і на всіх тих, хто невдалими соціальними реформами хоче захистити селянина, даруючи йому удавану волю, ткнувши мізерний шматок землі, але зв'язуючи всякими вічними чиншами або довголітніми виплатами. А на грізне запитання Скродського, хто ж має бути найважливішою силою майбутнього повстання, гість не вагаючись відрубав:

— Селяни, спадкоємці великої батьківщини! Але, — підкреслено перебив себе П'янка, — я не крайній «червоний». Керівну роль у повстанні зіграє шляхта. Тому я й проголошую ідею братерства шляхти й селян.

Пана Скродського це аніскільки не заспокоїло. Спілка з хлопами, як йому здавалось, принижує дворянський гонор. Він дав знак — підвестися з-за столу.

Обід закінчився, але господар запросив гостей до себе в кабінет, де Ядзя пригостить кавою, а він французьким лікером і чудовими голландськими сигарами. Там пан П'янка та Ядзя розкажуть і про лютневі події, відлуння яких так широко прокотилося по всьому краї.

XXII

У кабінеті всі посідали за круглим столом, де вже стояв французький лікер і лежали голландські сигари. Мотеюс приніс каву. Бути господинею за столом взялася панна Ядвіга.

Коли в чашечки було налито кави й чоловіки закурили сигари, пан П'янка зі звичним йому пафосом продовжував почату за обідом розмову:

— Так, панове, в житті народу бувають дні, бувають моменти, які невитравно закарбовуються на сторінках історії. Таким і було двадцять сьоме лютого цього року. Звісно, події того дня, як і всякої історичної дати — це не наслідок випадкових обставин, а результат довгого процесу й бродіння.

І він почав оповідати, як варшавські «червоні» та їхні прибічники вже з минулого року, а особливо з початку нинішнього, коли було арештовано одного з найдіяльніших і найвпливовіших вождів «червоних» Кароля Маєвського, розгорнули шалену агітацію проти уряду та «білих». Бо якби не «білі», то в Варшаві вже давно було б проведено могутню маніфестацію, «концерт концертів», гучний протест проти руйначів Польщі.

П'янка розповідав, як гаряче підтримала «червоних» молюдь, студенти й школярі, як з'їхалися до Варшави представники багатьох університетів, не тільки Петербурзького й

Московського, але й навіть Харківського й Казанського, а ініціатори того з'їзду — колишні київські студенти, палкі й діяльні патріоти, прибічники «червоних». Студенти хотіли вплинути на поміщицьке Землеробське товариство, щоб воно вручило цареві адрес із вимогами відкрити польський університет у Вільнюсі й Києві і польські школи в Литві й на Україні. Цей задум не здійснився, бо поліція та обер-поліцеймейстер полковник Трепов зі своїми жандармами стали ловити студентів, арештовувати й висилати з Варшави. Але вгамувати рух не вдалося. Малі міські маніфестації й інциденти на варшавських вулицях частішали день у день, молодь ображала поліцейських, жандармів, солдатів.

Панна Ядвіга, яка весь час мовчки слухала П'янку, нараз голосно засміялась.

— Ох, пробачте, пане П'янку, що перебила. Але я згадала смішну річ. Здається, в перші дні лютого я була на маскараді в театрі. І от з'явилася одна маска: уявіть собі, панове, входить напівголий чоловік у якомусь дранті, з величезними дзвенячими ланцями на ногах і руках, чимось схожий на раба давніх часів. І це мало символізувати заковану, поневолену ворогом Польщу!..

— Я чув. Ну, й що тут смішного, панно Ядвіго? — запротестував П'янка.

— Ні, я підтримую панночку Ядвігу, — втрутився Юркевич. — Польщу має символізувати красива пані чи панночка, а не якийсь голодранець.

— І ще й який! — знов зареготала Ядвіга. — Але погано бідоласі закінчився той патріотичний жест: поліція його схопила й прямо з маскараду відправила в цитадель. Я йому щиро співчуюю, схвалюю його ідею, але не форму, в якій вона була виражена.

П'янка гаряче заперечив:

— Для нас усі форми добрі, якби тільки вони виражали благородну ідею, революційний зміст!

Далі він розповідав про події 25 лютого, що так трагічно закінчились на два дні пізніше.

25 лютого — ювілей битви під Гороховом, що відбулася 1831 року. «Червоні» задумали того дня організувати великі маніфестації загальнонародного характеру з протестом про-

ти поділу Польщі. Домовлено маніфестацію почати на ринку Старого Міст, звідки рушити до царського намісника Горчакова. Сотня юнаків розсипалась вулицями, несучи плакати й закликаючи о пів на шосту зібратися всім у вказаному місці.

Зараз після обід на ринку з'явився гурт студентів, учнів та іншої молоді, що наказав звільнити ринок: продавці мають забиратися зі своїми столами, лавками й товарами, домовласники — очистити тротуари від снігу, а купці — зачинити крамнички й склади. Усі послухалися безвідмовно.

О п'ятій годині незліченні юрби заповнили ринок і ближні вулиці. Малочисельна поліція була безсила вгамувати той стихійний людський потік. Перед будинком намісника вишикувався батальйон піхоти, козача сотня й півескадрон жандармерії.

Тим часом оберполіцмейстер полковник Трепов, сидячи в своїй бричці, знайомій усій Варшаві, поїхав на ринок Старого Міста переконатися, що там діється. Важко просувалася крізь натовп бричка Трепова. Одні йому глумливо аплодували, другі свистіли, треті проклинали. Коли Трепов добрався до фонтана Сирени, зупинив бричку, встав і закричав, щоб люди розійшлися.

— Я стояв, мов навмисне, біля фонтана і бачив усе, що твориться, — говорив П'янка. — Ніколи не хотів би бути на місці Трепова. Я не зводив із нього очей і відчував, що в бідолашного поліцмейстера ось-ось урветься терпець. Ніхто не слухав його розпоряджень, запевнень, погроз. Тільки ось бачу, в киплячій юрбі коло Трепової брички опинився гурт академічної молоді.

«Розійдись! — закричав на нього Трепов. — Ви мусите давати приклад іншим, а не волочитись вулицями, мов якісь лобуряки!»

І схопив одного за комір. І що б ви думали, панове? Той молодик палицею, що тримав у руках, так і вп'єришив полковника посеред обличчя. Розбатував до крові.

— І полковник не застрелив його на місці?! — вигукнув розгніваний пан Скродський.

— Ні, пане. Якби він це зробив, то натовп роздер би його на шматки. Трепов затулив щоку, обернувся й, вигукуючи: «Панове, розійдись!» — поїхав назад.

— Я знаю! — вигукнула Ядвіга. — Трепова вдарив Владислав Краєвський, студент Медичної академії. А такі гнучкі палиці у Варшаві стали називати «треповками».

— Я одну таку маю, — похвалився П'янка. — Потім покажу.

Із дальшої розповіді слухачі дізналися, що того дня керівники маніфестації зібралися в Паулінському костьолі. Вони роздавали людям національні прапорці з польськими орлами, готували смолоскипи. Коли процесія рушила з костьолу, уже сутеніло, але вечір був тихий і нехолодний. Дорогою трапилась напнута брезентом підвода. Тут швець Парадовський, зауважте, панове, ш в е ц ь, стягнув з підводи покриття й підняв угору великий національний прапор з орлом і витязем. Коли прапор залопотів над юрбою, із тисяч грудей виверглися радісні вигуки.

— Ох, незабутній це був момент! — зворушилася тим спогадом Ядвіга. — А з підводи сотні маленьких прапорців полетіли в юрбу. Розгорнулися транспаранти з білим орлом, спалахнули смолоскипи, багряні відсвіти полум'я замайорили на прапорах, заколивалися на обличчях, заблищали в очах і нестримним потоком ринули далі повитими в сутінки вулицями!

Тим часом Трепов повернувся з ескадроном жандармів і перетнув процесію дороги. Зацокали по камінню кінські копита, заблищали шаблі, і жандарми, топчучи людей, увірвалися в нагвал.

— Ох, що там творилося! — знов устряла Ядвіга. — Жандарми били шаблями, на щастя, не жалом, а пліском, юрба ж накинута на них із палицями, дровками, камінням — хто що вхопив.

— Ну й хто ж виграв ту битву? — спитав не без іронії пан Скродський.

— Пане! — гукнув П'янка, — що таке — виграти?! Кінні озброєні жандарми розігнали беззбройну процесію, але хіба вони виграли? Ні! Виграли ті, що, биті й гнані, зберегли в серці рішучість і далі боротись і колись, може, й нескоро, перемогти! А що вони зберегли таку рішучість, показали події двох найближчих днів.

І він став розповідати, як наступного дня поповзли містом найдивовижніші чутки. У час сутички побито й поранено немало людей, близько десяти арештовано. А поголоски пере-

конували, що були й убиті — і число їх усе росло. У місті багато хто надів жалобу через безневинно пролиту кров. Балакали, що вночі юрба нападе на рагушу, визволить арештованих. Поліція, жандармерія і військо були на чатах.

Тим часом «червоні» ухвалили 27 лютого повторити маніфестацію в ще більших масштабах і надати їй характеру всенационального протесту. Сотні агітаторів розсипались по місту, скликаючи всіх до Костьолу кармелітів на панахиду. Після відправи натовп, що швидко розростався, ринув до будинку намісника. Навіть нагайки козаків не могли його спинити. Другий натовп зібрався біля Бернардинського костьолу й заспівав гімн «Боже цось Польскен». Сім разів козаки нападали на юрбу й щоразу були відбиті камінням та цеглою.

Але ось із костьолу вийшла похоронна процесія. До неї приєдналась юрба. Козаки, що отримали наказ нікого не пропускати, перепинили їй дорогу і били кожного, хто старався прорватися. Попереду процесії високий чоловік ніс великого дерев'яного хреста. І сталося так, що чоловік від удару козака затулився хрестом. Удар припав на розп'яття й зламав його.

Тут оповідач зупинився, мов засумнівався:

— Панове, я хочу бути об'єктивним і маю сказати: про ту пригоду з хрестом по-всякому балакають: одні кажуть — розп'яття було трохи пошкоджено, другі твердять — його було розрубано пополам. Я сам, признаюсь, того моменту не бачив.

— Звісно, розрубано пополам! — вигукнула Ядвіга. — Як ви можете сумніватись!

— А я сумніваюсь, — опирався П'янка. — Є свідки, що кажуть, ніби хреста було пошкоджено. Тільки відбито терновий вінець Христа й праву руку.

Але Ядвіга заперечувала:

— Усі наполягають, що хрест було перебито. Хіба ви, пане П'янку, не бачили сотні його зображень — на плакатах, медальйонах, значках? Як не бачили, будь ласка, подивіться.

Вона відшпилила з грудей значок і подала П'янці. Значком зацікавились і пан Скродський та юрист. На значку було зображено перебитий надвое хрест.

— Це символ страждань усієї нації! — вигукнула зворушена Ядвіга, аж сльози заблищали на її очах.

П'янка признав, що, хоч би як там було, цей хрест зіграв і досі відіграє велику агітаційну роль. Потім розповів, як далі відбувалася сутичка біля Бернардинського костьолу і як трагічно закінчилась маніфестація у вузькій вулиці, що називається Краковське передмістя. Тут згуртувалася сила-силенна людей, а їх ще тисли козаки й піхота, яку привів генерал Заболоцький. Із усіх боків, навіть із вікон, на солдатів градом летіло каміння й цегла.

— Сам Заболоцький дістав цеглиною по спині! — крикнула Ядвіга, щоки її пашіли, очі сяяли, коли живо згадувала ті сцени. Адже вона сама все те бачила, металася з юрбою, а потім їх затисли в під їзді одного будинку.

Вихід із вулиці загородили кілька візників своїми бричками, тиснява ще збільшилась. Солдати рвалися вперед, а юрба їх кляла, лаяла, глузувала з них, кидала каміння й що попадало під руку.

У Заболоцького, нарешті, урвався терпець, і він пригрозив, що накаже солдатам стріляти. Заклацали рушничні затвори, але ніхто не вірив, щоб генерал звелів стріляти в беззбройну юрбу. Заболоцький повторив свою погрозу й вимогу розійтись. Юрба відповіла прокляттям і камінням.

— І ось, панове, сталися страшні речі,— вставши зі свого місця, говорив П'янка.— Заболоцький дав команду: «Вогонь!» Гаркнули постріли, задзеленчали шибки, посипався тиньк, серед людей зчинився крик, усі кинулись врозтіч. Спершу я не збагнув, що сталось. Хвилею людей, що бігли, мене відкинуло до бокової вулички. Притиснувшись до воріт, я дивився, що коїться.

— А я жахи які пережила! — згадала ту страшну годину Ядвіга.— Уявіть собі, що тут же біля моїх ніг упав учень реальної гімназії. Куля влучила йому прямо в голову. Бризнула кров. Я мало не зомліла.

Пан Скродський аж зблід, почувши доччині слова.

— Ох, Ядзю, — ледве вимовив докірливим тремтячим голосом. — Треба ж тобі лізти в ті вуличні бешкети! Чи місце там добре вихованій панночці? Тебе могли застрелити, як того нещасного хлопця.

Але Ядвіга здивовано й гнівно глянула на батька й відпекла:

— Тату! Обов'язок кожного патріота — взяти участь у тій маніфестації! І добре виховання якраз цього й-вимагало.

Пан Скродський подумав, що важко зговоритися з дочкою.

— Скільки було вбито? — запитав юрист.

Але П'янка, мов не чув його запитання, розповідав далі.

— Отож, коли розбіглася юрба, пішли й солдати, залишивши на місці убитих і поранених. Люди стали збиратися знов. Чоловіки кричали й кляли, жінки плакали й голосили. Збирали поранених і вбитих. Скільки їх було, важко сказати. Ховали п'ятьох, але згодом поповзли чутки, що вбитих значно більше, тільки одних якимось чином утаїли, інших вкинули в річку.

Коли звістка про ту трагедію облетіла місто, на вулиці вилились ще більші юрби. Кожне серце горіло почуттям гніву й помсти. Власті злякалися людей. Здавалося, зараз же спалахне повстання, а урядової збройної сили було так мало.

Того самого вечора зібралась делегація міських громадян. Вона мала звернутися до намісника, князя Горчакова, але з якими вимогами, ніхто добре не знав. До делегації входили представники різних прошарків міщан: домовласники, духовенство, ремісники, літератори, військові, промисловці, лікарі, адвокати, купці, банкіри — всього чотирнадцять чоловік.

— Карточку одного з них я вам ось покажу. Хвилинку! — Ядвіга побігла в свою кімнату й зараз же вернулась, тримаючи в руці фотографію. На картці — дебелий кучерявий чоловік з підстриженими вусами, який із закачаними рукавами, у фартусі сидів біля столика й підбивав чоботи.— Це швець Станіслав Гішпанський,— пояснила Ядвіга.— Він насмілювався самому Горчакову кинути в лице звинувачення, що це намісник дав команду бити людей, як худобу. Ось які патріоти вирости в сірій масі ремісників!

— Так,— підтримав П'янка.— Гішпанський того ж дня став найпопулярнішою людиною у Варшаві. Тисячі ось таких фотографій розійшлися в місті за кілька днів.

Скродський байдужно глянув на знімок і, нічого не мовивши, посунув його Юркевичу.

Одне, чого виклячила делегація в Горчакова, то це щоб другого березня дозволити безперешкодно й урочисто поховати п'ять жертв сутички.

Великою жалобою повита була польська столиця. Чорні крєпові пов'язки, стрічки, банти, вуалі стали неодмінною деталлю жіночого й чоловічого одягу. Щоб ще дужче були підкрєслєні і впадали в очі ті знаки жалоби, чорні пов'язки, лацкани, поля капелюхів та капелюшків обшили білими стьожками. Крєпом наряджали й ляльок на вітринах магазинів, манекєнів у салонах мод і вікнах перукарєнь. Варшава була пойнята екзальтованою, майже театральною скорботою.

Два дні до похорону місто жило майже незалежно від органів влади. Поліція на вулицях не показувалась. За порядком дивилась своєрідна міліція, «національні констеблі», здебільшого студенти й учні, вдягнені у свої шкільні уніформи, з жалобною стрічкою на лівій руці і з номером на картузі. Їх було скрізь повно, і всі їх слухалися без жодних заперечєнь.

— Ви, панове, того не бачили,— казав П'янка,— то й не можете уявити, які піднесені й разом з тим гіркі почуття гордості піднімалися в наших серцях, коли ми дивилися, як безумовно слухалися всі наказів котрогось юнака, майже дитини. Кажуть, один пристаркуватий пан вигукнув: «Їй-богу, якби цей хлопчак звелів відшмагати мене, я зараз же слухняно ліг би на землю».

А Ядвіга, що нараз повеселіла, розповіла таку анекдотичну пригоду: іде тротуаром юний констебль і чує в одній квартирі бучу якусь. Заходить і бачить: лаються чоловік і жінка, мало не чубляться. «Як вам не соромно.— мовить юнак,— гризтися в такий день, коли всі співвітчизники любляться і єднаються!» — «Справді,— вигукнули ті,— я полька, ти поляк, чоґо ж нам гарикатись!» — і кинулись одне одному в обійми.

Другого березня, в суботу, зранку з'явилися заклики делеґації: «В ім'я любови до батьківщини, в ім'я найсвятєннішого, найдорожчого обов'язку кожного з нас, звертаємось до всіх жителів міста: віддаючи честь жертвам у час похорону їхніх тіл, збережемо найвищу гідність і спокій. Варшав'яни, почувите ці слова ваших братів».

— Такий заклик,— пояснив П'янка,— був потрібний, бо в місті гуляли найсуперечливіші чутки. Одні торочили, що крайні «червоні» готують повстання, згуртовують цехи, озброюють працівників фабрики Сольца ножами, сокирами, залізними штанґами... Скориставшись тим, що представни-

ки влади полякались, поліція поховалась, а війська мало, вони, мовляв, налетять як буря, захоплять замок і цитадель, виженуть загарбників. Інші, навпаки, шепотіли, що власті скористаються напливом людей у час похорону, влаштують нечувану, небачену різанину, щоб раз і назавжди покінчити з усякими заколотами й маніфестаціями. Багато хто йшов сповідатися, складав заповіти, готувався помирати.

Ранок другого березня видався ясний, спокійний — справжній ранньовесняний ранок. Ледве зійшло сонце, юрба людей затопила вулиці. У всіх були знаки глибокої жалоби, жінки — накриті довгими чорними вусями, чоловіки з креповими пов'язками й стрічками, угору причесаним плюшем циліндрів. На будинках майоріли прапори, з балконів звисали килими з чорними та білими хрестами. В урочистій тиші скорботно лунали дзвони жалоби з костьольних веж.

У костьолі святого Христа в панахиді за вбитих брав участь сам архієпископ Фіялковський і все вище духовенство. П'янка і Ядвіга теж потрапили в костьол, усе там бачили й тепер одне поперед одного ділилися незабутніми враженнями.

— Коли я зайшла до того храму, — тремтячим голосом говорила Ядвіга, — відчула, начебто я на тому світі. Увесь костьол оббитий чорним плюшем і крепом. А як ефектно скорботно мерехтіло світло свічок і люстр на похмурому тлі! Всередині костьолу, мов якийсь престол, підносився угору величезний катафалк, обіпнутий чорним оксамитом зі срібними емблемами, а на ньому — домовина... В чотирьох кутках костьолу — по такому самому катафалку, і на кожному — домовина з тілом мученика. Катафалки обкладені квітами, а домовини — лавровими гілками й терновими вінками! Яка глибока думка! Який трагічний символ стражденної батьківщини!

— Усі ті дорогі матеріали й прикраси — дарунки варшавських купців і крамарів, — пояснив П'янка. — Я скажу вам, панове, що варшавські міщани виявилися значно патріотичніші за аристократію і дворянство.

— Чим вони ризикують, ті міщани? — з іронією запитав пан Скродський. — Це найнеспокійніший елемент, що бунтує скрізь і завжди. Не на них тримається державний лад і громадське благополуччя.

Ядвіга з докором і вже майже сердито шпигонула батька очима. А П'янка говорив далі:

— Прекрасно виступили й акторські сили. «Реквієм» Стефані виконав Музичний інститут.

— І найкращі оперні солісти! — додала Ядвіга. — Чудово звучав голос Матушинського.

— А Добрський, а Столпе! — докинув П'янка.

— Чудово співав і Келлер! — захоплювалась Ядвіга. — А який вигляд мало духовенство! Три єпископи сяяли сріблом і золотом, каноніки — пурпуром і фіолетом, а в ксьондзів — квадратки, епітрахилі й стихарі!

П'янка усміхнувся:

— Признаюся, я не віруючий, — Але та процесія в церкві мені дуже імпонує! Найцікавіше було спостерігати монахів. Білі, руді, чорні, бородаті, голомозі, з капюшонами, поясами, віршовками, чотками й ладанками, всякі бернардинці, капуцини, кармеліти, домініканці — чи я знаю, ще які, а от монашки у широких сукнях, намітках і хустинах! Наче все середньовіччя вийшло з глибини віків прийняти в могилу мучеників за свободу вітчизни.

— А ви бачили, пане П'янку, як на Королівській вулиці у велетенську процесію влилися всі варшавські цехи зі своїми прапорами, на яких були стрічки з чорного крепу?

— Бачив, панно Ядвіго. Бачив так само й той знаменитий прапор ювелірів 1831 року, на багряному тлі якого світився білий орел, запнутий того дня крепом.

— Ох, яке то зворушливе було видовище! — вигукнула Ядвіга.

Очі в пана П'янки заблищали.

— Я скажу вам, панове, що ці п'ять жертв для революції зробили більше, ніж найзавзятіша агітація. Адже в процесії брали участь не тільки польські католики: ішли лютеранські й кальвіністські пастори, ішли старші єврейські рабини! А домовини несли шляхтичі й ремісники. І скільки було охочих, щоб удостоїтися тієї чести. Такої єдності ще не було в польського народу. Щонайменше півтораستا тисяч людських сердець билосся єдиним ритмом, і одні почуття горіли в грудях: офірувати ради свободи вітчизни!

— Ох, який то був чудовий день ранньої весни! — охоплена спогадами, вигукувала Ядвіга. — Сонячний, теплий, не-

бо синє, а місто потопає в глибокому спокої жалоби. Тільки духовні гімни сумно відлунюють у мурах і звуки дзвонів пливуть у піднебессі. О, якби ці звуки сповіщали про славне воскресіння батьківщини!

Пан Скродський і юрист мовчали в задумці, а П'янка, ідучи до дверей, пообіцяв зараз же повернутися й показати щось цікаве. За хвилину він справді повернувся, спираючись на гнучку палицю, і приніс вузлик.

— Ось, панове, «треповка», — помахав палицею і ткнув її юрисконсультіві. Потім розгорнув вузлик, вийняв купу всяких фотографій, листівок та брошур.

— Ось Трепов із перев'язаною шостою, а ось знімки п'ятьох убитих, коли їх оглядала медична судова експертиза.

Фотографії зроблено так, що дуже чітко видно рани й закривавлені місця. Пан Скродський гидливо посунув їх далі, Ядвіга затулила очі, тільки Юркевич став пильно розглядати. Похоронною процесією та іншими знімками зацікавився й пан Скродський. Дочка пояснювала йому сфотографовані місця й різні деталі.

— А це що за сцена? — спитав він, вдивляючись в один знімок, на якому було зображено пана, що з балкона промовляв до юрби людей.

— Тату, то сцена з наступної дії трагедії, — пояснила Ядвіга. — Ще трагічніші події були сьомого й восьмого квітня. Це говорить граф Анджей Замойський, голова Землеробського товариства. Маніфестація проходила на знак протесту проти закриття товариства.

Пан Скродський глянув на фото й зауважив:

— Але не віриться, що пан Замойський говорив у гарячому пориві.

— Ваше спостереження, пане, справедливе, — підтвердив П'янка. — Наскільки я знаю, пан Замойський дуже неохоче вийшов на той балкон. Взагалі «білі» панове із Землеробського товариства весь час лише створювали перешкоди революційному рухові і раді були б його зовсім пригасити. Ті панове і їхнє товариство не гідні тих жертв, які впали восьмого квітня. А закриття товариства ми використали тільки як нагоду висловити протест проти царського втручання в польські справи, проти обмеження нашого культур-

ного, громадського й політичного життя, хоч би в яких формах те життя виражалось. Трагічних подій сьомого й восьмого квітня я сам, на жаль, не бачив, бо вже виїхав до Вільнюса. Про них ширше могла б розповісти панна Ядвіга.

Але панові Скродському вже набридло слухати про ті страшні варшавські заколоти, яких він аніскідечки не схвалював і вважав лиш витівками шалених шибайголів «червоних». Отож просив дочку коротко сказати, що таке страшне тими днями сталося і чи вона сама знов не ризикувала своїм життям.

Так, і цього разу її життя було в небезпеці. Надвечір восьмого квітня юрба занесла її на Сенаторську вулицю, де пролунав перший рушничний залп. Вона бачила, як закривавлений чоловік, хапаючись руками за стіни, ще силкувався іти, але тут же впав на тротуар. Чула, як залпи прогрімili і в інших місцях. Бачила моторошні сцени, як жандарми й козаки топтали кіньми й рубали шаблями людей. Але й зятятість людей була така, що багато хто рвав одіжку на грудях — підставляв голі під кулі, шаблі й нагайки. Хто кидався тікати, тих зупиняли й силою повертали назад на місце розправи.

— І мене втікачі відтиснули до бокової вулиці, — розповідала Ядвіга. — Уже зовсім смеркло. Я поспішала додому. Та ось із замку зі страшеним шипінням та розсипом іскор здійнялися в небо ракети. Вони вибухнули з величезним шумом і червоним полум'ям залили небо й місто. Я полічила їх — дванадцять. Зараз же загрімili й гармати. Вулицями галопом, вихором, з жахливими бряжчанням і тупотом помчали військові загони. Добре, що я була на боковій вуличці. А то розтоптали б на місці. Жах пойняв усіх. Бігли як несамовиті. Стямилася аж дома, напівжива од втоми й страху.

Зблідлий, з перекошеним обличчям, з витріщеними очима, слухав батько ті страшні слова.

— Скільки було вбитих? — запитав юрист.

Відповів П'янка:

— За приблизними даними чоловік двісті. Та, мабуть, більше. Поранили ніхто не рахував.

Пан Скродський тим часом отямився й, замість того, щоб радіти, що дочка жива й здорова, став її сердито сварити:

— Де твій розум?! Дорослій, добре вихованій панночці тинятися вулицями в одній юрбі з лобуряками? Лізти в беш-

кети? Ризикувати здоров'ям і життям? Відтепер без мене з дому й ногою не ступиш. Кінець отим твоїм патріотизмам і революціям!

Ядвіга насупила брови, блиснула очима й несподівано зареготала дзвінким сміхом, не мовивши й слова.

Пан Скродський отетеріло глянув на дочку, допив каву і невпевнено додав:

— Дякувати Богові, у нас у Литві ще не чути, щоб хто зарився тими дуროщами. Хлопоманів, правда, не бракує, але божевільними маніфестаціями ще ніде не пробували провокувати уряд.

— То ви не знаєте, панове, — вигукнув П'янка, — що відбулося недавно у Вільнюсі, на свято Станіслава? Ми ж у кафедральному соборі організували першу маніфестацію і заспівали гімн! Були арешти. Мені самому ледве вдалося втекти. Триста віленських пань рушили до генерал-губернатора і влаштували першу маніфестацію протесту. Тепер уже й Вільнюс кипить! Скоро завирують Каунас і Панявежіс. Для нас із панночкою Ядвігою це справа честі. Патріотичні почуття вже починають загоратися і в серцях литовців!

Стомлений пан Скродський підвівся з-за столу й випалив:

— Засудить Європа ваші дуросці або, ще гірше, посміється над вами, що з голими кулаками проти могутньої імперії стрибаєте!

— Уже засудила, — відрубав П'янка, — тільки не нас, а кривавого деспота цієї імперії — імператора Олександра Миколайовича. Хвилинку терпіння, панове!

Він порився у своєму вузлику й вийняв зшиток «Колокола».

— Послухайте, що пише в Лондоні Герцен, виразник совісті кращих людей Європи, у статті «Mater dolorosa»: «Що за велич, що за поезія! Ті жінки в жалобі, те видовище справді середньовічної юрби, що стала на коліна біля ніг Мадонни на виду в диких звірів. Чи читав про те, Олександр Миколайовичу? Таких жахів не знайдеш і в баладах Жуковського. Якщо все це відбулося проти твоєї волі, то знайди винних, покарай злочинців, або... зніми корону й іди в монастир каятись; для тебе немає вже більше ні чистої сла-

ви, ні спокійної совісти! Вистачило тобі сорока днів, щоб із великого царя Росії і визволителя людей зробитися звичайним катом і вбивцею! Крізь проміння слави не раз пробивалися обвинувальні криваві плями, але слава, затоплена негідно пролитою кров'ю, смердить завжди. Так, я не помилився: негідно пролитою кров'ю!»

Прочитавши це, П'янка згріб свої папери, і всі, зворушені, не мовивши більше ні слова, розійшлись.

XXIII

Коли Ядвіга повернулась до отчого порогу, із перших днів стала пильно роздивлятися, що нового відбулося за ті два роки, які вона тут не була. З дня на день чим більше й глибше вникала в життя й порядки маєтку, тим похмуріше ставало її обличчя, тим частіше гнівна зморшка залягала між бровами.

Щонайперше вона оглянула сад і парк, обійшла, обдивилась будівлі маєтку. Якось після обіду завершила за клуню й натрапила на дальній намет із жолобами та в'язками різок під стіною. Страшний здогад ужалив їй серце. Коли помітила візника Пранцішкус, який порався в клуні, стала розпитувати, що це за приміщення й для чого призначені такі дивні пристрої. Нехотя входив Пранцішкус у розмову з панночкою. І він за ті два роки змінився, став якийсь похмурий. Нарешті все-таки вдалося Ядвізі його розговорити. І відважився Пранцішкус розповісти про такі речі, від яких жажнулося серце панночки. Вона дізналася про обов'язки ката Рубікіса-Рудика, про знеславлення Багдонасової Євуте, її мордування і смерть, про сутичку кріпаків Шіленай та інших сіл із паном Скродським і страшну езекуцію, про заповідяні селянам кривди й нестерпне їхнє бідування.

— Немає, панночко, в цьому житті щастя, — сказав на закінчення Пранцішкус, — але вже такої нужди й несправедливості, як у пана Скродського, — даруйте, панночко, за відвертість, ніде більше не знайдете.

Боляче було Ядвізі слухати такі слова про свого батька, та ще й із вуст челядника! Два роки тому не стерпіла б такого зухвальства, але тепер часи змінились, і вона вже думає

інакше. Дворовий челядник і селянин мають стати спільниками у великій боротьбі за свободу вітчизни. Треба їх готувати до цієї боротьби, погасити в їхніх серцях озлобленість, стерти в пам'яті кривду, а запалити довір'я, почуття єдності всіх станів і думку про кращий лад.

— Так, Пранцішкусє, важке було життя кріпаків, — втішала його Ядвіга, — але кріпацтво, бачиш, уже скасовано. Ще рік-два, завоюємо свободу вітчизни, і життя покращає. Все буде по-іншому.

— Кріпацтво скасовано, але різки zostались, — повторив візник недавно сказані слова. — Кріпацтво, кажуть, скасував цар, а різки, мабуть, ми самі мусимо знищити, — додав він, дивлячись через плече панночки кудись у далину.

— Як це самі? — не зрозуміла Ядвіга.

— А так: катів і прикажчиків на суху гілляку, а різки — на розпал...

Панночка приголомшено дивилась на візника. В її серці ворухнулося почуття панської неприязни до челядника, що пустило коріння дуже глибоко.

— Який ти зробився злопам'ятний, Пранцішкусє. Дивуюся, що досі служиш у мого батька. А не злигався часом із тими хлопцями, які втекли з мастків і нападають на людей по дорогах і корчмах, — блиснувши очима, дорікнула Ядвіга.

— На панів нападають і всяких жандармів та урядників, — поправив Пранцішкус. — Я терплячий. Почекаю. Буде бунт — візьму косу, бо стріляти не вмю, потім отримаю шмат землі й житиму без ніяких панів на шії.

— О, це ти добре говориш, — похвалила його Ядвіга. — Коли повстанемо, то всі повстанемо — селяни й пани. Всі разом будемо боротись за свободу батьківщини.

Але Пранцішкус байдужно махнув рукою:

— Не знаю, що то за свобода вітчизни, панночко. Ми голови покладемо за землю і за те, щоб людина могла спокійно її обробляти. Здохати з голоду й терпіти різки вже кріпаки не хочуть. Ось за що ми голови покладемо.

— А щоб добре було жити, потрібна і влада краща. Царська влада всіх пригнічує.

— Не всіх. Панів не гнітить. Кажете, панночко, що й пани повстануть? Чого б це? У містечку, я чув, один якийсь

пройда людям казав, ніби пани хочуть панщину повернути. За те й повстануть. Усяких тепер балачок наслухаєшся.

Довго Ядвіга пояснювала йому мету повстання, що вже готується, але Пранцішкус стояв на своєму: панам повставати й проливати кров нічого.

Із розмови з візником Ядвіга побачила, що селян на повстання може підбити тільки надія отримати зсмілю, а такі поміщики, як батько її, вирили прірву між дворянством і народом, що потрібні величезні зусилля зарівняти цю прірву. Ось тепер агенти уряду сіють поміж людьми недовіру до поміщиків, дворян, які нібито хочуть повернути кріпацтво.

Пан П'янка погостював кілька днів у Багінай і поїхав своєю дорогою. Ядвіга відчула себе вільніше й могла більше віддатися домашнім клопотам, займатися своїми завданнями — налагоджувати стосунки між селянами й сусідніми поміщиками. Її стосунки з дворовими людьми й раніше були непогані. Хоч вона й зманіжена панночка, але любила погомоніти й пожартувати з челядниками та наймитами. Лакей Мотеюс, садівник Грігяліс, візник Пранцішкус, покоївка Агота, економка, куховарка й кухонні дівчата — всі її любили за живу натуру й залюбки вона їм прощала незловмисні витівки. Тепер треба було відновити давні добрі стосунки й надати їм іншого, серйознішого характеру.

Коли Ядвіга вечорами замикалася в своїй кімнаті, згадувала розмови з Пранцішкусом та іншими дворовими, здивовано помічала немало суперечностей і сум'яття в своїх почуттях і думках. Хоч вона й розуміла, що до чого, та їй потрібні були великі зусилля спокійно вислухати уразливі зауваження візника чи й когось іншого, а іноді й зухвалі докори. Все-таки вона панночка, дочка пана Скродського. В неї холонула кров, коли чула й бачила, яка ненависть зібралася в серцях тих людей проти її батька, який її так любить! Іноді вона ледве стримувала бажання дати ляпаса тому зухвальцеві Пранцішкусові за нехтування її соціальним станом, за те, що він багатозначно відмовчувався чи нешанобливо відвертався, чи байдужно блукав своїм поглядом, мовби й не помічав її.

Але Ядвіга вміла володіти собою. Грубощі й зухвальство вона старалася між іншим повернути на жарти, а як лишалась одна, дошукувалася причин усього того. Неважко було й знай-

ти. У Варшаві ж багато читала й чула розмови про становище хлопів і їхні відносини з панами. А тут, у батьковому маєтку, знайшла живі ілюстрації тих речей. Вона дуже любила «Поминок» Міцкевича. А хіба кріпаки, замордовані Рубікісом у жолобах, не волали словами Ворона з «Поминок»:

*Ну й лоза твоя шпарка,
Як мене ти одшмагав,
Кість од шкуроньки відстала,
Мов квасоля од стручка!
Ні, нема у тебе жалю!*

Але Ядвіга має жаль, уміє бути милосердною. У Варшаві вона навчилася не тільки цікавитись громадськими патріотичними справами, але й чутливо, екзальтовано, сентиментально на них реагувати. Уявивши собі життя кріпаків, згадавши оті жолоби під клунею і все, що про це чула, Ядвіга жалісливо зітхнула, і сльозами наповнились її очі. Ні, вона й далі не уникатиме ні Пранцішкуса, ні інших дворових людей. Вона хоче все знати і до всього бути готовою.

Найближчими Ядвізі людьми були Агота й нова покоївка Катре. Агота постаріла й ще дужче розповніла, але для панночки, як і колись, залишилась близька й мила. Ядвіга швидко помітила, що Агота взяла нову покоївку під свою особливу опіку, й забажала узнати причину такого діла.

— Агото,— завела якомсь мову, — чи ця Катре часом не родичка твоя, що ти про неї так турбуєшся?

— Ні, панночко, не родичка. Просто гарна дівчина, чи не правда?

— І мені здається, що гарна.

— І красива, чи не правда? — усміхнулася Агота.

— Так,— погодилась Ядвіга.— Аби її вбрати, причесати, вона була б навіть дуже красива.

Агота зітхнула, помовчала й заговорила:

— Я хочу панночці дещо сказати, але ніяк не наслідуюсь. Тут діло таке, неприємне... Тут, бачте, треба говорити й про пана, й про мене, і про цю Катріте. Я була б ще мовчала, але дещо запримітила. Тепер не можу мовчати. Панночка вже не мала дівчина, вчена, багато чого знає, то зрозуміє й пробачить.

З наростаючою тривогою слухала Ядвіга той вступ, по-малу здогадуючись, яке це буде діло. Невже не знала свого батька, невже розповідь Пранцішкуса про той страшний випадок не підтвердив її здогадів? Отож хоч приємніше було б їй і далі нічого не чути, вона, стискаючи серце, вмовляла Аготу розповісти усе начистоту.

І стала Агота розповідати про себе й свою молодість, як пан Скродський її використав і погубив, а тепер хоче її позбутися й вижити з хоромів. Потім заговорила про Катре, як пан Скродський її побачив і захопився нею, як управитель Пшемицький виконав його побажання — зробив цю селянку панською покоївкою. А її ж хотів посватати сусід Пятрас Бальсіс. Він тепер збирається відплатити панові Скродському, як і Пранайтіс за Багдонасову Євуте.

Звиваючись від сорому й гніву, слухала Ядвіга розповідь тієї старої покоївки про свого батька. То ось які стосунки між маєтком і народом у такий важливий, вирішальний для історії вітчизни момент! Якщо тільки Пранцішкус і Агота не роздувають дрібниць і не оббріхують батька. Але Ядвіга відчуває: вони кажуть правду. А події найближчих днів підтвердили, що в словах Пранцішкуса й Аготи наклепів не було.

Одного ранку пан Скродський прокинувся в дуже поганому настрої. Уночі мучили тяжкі сни, якась тривога гнітила кров. Допомагав йому одягтися, як завжди, Мотеюс, прибрала кабінет Агота. Снідав у їдальні він з Ядвігою і паном Юркевичем. Був похмурий і мало говорив. Ядвіга подумала, що батько сьогодні нездужає, і порадила йому прилягти, а сама зібралася з Аготою до Кедайнай дещо купити.

Пан Скродський випровадив обох жінок і вийшов у сад погуляти. День був гарний, але не прояснив настрою пана. Вертаючись до покоїв, він помітив Катре, що осторонь за деревами вибивала килимки з Ядвіжиної кімнати. У голові пана Скродського зараз же ожили давно стримувані бажання й визрів план дій. Він повернувся в свій кабінет, налив келих вина, половину випив, решту вилив на підлогу. Потім гукнув лакея й наказав:

— Мотеюсе, я нехотя розлив вино. Поклич Катре, нехай помие. Я піду прогулятись. До обіду вернуся.

І вийшов. За деякий час з'явилася Катре з відром води й ганчіркою. Підіткнувши спідницю, почала навколішки змивати пляму. І не помітила, як вернувся пан Скродський, замкнув двері, ключ поклав у кишеню, став поруч і спостерігав за її роботою. Як тільки Катре його побачила, так і відскочила, мало не перевернула відро.

Пан погладжував борідку, усміхався й улесливо говорив:

— Ну, дівчинко, чого ти так злякалась? Недобре свого пана боятись. Такій гарній дівчині я нічого поганого не зроблю. Сядь отут, поговоримо. Чи добре тобі в маєтку? Ніхто не кривдить?

Він сів біля столика на канапу, закинув ногу на ногу й показав дівчині місце поруч себе. Але Катре не зрушилася, зацікавилася й переполохана.

— Подай мені вина,— наказав пан.— Налий у склянку. Зробила, що він звелів, і кинулась до дверей. Та відчинити не могла, то притислася до них спиною й приготувалася захищатись.

А пан Скродський не поспішав. Він налив ще один келих, випив, узяв люльку, посмоктав і подав Катре:

— Вибий попіл і кінчай прибирати підлогу.

Спокійний голос пана збив її з пантелику. Крім того, це був наказ по роботі. А такі накази треба виконувати.

Вона взяла люльку, витрусила попіл і простягнула її панові. Беручи люльку, він zarazом схопив її руку й сильно потягнув до себе. Катріте не втримала рівноваги й упала на канапу. Тої ж миті відчула руки пана на своєму стані. Цей докторк додав їй нових сил. Вона мовби пружиною відкинулася з канапи й рвонулася так різко, що ліктем садонула панові у вид. З його носа зацебеніла кров. Катріте скочила до дверей на веранду. Вони були незамкнені. Як опинилася в саду, кинулась праворуч у кущі й прожогом побігла в парк.

Тим часом пан Скродський покликав Мотеюса і мокрим рушником зупинив кровотечу. Умившись і причепурившись, він не знав, на кому зігнати свою злобу. Порух дівчини здавався цілком зрозумілим, вона, мабуть, ненароком зачепила його ліктем. Як по-дурному закінчилась ця пригода! Пан Скродський звинувачував не стільки Катре, як себе, що поведився незграбно й своїм грубим жестом наполохав дівчину. Іншого разу від буде обачніший.

Лакей Мотеюс точно вгадав, хто розквасив носа, й після обіду повідомив, що покоївки ніде не може знайти. Пан Скродський стурбувався: аби не стався скандал, як минулої осені через ту божевільну! Він звелів Мотеюсові й економці добре обшукати, де б та дівка могла бути. Намарне: ніхто її не бачив, ніхто нічого не знав.

Увечері повернулася з Кедайняй Ядвіга з Аготою. Обидві тут же спохватилися, де Катре й незабаром узнали, що вона зникла. Агота розпитала Мотеюса, за яких обставин зникла, і той усе пояснив. Тішилась Агота, що так щасливо закінчилась пригода, тепер буде нагода дочці втрутитись у поведінку батька. Коли стемніло, вона привела Катре од Грігяліса. Панночка покликкала обох до своєї кімнати й про все розпитала. Потім ще довго радилася з Аготою.

Наступного ранку після снідання Ядвіга сказала батькові, що хоче з ним порозмовляти в дуже важливій справі. Пан Скродський повів дочку в кабінет і звелів Мотеюсові пильнувати, щоб ніхто їм не заважав. Він посадив Ядзю в крісло, сам запалив люльку, сів на канапу й приготувався слухати дочку. По очах, що горіли, збагнув — розмова буде не з приємних.

Ядвіга почала тремтячим голосом, та переборола своє хвилювання й старалася говорити спокійно, поштиво, з належною повагою до батька.

— Тату, спершу погодься, що я вже не тільки повнолітня, але й цілком доросла жінка, яка може й повинна разом з тобою обмірковувати й вирішувати важливі питання родинного життя, надто коли ті питання пов'язані з громадськими, суспільними інтересами.

— Ядзю моя, — стримано озвався пан Скродський. — Ти, звісно, вже не дитина, але молода, незаміжня панна й моя дочка. Ці обставини звужують певні межі твоєї компетенції щодо порушуваних питань.

— Ні, тату, я таких меж не визнаю. Якби була жива мати, в деякі питання я, може б, і не втручалася. Але тепер — мушу.

— Не перечу, — здався батько. — Що ж то за питання такі дуже важливі?

— Батьку, ми живемо напередодні подій, що вирішують долю вітчизни. Ні, не напередодні, бо ці події вже почалися.

На вулицях Варшави уже пролилася кров. Вільнюс уже надів жалобу. Хвиля революційного, патріотичного піднесення докотилась до Литви! Ми не можемо залишатися байдужі!

Ядвіга говорила з пафосом і запалом, притаманним закликам і промовам, поширеним того року у Варшаві. Але пана Скродського все те не зворушило.

— Так, чув я про це від тебе й пана П'янки. Наскільки я можу судити з твоїх слів, усі ті події — це справа рук упертих лобуряк і паливод! Це діло вуличної юрби, підбурюваної демагогами а la Мерославський!

— Ох батьку, що ти! — обурилась Ядвіга. — Це акт готовності кращих людей Варшави умерти за свободу вітчизни! Акт, скріплений кров'ю безневинних жертв! Надходять дні ще більших жертв і подвигів. Повстануть Польща і Литва. Люди всіх соціальних станів — поміщики, ремісники, селяни й міщани — як сини однієї матері, підуть боротись і вмирати за її свободу. І свободу буде завойовано!

Довго ще панна Ядвіга так декламувала гасла варшавських прокламацій, силкуючись пробудити в батьковому серці патріотичні почуття. Але зашкорублий себелюбець, холодний, як лід, слухав її з байдужим нудним виразом обличчя, нервово пощипуючи свою сивувату борідку. Нарешті в нього урвався терпець, і він вигукнув:

— Добре, вже добре! Нехай усі ті стани повстають зі своїми Мерославськими, Наполеонами, Гарібальді. Нехай відновлюють Польщу від моря до моря! Але що ти від мене хочеш?!

Тут урвався терпець і в дочки.

— Батьку! — вигукнула, сердито блиснувши очима. — Твоя поведінка не гідна духові цього часу! Твоя поведінка несумісна з обов'язком громадянина-патріота! Твоя поведінка принижує ім'я дворянина!

Скродський насупився й злим поглядом уп'явся в дочку.

— Якби ти не була моя дочка, чесне слово, звелів би всипати тобі двадцять різок.

Ці слова, немовби вогнем, полоснули Ядвізі серце.

— Ти тільки те й знаєш — різками шмагати! — кричала вона, спаленівши. — Ти кріпаків тримаєш, як рабів, мучиш їх своїми прикажчиками й катами. Мало того — ще жандармів і драгунів запрошуєш на допомогу! А як ти поводишся з дівча-

тами! Ганьба, страмовище, неслава!.. За це тебе сусіди бойкотують. Отой Пранайтіс зі своїми побратимами — звідки він узвся? Хмари помсти нависли над твоєю головою! Гряне грім — і від тебе, від усіх Багінай залишиться купа попелу. Ти провокуеш галицький вогонь помсти! І ти його діждешся, батьку!

Від тих слів дроз пробіг по тілу поміщика. Він уже, було, кинувся заспокоїти дочку, але, приголомшений її останніми словами, так і осунувся. Галицьких подій він забобонно боявся. А ось рідна дочка пророчить йому кару, погрожує галицькою помстою! Він був боягуз, як і всі жорстокі люди. Він сидів на канапі, похнюпивши голову, з погаслою люлькою в руці. І силкувався ще іронізувати:

— Гарно, гарно... Якої ж кари ти мені вимагатимеш?.. А може, ще дозволиш покликати адвоката на допомогу? Запросити пана Юркевича?

Дочка зробила огидливу гримасу:

— Юркевича? Цього блюдолиза? Що він тут робить, цей інтриган? Це він штовхає тебе щоразу на все більші злочини. Вижени його якнайшвидше!

— То що ти від мене хочеш, Ядзю? — знов запитав батько, але цього разу м'яким, майже благальним голосом.

— Найперше, припини всякі чвари з селянами, склади угоди на викуп землі за найсприятливішими умовами, поклопочись за челядників, відпусти додому покоївку і дозволь їй вийти заміж, за кого вона хоче. Підтримуй, чим можеш, революційний рух.

Але в пана Скродського мить слабості вже минула. Усі його користолобні інстинкти знов ожили з тією ж силою. Відступити перед хлопами? Ніколи! Відпустити Катре? Навіщо? Ну, за цю дівку, зрештою... Нехай побуде хоч до осіни.

— Мила доню,— почав він улесливо, стримуючи гнів і приховуючи свої справжні почуття.— Я шаную твій юний ентузіазм, твій патріотизм. Коли справді настане слухна година, то і я виконаю свій громадянський обов'язок. Але ти не втручайся в господарські справи і в мої стосунки з хлопами. Ти в цьому нічого не тямиш. Я мушу мати ресурси утримувати маєток не тільки сьогодні, але й у майбутньому. Ми ще не знаємо, як на всі ці діла подивився б твій брат Олександр. Без його згоди я хлопам добрих земель не відпу-

щу. Я можу бути з ними, як ти вимагаєш, гуманнішим, хоч і знаю, що в наші часи без різки й палиці з мужиками не зговоришся. Ну, ну не заводься тільки знову!.. Подумаємо, поміркуєм... От і все, що я тобі можу сьогодні сказати.

Ядвіга ще думала заперечувати, але добре знала свого батька. Не треба його виводити з терпіння, не треба наштовхувати на затяту впертість. Бо тоді усе робитиме не за її порадою, а зумисне наперекір. Вона підвелася, поцілувала його в щоку і вийшла.

Пан Скродський запалив люльку й залишився сидіти на тому самому місці, глибоко замислений і втомлений. Чи переміг він дочку? Здалося, що так, але по суті, мабуть, ні. Дочка непохитна й уперта. Вона — під впливом тих нових революційних і гуманістичних ідей, і не зречеться їх. Вона хоче їх поширювати, шукати однодумців, змовників, отже, пильно сочитиме очима й стежитиме за кожним його, батьковим, кроком. Вона не змириться з його поглядами, з його звичками, а бурчатиме, сперечатиметься, влаштовуватиме сцени!

Пан Скродський побачив, що, діждавшись любої дочки, він позбувся домашнього спокою. Хоч би як там було з усіма іншими справами, але хлопам не попустить. Він має забезпечити майбутнє Багінай, об'єднати добрі землі, а вже потім скласти викупні грамоти.

Пан Скродський покликав юрисконсульта й попросив його доповісти, як тепер ідуть справи із землею шіленайців. Юркевич запевнив, що земельне питання буде розв'язано на користь пана. Він знайшов підходящий спосіб і юридичне обґрунтування, як приєднати до маєтку землі села Шіленай. Тут же він вийняв зі своєї теки плани й документи, щоб познайомити з тими справами пана Скродського. Але поміщик відчував утому й звелів юрисконсульту готувати справи й далі, а реляції він вислухає іншого разу.

Користуючись нагодою, юрист вручив панові Скродському рахунок, за яким поміщик мав оплатити юристові фактичні витрати й чималу суму гонорару сріблом. Панові Скродському сума здалася завеликою, але торгуватися не дозволив йому дворянський гонор. Частину він виплатить готівкою, а на решту дасть вексель.

Тим часом Ядвіга зачинилася в своїй кімнаті й думала, як їй далі вестися, що робити. Розмова з батьком її не задовольнила, але вона все-таки не мине безслідно. Він буде хоч обережніший. Та й вона тепер не мовчатиме, щоразу колотиме йому очі. Ім'я родини Скродських у цьому краї мусить очиститися від усякого бруду! Крім того, треба поширювати й патріотичні революційні ідеї, треба розворушити й прихилити до себе селян, треба допомогти готувати патріотичні маніфестації — і таких «треба» налічила цілу низку.

Найближчим часом вона познайомиться з найдіяльнішими людьми цієї округи. Ще раз навідає пана Сурвілу й дізнається, коли приїде з Петербурга його син Віктор. Крім того, Пранцішкус згадував про цікавого лакея пана Сурвіли — Стяпонаса. У Палярже вона перевідає пана Шілінга й ксьондза Мацкявічюса, якого, кажуть, так не переносить її батько.

Того самого вечора вона заспокоїла Аготу, що все буде добре, що Агота залишиться там, де й була, що Катріте побуде до осені, що вчорашній інцидент уже не повториться, а восени дівчина зможе вийти заміж за свого парубка. Пан Скродський більше його не переслідуватиме. Заспокоївши Аготу, Ядвіга задумалась: чи дотримає своїх обіцянок? Треба дотримати! Інакше може статися непоправне. Вже тільки з того, що їй розповідали Пранцішкус і Агота, можна судити, що в багінайських кріпаків уривається терпець. Той Пранайтіс зі своєю ватагою — застережливий приклад. На фоні громадських і політичних спалахів такі випадки набувають характеру загрозливих симптомів. Повстання, що насувається, на таких відчайдушів, як Пранайтіс, робить спонукальний вплив. Чи багато треба, щоб і жених Катре пішов слідом за ним!

Було вже пізно, а Ядвіга ще не хотіла спати. Наділа вона халат і вийшла в садок. Як приємно пахнуть півонії і жасмин під її вікном! Квіти политі, стежки попритрушувані, чистий білий пісок мило шурхотить під ногами. Це Грігяліс і Катре постаралися. Ядвізі приємно відчувати, що садівник і покоївка не з кріпацького обов'язку так клопочуться біля її квітника. Обоє вони люблять її, співчують їй.

Вона йде садовою стежкою й сідає поодаль на лавці. Звідси видно всі палати. Тільки в одному вікні світиться. То вікно Юркевича. Дивиться на нього Ядвіга, і гнівні почуття

збурюються в її серці. Гидка людина! А там, у флігелі,— кімната Пшемицького. Другий негідник!.. Потім вона згадує прикажчика Каркліса і ката Рубікіса. Які нечесні люди звили гніздо під прихистком батька її!

Уже пізня година, а в Юркевича все ще світиться — червоним полум'ям мерехтливої свічки. Це вікно, мов якесь лихе око, притягує до себе погляд дочки пана Скродського.

XXIV

Збігав другий місяць, як Пятрас Бальсіс, покинувши батьківщину, працював у дядька Антанаса в селі Лідішкес. Звик уже до дядькової родини, до сусідів, до роботи. А роботи було багато. Одна одну підганяє, і кінця їм не видно. Закінчили сіяти, почалися ще тяжчі дні — вивозили гній, потім — орали на пар, боронували, наближались Йонінес (Івана Купала), а тут ось-ось і косовиця. Коли між роботами зостається трохи часу, дядько завжди щось придумає: то підвалини хати поправити, то канаву десь викопати, то каміння з полів на купу звести, то поглибити, як висохне, сажалку в кінці саду, чи накине якусь іншу, хоч і не обов'язкову, але потрібну для господарства роботу.

Пятрас не жалівся, трудився від світанку до смерканку. Робота була важка, зате дячина годувала добре. М'ясо, рідкісна їжа в Шіленай, у дядька було на столі щодня, за винятком днів посту — середі, п'ятниці й суботи. В середу й суботу, коли малий піст, їли молочне: крім забіленого круп'яного чи картопляного супу, мали ще кисле молоко, сир... Сметану, масло й сушений сир дячина возила продавати, але й без того сім'я була сита. По п'ятницях їли сухіврю, не тільки без м'ясного, але й без молочного, олією заправлений крупник, кашу чи млинці, які дячина вміла смачно готувати на конопляній чи лляній олії.

У Пятраса склалися добрі стосунки з сусідами. Господарі, їхні сини й дочки його не обминали, бо хоч знали, що небагатий, але все-таки небіж Антанаса Бальсіса. А челядники й наймити його не цуралися, бо хоч і родич багатого, але виконував найважчі роботи, був на місці челядника чи наймита.

Невзабарі він заприятелював з наймитом сусіда Зубріса — Сіманасом. Сіманас був уже дорослий, років двадцяти шести чоловік, син незаможного бурлаки, змалечку служив у господарстві — попервах пастушком, згодом козачком і нарешті наймитом. До свого бідолашного життя він так звик, що про якусь інше не думав — не мріяв. Світліші й темніші дні його мінялися тільки тоді, коли одні господарі траплялися кращі, інші — гірші. У гірших він служив рік, у кращих — два, іноді три, поки набридне чи перетягне інший, запропонувавши трохи більшу платню. Кращі й годували краще, давали кращу вдягачку, іноді не так гнітили його роботою, але врешті-решт, чи в тих, чи в тих він служив, стан його скрізь був один. Хоч ніби й член родини, але наймит, чужий, тимчасовий. Він разом з усіма сідав за стіл, сьорбав з однієї миски ту саму страву, виконував з господарями і їхніми дітьми ті самі роботи, а що трохи простіше одягався, трохи раніше вставав, трохи грубіше слово чув на свою адресу, то не брав дуже до серця. Коли йому тут недобре, він новий рік почне в новому місці. Вони багаті, а я бідний, — ось і все. Багаті платять йому стільки, скільки в цій парафії заведено. Раніше платили менше, тепер платня трохи зростає. Не збагнеш!

Чи справедливо оплачували йому роботу, він того питання не зачіпав. Але іноді траплялось, що господар обдурить на якісь півкарбованця, потягне з Сіманасової платні, чи льону менше посіє, чи вовни не стільки дасть, як було домовлено. Тоді між наймитом і господарем спалахувала велика сварка. Господар чи господиня в таких випадках старалися переконати наймита, що або стільки було домовлено, або вираховано з нього за якийсь завданий ущерб, невиконану роботу чи якусь іншу провину. Сіманас знав, що господарі несправедливо його кривдять, і робився злий і затятий. Коли йшов од них, погрожував Божою карою, але й у серце його самого залітала іскра помсти. При першій нагоді він міг би згадати кривду...

Сіманаса й зблизила з Пятрасом кривда, заподіяна господарем. Були найтяжчі роботи року — вивозили гній. Усе в селі завжди роблять в певну пору. І от на третій день пішов дощ, важко наповнені вози грузли на дорогах і в полях. Чоловіки були сердиті, кляли й шмагали коней і самі мучились, плечима впиралися в полудрабки чи потилиці,

підпихали, старалися допомогти коням витягти воза, що застряв.

Більшість селян Лідішкес возили гній, як і колись, одноконками з дерев'яними колесами. Тільки Бальсіс торік завів собі парокінну, підковану залізом підводу, а цього року, змагаючись із Бальсісом, таку саму підводу мав уже й Зубріс. Працювати нсю продуктивніше, зате важче, особливо в дощову годину. Тяжко мучились наймити Бальсіса й Зубріса з тими незграбними возами, а найтяжче — Пятрас і Сіманас. І ось сталося так, що Сіманас зачепився за камінь і пошкодив обшиту залізною шиною маточину. Зубріс те помітив і накинувся з докорами та погрозами:

— Зіпсувати залізом обшиту маточину! Як ти їдшиш? Сліпий, чи що? Ти знаєш, що то підкувати колеса? Скільки ковалеві треба заплатити? Вирахую з твоєї платні, то знатимеш, як треба їздити!

Даремно виправдувався Сіманас, що колесо посковзнулося в повну води колію й попало на камінь, і не його в тім вина, коли край маточини лопнув, погнулася шина. Господар кричав, що за ремонт колеса вирахує із Сіманасової платні.

Пятрас Бальсіс усе те бачив. Він не стримався й став захищати наймита:

— Даремно гніваєтесь, дядьку. Сіманас не винен. Як працюєш, усяке буває. Коли в роботі поламається знаряддя, то має лагодити господар, а не наймит.

Зубріс кинув сердито на Пятраса очима:

— Ти бач, який мудрець! Звідкіля ти тут такий узявся?...

Але сваритися з родичем Бальсіса Зубріс усе-таки не хотів, а Сіманас відповів Пятрасові дружньою широкою усмішкою:

— Дякую за добре серце. Уже не вперше господар причіпки шукає. Я вже бачу, важка буде з ним розмова по закінченні року.

Так зав'язалася їхня дружба.

Із господаренків найбільшу прихильність до Пятраса мав Адомеліс Вянцкус. Був він середнього зросту, років двадцяти п'яти, з блідим веснянкуватим сумним видом, мав сяке-таке здоров'я. З-поміж сільської молоді Адомеліс не виділявся ні силою, ні особливою дотепністю. Завжди стриманий і ти-

хий, він не минав, однак, молодіжних забав з піснями, танцями й іграми. Мовчки спостерігаючи за всім гуртом, він вловлював загальний настрій і знав, коли яку пісню заспівати, яку гру чи танець почати, що нового запропонувати, щоб усім було приємно й весело. За те Адомеліса всі любили й зараз же спохвачувалися, як його не було. Не раз траплялося — як надокучать пісні чи ігри, одні одних питали:

— Ну, що тепер? Що тепер?..

Той пропонує те, той те, пропозиції не подобаються, всі сперечаються й шкодують:

— Ох, немає Адомеліса...

А коли був Адомеліс, то, нікого й ні про що не питаючи, затагував своїм дзвінким голоском таку пісню, що всі, як один, підхоплювали, аж сяяли очі. Або Адомеліс вигукував:

— Ей, дівчата, «Кубілас»!

— Гей, а тепер «Вовяртініс»! Усі! — знову хлопці й дівчата кидаються до танцю, начебто вже давно чекали тієї заклички.

Адомеліс умів читати й писати, так само як і Пятрас, любив пісні й книжки, цікавився життям людей у давнину й в інших країнах, і, мабуть, через те швидко так знайшов із Пятрасом спільну мову. Коли Адомеліс узнав, що до Бальсіса прибув якийсь родич із дальньої парафії, із панських панщанів, то діждався неділі, завітав до Бальсіса побачити того родича й розпитати, як там люди живуть у їхньому краї. Припала йому до душі Пятрасова мова, і він тут же зрозумів, що цей рослий, дужий парубок переважить багатьох не тільки своєю силою, але й головою.

Наступної неділі Адомеліс привів Пятраса до себе й показав йому свою полицку. Пятрас побачив на ній той самий «Літочислець», «Корисну книжку про бджіл», «Повчання про сади», «Пораду, як вирощувати хміль», «Життя великих полководців», «Пісні жемайтійські». Адомеліс любив свої книжки й тішився ними. Він брав із полицки то одну, то другу, обережно стирав пил, гортав сторінки й усе питав Пятраса, чи така в нього є. Тим часом розпитував Бальсіса, що той читав, що йому найбільше сподобалось і де він купляв ту чи ту книжку. Перебираючи книжки, Адомеліс не випускав із рук двох «Літочислеців». Коли оглянули всю полицку, він один із них розгорнув і запитав несміло Бальсіса:

— Ти читав, Пятрасе, ось таке, мов казка? Ой, яка гарна! Хочеш? Послухай.

Пятрас поволився. Коли гарна, то чого не послухати! Вони посідали на покуті й Адомеліс тремтячим голосом почав:

*Сумні горби, покриті пнями схили,
що в давнину красою полонили...*

Пятрас усміхнувся: «Анікщяйський бір!» Він не раз і сам, і з Катріте читав цю «казочку». Та нічого не сказав, а слухав. Адомеліс декламував красиво, ясно, де з піднесенням, а де притишено, де повільно, а де квапливо. Коли читав те місце, що йому найбільше подобається, то поглядав на Пятраса зворушеними очима, і Пятрас схвально кивав головою. Годі Адомеліс усміхався й знову заглиблювався в книжку. Перед їхніми очима простягалися чарівні картини лісу, повні руху, барв, звуків і пахоців, пробуджуючи в їхньому серці захоплення, радість і сум. І вже не тільки Анікщяйський бір, а ніби вся Литва, її чудове минуле й убоге сьогодення відлунювало в тих проникливих рядках.

Журливо забринів голос Адомеліса, коли читав останні слова тієї «казочки»:

*Де красувався бір — горби, покриті пнями,
оспівані в піснях, орошені сльозами.*

*Закінчився мій віри, а біль не завмирає,
так важко на душі, що смуток серце крас.*

*Знать, сила та, що ліс безжально сплюндрувала,
на душу налягла і пісню обірвала*.*

Якийсь час обоє мовчали. Потім Адомеліс ніби опам'ятався й зміненним, твердим голосом повторив:

— Сила та, що ліс безжально сплюндрувала, на душу налягла і пісню обірвала... Ти зрозумів, Пятрасе, що це за сила? — хитро примружившись, запитав Бальсіса.

---

* Тут переклад Д. Білоуса.

А Бальсіс, зціпивши великий кулак, у відповідь запитав:
— А чий лісник, чий лісничий, що людям рот затирав, у крові топив? То все та сама сила, Адомасе. Нічого... Знайдеться ще більша сила. Вона й ту переможе.

Адомеліс радів. Він склав книжки на полицку й запропонував гостеві подивитися на сад і бджоли.

Того дня Пятрас познайомився й з Адомелісовою сестрою Юліте, гарною русявою дівчиною, дуже схожою на Кядулісову Катре. Юле, мабуть, сподобався гість. Вона все крутилася там, де був брат із Пятрасом, то в світлиці, то на подвір'ї, то в садку, частуючи їх квасом, підкидаючи одне-друге слівце в їхню розмову, і крадькома позирала мило на гостя.

Коли Пятрас жив у дядька, то не забував Катріте. Вона не виходила в нього з голови ні в час роботи, ні в час дозвілля. Що вона робить, чи його згадує, чи Скродський на неї не посягає, чи управитель з прикажчиком не ганяють її на панцину, чи батько її не карає — такі та інші думки все морочили йому голову. Тепер Вянцусова Юле, що виявляла до нього прихильність і була схожа на Катріте, ще живіше нагадала йому залишену в Шіленай, на милість чи немилість пана, дівчину. Чим сміливіше біля нього вертілася Юліте, чим багатозначніше заглядала йому в очі, тим похмурішим ставало його обличчя. Коли прощалися, вона запрошувала прийти наступної неділі, але він гірко відповів:

— Хтозна... Не звик я гостювати по світлицях. Нам, кріпакам, приємніше пахнуть курні хижі.

— То дівчата вашого краю, мабуть, у сажі й закопчені димом? — пожартувала Юліте.

Зачепили Пятраса за живе ті дошкульні слова господарни, але він не знайшовся, як їй відрубати.

— А ти наче й не в сажі, і не закоптився, — не вгавала витівниця.

Пятрас гнівно усміхнувся:

— Що ж... у казенних наймитую, то й дим вивітрився, але кістки ломить не менше, як од панцини.

Адомеліс зашарівся й на прощання соромливо глянув Пятрасові в очі.

Коли гість пішов, батько запитав Юле:

— То як той кріпак? Здається, сильний хлопець.

— А чоловік який! І вчений, як ось Адомеліс. Може, ще й більше, — захоплювалась дочка. — Тільки, мабуть, упертųjų великий.

Батько глянув скося на дочку й сердито забурчав:

— А ти мені дивись!.. Він тобі не пара... Мало того, що Бальсісів небіж. Із кріпаками, дочко, ми родичами не будемо.

Гарячий рум'янець залив їй вид. Нічого не сказавши, вона вийшла з хати.

Як вивезли гній, встановилася ясна погода. Господарі села Лідішкес готувалися до великої роботи — косовиці. Готувалися зарані, за кілька днів до того, як умовились. Треба було оглянути коси, познаходити бруски, де їх торік позакидали, спорядити мантачки.

Після обід по всьому селу перелунювало — клепали коси. На кожному подвір'ї чи в садку, у холодку, на дровітні, пеньку чи ослінчику, було, сидить найчастіше сам господар і, осідлавши вбиту в землю або в дерев'яну триногу певну кувалдочку, що називається бабка, лівою рукою притримує покладене на неї лезо, правою клепає косу. Вся його увага зосереджена на тій роботі. Раз по раз він змочував молоток, попльовував на нього, і рівними-рівними ударами стукав по вузькому жалу коси, пильнуючи, щоб воно потоншувало суцільною стьожкою, не сповзало вбік і не кришилось. Усе село було повне сухого, твердого металевого постуку, який багатоманітно повторювала, відбиваючись від хат і дерев, луна. Здавалось, мов незліченне множество дятлів, як у казці, залізними дзьобами стукають по твердій, скам'янілій корі. Іноді де-не-де чулося подзенькування бруском чи мантачкою по косі.

Бруски, вузькі, довгі кам'яні точила, тримались довгий час, а мантачки щороку доводилось готувати нові. Чи в дворі, чи в саду, десь подалі від хати, горів вогонь і, гостро віддаючи, варився казанець смоли, змішаної з дьогтем. Мантачку робив сам господар або дід, що мав уже багаторічний досвід. Коли закипала смола, сипали в неї дрібний пісок і тією кашею, що застигала, густо намазували з обох боків вузьку дощечку, четверті зо дві завдовжки. Така мантачка гострила косу й не так швидко сточувала її жало. Брусок брали тільки тоді, як добряче затупиться коса.

Оте постукування й подзенькування кіс, той гострий дух смоли, той голубий димок, що де-не-де звивається вгору, — несподівано зворушували все село Лідішкес, особливо молодь. Косовиця була не тільки важкою роботою, але й своєрідною розвагою, піднесенням. Лідішкесці орендували велику площу казенних луків над мальовничим озером Жяльвіс. Луки й озеро були оточені високими берегами, зарослі ліщиною, черемохою, горобиною та берізками. З одного боку підступав красивий сухий ліс. Чудова трава росла на жяльвіському лузі. Одне було незручно, що луг не поруч, біля нивок, а досить далеко, верст за п'ять від села. Тому вибиралися косити на кілька днів, поки всю роботу буде завершено. Ця незручність, до якої з часом звикли, урізноманітила таку важку робочу пору.

І цього року напередодні косовиці заворушилося все село. З кожного двору йшло по два чоловіки: сам господар із сином або наймитом, до них приєднувалось ще кілька бурлак, які домовлялися за роботу по хурі сіна корові чи козі на зиму. Збирався гурт більш як двадцять чоловіків. Вони вирушали в луг звечора, ночували в лісі, а рано-вранці, як сходило сонце, з росою вже клали перші покоси. Разом з ними їхала підвода, на якій були свитки, кожухи, попони й інші речі, потрібні, щоб ночувати й перебути кілька днів на свіжому повітрі. Їсти приносили щоранку дівчата.

Сонце уже було на заході, коли гурт чоловіків рушив за село Лідішкес. Дорогою до них приєдналися ті, що жили далі, й на решті, на краю села з дрібних дворів пристали кілька халупників та бурлак. Кожен чоловік ніс косу на плечах. Жоден косар не погодився б, щоб її везли на підводі. Коли чоловіки вийшли з тінистої сільської вулиці на відкриту дорогу, яскраво червоними вогнями заблищали коси в променях призахідного сонця.

Із Бальсісового двору йшов сам господар з родичем Пятрасом, але не поруч. Молоді, жартуючи й вигукуючи, гуртувалися попереду, старі тяглися позаду, посмоктуючи льольки та балакаючи про цьогорічні роботи, жаліючись на челядників та наймитів, бідкаючись на тяжкі часи, чинш, податки й повинності.

Вечір був тихий, спокійний, далеко лунали парубочі голоси та сміх, десь погукували пастухи, десь на сажалках плескали праники, завершували прати білизну, гомоніли жінки, десь дзвеніла пісня.

Усі ті звуки так гармонійно поєднувалися в вечірній тиші, і так зворушували серце, і так надили влитися в той вечірній супокій, що Вяцкус Адомеліс, нікого не питаючи й не чекаючи згоди, мовби вгадавши бажання всіх, завів високим голоском:

*Он далеко там у далині
та п'ять братів косили сіно,
та п'ять братів косили сіно,*

Пятрас Бальсіс цієї пісні ще не чув. Він не стільки підтягував, скільки слухав і старався запам'ятати мотив і слова. А пісня розповідала, як ту сестрицю зустріли три паничі, «усі лукаві та спесиві», як вони відняли в сестриці сніданок і рушничок. І далі гукала дівчина:

*Агей, братуні мої, браття,
У землю коси повтикайте,
У землю коси повтикайте
Та паничів попроганяйте.*

Прогнали брати паничів, «шаблями клятих порубали». Хвилювала пісня юні серця, і остання строфа, яку підхопив сильний Пятрасів голос, широко й суворо залунала до самого лісу, що чорнів проти вечірньої заграви.

*Топчіть грязюку ви, паночки;
Та не топчіть сестрин віночок,
Та не топчіть сестрин віночок.*

І знов Катріте, мов жива, стояла в Пятрасових очах. Може, пан її кривдить, як у цій пісні паничі сестрицю, що несла сніданок? Пятрасова жилава рука міцно стискає кісся. Ніхто не здогадується, які похмурі думки снують у його голові. Якби тільки пан скривдив Катріте, Пятрас, їй-богу, зарубав би його коли не шаблею, як у пісні мовиться, то ось цією косою, що червоними вогнями поблискує в нього на плечі.

Коли чоловіки добралися до луку над Жяльвісом, сонце вже зайшло, але ще не смеркло. Короткі червнені ночі не швидко й не повністю осягають напоєні сонячним світлом

небо і землю... Косарі знали ці місця. На краю лісу вони живо знайшли свою галявину, де торік розкладали вогонь і ночували під розлогими дубами, що її обступили. Старші вже тягли з воза хто кожух, хто свитку, хто попону й вибирали місце на ночівлю, де затишніше й тепліше, бо ніч буде ясна й прохолодна. Інші збирали на вогнище хмиз і лаштувалися біля нього заснути годинку-другу.

А молодь надумала скупатися. Недалеко від спочинку простягався берег озера без очерету й мулу, дно тверде, вода чиста. Ось уже над озером у вечірній тиші лунає плескіт і раптові вигуки хлопців, що стрибають у воду.

— У-а!

— Го-оп-па!

— Е-е!.. О-о!..

Линуть вигуки над озером, відбиваються від берега й вертаються назад, летять через луки й ліщину й гудуть у лісі. Не одна пташка, наполохавшись тих звуків, поринала далі в ліс, а із сосен по той бік озера з величезним карканням здіймалася хмара гайвороння і тривожно кружляла над деревами.

Тим часом на лісовій галявині зайнялося вогнище. Хлопці, що скупалися й махали руками, тремтіли й цокотіли зубами, негайно обступили вогонь. Сміх і жарти, мабуть, не стихали б цілу ніч, якби старі не вгамували молодих і не погнали спати, бо вечірня заграва уже перейшла на схід.

Ледве перші сонячні промені забриніли на найвищій березі по той бік озера, старий Зубріс, найпрацьовитіший і найскупіший у Лідішкес господар, перший прокинувся, взяв брусок і постукав по прутіві коси. Коли чоловіки почули гучний, як дзвін, звук, то зараз же схопилися на ноги. Кожен знав, що на косовиці треба вставати разом із найпрудкішими і відставати не можна.

Довго готуватися не треба було. Чоловіки попідперізувалися поясами, чіпляли до них дерев'яну піхву на брусок і мантичку, брали коси й рушали на луки. Тут старі роздивлялися, де яка трава, куди вона похилилася, де займати першу ручку. Перші ставали господарі: Зубріс, Бальсіс, Вянцкус та інші, потім ішли їхні сини, наймити та бурлаки. Набутий упродовж багатьох років досвід робив старих витривалими й давав їм силу позмагатися з молодими.

Незабаром широкою смугою на луках, на рівній відстані один від одного, вишикувались косарі. Усі в самих сорочках, усі простоволосі. Здавалось, мов які великі птахи ішли, похитуючись і розправивши крила. Ранкова прохолода пожвавлювала роботу. Відклепані й намантачені коси легко клали пом'якшену росою траву. Жоден не відставав, бо відчував за кілька кроків позаду шурхотіння наступної коси. Хто слабший, як, скажімо, Адомеліс Вяцкус, займали вужчу ручку. Зате Пятрас Бальсіс гнав сажений покіс і густо клав буйну, рясніючу луговими квітами, пахучу траву. Кожен косар доходив до краю, неквапливо повертався, і це була хвилинка відпочинку. Тоді кілька разів проводив мантачкою по лезу коси й займав нову ручку.

На снідання ось нарешті з явилися три підводи жінок і дівчат з граблями, дерев'яними вилами, торбами, горшками й глечиками їжі. Гомін залунав на всіх луках. Косарі спершу йдуть до озера вмиватись. Молоді, може б, і хотіли подуріти, але втома й голлод підганяють не жартувати, а мерщій кинутись до возів, вибрати, що йому належить, сісти під деревом і вминати сніданок.

Їжа добра. Кожна господиня знає: всі побачать, що вона своїм зготувала, і осудять, коли її їжа буде гірша, як інших.. Тож їли сито заправлений борщ, сало чи шинку, пили квас або з ранньої весни витриманий, смачно заквашений березовий сік.

Після сніданку відпочивати ще не час. Усі встають і беруть коси. От саме тепер почнеться гаряча пора. Всі, наче змовились, мантачать коси. Різкий звук сталі, видобутий мантачкою, летів через поле, підбадьорюючи не лише косарів, але й жінок. Вони живо прибрали посуд, узяли з підвід граблі й ідуть розкидати граблицями покоси, щоб швидше сохло сіно.

Рух тепер на луках подвоївся. Вервечка чоловіків за півдня вже зайшла на кілька верст у глиб луків, а жінки почали скраю ворухити перші покоси. Чоловіки мовчки, наче з якоюсь несамовитістю, махали косами, клали стягою траву, а жінки он сміються й гомонять, мотаються на покосах і широко розкидають запашне прив'яле сіно. Дівчатам кортить подразнити хлопців, поглузувати з них.

— Угадайте, дівчата, де чий покіс, — запропонувала Зубріте.

— Як ти тут узнаєш, коли всі рівні, — озвалась Она.

— Не всі, — заперечила Зубріте. — Ось цей, що я розкидаю, то вже напевне Адомеліса Вянцкуса. Він такий благодійний.

Онуче досадно закусила губи.

— А я голову кладу, що цей ось Пятрасів. Цілі гори. З місця не зрушиш. Мало граблів не поламала. Аж упріла, — жалілася Вянцкусова Юле.

— Юліте, тобі подобається Пятрас? — в'їдливо її запитала Бальсісова Ельзе.

Застукана зненацька, Юліте схопила жмут сіна й шпурнула на Ельзе.

— Подобається, я вже бачу, що подобається. Хочеш? Посватаю, — не відставала Бальсіте.

Але інші закричали:

— Ти що! Для Юліте — Пятраса? Отого кріпака? Чи вона не знайде собі багатого господаренка?

Юле нічого не відповіла, тільки так розкидала покоси, що вони розліталися далеко на обидва боки.

Коли наближався обідній час, чоловіки й жінки вже поверталися повільніше. Сонце піднялося в зеніт і так пекло, що чоловіки мушили надівати брилі, краплі поту збігали по обличчю й мокрі сорочки приставали до тіла.

Адомеліс Вянцкус не витерпів і гукнув Зубрісові, що уперто махав попереду косою:

— Дядьку, годі, вже до обіду! Дозволь скупатися! А то розтанемо!

Адомеліса підтримали й інші, та й самому Зубрісові здалося, що не завадить дати перепочинок старим кісткам. Отож дійшли ручку й чимало їх зараз же позастромляли коси в землю кісям і пішли на озеро купатись.

Тим часом жінки готували обід. Декотрі привезли холодний борщ, але й в інших вариво вже прочахло. Цього разу ніхто не прагнув гарячої страви. Підкріпились і полізли в холодок. На косовиці запанувала тиша пообіднього відпочинку.

Коли спала спека, знов усі взялися до роботи. Трудились до полуденка, близько години їли, відпочивали й уже тоді не ставали до самого заходу сонця. Потім жінки почіпляли в холодку на гілках дерев вузлики з вечерею, щоб мурашки не поналазили, а самі зібралися додому. Завтра вранці їм знову треба буде приїхати з харчами, і все повториться, як сьогодні.

Але вертатися додому жінки не поспішали. Той такий тихий, спокійний і теплий вечір, ті луки, що потопали в голубому тумані сутінків, те світле, мов дзеркало, озеро, ті голося парубків над лугом, — усе знаджувало дівчат затриматися довше біля підвід. І ось нарешті, коли зібралися в дорогу й лишалося тільки сісти і вйокнути на коней, з лугу почулися перші звуки пісні косарів, що поверталися:

Вальо, моя ти косо, вальо, вальо!

Кинули дівчата віжки, а ті, що вже сиділи на підводі, зіскочили додолу і, з'юрмившись під крайнім дубом, слухали пісню косарів. Леле, яка краса! Як широко линуть ті голося! Уже косарі закінчили строфу, а відлуння прилітало з того берега озера й у лісі та ліщині все ще повторювало — вальо, вальо, вальо...

На краю луків гурт хлопців із косами на плечах, ставши півколом до Жяльвіса, де небо, мов величезне горнило, червоніло полум'ям заходу сонця, так само слухав і чекав, поки в тиші розтане останнє відлуння — вальо, вальо-о-о...

Тоді Адомеліс Вяцкус, Пятрас Бальсіс, наймит Зубріса Сіманас глибоко перевели дух і затягли другий куплет, їх підхопили всі:

*Ой неклепана коса
Не коситиме сінця.*

Урвали й знову слухали, як на тому боці озера у голубих тінях задимленого берега озвалося — сінця, сінця, — і луна, перекинувшись на цей бік, віддалялася в кущах — сінця-а-а...

Коли відлунув останній відзвук, задзвеніла-загула нова строфа:

*Косу я тягну,
Вечора чекаю.
Важко так мені косить,
Вечора чекати.*

І так само, гублячись у далині круч, ліщини й лісу, передражнявала луна: чекати, чекати, чекати...

Тоді Адомеліс Вянцкус непомітно глянув через плече назад до лісу й помітив гурт дівчат під дубом. Без сумніву, між ними й Онуте. Адомеліс штовхнув ліктем Пятраса й показав головою: слухають! Зиркнули й інші хлопці під ліс і побачили: справді слухають дівчата.

Тут Адомеліс вихопив із-за пояса брусок і так ударив кілька разів по косі — зрідка, виважуючи кожен удар, — що дзвін полинув далеко через луки. І щоразу в серці хлопців відбивались якісь невимовні дивні почуття. Ох, і знає ж той Адомеліс, коли яке слово сказати і як повестися, щоб у кожного отак стислися груди, що й не знаєш, що з тобою сталося, що тобі робиться. І от усі, пойняті одними почуттями й бажаннями, злагоджено на всі груди затягли:

*Ой дзвенить коса.
Ой бренить срібляна,
Ой блищить, сія
Кісся мідяне.*

Пятрас Бальсіс знав, що багінайські кріпаки замість цієї строфи на завершення пісні співали: (

*Ой коса доладня
І кісся на руку,
Тільки недоладні
Панські луки.*

Але він уже не хотів пхатися зі своїм кріпацьким куплетом і разом з іншими слухав, як луна, згасанючи, повторювала: кісся мідяне, мідяне, мідяне...

Доспівавши пісню, косарі ішли на узлісся, де, осяяні відсвітами вечірньої заграви, стояли під дубом дівчата. Але витівниці вже не чекали хлопців, не хотіли з ними сперечатися, чий покіс ширший, чий голос дзвінкіший. Ураз вони заворушилися, залементували, кинулись до підвід, підхльоснули коней і заторохтіли по коріннях дерев лісовою дорогою додому.

Тим часом поки молоді доспівали, старі розвели, як і вчора, на галявині вогонь. Тепер кожен розгорнув свій вузлик із вечерею і жадібно їв, що було, бо зголодніли.

Коли повечеряли, молоді ще трохи покричали, але довго казатись ні в кого не було охоти. Одні згорнулися собі під кущем, інші біля вогнища, накрились хто чим мав, так косарі й послули.

Поволі згасало вогнище. Лісові тіні насували й густіли.

На луках слався долом туман, на трави падала роса — знак, що й завтра буде ясно й тепло.

Пятрас Бальсіс відійшов далі, вибрав місечко під липою і, загорнувшись у свитину, збирався вже заснути. Тут же, поруч, прославши попону, влігся Адомеліс Вянцкус. Терпко пахли чебреці, іноді легко повівало димком згасаючого вогнища, дзвенів комар, по той бік покашлював старий Зубріс.

Пятрас уже почав, було, дрімати. Аж ось майже крізь сон чує: Адомеліс пошепки його гукає:

— Пятрасе... Пятрасе...

— Що тобі? — озвався незадоволено.

— Глянь угору.

Той його шепіт був такий особливий, що в Пятраса й сон пропав. Він перевернувся горілиць і став дивитися вгору. Над ним нависли темні клубки липового листя й гілля, трохи далі з обох боків підносились розлогі дуби, ще далі, по той бік галявини, чітко окреслювалась на тлі піднебесся гостра вершина ялини. Напроти, над галявиною, на південному заході, між вершинами дерев синів чистий окраець неба з рідкими великими, ніби пригашеними, зірками. І все це було сповите такою тишею, що, здавалося, не сміє і вітерець дужче війнути, і листя поворушитися на вершині дерева, і коник застрекотати в траві.

Вдивляється Пятрас у ті сонні вершини дерев, у ту синю небесну вись, у ті великі зорі, — і невимовний спокій огортає його думки. Він згадує свою нужденну молодість, і батьків, і дядька Стяпонаса, й кріпацький труд, і Катріте, й Скродського, і події останніх тижнів. Але як дивно! Усе це мовби його й не стосується. Його жилаві руки вже не стискаються в кулаки, як це було раніше, коли те згадував. Широко відкритими очима він дивиться крізь вершини дерев на сине небо літньої ночі, і тиха журба зачлюпує йому серце.

Потім його огортає болісний смуток — за рідним селом, батьківщиною. Її картини встають, мов живі, у Пятрасових

очах. Він відчуває запах курних хат, чує скрип журавлів, гавкіт собак, ревіння волів. Ось він із парою волів тюпає вулицю села. Ось двір Кядулісів, біля криниці — Катріте. Він хльоскає батогом, вона обертається і всміхається йому. Усміхнений вид Катріте довго не зникає з його уяви. А коли зник, Пятрас відчув у серці моторошну порожнечу. Він тут чужий, самотній.

Ось ще Адомеліс. Пятрас знав, що Адомеліс так само дивиться у вись і думає, як і він. Напевно, й Адомелісові подобається якась у селі дівчина. Дружні почуття до Адомаліса теплою хвилею заливають Пятрасові груди. Адомеліс слабкий, майже по-дитячому спокійний і поштивий. Думаючи про те, Пятрасові приємно відчувати, що він сам сміливий, намогливий і дужий, як богатир. Ні, Адомеліса він не дасть нікому скривдити!

Вони ні слова не сказали один одному, тільки відчули, що та чарівна косарська ніч зв'язала їх дужче за родинні стосунки, всякі послуги, подарунки та обіцянки.

XXV

Чоловіки й жінки села Лідішкес працювали коло озера Жяльвіс до суботнього вечора. Усі луки було скошено, сіно поділено, частину звезено в стодоли, частину складено в копиці. Ще одну важливу роботу року було завершено щасливо.

Коли суботнього вечора Пятрас вернувся з дядьком додому, то застав несподіваного гостя: приїхав брат Вінцас. Якесь погане передчуття шпигонуло Пятрасові в серце, коли він побачив брата. А, здавалось, треба було б радіти. За вечерею Вінцас розповів новини свого краю. Найцікавіше було те, що з Варшави приїхала дочка Скродського Ядвіга. Коли вона прибула, життя кріпаків трохи полегшало. На панщину ходять знов лише чотири дні на тиждень. Подобрішали управитель, прикажчик, війт. Про різки тепер не чути, але ходять чутки, що Скродський усе-таки збирається зігнати шіленайців із землі.

Розповів Вінцас і про пригоду в корчмі, коли Пранайтіс із розбійниками закував у рекрутські колодки двох дворових, жандарма й поліцаю. Уся дядькова сім'я неабияк заціка-

вилася тим незвичайним випадком. Сам дядько до подробиць допитував Вінцаса, як там усе в тій корчмі відбувалось і хто такий той Пранайтіс. Розпитавши все, дядько запалив погаслу люльку й завів нову мову:

— Той ваш Пранайтіс мені дуже нагадує Гірдрвініса, Шалкуса й Ругініса,

Пятрас із Вінцасом, може, ще дужче зацікавилися цими трьома, ніж дядько Пранайтісом.

— А хто вони, дядьку? Розкажіть, — просили обидва брати.

— Це вже буде років десять, а може, й більше, — став розповідати дядько, посмоктуючи люльку. — Знайшлося троє таких сильних хлопців. Навіть не скажу, в якому повіті. Скрізь вони промишляли. Сьогодні тут, а через тиждень, дивись, уже в Шяуляй. Ще через тиждень чуєш, люди балакають, що Гірдрвініс, Шалкус і Ругініс уже під Расяйняй пана відшмагали. Знали про них і в Жемайтії.

— Пана відшмагали? — мов недочув, запитав Вінцас.

— Авжеж, що пана, — підтвердив дядько. — Через те вони й славетні стали. Якщо десь пан занадто злий, безневинних людей катує, дивись, якоїсь ночі й оточать Гірдрвініс, Шалкус і Ругініс із своїми хлопцями маєток, знайдуть пана, прочитають йому декрет, покладуть на землю і всиплють стільки різок та гарапників, скільки він любив усипати своїм кріпакам. Іноді ще й грошей, було, жадають.

— От, якби так Скродському! — вигукнув Вінцас, потираючи руки.

— Пан — не мужик, — сказав тоді дядько. — Панові стільки різок не витримати. Бувало, що відшмагають — він і душу Богові оддасть.

Пятраса найбільше цікавило, хто вони були, ті троє сміливців — наймити? Але дядько нічого певного про них сказати не міг.

— Кажуть, були з кріпаків, але викупились і навіть розбагатіли. Їм самим, кажуть, нічого не треба було. Добре б вони жили і всього б вистачило. Та жаль, мабуть, було їм безневинних людей, то й задумали панів провчати. Де ти тут проучиш панів, коли з ними влада — поліція й військо, — закінчив дядько, вибиваючи з люльки попіл.

— То що ж сталося з тими хлопцями? — занепокоївся Пятрас.

— Що сталося, кажеш? Погане діло сталося. Оточили їх і їхню ватагу поліція з військом, хто втік, хто ні, а вони всі троє попались, бідолашні. Повезли їх, кажуть, закованих у Каунас, судили як убивць, одні кажуть — розстріляли, інші кажуть — повісили. Не вмер, то змерз... — завершив дядько й засунув люльку в кишеню — знак, що розмову на цей вечір закінчено.

Але Пятраса явно зворушила та розповідь про кріпацьких заступників.

— Дядьку, і тепер такі трапляються, — пробував він продовжити ту розмову. — Чув, казали, в Жемайтії з'явився такий Блінда. Він так само зі своїми розбійниками грабить маєтки й карає панів. У багачів забирає, а бідним віддає.

— Чув і я, — підтвердив дядько. — Кажуть, люди його називають Зрівняльником. Що він проти панів іде, то добре. Забагато вже хочуть пани захопити. Але всіх не зрівняєш! Нерівні голови, нерівне багатство. Не кожному й Бог помагає. Погано закінчить і Блінда. Куля в груди або зашморг на шию.

Дядько підвівся з-за столу, уже мав виходити, але тут нова думка, мабуть, набігла йому в голову. Він оглянув обох братів і, мов нехотя, запитав:

— Ви знаєте того Пранайтіса?

— Чого б не знати! Він же з сусіднього села. Часто зустрічалися, змалечку дружили.

— Ну, ну, дивіться мені, — промимрив дядько. — Щоб тільки в яку халепу не вскочили... Якщо вже й сьогодні знаходяться такі сміливці, то можемо всякого діждатись, — загадково міркував дядько.

У нього вже не раз виникала підозра, що Пятрас не з добра прибився сюди в Лідішкес і в нього наймитусе. Тепер ось і другий з явився, і по очах видно, що цей так само в незвичайних справах. Але була вже пізня година, дядина запропонувала відкласти на завтра дальшу розмову, а тепер іти спати.

Пятрас повів брата в клуню на сіно. Лягли собі поруч та й ну гомоніти. Розпитавши про багків, сестер і сусідів, Пятрас нарешті насмілився вимовити запитання, яке з самого

початку побачення з братом не виходило з голови, та не мав сили сказати:

— А як же Катре?

Вінчас хвилинку помовчав і з удаваною байдужістю відповів.

— Нічого, здорова.

— А де вона? Що робить? Дома?

— То... Не дома... служить... — знов помовчавши, процідив Вінчас.

Тут Пятрас повернувся до брата й так потермосив за плече, що той аж стрепенувся.

— Ти мені скажеш нарешті, де Катре? У Скродського?!

— Чого ти казишся? — огризнувся Вінчас. — Ну, в Скродського. Він її не з'їсть. Жива й здорова.

Пятрас пустив брата, повернувся горілиць і нічого не сказав. Тоді Вінчас став розповідати все, як було. Як Пшемицький умовив батька, як батько примусив Катріте йти в маєток, просто вигнав її і сам одвіз на ту службу.

— Але ти не журись, — заспокоював Вінчас брата. — Катре я недавно бачив. Нічого поганого з нею не сталося. Панночка опікується нею. Кажу, що їду до дядька. Вона просила все тобі розповісти. І щоб ти не сумував. І щоб її не забув.

Вінчас заспокоював брата, як міг, але Пятрас мало його слухав. Одна думка запала йому в серце, що Катре в маєтку, в Скродського. Він добре пам'ятає ту сцену в селі, коли пан вперше побачив Катріте і просто поїдав її очима. І як він розлютився, коли Пятрас заступив йому дорогу! У нечистих намірах Скродського Пятрас не сумнівався. І ось тепер Катріте в його пазурях! Хто вона тепер? Панська шльондра?.. Ну, чого вона не пішла наперекір батькові, не втекла сюди, до нього? Він якось би потурбувався про неї.

Найчорніші гадки, найгірші підозри поїняли Пятраса й не давали заспокоїтись ні на хвилинку. Вінчас уже хропів, зарившись у сіно, але якби й не спав, що з нього більше візьмеш? Пятрас уже не знаходив собі місця, він підвівся, зліз із сіна, вийшов надвір і рушив у сад. Була, мабуть, північ. Тільки на півночі тьмяно червоніла, ще не згаснувши, західна заграва. Зі сходу повіяв прохолодний вітерець. Жоден звук не тривожив спокою тієї короткої ночі.

Пятрас схилювся на березу, що росла біля хвіртки, й отак стояв і кудись дивився в далину, але нічого не бачив. Скільки часу він там пробув, і сам не знав. Коли схаменувся, небо вже червоніло на сході. На березі защебетала пташка, але й знову замовкла. Пятрас відчув, що йому холодно. Він повернувся в клуню, зарився в сіно й міцно заснув.

Уранці збудив його Вінцас. Сонячні промені проникали крізь шпари дверей і даху, на стрісі цвірінчали горобці, у дворі кудкудакали кури, співали півні.

Вінцас сів, обтрусив сіно й заговорив з Пятрасом, тепер уже про свої справи:

— Пятрасе, я ще тобі не сказав, чого я тут. Батько і всі ми в біді. Кінчається хліб, а до нового жита ще цілий місяць. То батько й послав до дядька. Може, каже, пособить чи хоч позичить мірку-другу. Він же багатий.

— Багатий, та не для нас! — сердито озвався Пятрас. — Зерно в нього є. За гроші залюбки продасть. Зерно тепер дороге. Збирається в Панявежіс везти. Там, кажуть, військо стоїть і дорого платять. А от допомогти — навряд...

— То як же тепер? — занепокоївся Вінцас. — Повертатися з порожніми руками? Що батько скаже?

— Спробуй попроси. І я підтримаю.

Після сніданку дядько й дядина, Юргіс і Ельзе стали збиратися в костьол. Коли дядько сів під коморою й озував чоботи, Вінцас підійшов, поцілував йому руку й виклав свою просьбу. Дядько вислухав, почухав потилицю й замість того, щоб відповісти Вінцасові, сам став жалітися:

— А ви там думаете, що тут у нас молочні ріки з медом течуть? Що нам засіки домовик засипає? Торік ускрізь літо було погане, і в нас мало вродило. Коли яка мірка й зосталась, то треба й грошей роздобути. Ви там панщину відбули й усе. А ми скільки того чиншу платимо! І наймитам скільки йде! А он одежа, залізо й усяке знаряддя! Ви там тільки домашнє носите, личаки, постолі взуваєте, а в нас уже купленого треба, діти черевиків і чобіт вимагають. А син у Києві — хіба мало він тягне? Крім того, кажуть, треба буде землю викупляти. Звідки його брать? Звісно — вам там нелегко, але і я зі шкури лізу, щоб тільки кінці з кінцями звести.

— Дядечку, у нас і кусника хліба немає, вівсяника — і то ніде нашкрятати. Поможіть до нового жита. Віддамо.

Дядько зневажливо махнув рукою:

— Віддасте... Віддасте, коли зерно дешеве буде.

Тим часом надійшов і Пятрас. Аби швидше покінчити з тими торгами, твердо запропонував дядькові:

— Дядьку, відсипте йому дві мірки жита й вирахуйте з моєї платні за теперішніми цінами.

Дядько хвилинку подумав.

— Мало ти ще в мене працюєш. Скільки тут твого заробітку...

— Не бійтеся, не втечу, відроблю.

— То коли тобі відсипати? Зараз чи коли з костьолу повернемось? — звернувся до Вінцаса.

— Зараз, дядьку. Поспішаю додому. Завтра треба на панщину йти.

— Мішки маєш? Давай. Пятрас допоможе, а ти зачекай біля воза.

Не хотів дядько пускати Вінцаса в комору. Не хотів, щоб він побачив дядькове добро й потім набалакав про те багатство бозна-що.

Ось уже Пятрас викинув на Вінцасів віз два мішки жита. Дядина положила гостинець: півпаляниці спеченого до косовиці ситого пшеничного хліба — рагайшіса і загорнутий у хустину недавно відкладений сир.

Нехай потім не балакають ті данщани, що Антанасова жінка сяка-така! Що скупа, що недобра, що з ріднею не вмie обходитись!.. Вінцасові на дорогу відкраяла скибу хліба й відрізала шматок копченого сала. Задоволений, Вінцас поцілував дядькові й дядині руку, попрощався й поїхав додому. Хліба тепер до нового врожаю вистачить.

Через якийсь час із Бальсiсового двору заторохтіла друга підвода. Старі Бальсiси, син Юргіс і дочка Ельзе, по-святковому вбрані, вирушали в костьол. Морта раніше вийшла пішки, бо на візку всі не помістились би.

Дім стерегти залишився один Пятрас. Він тішився, що зостався сам. Він зможе вільно віддатися своїм думкам, поміркувати, як допомогти Катріте й що тепер робити самому.

Пятрас зачинив ворота, оглянув двір, упевнився, що все гаразд, і пішов у сад, простягнувся під яблунею й віддався своїм почуттям та думкам. Ніхто йому не заважав. Коли прогуркотіла до косяголу остання підвода, село оповила велика святкова тиша й супокій. Але думки про Катріте не давали Пятрасові милуватися тим денним відпочинком.

—...Катріте в маєтку... Катріте у Скродського... — ця звістка вогнем пекла Пятрасове серце. Він гнівався, ворочався, зціплював кулаки, відчуваючи, що нічого не може зробити, і не знаючи, на кого спрямувати свою злість і досаду.

Найбільший винуватець, без сумніву, Скродський, і колись, Пятрас вірить у те, настане день, коли він тому катові відплатить. І не тільки він один чекає того дня. Його чекає Пранайтіс, чекає кілька сот багінайських кріпаків — і не тільки за знеславлених дівчат і жінок, але й за нестерпне життя і кривди.

Потім гнів його бере на старого Кядуліса. Той вигнав дочку в масток, усе нахвалявся на Пятраса й хотів навіть здати поліції. Загятий упертою, п'яниця! Не любить Пятрас Кядуліса, але чим більше про нього думає, тим меншу злобу відчуває в своєму серці. Злий старий, але й нещасний. Дідько з ним! Усе-таки сусід і батько Катріте. Врешті-решт, якби не Скродський, він був би прихильніший і дозволив би дочці вийти за Пятраса.

Тут думки молодого Бальсіса повертаються в інший бік. А що, якби Кядуліс погодився віддати за нього Катріте? Чи він справді взяв би її цієї осені? А де і як вони б жили? Скродський же не дозволить віддати йому батьківський волок. Зрештою, Пятрас не може показуватись на батьківщині й через поліцію. Чи не схоплять його відразу за втечу, за підбурювання проти панів і за книжки? Ні, брати Катріте цієї осені він ще не може. Чекати наступного року? Залишити Катріте в маєтку? Чи це не те саме, що зректися її? Пятрасові кулаки знову стискаються, а між бровами залягає зморшка.

Так, коли він чамрів од думок, скрипнула хвіртка й загавкав собака. Хтось прийшов. Пятрас підвівся з землі й побачив, що в дворі роззирається Адомеліс Вянцкус.

— Адомасе, — гукнув, ідучи йому назустріч.

Дружня усмішка освітила веснянкуватий вид Адомеліса.

— Я так і знав, що застану тебе вдома. І я сьогодні сам лишився. Батько наказав стерегти бджоли. Каже, роїться

можуть. Але сьогодні ще не роїтимуться. Учора ввечері постукав я в вулик — не так гудуть, як перед роїнням. Піду, — кажу, — до Бальсіса подивлюсь. У вас не роїлись?

— Ні ще.

— Саме час. Із пізнього роїння малий толк. Луки вже скошено, липи відцвітають.

Але Пятрас зовсім не був настроений говорити про бджіл, роїння та мед.

— Присядьмо тут під яблунею в холодку, — сумно запропонував гостеві. — Удень, здається, буде жарко.

— Жарко, — підтримав Адомеліс, сідаючи поруч Пятраса. — А надвечір може й дощ бути.

Він помітив одразу, що Пятрас якийсь сам не свій, то й зніяковів, опустил очі й мимоволі скуб травинку, що трапила під руку.

— Що у вас чувати? — несміливо спитав, не підводячи очей.

Помітив Пятрас його зніяковіння, отож переборов своє пригнічення й живо відповів на запитання гостя:

— Нічого доброго, Адомасе. Вчора приходжу з луків, застаю брата. Їх там у Шіленай уже голод мучить.

І став розповідати, що чув од Вінцаса і як вони там живуть, як мордує всіх Скродський. Адомеліс слухав його з великою увагою, лише зрідка вставляв своє коротке зауваження чи запитання. А Пятрасові було приємно відкритися серцем людині, яка тобою цікавиться, розуміє тебе.

— От бачиш, яке нас лихо припнуло. А я сподівався, що вже цієї осені весілля справлю, — додав, гірко усміхаючись.

— З ким же? — сором'язливо зашарівся Адомеліс.

Почувши про Кядулісову Катре й збагнувши з Пятрасових слів, що вона йому дуже подобається, Адомеліс мовив із жалем:

— І нашої Юле ти, Пятрасе, дуже подобаєшся. Вона ладна за тебе вийти.

— За мене? Кріпака? — здивувався Пятрас. — Куди ж я візьму твою сестру? Собака має хоч будку, а в мене і будки немає...

Адомеліс із заздрістю оглянув могутню постать молодого Бальсіса, його міцні, м'язисті руки й сумно усміхнувся:

— Так, Пятрасе, будки в тебе немає, але є здоров'я й сильні руки. Ти добрий робітник і був би добрий господар. Юле тобі нікуди забирати не треба було б. Ти прийшов би до нас зятем. Батько поки що проти, але якби Юле затялася, батька ми б умовили. Ти ж Бальсісів небіж.

— А ти ж як? Батькове господарство ти мусив би перейняти. Не збираєшся женитись?

— Ні, де там мені! Який я робітник?!. Батько мені господарства не доручить. Я зубожів би дуже швидко.

— Не накинув оком собі дівчини? — наполягав Пятрас.

Веснянкуватий Адомелісовий вид знов залився рум'янцем.

— Тобі скажу — дуже мені подобається Онуте.

— А ти їй?

Адомеліс широко усміхнувся, схилився на яблуню, примружився й ледве чутно промовив:

— Може, і я їй... Вона за мене завжди заступається... Вона дуже гарна дівчина.

Він замовк, замріяний, не розпитував більше його й Пятрас. Співчуття й прихильність до цього хлопця знов теплом розлилися в його грудях. Він простягнувся на траві й, заклавши руки під голову, дивився крізь гілля яблунь на ясне, синє небо. Навколо гуділи невидимі бджоли, дві пташки, мов передражняючи одна одну, навперемін щебетали на тополі край дороги, у повітрі шугали ластівки, кружляючи навколо своїх гнізд, що тулилися під стріхою хати.

По тривалій тиші Адомеліс несміливо глянув на Пятраса й повернувся до попередньої розмови:

— Виходить, не будемо родичами, Пятрасе?

— Як це родичами? — не второпав той.

— Та я все ще про Юліте.

Пятрас повернувся набік, зіперся на лікоть і твердим голосом сказав:

— Слухай, Адомасе, якщо ти всерйоз, то викинь це з голови. У мене є дівчина, яка мені подобається, і я тільки на ній оженюсь. Багатством мене не знадите.

— Що ти, що ти!.. — наполохався Адомеліс, відхилився від яблуні й аж руками замахав. — Хіба я ради багатства?! Знаю, що ти подобаєшся сестрі, то й сказав так собі. Ні, то ні. На твоєму місці і я вчинив би не інакше.

— Отож бачиш, — швидко прочах Пятрас і знову простягнувся горілиць. — Вам, казенним, дуже важливі наділи, придане, виділи, волоки. Звісно, клинок землі кожен хотів би мати. І я хочу. Але ради того зрікатися дівчини, яка мені подобається, то вже ні! Я краще наймитом піду в масток чи бурлакою за відробіток. Ти, Адомасе, багато кого тут знаєш. Може, підкажеш якесь місце, де б я міг прихилитися з Катре, коли б восени оженився?

Адомелісові було дуже приємно, що Пятрас звертається до нього з таким серйозним ділом і що, може, він якось підсобить новому другові. Тож хвилинку подумав і сказав:

— Я розпитаю. Може, щось і буде. Зараз проходить люстрація земель. Влада багато кому обрізала ділянки, якщо до них були прихоплені орендні шматки чи якісь рештки. Стривай, он же в твого дядька корчмова чи не така само. Там і дім ще непоганий стоїть. Знаєш, треба налякати дядька, що корчмову в нього віднімуть, коли там ніхто не житиме. Нехай віддасть її тобі. Відробиш дядькові й куток матимеш. А йому це буде вигідніше, ніж зовсім її позбутися.

Пятрас знав ту корчмову. Так, дім запушений, але, опорядивши, можна жити. Там огородик і десятини три землі. Прожити так можна. Тільки чи дядько згодиться?

— Може, й непоганий твій задум, Адомасе. Але мій дядько крутий. Хтозна, чи що з того вийде...

По Адомелісовому обличчю видно було, що він уже міркує, як це здійснити. Він знайде, через кого і як наполохати старого Бальсіса за корчмову.

— Побачимо, побачимо... Спробувати можна... — повторив заспокійливим обнадійливим голосом.

Він знов підсунувся в густіший холодок, зіперся на окоренюк, примружився й задумався.

Уже була добряча післяобідня пора, коли раптово сильний порив вітру рвонув верхів'я дерев. Адомеліс прокинувся зі своєї задуми, підвівся, глянув на небо й сказав:

— Буде буря.

На заході чорніли хмари. Після першого пориву вітру знов ущухло. Напряглася гнітюча загрозлива тиша. Дереву зіщулились, замерли, пташки, які щебетали на тополі, замовкли, тільки ластівки, мов ніде нічого, стрімко снували в дворі й на-

вколо хати. Бджоли сердито гуділи й кулями летіли до вуликів. Кури, що копошились під кущами смородини, повилазили на видне і, витягуючи шиї, неспокійно поглядали в різні боки, а півень настобурчив гребінь, час від часу обертався, вдаряв крилом, шпорами гріб землю й густим горловим звуком «ко-ко-ко» підбадьорював свою чималу родину. Коли це на дорозі почулися шум, гуркіт, бекання овець і мекання телят. У хмарах пилюки пастушки, хльоскаючи батогоми, зі свистом і криком гнали худобу. Пятрас із Адомелісом мерщій відчинили ворота, і Пранукас зі своєю скотиною вбігли в двір.

— Буря находить! Гляньте, які хмари! — крикнув, задиханий.

Слідом за худобою до двору увірвався вітер. Стовпи пилюки й сміття здійнялися в повітря й вихором прокотилися через подвір'я. Дерева зашуміли, замахали гілками, захитали вершинами й схилилися од вітру. Гнучка горобина й черемха припали до садового тину.

Великі чорні хмари із заходу заступили небо. Враз згустилися сутінки, сяйнула блискавка, і тої самої миті так грякнув грім, що Пранукас заскочив під комору й аж присів до землі. Великі, рідкі краплі дощу зашелестіли по листях дерев, забарабили у вікна хат, і тут же з неба ринули нескінченні струмені води. Зараз у дворі з'явилися калюжі, на них плавали й лопали бульбашки.

Пятрас із Адомелісом стояли під стріхою комори й, схилившись на стіну, дивились на ту зливу. Серйозне зосередження виражали сірі Пятрасові очі й увесь чималий, кістлявий його вид. Сильними, м'язистими руками упершись в діжку, він дивився кудись у далину й мов нічого не бачив, і переминав у собі тяжку гнітючу думу.

А Адомеліс світився якоюсь незбагненною радістю, що бризкала з глибини душі. Він жадібно стежив очима за кожним спалахом блискавки, уважно проводжав кожен гуркіт грому, вслухаючись у то стихаючі, то знов наростаючі відлуння, аж поки вони зовсім завмирили в далині. Тоді він з великим захопленням спрямовував погляд на бульбашкуваті калюжі або на бурхливий потік, що звивався подвір'ям — ніс травинки, пір'я, тріски й заривався в пісок під воротами.

Буря пронеслася швидко. Коли хмари посунули на схід, на заході стало світліти, жовтіти, незабаром крізь танучі хма-

ри пробилися сині клаптики. Де-не-де замерехтіли стяжки сонячного проміння, й ось на сході, на тлі темно-сірої хмари, з'явилася велика веселка, що засяяла всіма кольорами.

Адомеліс зачарованими очима спостерігав те диво — барвистий пояс, що дугою спирався на землю. Але небавом рештки хмар освітило сонце, пояс став блякнути й зовсім щез. Щез і захопливий вираз Адомелісового обличчя.

— Піду додому, Пятрасе, — тихо сказав він, прощаючись. Його погляд спохмурнів, веснянкуватий вид ще більше посірів, він сам немовби зіщулився, помалів, тихо вийшов за ворота й зник на вулиці.

Пятрас повернувся в двір, узявся прокопувати канавки, щоб швидше збігала вода.

XXVI

Не тільки для шіленайських Бальсісів було тяжке те літо. Усе село жило надголодь, не знаючи, де нашкребти жменю другу зерна, стовкти в ступі й спекти хоч висівчаного хліба. Такий хліб треба було обережно витягати з печі, щоб не розсипався. Та як різали, він все одно кришився, і їли його пучками або жменями. Таланило тим, хто мав добрячу корову. Із молока, що лишалось, жінки колотили масло, віддавлювали сир, якщо добре неслися кури, збирали дюжину чи й півкопи яєць і везли все в Кедайнняй чи Панявежіс продати, щоб купити жита на хліб. Інші зверталися по допомогу до казенних або чиншовиків, як було серед них родичі або знайомі.

Коли Вінцас Бальсіс повернувся із зерном і гостинцями, то була велика радість для всієї родини. Батько пересипав зерно руками, пильно його на долонях вивчав, цідив, як воду, крізь пальці й відчував невимовну приємність, коли зерно стікало й легко вливалось назад у мішок.

— Гарне житечко, — хвалився старий, — і висівок не видно. Було б добре, аби на насіння такого роздобути. Восени знов, може, пошлю Вінцаса. Може Антанас обміняє якусь мірку.

Мати й дочки скуштували дядининога рагайшіса і сиру. Ну й смакота цей рагайшіс! М'який, розсипчастий, ніздрю-

ватий, а як смачно пахне! Ну, сир як сир — і наш не гірший. Усі куштували гостинці по шматочку-другому, тільки Мікутісові, що погнав пасти, мати дала півокрайця рагайшіса і кавалок сиру.

Коли куштували гостинці, Вінчас розповів, як дядько живе. Усі дивувалися й вихваляли гарне дядькове життя. Але Вінчас дядьком не дуже захоплювався.

— Скупий дядько. У нього все мов у якогось купця. І зерно, ви думаєте, легко дав? Продати, бачте, він мусить, грошей йому багато треба. У Панявежісі дорого платять. Тільки тоді дав, коли Пятрас запропонував, щоб із його платні вирахував. До комори мене й не пустив, а там, кажуть, у засіках усякого збіжжя немало. І борошна ще повна діжка стоїть.

Батько пробував заступитися за дядька й не дуже вірив Вінчасовим словам. Антанас змалечку був дитиною дуже доброго серця. І як підріс, ніколи нікого не кривдив, а скільки міг усім допомагав. Як же це він так перемінився.

— Сів на багатство, то й перемінився. Чим більше має, тим більше хочеться, — міркував Вінчас.

А мати найбільше побивалася за Пятрасом. Небагато ще вдалося їй про нього дізнатися. Тож знов, влучивши момент, перевела мову на старшого сина:

— Годі вже, годі тобі про дядька. Працює, заощаджує, то й розжився чоловік. Кому Бог дає, той і має. Ти краще про Пятраса розкажи. Чи не забув він там про нас, у тих казенних?

— Скільки я його бачив? І погомоніти не вдалось, — виправдувався Вінчас. — Нас не забув, а ще більше — Катре. Коли йому сказав, що пішла в масток, то мов ножем йому душу полоснув. Заспокоював і за Катре заступався, та не дуже він вірить.

Мало що знала Бальсене про старшого сина. Одним була задоволена, що там, у Лідішкес, життя не тільки заможніше, але й спокійніше. Пятрас, може, там не встряватиме в якісь бунти.

Дуже кортіло Бальсісам, особливо жінкам, розказати сусідам про Вінчасові перевідини дядька, похвалитися житом і гостинцями. Але зарані було домовлено — не вибовкати нікому ані слова. Про лідішкеського Антанаса Бальсіса небагато хто й знав у селі, а поки Пятрас там ховається, краще буде ніко-

му й не згадувати дядька. Усе-таки якось треба дати знати Катре про Пятраса. Але в маєтку і в своєму господарстві роботи було багато, і ні Вінчас, ні дівчата не могли вирватися її навідати. Нарешті трапилась несподівана нагода зустрітись з Катре.

Старий Даубарас після того нещасного випадку вже не вставав з постелі, щодня йому гіршало. За кілька днів перед дорогою Вінчаса в Лідішкес селом облетіла чутка, що хворий уже зовсім слабкий, ледве дише, задихається, кашляє кров'ю і вже декотрих людей не пізнає. Важкою ношею ліг хворий у такі часи на плечі доньки Пятре й зятя Мікнюса. Зять із наймичкою Євою вибивалися з сил, щоб тільки вспіти за чотири дні відбути панщину в маєтку і в останній час виконати свої господарські роботи. А Пятре ще треба було й дома попоратися, і дітей доглянути, і хворого обійти. А тут кінчаються і хліб, і крупа, й заправа, хоч ти перервись або живцем у могилу лізь. Щастя, що корівка отелилася, й молока вистачає дітям і хворому.

На початку липня всьому селу було ясно, що дні Даубараса збігли. Односельці, хоч і самі були прибиті горем, скільки могли старалися допомогти хворому й зятеві Мікнюсові. Адже добрий був сусід Даубарас. Найроботящіший і наймудріший у всьому селі. Отож, який двір мав більше робітників, той посилав хлопчика або дівчинку гній розкидати, чи поорати, заволочити, чи косити сіно, а іноді й панщини якийсь день відробити. Але ще живіше заклопоталися допомогою шіленайській господині та бабусі. Одні підтримували Мікнювене чим могли, інші піклувалися про здоров'я хворого.

Одного разу Бальсене прийшла перевідати слабого сусіда, витягла з вузлика півпаляниці гарного, вже не висівчаного хліба й каже до Мікнювене:

— Дай батькові, може, з'їсть трохи з молоком.

— Ой, який хлібець! Де ж ви дістали такого борошна? — здивувалася молода господиня.

— Батько десь нашкріб. І сама не знаю. І в нас хліб кінчається.

Сташене й Кядулене були відомі в усьому селі своїми травами й корінцями, якими лікували всякі недуги. Сташене раз, перевідаючи хворого, порилася в торбині, вийняла пучок сухої трави, ткнула Мікнювене й пояснила:

— Принесла ось тобі, Пятрале, сердушника — золототи-сячника. Звари і давай батькові пити натщесерце щодня по кухлику. Дуже помагає проти усяких серцевих недуг. Він, мабуть, серце забив, як падав. А може, й легені. Іншого разу хрестового кореня принесу. Кашель тамує і харкання.

Але найбільшим знавцем недуг і ліків була стара Пямпене. Ні з ким близько вона не водилась, багато хто її обминав, бо вважав, що в баби недобрі очі. Від її гострого, пронизливого погляду могло й теля змарніти, й у корови молоко пропасти, й дитину поприщити, і ковтун причепитися, і багато ще всяких нещасть прилучитись. Даубарас ніколи не вірив тим теревеням і ніколи не цурався старої Пямпене, навіть допомагав у біді; запрошував то город прополоти, то сіно ворушити, то житнище загрести, то на якусь іншу легшу роботу за таку ж невелику віддачу. А Пямпене за ті заробітки хоч козу могла тримати.

Отож тепер, коли так тяжко занедужав благодійник її, Пямпене, де там була, а дивись, уже й іде попід тином до Даубарасового двору. Ненавиділи баби цю відьму і, коли була котра біля хворого, відразу тікала, як та з'являлась. Пямпене зараз же присувала ослінчик, сідала в ногах край ліжка й довго мовчки дивилася на помарнілий од недуги вид. Старий хоч, бувало, й дрімає, та швидко відчував уп'ятий в себе гострий погляд жінки. Начебто якийсь живлющий струмінь переходив по тілу. Він старався зібратися з думками, супив брови й казав:

— Ну то як, Пямпене?

— Нездужаєш,— обзивалась вона, докірливо й zarazом утішаючи, — не поправляєшся. А дивись, уже літо настало, люди зібрали сіно. Мене ніхто не просив ні покоси ворушити... ні город полоти. Поправляйся.

— Е, Пямпене, нічого вже мені не треба, — відповів і знов заплющив очі.

Іноді вона зі своєї хустки виймала закопчену пляшечку, наливала в глиняну чашечку темної рідини й давала хворому випити. Той з огидою здригався, коли випивав, бо напій був гіркий і смердючий. Нікому іншому тієї пляшечки Пямпене в руки не давала, і ніхто не знав, що там за рідина. Ніхто не бачив, як вона в травні ловила жабок, коли ще зозулі не ку-

вали, біла й дивилась, щоб із їхньої спини виступила рідина, біла як молоко, що помагає від усякої гарячки. А проти марення й чорної немочі Пямпене мала жаб'ячу кров з цукром, яку треба пити по п'ять крапель тричі на день. Простіші ліки, траву й корінці вона лишала Мікнювене, щоб та зварила й давала батькові. Але дочка, як тільки відьма з хати, викидала траву на смітник. Давно вже Пятре не злюбила Пямпене, від самої смерті матері, коли ця гостроока стала вертатися в батьковому дворі, на городі й у хаті.

Пямпене дала хворому ліків, ще посиділа трохи, уп'явшись очима в його вид, і, як він зажмурився, на прощання сказала:

— Поправляйся. Недобре довго лежати. Кров згорнеться.

І почимчикувала попід тином до своєї халупи.

Старий лежав біля печі на ліжку, яке він сам колись збив із дощок. Те лежання його більше мучило, ніж болі в боку й грудях. Третій місяць уже він на тому ліжку, устеленому шаром кульової соломи завтовшки з долоню, накритим ряднинкою. Згодом він звик до того лежання й навчився урізноманітнювати час, спостерігаючи, що діється навколо.

Теплими днями дочка поралася в дворі, там гуляли й діти, а він заставався один як палець. Хатні двері були відчинені. На поріг із сіней вискакував півень. Він вдивлявся у хатні сутінки, плигав собі далі, за ним ішли кури й шукали на долівці крихти. До хворого вони вже звикли. Коли він закашляє чи рукою махне, стануть біля ліжка, повитягують голови й дивляться на свого колишнього господаря, а він промовляє до них слабким голосом:

— Ціпоньки, ціпоньки...

Тоді одна-друга тихо завокче, закудкудакче, а півень голосно закукуріче, й увесь табун вилітає надвір.

Ясного дня в задне віконечко заглядало призахідне сонце. Довга червона смужка простягалася через долівку до самісінького ліжка, помалу підповзала ближче, торкалась постелі й кістлявих, худющих рук хворого. Дивився старий, як світліють жовто-червоні зашкорублі долоні, стежив поглядом за гаснучим променем у замузаному віконечку, і якийсь незрозумілий смуток та зажура поймали його серце. Це те саме сонце, що він стільки разів бачив його на віку, як воно сходить. Те саме сонце, що стільки палило його, кріпа-

кову, одшмагану спину. Те саме, що заходило вечорами й тішило його відпочинком після робочого дня. Ось і знову воно сідає — велике, червоне, розливаючи навколо тишу й спокій. Закінчується день — день усього життя.

Одного ранку хворий прокинувся бадьоріший, як завжди. Попросив у дочки молока, але відпив ледве кілька ковтків. Довго дивився перед собою, про щось тяжко думав. Потім повернув голову до доньки, що поралася біля печі, й мовив:

— Поклич, Пятруте, сусідів. Хочу попроситися.

У Пятре аж серце завмерло. Хотіла ще заперечити батькові, та глянула на нього й зрозуміла, що настає остання година. Вибігла надвір, ледве перевела дух і крикнула через тин сусідці:

— Батько помирає!

Звістка швидко облетіла село. Поспішаючи, збиралися жінки, а чоловіки працювали: ті — в маєтку, ті — на своєму полі. Лише Кядуліс був дома й прибіг разом із жінками. Котрась послала дівчину в маєток, щоб дала знати зятеві Мікнюсові. Майже кожна жінка встигла прихопити свячені трави й верби, а одна-друга принесла воскову свічку блаженної кончини. Небавом нашло повна хата людей. Роздмухали жар, стали куріти трави. Сташене дкнула в руки помираючому запалену свічку й сама притримувала її. Котрась порадила прочитати молитву смертної години, але ніхто не вмів. Треба було привезти ксьондза з таїнством і елеєм, але ні в кого не було дома коня. Та й зовсім недавно ксьондз відвідував хворого. А може, ще й не вмере.

Коли очі всіх були спрямовані на слабого, до двору зайшла Пямпене. Вона мовчки ступила в сіни й зупинилася перед відчиненими хатніми дверима. Вона була замотана хусткою так, що тільки ніс і підборіддя стирчали та ще блищали очі. Як тільки баби її побачили, зараз же повідходили далі, щоб не торкнутись до її одежі. До хворого вона не пробиралась. Піднялась на поріг і через голови побачила його вид. Він розплющив очі й зустрів її погляд. Але між ними стали чийсь плечі. Може, він її й не бачив. Він так і лишився лежати з відкритими очима. Ніхто не помітив, як по щоках Пямпене скотилися дві великі сльози. Вона відступила в сіни, потім вийшла надвір, на вулицю й попід тином почала-пала, згорблена, в другий кінець села.

— Боженьку, помер! — крикнула Сташене, що тримала свічку в руці помираючого.

Усі заворушились. Мікнювене голосно заплакала, жінки шморгали носами й утирали сльози. Кядуліс закрив покійникові очі.

Третього дня Даубараса ховали. Усе село з самого ранку юрмилось у дворі й на вулиці — провести покійного. Чимало людей прибуло з Палєпай, Карклішкяй, Ужбалаяй. Ніхто того дня не йшов на панщину. Ядвіга строго зажадала від батька, щоб наказав управителю, вйтові, прикажчику залишити людей того дня в спокої. І вона сама з Аготою і Катре зібралася поїхати в Пабярже подивитися на той похорон. Пранцішкус приніс чутку, що проповідь на кладовищі скаже ксьондз Мацкявічюс. Даубараса багато хто знав, крім того, всім була відома причина його смерти. Тепер, коли зібрались на похорон, знов усі виразно згадали той страшний день, розповідали одне одному, що тоді бачили, і добрим словом поминали покійника.

У хаті товкотнеча. Посередині — вбраний небіжчик. Навколо нього й попід стінами товпилися родичі, сусіди, знайомі. Круг столу сиділи старі півчі: Бальсіс, Грігалюнас, Кядуліс, Сташіс, Якайтіс, кілька жінок. На столі лежали сир, мисочка масла, шматки хліба. Треба було б поставити й горілки, але тепер — рік тверезости, всі присягли не пити.

Коли півчі закінчили пісню про Лазаря, Мікнювене припросила підкріпитися. Той-сей ламає хліб, намазує маслом, бере скибочку сиру, жує поволі, обережно. Кожен розуміє, де він і як мусить триматись. Тільки діти попід стінами штовхаються ліктями, б'ються, пхаються. Де-не-де почується стримане хіхікання, й зараз же сварливо штовхне мати чи тітка.

Незабаром покладуть прах у домовину. Півчі радяться співати псалом про смерть. Його мало не всі знають напам'ять. Усе-таки Бальсіс розгортає свій товстий псалтир. Він уміє читати й нагадуватиме, яка строфа за якою іде.

Усі цього псалма чекають. Затихають розмови, і в зосередженій тиші звучать перші строфи:

*О душе нужденна,
Ти думай щоденно
Про місце й годину,*

*Що дано людині
У світі.
Оглянься довкола,
Що люди говорять?
Як нагла проворна
Мчить вершиником чорним
По світу.*

Розчулені, смиренні, але й втішені, слухали кріпаки страшні слова про всемогуття смерті, яка всіх порівняє: королів, панів і їх, простих людей:

*І князя, і пана,
Царя і гетьмана
З хоромів і храмів
Жене з мужиками
Зі світу.
Могутнього пана,
Людей усіх станів,
Суддю й гречкосія,
Шевця й колодія
Рівняє.*

На тих, що стоять надворі, при сонці, псалом не справляє такого глибокого враження. Вони не бачать убраного тіла, запалених свічок, не відчують важкої задухи. На подвір'ї повіває вітерець, на деревах щебечуть пташки, навколо світло й просторо.

Старші селяни бачать, що вже незабаром будуть виносити тіло, та й ну знову жаліти покійного:

— Оце тобі й Даубарас... Немає вже Даубараса. А міг би ще пожити.

— Смерть у зуби не дивиться.

— Скродський, гад! Самого б у жолоб покласти.

— Ляже й він. Жоден не житиме вічно.

— Смерть не перебирає, вона всіх косить.

— Панам, мабуть, і помирати легше. У шовках, на перинах.

— Е, той самий гній. Черві пожива.

— Є таки правда, хлопці. Бог кожному воздасть по його роботі.

— Яка там правда? Немає правди в цьому житті.
Із хати долинали страшні слова псалма:

*Бабусі і ткалі,
Невістки і прялі,
Хоч дайте верету,
Але не втечете
Від смерти.
Хоч дайте дарунки,
Немає рятунку —
Вкладе в домовину,
Схова на спочинок
Навіки.*

На подвір'ї гурт хлопців, — хто всівся на тин, хто зіперся на липу, — не зважаючи на серйозну похоронну атмосферу, гомоніли напівжартома:

— Скродськівну бачив? Гарна панночка.

— Іди ти! Чорна, як циганка.

— Кажуть, строга. Батька в руках тримає.

— Вона все про рівність щебече: тепер, мовляв, пани й мужики рівні будуть.

— Легко їй щебетати, в хоробах походжаючи.

— Добре дудку робіть, як в очереті сидіть.

— Настануть жнива. От би до жита її поставити разом із нашими дівчатами.

— Справді! Оце була б рівність!

А півчі над покійником тремтячими од хвилювання голосами співали останні строфи грізного псалма:

*Бере й із весілля,
І кожному вділить:
Що доброму — небо,
Лихого — як треба —
У пекло.
Усі окаянні
За всі злодіяння*

*(Хай Бог їх осудить)
На небі не будуть
Із Богом.*

Тим часом у хаті готувалися класти покійника в домовину. Сташене нагребла в мисочку жару, Кядулене кинула ялівцеву гілку, котрась — віночок зі свята тіла Христового, ще інша — пучечок освячених на першу Пречисту трав. Терпкий клубок диму піднявся вгору. Зять покійного Мікнюс, як найближчий родич, узяв мисочку і обійшов навколо праху. Потім обкурив домовину. Тоді зісподу віка на тому місці, що має бути над обличчям покійного, восковою свічкою випалив хреста. Рідні вже пробиралися попрощатися з покійним. Перша, голосно схлипуючи, поцілувала батькові руку дочка з двома дітками, потім зять і по черзі інші ближчі й дальші родичі.

Коли всі попрощалися, односельці поклали покійника в домовину й стали забивати віко. Голосним риданням і схлипуванням озвалися жінки на удари обуха. Нарешті домовину поставили на віз, вивезли на вулицю, і всі — хто їдучи, хто пішки — потяглися слідом. Поволі пустив зять Мікнюс підводу з домовиною, щоб і піші не відставали. На півсела простягся похоронний хід. На воротах кожного двора стояли діти, що позажишались дома, бабусі, дідусі — і очима проводжали Мікнюсову підводу, на якій біліла домовина із соснових дощок.

Коли процесія рухалася вулицею, Грігалюнас, Норейка, Якайтіс та інші чоловіки зібралися спереду співати літанію всіх святих. Несміло, з трепетом і сором'язливістю, жалібно зазвучав хрипкуватий голос Грігалюнаса:

— Кіре-е ле-е-ейсон¹.

Так само несміливо озвалося кілька жіночих голосів:

— Крісте-е ле-е-ейсон. Кіре-е ле-е-ейсон.

Через кілька кроків голос Грігалюнаса, підтриманий Норейкою і Якайтісом, зазвучав сміливіше:

— Христе, по-о-чу-у-у-уй нас.

Упевненіше озвалися й жінки:

— Христе, зрозу-у-умі-і-ій нас.

---

¹ Кіріє елейсон — Господи, помилуй.

І так усе сміливіше й упевненіше єдналися чоловіки з Грігалюнасом, закликаючи святих:

— Святий Михайле, святий Гаври-ле, святий Рафаїле.

І жінки всі гуртом підхоплювали тонкими голосами:

— Моліться за ду-у-у-шу.

Був теплий, тихий, ясний липневий день. Яскраво сяло на небі передобідне сонце, але придорожні липи й верби розкинули на вулицю суцільний холодок. Тільки промені, що пробивалися крізь просвіти, сьйніми смужками пронизували хмарку здійсненого пилу. Жоден сторонній звук не порушував урочистої тиші похорону Даубараса. Здивовані незвичними співами, навіть пташки притихли на деревах, і собаки замовкли, поховавшись у холодок столон і повіток. Тільки де-не-де заторохтить віз, заскрипить, запищить немазане дерев'яне колесо і зрідка чується жалібне схлипування та голосіння Мікнювене.

— Таточку мій, сивоголовий мій, нащо ж ти нас покидаєш?..

Тоді чоловіки від щирого серця затягують:

— Святий Пилипе, святий Варфоломею...

Не відстають тоді й жінки:

— Моліться за ду-у-у-шу.

Мов у якомусь великому храмі, лунали псалми під склепінням придорожніх лип, верб і яворів.

Коли похоронна процесія вийшла із села й останні ряди сунули мимо крайньої халупки, на порозі з'явилася Пямпене. Вона була в темно-сірій одежі, запнута чорною хустиною, в одній руці тримала вузлик, у другій ціпок, ніби збиралась у далеку дорогу. Коли проз хату пройшли останні жінки, вона видибала на середину шляху, згорблена, зіперлась на ціпок і, відставши на кілька кроків, пошкандибала слідом за всіма.

У полі жарінь відчувалась дужче, як у холодку дерев у селі. Сонце, що поволі викочувалося насеред неба, палило голови й спини людей, спека дошкуляла дедалі сильніше, а всі були вбрані по-святковому, як хто міг. Ніхто б не витерпів такого сорому — в одній сорочці іти в костьол, проваджати покійника чи брати участь у якомусь іншому урочистому сході людей.

Немовби якась величезна гусінь, повзла курною дорогою процесія, така жажлива й непотрібна на тих неосяжних просторах полів, під тим синім склепінням неба, при тому гарячому, сліпучому світлі сонця. Моторошно звучали і без відлуння завмирили хрипкуваті чоловічі голоси:

— Святий Фабіане і Севастьяне, святі Кузьмо і Дем'яне.

І тут же біля найближчого крутосхилу згасали жіночі відгуки:

— Моліться за душу.

Але ось на пагорбі виткнулась пабяржеська каплиця, цвинтар і липи на ньому. Наче свіжий вітерець дихнув на втомлену юрбу, живіше стали йти ноги, голосніше зазвучала пісня.

На цвинтарі, біля викопаної ями, чекав гурт людей. На лавці сидів ксьондз Мацкявічюс із двома причетниками. Недалеко від огорожі, під липою, стояла дочка Скродського Ядвіга з Аготою і Катре.

Ядвіга з тривогою в серці дивилась на ксьондза Мацкявічюса. Що він скаже? Чи згадає і як згадає батька її? Вона прийшла сюди, готова до всього. Вона хоче знати все і має показати, що здатна витерпіти хтозна-яке болюче слово правди. А може, підійти до ксьондза й заговорити з ним? Не задля того, щоб схилити його на свій бік, а, навпаки, щоб дати йому зрозуміти, що йому нічого соромитись, нічого пом'якшувати суворе слово, коли задумав його сказати.

Та ксьондз сидів схилившись на дерево, уп'явся кудись у даль і тяжко про щось роздумував. Його темний, зачесаний набік чуб трохи звисав і накривав правий край чола, між бровами залягла крута зморшка, жовто-сині очі дивились у далину, мов нічого не помічали, весь продовгуватий, кістлявий вид виражав тяжку скорботу й заклопотаність. Ядвіга не насмілилась підійти до нього й порозмовляти. Та й що б вона йому сказала? Ні, він не така людина, на яку б вплинуло чиєсь слово або збив з пантелику чийсь погляд.

Похоронний хід наблизився до цвинтаря. Незабаром у воротах з'явилася домовина Даубараса, яку несли на руках односельці. Мацкявічюс підвівся, вибрався на лавку, звелів поставити домовину на землю, неподалік ями. Люди обступили навколо й притишено ждали, що скаже ксьондз. А він оглянув юрбу, хвилинку почекав і заговорив спокійним, нібито втомленим голосом:

— Брати мої, орачі! Ви провели сюди одного бідолаху, такого самого, як і ви. Провели свого сусіда Повілася Даубараса на місце вічного спочинку. Тяжка була життєва дорога Повілася Даубараса, як і в вас усіх, — від колиски аж до цієї глибокої ями: день у день кріпаччина, різки, приниження і шматок черствого хліба, часто з висівками.

Після кількох фраз Мацкявічюс став оживати, чим далі він говорив, тим більше мінялися його очі, вираз обличчя і весь його вид. Велика сила, здатна покорити кожного, проривалася потоками його слів, жестами його рук, вогнем його полум'яного погляду. Спочатку він говорив взагалі про нужду, нестерпне життя селянина. Здавалось, нічого нового своїм слухачам не сказав. Вони самі краще знали своє буття, свої біди. Та як спрагло слухали ксьондза! Змальоване ксьондзом, їхнє життя здавалось їм ще темнішим, ніж вони думали. А ксьондз говорив чистісіньку правду. Не перебільшував, не вигадував і не розчулював. Але сила його слів була така велика, що вони вогнем обпікали і молотом били в серця кріпаків. Їх зворушували не тільки слова ксьондза, але й голос його, і жести рук, і вираз обличчя, особливо ті очі, що проміняться, підкорюють, пронизують наскрізь. Одним поглядом він осягав усіх своїх слухачів, а кожен відчував себе підтятим і підкореним.

Недовго говорив Мацкявічюс про тяжку долю кріпака, але кожен відчув, ніби камінь важений ліг йому на груди: чого чекати, як жити... Ксьондз це бачив. Настав час підняти їх із тієї безодні журби, пробудити в них бажання жити, надію, що життя буде краще, рішучість добиватися світлішого завтра. Він хвилинку передихнув і заговорив знову спокійним голосом:

— Певно, тяжке життя орача, гіркий його хліб. Багато хто думає, що так і мусить бути, що Бог того хоче, так улаштував він світ.

І враз підвищеним голосом, карбуючи слова, повільно став промовляти:

— А я запевняю вас, що Бог того не хоче, і не він так влаштував світ. Таке життя, як у вас, — творіння не Бога, а злих людей! Таке життя повинно закінчитись. Воно не вічне! Повинні згинуть біди людські. Кажу я вам, що вони згинуть, минуть як холодна зима, як темна ніч. Кажу я вам, що минуть і не вернуться ніколи!

Голови всіх слухачів підвелися, обличчя просвітлили, очі заблищали. Ксьондз Мацкявічюс говорив, що лихо минеться, мов ніч. Як же йому не повірити? Він знає, що каже. Досить глянути на нього, щоб переконатися — він говорить правду. І всі жадібно слухали його слова, стараючись не пропустити жодного слова. А він, захоплюючи слухачів потоком свого красномовства, пробуджував у них незвичні для кріпаків думки й жагу:

— Звідки ваші біди, ваші кривди, звідки несправедливість? Огляньтеся навколо себе. На кого ви працюєте? Чий поля орете й засіваєте?

Тепер він тлумачив, де береться їхнє горе, хто винуватець їхнього убогого життя. Найперше — поміщики, дворяни, пани. Вони захопили землі й ліси, вони наділи непосильне кріпацьке ярмо. Їм допомагає уряд! Хто чесний, того кривдять, а підлота, негідники — в пошані і славі.

І тут Мацкявічюс заговорив про те, що найбільше схвилювало кріпаків. Вони зрозуміли — ксьондз має на думці їхнього пана.

— Чи треба вам доводити, що я правду кажу! Ви самі своїми очима бачили, багато хто — своєю кров'ю, а декотрі й своїм життям підтвердили ту страшну правду.

І він показав рукою трохи далі на горбок.

— Там могила дівчини, яку ви всі знали, — дівчини чистої, доброї і роботящої, дівчини, яка нічого поганого не вчинила, тільки стала наперекір розбещеній панській хіті. Із могили її голос волає небесної кари, і небо почує той голос! Кажу я вам, що небо почує і прийде відплата!..

На цвинтарі здійснювся плач. Усі знали, що в могилі, на яку показує ксьондз, лежить Багдонасова Євте. Кожен пригадував її живу — славну трудівницю, веселу співачку, до всіх привітну й милу. І ось вона лежить у землі. Могила обкопана, білими камінчиками обкладена, із рути висаджено хрест, а по краях рядок білих стокроток.

Мацкявічюс говорив далі. Відлунюючи в цвинтарних деревах, голос його доносився до самого костьольного села:

— А сьогодні кого ми хоронимо, брати орачі? Хоронимо вашого односельця Повіласа Даубараса — гарного трудівника, чесну й благородну людину. Немолодий, але сильний ще

був чоловік. Не своєю смертю помер — усі це знаємо. І його смерть волає про Божу покару. І кажу я вам, що Бог почує голос його. Кажу я вам, що настане день, коли впаде кара на голову того, хто завдав вам стільки страждань, хто викликав солдат на криваву толоку, щоб шмагати вас різкими й топтати кіньми. Ваші муки, кров, смерть тієї дівчини і ось Повіласа Даубараса впадуть на голову злочинця!

Ядвіга стояла на тому самому місці, під липою, й заціпеніло слухала ту страшну проповідь. Вона відчувала, що гнів у серцях людей розгорається не тільки проти батька її, але й проти неї, його дочки. Вона бачила, як люди озиралися на неї — одні з зацікавленістю, другі — злобливо. Вона відчувала, що обличчя її пашить, але вирішила мужньо витримати випробування. Не опускаючи очей, спокійно зустріла спрямовані на неї погляди, наче болочі ксьондзові слова зовсім її не стосувалися.

Але ось вона помітила, що Мацкявічюс, промовляючи мовби якесь прокляття: «ваші муки, кров, смерть тієї дівчини і ось Повіласа Даубараса впадуть на голову злочинця», — дивиться на неї. Вона хотіла прикинутися байдужою і глядіти поверх людей у долину, але не могла вистояти перед силою ксьондзових зіниць і глянула на нього. Так, Мацкявічюс дивився на неї — гостро, пронизливо, проникаючи до самісінького дна її душі. Ядвіга збрала всю свою снагу, бажаючи витримати той погляд і дати ксьондзові зрозуміти, що не схвалює батька і страждає через усе те, що сталося. Уже навіть те, що вона тут, на цвинтарі, мало б це засвідчувати. І вона відчула: ксьондз її розуміє. Відчула з його очей, з обличчя, з жесту його руки.

Він ще щось говорив про майбутній день, про те, що настане справедливість, полеглає доля бідняків. Вона бачила, як люди спрагло слухали його слова, як обнадійливо світилися їхні очі. Але всього не чула й не розуміла. На неї налягала втома, але разом з тим і міцніла її рішучість у майбутній боротьбі стати за визволення страдників.

Мацкявічюс закінчив проповідь, зліз із лавки, окропив яму й домовину. Чоловіки опустили домовину в яму. Ксьондз узяв лопату, сипнув першу жменю землі і, не чекаючи далі, швидкою ходою пішов додому.

Ядвіга вистояла під липою до кінця — поки закидали яму, насипали могилку, відспівали «Ангел божий» і люди

стали розходитись. Тоді вона оглянулася, нарвала то там, то сям пучок квітів, що тут росли, одну половину поклала на могилу Євуте, другу на Даубарасову і вийшла з цвинтаря.

У холодку, схилившись на огорожу, сиділа Пямпене. Коли на цвинтарі не зосталося жодної людини й усе навколо затихло, вона підвелася, підійшла до могили Даубараса, стала на коліна, перехрестилась і прочитала молитву за душу Повіласа. Довго стояла вона на колінах над могилою. Коли нарешті звелася й вийшла з цвинтаря, сонце вже добряче клонилось на захід. Закутана чорною хустиною, маленька, сіра жіночка з вузликом у руці, згорблена, подибала в протилежний од Шіленай і своєї хати бік.

XXVII

У час проповіді Катре побачила на цвинтарі Вінцаса Бальсіса й Гяне. Вона хотіла неодмінно з ними погомоніти, тож попросила панночку, щоб відпустила її побути з сусідами, а ввечері сама прийде до маєтку. Панночка погодилась.

Знайшовши Вінцаса й Гяне, Катре пішла разом з ними. Їй дуже кортіло взнати, чи Вінцас був у дядька і які там новини від Пятраса. Коли почувла, що Пятрас живий і здоровий, добрий на вигляд і непогано в дядька живе, вона дуже зраділа. Ще більша втіха й теплі почуття залили серце, коли дізналася, що Пятрас переживає за неї і навіть гнівається, чого погодилась служити в маєтку. Дивувався Вінцас, коли побачив, як Катре звеселіла і як була впевнена в собі.

Ще тільки другий місяць Кядулісова Катре служила в панночки Скродської, але й за такий короткий час вона, хоч і не хотіла, встигла добряче змінитись. Її вигляд, правда, залишився майже той самий, особливо в свята, коли ходила до костьолу або навідувалась до Шіленай. Тоді вона надівала свою приношену сукню й нічим не вирізнялася з-поміж інших сільських дівчат.

Але в натурі Катре уже з'явилися нові штрихи. Від народження вона була дівчина обдарована, розумна, сприйнятлива. Коли батько примусив скоритися й піти служити в хороми, вона напружила всю свою рішучість і волю, щоб не

піддатися на панські примхи. Вона мала бути обачна, обережна, багато що завбачати й передчувати. Перша смілива відсіч Скродському, що закінчилась щасливо, вселила їй віру в себе і ще більшу рішучість боротися, коли буде потрібно.

Її непохитність гартували деякі челядники, особливо візник Пранцішкус, садівник Грігяліс і Агота. Пранцішкус щоразу, коли зустрів її саму, широко усміхався й заводив:

— Ну, Катре, що в тебе чувати? Як там у вас, у хоромах? — питав, багатозначно киваючи головою в бік палацу.

— Нічого, Пранцішкусе, все гаразд, — відповідала вона, так само багатозначно усміхаючись.

— Стелиш панові постіль? — не вгавав візник.

— А як стелю, то й що? Чи в мене немає ось цього? — іноді жартувала вона й виставляла грізно розчепірені пальці, готова вчепитися в уявного противника.

Пранцішкус задоволено усміхався.

— Ну, ну, гляди! — нібито сердито попереджав. — А коли що, то в пику, — додавав на прощання.

Катре постійно крутилася біля панночки, спілкувалася з Аготою, і це розвивало її розум. Ядвіга любила розповідати про життя у Варшаві, про театр, прочитані книги, про діяльність польської молоді і великі події, що незабаром відбудуться в Польщі й Литві. Від таких розмов ширше стала мислити й Катре. Вона тепер частіше пригадувала, що чула від Пятраса, згадувала й Мацкявічюсові слова, коли він приїжджав сварити батька її, а сьогодні ось і проповідь ксьондзову слухала, осягаючи зв'язок між його словами й життям багінайських кріпаків.

Отож і тепер, розмовляючи з Вінчасом і Гяне, Катре вже не жалілася, не побивалася, а з надіями дивилася на своє становище й подальше життя.

— Правду люди кажуть — нема лиха без добра, — жартувала вона. — Так і з цією службою. Панночка турбується про мене. Ось побачите, вона й свого, і мого батька вмовить, щоб не були проти нашого одруження з Пятрасом. Треба тільки мені з ним побачитись і все розповісти. Але де і як нам зустрітись?

Усі троє сушили над тим голову, але не могли нічого придумати. Ні Пятрасові сюди прибути, ні Катре туди навідатись.

— Я вже знаю! — зраділа тут Катре.— Ось послухайте. І вона розповіла, що чула від панночки. Дванадцятого серпня в Панявежісі влаштують велике свято. З'їдеться багато панів і селян. Пани хочуть показати селянам, що їх більше не кривдитимуть, що тепер усі рівні. За Панявежісом, у лісі, того дня буде гуляння. Столи накриють усякими їствами й напоями. Запрошують музику — капелу. Пани, пані й панночки танцюватимуть і співатимуть із селянами. Буде дуже весело. У святі братиме участь і ксьондз Мацквявічюс. Панночка Ядвіга вже тепер готується до того свята. Збирається взяти з собою і її, Катре, та Аготу. То треба б і Пятрасові дати вістку, щоб він туди прибув. Там буде багато всяких людей. Ніхто його там не помітить. А як захоче, зможе й з панночкою порозмовляти, щоб заступилась перед батьком.

Вінчасові й Гяне дуже сподобалась розповідь про те свято. Це щось таке нове, нечуване! Вони й самі залюбки туди пішли б, аби тільки вирватися з дому. Але от як сповістити Пятраса про це панявежіське свято й умовити, щоб він на нього прибув. Часу було ще чимало, то всі вірили — трапиться нагода подати звістку.

Катре навідала батьків та сусідів і ввечері повернулась до маєтку.

Після похорону Даубараса шіленайські селяни швидко заспокоїлися. Щоденна праця й клопоти заглушили враження від похорону. Усе йшло як і раніше, пани гнітили панщиною, ну, хіба що управитель, вїйт чи прикажчик стали людяніші, не шмагали спин гарапниками й різками. Кажуть, то панночка зажадала від батька, щоб заборонив шмагати кріпаків.

Минуло кілька днів після похорону Даубараса і шіленайці зчулися, що зникла Пямпене. Перші помітили діти: цієї відьми коза, яка була прив'язана в ярку на обніжку, перерегризла вірвовку й тиняється по селу та робить шкоду на городах. Коли погнали козу до хати й збиралися насварити стару, виявилось, що її нема. Козу прихистив Якайтіс, але минуло кілька днів, а стара не озивалась.

Після того незабаром Бразісового хлопця Йонукаса, який найбільше ганяв козу й ганив Пямпене, спіткало нещастя: у лісі гадюка вкусила його в ногу. Бразіс із хлопцем зараз же пішов із подарунками просити стару, щоб замовила укус га-

дюки, але хижка була порожня. Наступного дня нога опухла, Йонукаса кинуло в жар. Бразіс повіз дитину десь біля Поцюнелай до знайомого діда-чарівника, той за поросся й дюжину яєць замовив укус. Дитина одужала, та в селі стали побоюватися, що Пямпене мститиме тепер усім, із ким була в спорі. Справді, на село напали всякі біди. У Галініса здохла свиня, в Грігалюнаса окривів кінь. У Бяржініса корова перестала давати молоко, а у Вашкялене так схопило попереk, що не знала, куди подітись. Тепер Вашкялене пригадала, як раз посварилася зі старою за ту саму козу, коли, виганяючи її з капусти, вдарила по ногах. Стара тоді пронизала Вашкялене наскрізь своїми страшними зіницями й процідила крізь зуби: «Дивись, щоб тобі самій хтось ноги не покалічив...»

— Ось і покалічило, — жалілася сусідам Вашкялене.

Коли зникла Пямпене, управитель з війтом оглянули її хатинку. Знайшли там понатикані всякі сушені трави, коріння, залиту якоюсь рідиною в плящі гадюку, якісь кістки, ганчір'я, — нічого, що варт було б узяти. Плюнули управитель із війтом та й пішли з хижі, не втямивши, що з нею робити. Вечорами шіленайцям робилося моторошно, коли повз неї проходили. Баби й діти, як стемніє, обминали її здала. Стали говорити, що в хатині — приви́ди.

Коли помер Даубарас, зникла остання рана, яка нагадувала шіленайцям про той страшний квітневий день. Найгірніші чоловіки — Пятрас Бальсіс, Пранайтіс, Дзідас Моркус — десь щезли, у відшмаганих зажили рани, панщину й повинності селяни виконували, як і раніше, користувалися маєтковим лісом і пасовиськами і, здавалось, не лишалося чого чекати, на що сподіватись.

Але це було тимчасове затишшя, а може, тимчасове отупіння від страшного удару, завданого багінайським кріпакам того квітневого дня.

Коли закінчилась косовиця, люди трохи вільніше зітхнули й стали придивлятися, що діється навколо. А навколо було неспокійно. Ще перед Даубарасовою смертю до шіленайців дійшла вість, що в маєтках Калнабярже, Мілейгенай, Кедайнай, Забелішкяй люди відмовились виконувати кріпацькі повинності. Особливо твердо кріпаки трималися в маєтку Калнабярже графа Едуарда Чапського і в маєтку

Мілейгенай пана Козелло. Нічого не допомогли умовляння самих поміщиків, чиновників і флігель-ад'ютанта полковника Манзея. Скликані селяни зібралися гуртами, з жінками й дітьми, готові терпіти будь-які покарання, але не покоритися панам. Тоді пани зажадали з Каунаса роту солдат із тим самим жандармським полковником Скворцовим, і повторилося те саме, що сталося в Шіленай квітневого дня.

Незабаром після похорону Даубараса знов з'явився лікар Дімша. Він був кудись подівся, і багато кому вже бракувало не стільки його послуг, скільки його звісток із дальших закутків Литви. Оглянувши Грігалюнісового коня, Бяржінісову корову, а бідолашній Вашкялене давши випити якісь гіркі порошки проти болю в попереку, Дімша розповів, що й у дальших місцях неспокойно. Одні люди відмовляються ходити на панщину, інші не хочуть складати викупні листи, відкривати волості, обирати вийтів і старост.

Дімша не упускав нагоди підбурити й шіленайських чоловіків:

— Добре роблять ті, що відмовляються від угод. А то наділи б нове ярмо на шию. До того ж пани так поділять і поріжуть землі, щоб і надалі їх тримати у своїх руках.

— То що ж робити, добродію?— питав не рдин.— Інакше ж панщини й повинностей не позбудемось.

Дімшяле озирався навколо й притишеним голосом повторював те саме, що вже не раз казав:

— Почекайте, потерпіть. Будуть заворушення, повстання. Прийде інша влада. Вона дасть землі без викупів.

Не знали люди, чи вірити, чи ні, але тих угод і волостей боялися. Ще дужче занепокоїлися шіленайці, коли іншим разом Дімшяле знов обмовився:

— Глядіть, шіленайські господарі, Скродський підсуне вам свиню. Він ще думає у вас землю відняти, а вас вигнати в Заболоття. Тоді й угоди запропонує підписувати.

Якось після того пастушки пригнали корів і розказують, що два пани знову сновигали з паперами в руках сільськими полями, щось писали, а потім поскакали до маєтку. З інших розповідей про тих двох панів можна було зрозуміти, що поля й цього разу оглядали радник Скродського Юркевич з якимось невідомим панським поплічником. Загроза нової небезпеки зависла над селом Шіленай.

Одного разу вїт загадав Сташісові, Кядулісові й Бразісові в суботу після обід з'явитися в маєток до управителя. З тривогою в серці в указаний час стояли троє біля дверей пана Пшемицького. Але управитель прийняв їх мило усміхаючись і запросив зайти. Небавом прийшов юрисконсульт Юркевич. Він привітався з селянами, сів до столика й звелів присунути-ся ближче. Запаливши люльку, пан Юркевич став розпитувати, що там чувати в селі, як ідуть роботи, який цього року буде урожай. Обережно відповідали мужики на панські запитання й не казали правди: у селі, мовляв, усе так само, з роботами запізняються, урожай буде поганенький...

— Не журіться, все буде добре, — заспокоював їх юрист. — Збіжить два роки від дня оголошення маніфесту, і ви станете вільні господарі на своїй землі. Тоді й панові подякуєте.

Селяни з недовірою дивилися на радника Скродського.

— Хтозна, пане, — засумнівався Бразіс. — Люди по-всякому балакають. Кажуть, викупи тяжкі.

Юркевич сердито насупився:

— Не слухайте ви ніяких балачок. Тяжкі викупи? Казенні й чиншовики більше платять, а гляньте, як вони живуть! Хто зарані говорить про тягар, той людям не помагає, тільки заворушення розпалює. Ви мудрі господарі й ніяких підмовників не слухайте. Є царський маніфест, є закони, обов'язкові для панів і мужиків. За законами, справедливо все буде й улагоджено.

Юрист знов узявся викладати маніфест і закони, бо тепер розвелось всяких знавців, які тільки збивають з пантелику людей. Селянам лиш треба домовитися з поміщиками про викуп землі, щоб обидві сторони були задоволені. Виклавши все це, юрист вийняв аркуш паперу, списаний великими буквами, показав його чоловікам і пояснив:

— Як не вірите мені, повірте словам нашого всіма шанованого пастора, його превелебності єпископа. Хто з вас уміє читати?

Умів читати один Бразіс, і то лиш зі свого «Золотого вівтаря». Взявся читати сам пан Юркевич:

— Послухайте, що каже єпископ: «Мотеюс Казімерас Волончевський, Божим милосердям і ласкою апостольського престолу єпископ Жемайтійський. Трудящим людям, милим вівцям своїм, посилає вітання і благословення».

Побожно зосередившись, слухало троє кріпаків ті святі слова, що їх так урочо промовляв пан Юркевич. А він читав далі єпископське писання про те, що найясніший цар Олександр II видав нові закони для поліпшення становища селян, їх треба сприйняти добрим серцем, як належить справжнім католикам, і не тлумачити їх потворно, про те, що це початок нового життя, потім буде ще краще, але треба кілька років, поки уряд усе влаштує, і ці кілька років доведеться лишатися під владою панів.

Потім знову юрист підвищив голос:

— «Особливо не вважайте за ворогів панів і правителів ваших, а завжди майте до них добре серце, щоб і вони могли вас любити. Знайте, що вони перші благали найяснішого імператора, аби зволив вас звільнити й узяти під опіку, заради вас поступившись своїми панівними інтересами. Тому живіть із ними в згоді, єдності й любові, як зі старшими братами. Не намислюйте також, найлюбіші діти мої духовні, коли-небудь уникати роботи, бо без труда ніхто не матиме хліба... І ще прошу вас дотримуватися спокою, щоб не накоїти собі лиха. Моліться за ясновельможного государя, за самого себе, за панів і правителів ваших і за мене. Мотеюс Волончевський, єпископ».

Закінчивши читати, пан Юркевич запитально дивився на селян і чекав схвалення.

— То що, чоловіки, правду пише єпископ?

— Не нашій голові те збагнути. Як єпископ, то вже, мабуть, правду, — нарешті озвався Кядуліс.

— Правду, — підтвердив юрист. — А коли так, то треба його й слухатись. От ви не слухались, то й накликали на себе кару. Єпископ каже — ще кілька років треба залишатися під панською владою. Але пани й уряд хочуть вам полегшити життя й уже наступного року все владнати. Починати треба вже тепер. Найперше — домовитися з паном, скільки і якої землі ви отримаєте і де буде та земля.

Селяни стривожено дивилися на юриста, а Бразіс не втримався:

— Як це, пане, де? Нам здавалося, що ми отримаємо ту землю, якою тепер володіємо. Усі так кажуть.

— Кажуть усі, хто не знає, — заперечив юрист. — У маніфесті ясно сказано, що поміщикам надається право

вільно вкладати з селянами угоди: де, скільки, якої землі і на яких умовах вони отримають. Пан Скродський доручив мені порадитися з вами про те.

Бразіс знову засумнівався:

— То, може, треба, пане, радитися з усіма господарями села? Ми втрюх не можемо за всіх відповідати.

— Порадимось згодом і зі всіма. Але спочатку я хочу домовитися з вами. Ви найстарші й наймудріші чоловіки села. Це річ серйозна й нелегка. Треба добре обміркувати. А з ким обмірковувати? Бальсісів син утік, Норейка й Вашкяліс гарячкуваті, Мікнюс і Жяльвіс приймаки, Янкаускасів син шибайголова, Якайтіс із Грігалюнасом теж не підходять. Інших нічого й згадувати. Зостається ви втрюх. Вами й пан Скродський задоволений, і село вам довірить.

Дуже тішили мужиків такі гарні панські відгуки про них. Це були найтемніші й найзледачіліші селяни Шіленай, над якими сусіди часто сміялися й зневажали їх. Хоч усі троє вони мали по волоку землі, але хижі їхні ледве трималися, худоба ледве ноги волочила. Хоч присягли на тверезість, та полюбляли випити й усі троє залізли в борги до шинкаря Менделя. Отож тепер, як почули на свою адресу таку похвалу юриста, загордилися враз і захотіли виправдати ту похвалу.

Тим часом прийшла Агота й запросила пана Юркевича на полудник.

— Знаєте що, пані Агото, — мовив юрист, — принесіть мені полудник сюди. Не завадило б ось і селянам, шіленайським господарям, під'їсти. Скажіть панові Пшемицькому, він знає, як це зробити. Нехай і вїта сюди приведе.

Незабаром з'явилася Агота з челядницею, принесла шинки, ковбаси, масла й сиру, а управитель із вїтом по плящі горілки. Юркевич і Пшемицький, проклинаючи в серці мужиків і гидуючи ними, з фальшивою усмішкою сіли до столу. Вони тільки справу поведуть, а споюватиме горілкою хлопів і питиме з ними вїт, бо й він хлоп. Вони, шляхтичі, може, й вип'ють одну-другу чарку, щоб мужиків привернути, бо справа серйозна. Ці три хлопці повинні розписатися, що згодні повернути маєткові землю, яку тепер обробляють, і взяти іншу, в урочищі Заболоття.

Коли стіл був накритий, Пшемицький відіслав обох жінок і загадав господарювати війтові. Юркевич помітив, що частування пом'якшило серця мужиків, і вернувся до діла.

Сонце вже було навзаході, коли з квартири управителя вийшли війт, Кядуліс, Сташіс і Бразіс. Усі були веселенькі. Війт по-дружньому штуряв одного-другого в бік і, регочучи, белькотів ледачим язиком.

— То що, Кядулісе... То що, Сташісе!... Ха-ха-ха... Бачите, як у панів... Заходиш — очі горять, виходиш — голова... Випити дали... Ще й по півволока ви заробили! Багачами стали!.. Хе-хе-хе... Ну то й що, як пісок!.. Легша земля, легше обробляти. Гребися собі... Гречку посієте — каша буде!.. О, ха-ха-ха... Пан і лісу дасть — хати поставите з великими вікнами, панове, зі світлицями, з димарями, як у казенних... Е-хе-хе-хе...

Сташіс підняв плечі, втягнув голову, мовби побоюючись якогось удару, і шепелявив, наче виправдовувався:

— З жандармами, з поліцією то я ні... Але пан це все-таки пан... Як він сказав, так має бути... Я проти пана не піду.

Кядуліс опирався на ціпок, щоб не спіткнутися, і сердито бурчав:

— Головаті, вчені!.. Заборонені писання вони читають!.. Проти панів, проти царя!.. А єпископ що каже? У згоді, єдності й любові живіть із панами. Моліться за ясновельможного государя, за панів і правителів ваших... Ось що каже єпископ.

Бразіс ішов, похнюпивши голову, й сам до себе мимрив:

— Не я, то інший... хіба не однаково. Е, й там можна буде жити... Хто не схоче, хай не йде... А бачиш, півволока додали! І пасовище обіцяють дати, й лісу. А тут що? Ні дороги, ні випасу, ні лісу... Е, й там можна буде жити.

Як вийшли на дорогу, що веде до корчми, чоловіки стихили хід, а Кядуліс мовби завагався:

— Хтозна, хлопці, чи не завітати до Менделя?

Але війт згадав Пранайтіса з розбійниками й рекрутську колодку, то відмовився навідруб:

— Що ти, Кядулісе!.. Ще тобі мало? Баба чуба вирве...

Сташіс підтримав війта, і всі пішли додому.

Тим часом юрист із управителем сиділи на веранді й розповідали Скродському про угоду з хлопами.

— Ми підібрали найсмирніших і найдурніших — і то ще мусили витратити дві пляшки горілки, поки сторгувались,— обурювався управитель.

Юрисконсульт розклав на столі плани, пояснив поміщиків, як він придумав виселити шіленайців до Заболоття, де, скільки і якої землі треба буде дати хлопам замість їхньої ріллі.

— Найперше треба зробити так, щоб маєток міг вклинитися в землі села, так би мовити, роздробити їх. Ось Кядуліс, Бразіс і Сташіс погодилися поступитись нам своїми шматками. Вже й зробилася прорва. Але це ще не все. Жяльвіс і Мікнюс — приймаки, які прийшли з інших сіл. Ви, шановний пане, можете заперечити, що давали їм згоду володіти волоками Бяржініса й Даубараса.

— Я ніколи такої згоди не давав, — підтвердив Скродський, поскубуючи борідку. — Я тільки дозволив їм оженитися — одному на Бяржінісовій, другому на Даубарасовій дочці.

— От бачите, — тішився Юркевич. — Крім того, я думаю, вдасться переселити ще двох — Вашкяліса і Якайтіса. Я знайшов у справах маєтку, що 1851 року їх обох було виділено працювати на панській гуральні. Не знаю, скільки вони там працювали. Найпевніше, 1858 року, як було закрито гуральню, вони повернулися на свої господарства — і, мабуть, так само без вашої згоди.

Пан Скродський здвигнув плечима:

— Нічого не пригадую.

А Юркевич правив далі:

— Без сумніву, повернулися самовільно. Легко буде довести, що Вашкяліса і Якайтіса 1851 року відпустили ви з кріпацтва без землі, працювали вони на гуральні як вільнонаймані робітники і тому права на землю не мають.

— Так,— погодився Скродський, уже втрачаючи терпець. — Що там ще?

— Волок Бальсіса можемо забрати, спираючись на те, що його син — бунтар, утік із маєтку. Закони карають утікачів. Таким чином, половину сільської землі може забрати маєток легально. Другу половину господарів ми так притиснемо, що вони самі проситимуть переселити їх в інше місце, хоч і в те саме Заболоття.

— Добре, пане Юркевичу. Доведіть цю справу до кінця. А тепер закінчимо. Я хочу ще прогулятися перед сном.

Юрист, згортаючи свої плани, все ще торочив:

— Ті, що погодяться добровільно обмінятися землею, тепер матимуть добрий приклад. Оцим трьом мужикам я пообіцяв більше, ніж треба — і землі, й пасовищ, і лісу. Ну, тих пісків нам не жаль, що ж до пасовищ і лісу, то це буде нагода оплутати їх і припнути до маєтку. Прошу довірити мені, ясновельможний пане. Я вас не підведу.

Пан Скродський йому довірив.

Закінчивши ту неприємну справу, він узяв палицю й вийшов у сад погуляти. Вечір був холоднуватий, вітряний. Сонце заходило велике, червоне. На дерева парку сідало з криком гайвороння, десь у дворі заіржав кінь. Зненацька біля огорожі парку задзвеніла під мантачкою коса. Мабуть, Пранцішкус прийшов укосити коневі трави. Усі ті вечірні звуки неприємно вражали пана Скродського. Забобонні відчуття прокинулися в глибині його душі. Тіло кинуло в дрож, і він мерщій повернувся до свого кабінету, подзвонив Мотеюсові, щоб приніс чаю, і звелів подати пляшку араку.

Катре від Аготи дізналася, що батько з іншими двома селянами та Юркевичем п'ють і їдять у Пшемицького. Дуже вона занепокоїлась тим, але не могла розгадати, що за діло звело їх усіх до чарки. Нічого доброго від тієї п'янки вона не сподівалася.

Наступного дня, саме була неділя, увечері вона прибігла бережком додому. Приловчилася й запитала батька:

— Тату, учора ви були в маєтку? Про що ви там говорили в управителя? Кажуть, пригощали й частували вас?

Але батько був злий, він згріб картуза й, виходячи, сердито відрубав:

— Не сунь носа, куди не слід! І прикуси язика. Щоб іншим про те ані слова!

Повертаючись до маєтку, Катре побачила на подвір'ї Сташісову Марце.

— Марціте,— зачепила її,— що там у вас чувати? Чи всі здорові?

Марце вискочила за хвіртку і, проводжаючи Катре, щебетала:

— Нічого, всі здорові. Тільки батько вчора ввечері повернувся сам не свій. Ми з мамою відчули, що він напідпитку. Невже в тій проклятій корчмі побував?

Марце злякалася, як узнала від Катре, що їхні батьки й Бразіс п'янствували в маєтку з війтом, Пшемицьким і Юркевичем. Не проти добра те частування... Знов селяни обминатимуть Сташіса й прозиватимуть панським запроданцем.

Через кілька днів усе село Шіленай знало про пиятику в управителя. По-всякому гадали про те селяни. Ніхто нічого точно сказати не міг, але Сташіса, Кядуліса та Бразіса стали обминати.

XXVIII

У кінці липня Вінцас Бальсіс ухитрився передати Пятрасові звістку про свято, що мають влаштувати в Панявежісі дванадцятого серпня, де буде й Катріте, і брат зможе з нею там побачитись. Минуло два тижні, Пятрас у костьолі сам почув, як ксьондз після проповіді оголосив, що дванадцятого серпня в Панявежісі урочисте свято на честь об'єднання Литви й Польщі. Буде молебень з проповідями, потім спільне гуляння селян і дворян у замиському лісі з пригощанням, щоб зміцнити дружбу й рівність між усіма станами.

— Милі браття в Христі, дворяни й селяни! — на завершення сказав ксьондз.— Свята церква, наша спільна мати, благословляє ці урочистості і бажає, щоб згода та єдність запанували в серцях її синів. Отож, хто з вас матиме змогу, кому дозволяє робота, виряджайтеся в Панявежіс. Господарі, до вас я звертаюся. Якщо і ваш наймит захотів би взяти участь у тому святі, нехай іде. Може, вже недалеко той день, коли дворянин, шляхта, пан і селянин, господар і робітник стануть на боротьбу за вільність церкви, віри й вітчизни.

Велике враження справили ті слова на слухачів. Вийшовши з костьолу, люди гуртувалися, одні одних розпитували про те нечуване свято, що готується в Панявежісі. Дворова челядь, управителі, лакеї, візники, прислухаючись до своїх панів, розповідали селянам, що чули й знали, багато й перебільшували, і прикрашали. Лакей одного маєтку хвалився, що до його панів прибув якийсь панич із самої Варшави

і розповідав страшні історії, що там творяться, про варшавські кровопролиття. Гість показав картинки розстріляних людей і поламаних хрестів. Пані й панночка плакали, як слухали, а потім усі вони повдягалися в чорне. Але на панявежському святі буде весело. Пани зібрали гроші на їства й напої, а пані й панночка пошили нові сукні.

Усі з цікавістю слухали такі розмови, а найбільше Адомеліс Вянцкус. Оце то новини! І він вирішив неодмінно поїхати в Панявежіс. Помітивши в гурті Пятраса Бальсіса, Адомеліс тут схопив його й давай благати:

— Пятрасе, поїдьмо на свято в Панявежіс.

— Тобі добре,— озвався Пятрас,— а мене дядько не пустить.

— Пустить. Чув, що ксьондз казав? Господарі ксьондза слухаються. Відпросись — разом поїдемо. Я в батька гнідого візьму.

Пятрасові дуже кортіло побачитися з Катріте. І от коли наспіло гучне свято, дядько, хоч і не хотів, одпустив його, і вони з Адомелісом виїхали звечора, бо дорога далека.

Поки добралися в Панявежіс, трохи причепурилися й прийшли до костьолу, сонце було близько полудня. Навколо костьолу зібралася вже чимала юрба людей. Пани деяких маєтків мало не силою пригнали своїх панщанів брати участь у тому святі. Крізь відчинені вікна костьолу лунав голос проповідника, але з усього можна було розібрати лише одне-друге окреме слово.

Пятрас чекав, коли закінчиться проповідь, і спостерігав, хто ж тут зібрався. Усякі тут люди були. Біля костьолу товпилися селяни, здебільшого парубки, хлопці й дівчата. Усі постаралися мати гарний, святковий вигляд, але далеко не всі були однаково вбрані. Вільно можна відрізнити казенних від кріпаків. Ті в чоботях — чоловіки, дівчата в легких черевичках, ці — в личаках і постолах; в казенних жупани й свитини, нові, шиті за модою того часу, в кріпаків — поношені, отримані в спадок чи позичені, не за зростом. Дівчата всі яскравіли мережаними спідницями, оздобленими фартухами, барвистими хустинами, але як придивишся — і тут побачиш різницю. Казенні ошатніші, елегантніші. У їхніх спідничок і жилеток тканина тонша, у сорочок полотно біліше. Не в

одної голову прикрашають срібні та золоті галуни, шовкові стрічки, а на грудях сяють бурштини або справжні коралі.

На краю костьолового двору, в затінку дерев, гуртами стояли шляхта, дворяни, поміщики. Поміж них Пятрас із подивом помітив багато по-селянському вбраних жінок і дівчат, з якими, поштиво кланяючись, щebetали пани й паничі. Вони здавалися ще пишнішими й звабливішими за казенних. Оксамитові й шовкові барви мінілись, сяjali й мерехтіли при сонячному світлі, що пробивалося крізь листя дерев. Багато чоловіків було вбрано в старовинні кунтуші, чумарки, підперезано широкими юостами або срібно-золотими литими поясами. Були й молоді паничі у селянських свитинах, у руках вони тримали солом'яні брилі. Інші — в самих сорочках, підперезані селянськими юостами. Зате як чудово блищали їхні чоботи, як світилися білі, шовком вишиті, сорочки, як гарно облягали їх свитки з малиновими атласними викладчатими комірами і обведеними по краях таким самим атласом швами. А їхні солом'яні брилі з шовковими стрічками були чисті, рівні, білі, майстерно сплетені з соломки не цього краю. Чуб у паничів був рівно причесаний, усики підкручені, а декотрі носили борідки й бакенбарди, але в тих і все вбрання панське: сірі, в дрібну карту штани, чорні або темно-сині сюртуки, тверді комірці, в одній руці високі, із чорного шовкового плюшу капелюхи, в другій — красиві трості з набалдашниками із срібла чи білої кості.

Допитливо, оглядаючись, роздивлялися селяни панів, а ті невимушене кивали їм головами, пані й панночки ласкаво усміхалися хлопцям, паничі, жартуючи, підморгували дівчатам.

Пятрас Бальсiс мимоволі глянув праворуч і зустрів двоє чорних, втуплених у нього, очей. Недалеко під липою стояла висока красива панна і двоє паничів. Панна була одягнена по-селянському, але Пятрас із першого погляду зрозумів, що то не селянка, а панночка з маєтку. Вбрання їй дуже личило, але з-поміж інших вона вирізнялася тим, що на плечах у неї була накинута шовкова неселянська хустина, на голові ніяких прикрас, тільки в чорних кучерях біліла ромашка. Обличчя панночки, здавалося, Пятрас десь бачив, але ніяк не міг згадати, де й коли.

І вмить пригадав: дочка Скродського! Бачив її в Багінай на яворовій дорозі і в сурвілішкiському костьолі. Але як во-

на змінилась! Він глядів на неї здивовано, зацікавлено, і тут в його уяві дуже виразно постав образ Катріте. Він уже бачив не чорноброву панну, що пронизувала його зосередженим поглядом, а русяву Катріте, що боязко скинула на нього свої сині очі. Дочка Скродського тут, значить тут може бути й Катріте. Адже вона покоївка панночки. І Вінцас так йому казав. Пятрас придивляється до дівчат, але Катріте не бачить. А може, вона там, у лісі, де буде гуляння, де столи, кажут, гнутья від їств і напоїв?..

Пятрас опустил очі, похнюпився, увібрався в себе, його роздирали найсуперечливіші почуття. Усе, що він передумав і пережив з того часу, коли дізнався, що Катре пішла служити в масток Скродського, тепер знов ожило в ньому з новою силою.

Щонайперше, як і тоді, його охопила нестримна злоба. Як вона посміла іти в масток, де її напевне чекала доля Багдонасової Євуте! Євуте не далася й наклала на себе руки. А Катре? Вона залишилась жива й здорова. То хто вона тепер? Дворова шльондра? Він стиснув кулаки й зціпив зуби, аж заскреготів. Але, може, вона інакше й не могла? Батько злий і впертий, сестра її не любить, а мати — що вона, старенька, вдіє? Пшемицький хитрий, у нього влада. Хто її, бідолашну, міг захистити? О, якби він сам, Пятрас, був дома! Він би її захистив, утік би з нею, куди очі бачать. А як ні, то масток Скродського за вітром пустив би!

А може, й нічого поганого з нею не сталося? Може, Катріте все ще його кохає, чекає, сумує за ним? І Вінцас тоді, як приїздив до дядька, так розповідав. Тепла хвиля приемних почуттів сповнила Пятрасові груди. Ой, якби її побачити, порозмовляти з нею, він би зараз збагнув, що до чого.

Тим часом проповідь закінчилась, люди загомоніли, захвилювались, крізь двері костюлу стали висипатися надвір слітнілі чоловіки й жінки, почулися крики тих, кого в натовпі притисли. Але ось замайоріли корогви, і вся юрба ринула на вулицю. Хтось почав патріотичний гімн польською мовою, але люди підхопили й співали далі литовською. Це був один із перекладів Мікалоюса Акялайтіса, а поширив пісню Мацкявічюс.

На вулицях міста хід швидко розростався. В лави ставало багато міщан, ремісників, а також селян, що запізнилися до ко-

стьолу на відправу. Коли корогви замайоріли під вікнами квартири начальника Панявежиського гарнізону полковника Добровольського, за ними уже текла юрба близько десяти тисяч чоловік. Із здивуванням і тривогою дивився полковник у вікно на те хвилююче море голів. Він знав, що сьогодні, 12 серпня, дворяни готують маніфестацію на честь річниці унії, але стільки людей він не сподівався побачити. Перешкодити? Розігнати? Запізно, неможливо, крім того, він не має наказу від генерал-губернатора. Але ж хоче знати, що там робиться в лісі.

— Мотеюсе, — гукнув він свого лакея, — одягнись як слід і ступай у ту процесію, будеш там до кінця. Тоді мені розкажеш, як і що там було.

— Та буде там повно поліції, пане полковнику, і перодягнених жандармів. Вони донесуть вам про все. Боюся, що схоплю запотилічника, або ще повісять чого доброго.

— Поліції я не довіряю. А ти не бійся. Адже ти єдиний, що вмієш по-литовському.

Мотеюс вийшов, а полковник далі спостерігав хід. Яке багатство нарядів! Недаром ось уже цілий місяць, як до панявежиських шевців і кравців не можна пробитися.

Коли хід наблизився до лісу, лад розпався. Задні стали пхатися вперед, бажаючи обігнати передніх і зайняти місце біля столів. Кожен побоювався, що з десяти тисяч людей далеко не кожному вдасться покуштувати тих святкових ласощів. Так воно й сталось. Пощастило найсильнішим і найпробивнішим. Ледве крізь дерева показалася галявина з рядами столів по краях, зчинився невимовний гамір і сум'яття. Всі кинулись до їств, штовхалися й кричали. Нічого не допомогли погуки, вмовляння і команди розпорядників. Перші столи ледве витримали натиск юрби. Ще трохи й усі ласощі було б перевернуто додолу, розтоптану, знищено.

На щастя, в другому кінці галявини, поодаль одна від одної, на колодах, стояли великі бочки з пивом, на гіллях дерев висіло багато глиняних кухлів. Ось грімко стрельнув один чіп, і фонтан пінистої рідини із шипінням ударив угору. Більшість чоловіків кинулась до того місця, і тиснява біля столів ослабла. Коли юрба розсипалась по всій галявині, лакеї, покоївки, служки й спеціально приставлені на те люди стали носити з підвід, що стояли звіддалік, і накладати на столи нові запаси їжі.

Коли селяни товклися на галявині, панам було дано знак відійти на затишний лужок, де на моріжку прослалися білі ска-тертини з підготовленою закускою і пляшками вина. Почалося загальне поїдання добра, бо був саме обідній час і всі вже про-голодалися. Але було немало й таких, надто з селян-кріпаків, що прибули з панського наказу, простіше одягнених і несміли-вих, які, збившись віддалік, гуртами стояли під деревами, мовчки дивилися на гармидер біля столів, а декотрі повитяга-ли з кишені сухарі чи шматочки сушеного сиру й гризли.

Хутко впоралися з тими їствами. Усе більше людей збира-лося на галявині. Декотрі нетерпляче поглядали на музикантів, що повсідалися на колодках зі своїми інструментами в руках.

От один із чоловіків, що гуляли на галявині, став гукати: «Віват!» і показувати рукою вгору. На вершині найвищої со-сни, яскраво освітленій сонцем, замайорів малиновий пра-пор з білими емблемами витязя й орла. Тисячі «Віват!» про-лунало в лісі, сотні рук піднялися вгору, махаючи хустинка-ми — вітали символ національної слави.

В той самий час музики утнули «суктніс». Уся галявина заворушилася, загойдалась. Молоді паничі підхоплювали сільських дівчат, а котрі сміливіші парубки танцювали з по-селянському вбраними панями й панночками. Через хви-линку навіть несміливі кріпаки, підбадьорені загальним на-строєм, пустилися парами по галявині.

Пятрас Бальсіс із самого початку, як тільки добрався до лісу, мав єдине бажання — знайти Катре. Він обійшов усю галяви-ну, терся біля всіх столів, але ніде не бачив ні Катріте, ні Ядвіги Скродської, ні когось іншого з багінайського мастку. Нарешті трохи віддалік помітив візника Пранцішкуса, що схилився на сосну й сумно дивився на той людський мурашник.

Коли заговорив Пятрас, Пранцішкус трохи прояснився.

— Ну, хоч один свій чоловік, — сказав, привітавшись. — А я думав, чи не попав ти куди.

— Нічого, спокійно живу. Собаки Скродського так дале-ко не пронюхають.

— Не ідеш із панночками потанцювати? — жартував Пранцішкус.

— Ти розумієш, навіщо усе це? Як знаєш, то й мені скажи. Пранцішкус гидливо здвигнув плечима:

— Не збагну. Кажуть, на честь якоїсь унії. Тепер, кажуть, пани й мужики всі рівні будемо. Будем рівні, коли за панів голови покладемо.

— Мацкявічюс казав: коли кластимем голови, то тільки за самих себе й за свою землю.

— За те ми кластимем голови і без цих їств і напоїв.

— Але скажи, Пранцішкус, — змінив мову Пятрас, — як Катре? Може, приїхала?

— Є,— коротко відповів візник.

— А як вона там, у маєтку?

— Мовби нічого. Часто бачу її. Не скаржилась. Панова дочка приїхала, батька вгамувала.

Багато ще хотів розпитати Пятрас, але тим часом замайорів прапор на сосні, і музики утнули «суктініс».

Тут Пятрас глянув ліворуч і помітив, як із моріжка підвівся гурт паничів і панночок і побіг на галявину. Слідом за ними в супроводі якогось панича бігли Ядвіга Скродська й Катріте. Аж серце завмерло в Пятраса. Він кинувся вперед, але тут якийсь пан схопив усміхнену Катріте, і обоє закружляли у вихорі танку.

Зблідлий Пятрас закам'янів на місці, провів їх очима й крізь зціплені зуби процідив:

— Панська шльондра!..

Але тут підскочила до нього Ядвіга. Сяючи очима, вона схилила голову на плече й манірно запитала:

— Ви сьогодні не потанцюєте зі мною?

І враз незбагнений шал запаморочив Пятрасові голову. Він схватив Скродськіте за стан і метнувся вихором на галявину. Ледве не збивши з ніг якусь пару, він швидко опинився на середині. Крутив її, піднімав і кидав, як пір'їну, сам не знаючи, навіщо це робив. Хіба тому, що відчуває в обіймах дочку свого найбільшого ворога і може кидати її, мов соломинку, куди хоче, чи тому, що ось так, шаленіючи з нею, хотів відомстити Катре. Але насправді він не мав ні якоїсь думки, ні якогось бажання, тільки пекучий біль, що зібрався в ньому за довгий час, кипів сам собою і вивергався назовні тим навіженим танцем.

Ядвізі спочатку подобалась така запальність молодого сильного хлопця. У його сильних руках вона літала попервах і кружляла, ледве торкаючись землі, ледве переводячи дух.

Але незабаром у неї стали згасати сили. Вона пробувала сказати, що вже втомилась і хоче відпочити, але він чи не чув, чи не звертав уваги на її прохання. Як глянула йому в очі, зустріла такий похмурий погляд і такий жорстокий затятий вираз, що мало не вмерла зі страху. Скільки часу він її так ментав у юрбі танцювальників, вона вже не тямилася. Коли музики втомились і перестали грати, він пустив її на краю галявини. Приспіли два пани, схопили її ледве живу під свою опіку.

Пятрас повернувся до Пранцішкуса. Там було кілька незнайомих і шляхтич Дімша, вони про щось жваво гомоніли. Але Пятрас не прислухався. Сів на землю, відкинувся до сонни й так залишався сидіти, втупившись у далину, але нічого не бачачи.

Тим часом на галявині знов заворушилися люди. Хтось вигукнув, що треба вибрати начальника веселого свята.

— Не треба начальника,— крикнув інший. — Короля свята виберімо!

Така думка всім дуже сподобалась.

— Короля, короля! — кричали з усіх боків.

Як на те, через середину галявини йшов пан Вінцентас Бялазарас зі своїм постійним супутником Адомаґсом Біте. Один — великий, рослий, статечний, другий — маленький, жвавий, вічно говорить і махає руками, вони привертали увагу всіх. Чудовий вигляд мав того дня пан Бялазарас. У темно-синій чумарці, підперезаний сяючим старовинним литим поясом, у високих жовтих чоботях, широких оксамитових штанах, здоровий, високий, з пишними вусами, в зсунутій набакір конфедератці, він справді найбільше підходив на того короля свята.

— Панове, висувайте кандидатів! — гукнув той, що це діло задумав.

— Пан Бялазарас! Оберімо Бялазараса! — гукали з усіх боків.

Молодь підскочила до пана Бялазараса, підхопила його, підняла на руки й ну підкидати вгору, волаючи: «Віват король!»

— Віват! Віват! Віват король! — кричали всі.

Коли затихли овації, щойно обраний «король» поважним жестом звелів грати мазурку. Гримнула музика, і «король», подавши руку першій-ліпшій пані, пішов у першу пару. Всі

звеселіли. Танцювали мазурку й суктініс, польку й кадрили і ще хто що надумає, і що вміють музиканти.

Коли всі втомились і музика затихла, з другого краю галявини, де товклося багато людей, зазвучав гучний чоловічий голос. Хтось почав проголошувати промову. Всі, хто стояв, сидів, гомонів собі віддалік, умить спохватилися й побігли слухати промовця. Два хлопці, що пробігли повз Пятраса, загукали:

— Мацкявічюс говорить!

Пранцішкус зі своїми співрозмовниками поспішили слідом за ними, а Пятрас так і залишився сидіти сам. Дивна байдужість скувала його всього й не дозволяла йому відірватися від тієї сосни, опору якої він відчував своїми плечима й головою. І було добре йому відчувати ту стихаючу самотність і помалу згасаючий у серці шал.

Аж тут біля нього щось зашелестіло. Він обернув голову й побачив — поруч стоїть бородатий чоловік і зацікавлено вп'яв у нього свій погляд.

— То що, Пятрасе? Не впізнаєш мене? — заговорив той.

— Юозас? Ти?!

В одну мить Бальсіс струсив із себе заціпеніння, підвівся й схопив Пранайтісову руку.

— Як бачиш. Не йдеш проповіді слухати? — усміхнувся Пранайтіс. — Щось ти зажурився, занепав чогось духом...

— Дарма... Натанцюювся... — навмисне збрехав Пятрас.

— Весело з панами? — в Пранайтісовому голосі затремтіла зла нотка. — Ну що ж... танцюйте, танцюйте, як весело... Нам з тобою не по дорозі... Тут у всіх білі зуби, тільки не знаєш, що за тими зубами...

Він уже збирався йти, але Пятрас схопив його за руку.

— Юозасе, що ти?! Жартів не розумієш?.. Сядь, поговоримо.

Пранайтіс угамувався.

— Ходімо за ті кущі. Тут занадто видно... Лихий мене попута! Не витримав і я, щоб тут не повертітися... Даремно. Ну, добре хоч тебе зустрів.

Вони зайшли за кущі, посідали й стали розмовляти. Але балачка не виходила. Пятрасові хотілося знати, де і як тепер Юозас. Чи правда, що він злигався з розбійниками, нападає на подорожніх і грабить маєтки.

Пранайтіс уникав чіткої відповіді. Правда, з кількома сміливцями він має надійний прихисток у Зеленій пущі. Так, вони наполохали й потрясли одного-другого панка, бо жити ж треба. Тепер, улітку, то прогудуватися неважко, а восени побачать. Про завтрашній день вони не дуже побиваються.

Дивився Пятрас на схудле, заросле Пранайтісове обличчя, на його обірвану одежу, й жаль стискав його серце. Він пробував умовити приятеля кинути ту небезпечну розбійницьку дорогу, податися десь у Жемайтію і пошукати кращого, чеснішого хліба.

Але Пранайтіс і слухати про те не хотів. Немає, мовляв, йому іншої дороги, іншого побиту. Повстання готують пани, і дурень той, хто сподівається на краще життя.

Він замовк, похилив голову, зіперся на лікті й про щось важко думав. Мовчав і Пятрас. З-потоїбік галявини долинав гучний голос промовця, але слів не можна було розібрати.

Нарешті Пранайтіс підвів голову, сів рівно, обхопив руками коліна, уп'явся в Пятраса своїми вогнюватими очима й гарячково заговорив:

— Ти хочеш знати, чого я такий?.. Чого злигався з розбійниками?.. Чого мені нічого не миле?.. Як хочеш, скажу. Знаю, що ти зрозумієш. Отож, коли хочеш знати — Єва мене гукає... Від минулої осені, від тої трагедії я не знаю спокою. Я нікому того не кажу, не показую виду. Знаєш, я не якийсь макуха... Вмію володіти собою. Хотів убити Скродського й Рубікіса, масток підпалити. Потім Єва стала мені снитися... Як жива... Пам'ятаєш Кедайняй, того Гугіса, порох, великого звіра?.. Вже тоді я подумав, хто той великий звір. А ти ще Єву згадав. Коли вирвався в Шіленай від солдатів Скродського, я місця собі не знаходив. Знов Єва стала снитися. А про ліс ще й раніше думав. Отож і пішов... А що мені?.. Тепер літо, в лісі гарно. Звірини доволі, дробини всякої... А великого звіра я не забув... Ось прийде осінь. Тоді...

Він не закінчив, так і сидів, втупивши в далину несамовитий погляд. Пятрас нічого йому не сказав, не сперечався, не переконував. Він добре знав упертий характер свого приятеля.

Тим часом на галявині речник затих. Почулися вигуки, гамір. Промова, мабуть, закінчилась. Пранайтіс підвівся з землі й крізь гілля куща обережно глянув на галявину.

— Будь спокійний, — підбадьорив його Бальсіс. — Хто тут тебе впізнає?..

— Впізнає чи не впізнає, а я звик бути обережним. А боїтись то я нікого не боюсь, поки маю ось це.

Він дістав з-під свитини великий чорний пістолет і погойдав його в руці.

— Добре б'є! Обіцяв я тобі роздобути... Але Бог знає... Нам потрібніший. Ну, бувай здоровий. Люди вже ходять.

Він засунув назад пістолет і щез у лісовій гущавині.

Пятрас виліз із кущів і поволі пішов на край галявини, позираючи, чи не побачить де Катре. Проз нього пройшло кілька чоловіків, перемовляючись:

— Коли говорить Мацкявічюс, то є що послухати.

— Бачиш, і він каже, що платити за землю не треба.

— Панам його промова не до шмиги.

— Аякже! Землю із рук випускати не хочеться.

— А Мацкявічюс каже: хто яку землю обробляє, та його і є.

— А хто не має, то одержить.

— Хтозна чи одержить? Де її для всіх набрати?

— У графів віднімуть.

— Пусті балачки!

— Ти що? З панами підеш?..

Коли вони подаленіли, Пятрас зупинився під деревом і став обстежувати галявину. В його серці не лишилось ні злоби, ні байдужости, тільки росла болюча жадоба побачити Катре. Коли Пятрас роззирався по галявині, його тут застукав Адомеліс.

— Пятрасе, ти чув Мацкявічюса? Оце то промова!

— Ні, Адомасе, не чув.

— Не чув? Ну, то чого ми сюди приїхали?

— Я був іншим зайнятий. Розкажеш мені, як будемо вертатися.

— Е, що вже я... Ніхто не зможе того переповісти. Треба самому послухати,— розчаровано дорікнув Адомеліс.

Тим часом Пятрас побачив Катре — тут же, недалеко, виринула із гурту людей. Вона ішла з галявини на моріжок і несла в руці вузлик.

— Катріте! — гукнув Пятрас. Тепла хвиля крові вдарила в лице.

Катре зупинилась, обернулася, випустила вузлик і побігла йому назустріч.

Адомеліс, усміхаючись сам до себе, шмигнув у юрбу людей.

Пятрас схопив її за руку.

— Катріте, — ледве промовив од хвилювання. — Ти забула мене?.. Не чекала?.. Не сподівалася зустріти?..

— Пятралісе, ой, як я тебе ждала, як скучила за тобою, але ніяк не могла вирватися!

Він повів її далі від галявини, там знайшли звалену березу й посідали на білому окоренку.

Пригорнувшись одне до одного і відчуваючи свою близькість, вони забули про все, що діється навколо. Правою рукою він міцно обхопив її стан, прихилив до себе й цілував у уста, відчуваючи і її спрагли, втішні поцілунки. Всі турботи й нещастя, пережиті ними в самотині, сумніви й надії, і ось тепер радість побачення злилися в цих хвилинах зустрічі.

— Ой Пятралісе, — говорила вона, голублячи його своїм поглядом. — Як я за тобою скучила. Я тебе згадувала, про тебе думала і лягаючи, і встаючи, хоч би куди йшла, хоч би що робила. Ти зі мною був скрізь і завжди. А ти ще кохаєш мене?

— Катріте! Ти іще питаєш? — дивувався Пятрас, знов пригортаючи її до себе й цілуючи у уста і щоки.— Я через тебе розум утратив, місця собі не знаходжу, без тебе мені й життя не миле. Навіщо я тебе залишив саму!

Трохи заспокоїлись і стали розмовляти. Він щонайперше розпитував, що йому найбільше боліло: чого вона пішла в маєток і як із нею поводитьсь Скродський. Вона запевнила його, що не йти в маєток не могла. Розповіла, як Скродський одного разу надумав її зачепити і як вона ліктем розквасила йому носа. Пятрас сміявся як дитина з тої пригоди, але й пімстливі почуття проти пана знов переповнили йому груди. Ледве переконала його Катріте, що тепер у маєтку їй небезпека не загрожує, що панночка й Агота її опікують. Розповіла, що пан не ладить із дочкою, а замикається з Юркевичем, складає папери, плани і щось радиться щодо землі й маєтку.

Поки так вони розмовляли, музика на галявині затихла. Хоч це було свято братання панів і мужиків, та ледве змов-

кали танці, пани тяглися на свій моріжок, а сільська молодь гуртувалася окремо, придумуючи свої ігри. Котрі голосніші збиралися докупи й радились, що їм тут заспівати. Адомеліс Вянцкус бігав то сюди, то туди, заводив там гру, а там пісню.

Катре тепер слухала Пятраса, як він там живе у дядька.

— О Катріте, дядько багатий і живе не так, як ми там, у Шіленай, загнані кріпаки Скродського, — розповідав Пятрас.

Він змалював дядькову хату і його сусідів, світлиці зі струганими підлогами, з великими вікнами, зеленими віконницями, білими димарями над дахом. Розказав про хліви з молочними коровами, ситими волами й вгодованими кіньми, про стодоли, всякого зерна повні, про комори, де в глибоких засіках не вибувають жито й пшениця, де на стінах висить усяке вбрання, а в мальованих скринях лежить придане дочок — сувої найтоншого полотна, рушники, фартухи й шовкові хустини, привезені євреями-купцями із самого Каралячюса.

Виповідаючи усе те, Пятрас мимоволі перебільшував розкоші того життя, мов розказував казку про далекий, незнайомий край. Може, й він сам мріяв про таке світле життя разом із Катріте, а може, він тим хотів переконати, яка дорога вона йому, що, не зважаючи на те добро та багатство, він вибрав її, просту кріпачку.

А вона, ніби вгадуючи його думку, запитувала, приховуючи смуток;

— А дівчата красиві у тому краї? Чи гарно вбираються?

— Так, Катріте, — вів далі Пятрас. — Гарно вони вбираються, до костюлу в шкіряних черевичках їздять, шовковими хустинами пов'язуються, бурштини на шиї носять. Важко не роблять, на те робітниці є.

Тяжко зітхнула Катріте, згадавши своє життя в небагатого суворого батька. І вона аж засумнівалася в Пятрасових словах:

— Мабуть, казку ти мені розказуєш, Пятралісе, про якихось королівен, а не про простих сільських дівчат.

І, мовби відгукуючись на їхню розмову, з того боку галлявини задзвеніла пісня:

*Ой як я проходив
Проз пишний дворочок,
Проз пишний-розкішний дворочок,
Проз вікон рядочок, —
Там кросна мовчали,
Полотна не ткали
І човники не сновигали:
Лінії там дочки.*

«Адомеліс! — подумав Пятрас, прислухаючись до пісні.
— Цей завжди влучить, що коли заспівати).
А пісня з-потоїбік галяви лунала:

*Он як я проходив
Проз бідний дворочок,
Проз бідний-убогий дворочок,
Проз вікон рядочок —
Там кросна гурчали,
Полотна все ткали
І човники там сновигали:
Бо ткали там дочки.*

Катре несміливо поклала свою руку на міцну Пятрасову правицю:

— Може, недобре, що ти мене покохав, Пятралісе. Була б вибрала тебе якась багата дівчина із казенних. Був би із нею щасливий, гарно поживав би, по високих світлицях походжав.

І пісня повторяла її слова:

*Чом ти напустився, юний парубочку,
Чом ти напустився, білий голубочку,
На ту бідну-вбогу дочку,
На нещасну ту дівочку?
Треба напуститись, юний парубочку,
Треба напуститись, білий голубочку,
На багату-пишну дочку,
На заможну ту дівочку.*

Але Пятрас міцно стиснув руку дівчини.

— Не треба мені, Катріте, ніяких казенних, ні їхніх світлиць, ні їхніх комор. Ти мені дорожча за всяке багатство. Нехай тільки ніхто в мене тебе не відніме. Житимем щасливо і без великого багатства.

А молодь по тім боці співала:

*Кину я ліжниці
Глибоко в стрімницю,
Білі пуховиці —
В чорну багновицю.
Впала в серденько дівиця,
Бідна чарівниця,
Впала в серденько дівиця
Та й ткаля-майстровиця.*

Наближався вечір. Сонця вже не було видно, бо низькі сірі хмари затягнули небо. Дув свіжий вітер, шумів ліс. Погода помітно псувалася. Галявина швидко стала порожніти.

— Бувай здоровий, Пятралісе, — сказала Катріте, піднявши на нього свої сині очі.— Про мене нічого поганого не думай. Я сильна, нічого зі мною не станеться. А ти бережись. Панночка казала, що восени ми з тобою зможем побратися... Але вона вже, мабуть, спохватилася мене.

Справді, Агота й Пранцішкус уже її шукали і, побачивши, ішли їй назустріч.

На краю галявини їх нетерпляче чекала панна Ядвіга.

— Ох, де ти пропала, Катріте? — зустріла її докором, але несердито.— Ми вже злякались, чи тебе вовки не схопили.

Але глянула на Пятраса й усе зрозуміла.

— Це твій жених, Катріте? Пятрас Бальсіс, чи не так?.. Вітаю!.. Ми вже знайомі, правда? О якби ви бачили, як він мене кружляв! Мені вперше в житті трапився такий чудовий танцівник!

Пятрас отетерів і не знав, як йому виправдатися, але дуже зрадив, побачивши, що панночка не гнівається.

А Ядвіга, маючи добрий настрій через вдале свято, щебетала далі:

— Ні, й не виправдуйтесь! Я знаю всю історію вашого кохання. Ну, а коли так, то зроблю, щоб ще цієї осені

весілля ви зіграли. Тоді Пятрас зі мною ще раз так станцює, як сьогодні. А тепер додому.

Низько кланявся Пятрас панні Ядвізі, а Катре тягнулась поцілувати їй руку. Але вона не дала, міцно потиснула Пятрасові правицю й пішла до карети, де чекав Пранцішкус.

Пятрас попрощався з Катріте. Недалеко він побачив Адомеліса, що вже поспішав до нього.

Люди швидко порозходилися з лісу. Ті пішки, ті їхати — розбрелися по дорогах у місто, в села, в ближчі маетки. Велике свято братання дворян і народу закінчилось.

Начальник Панявежиського гарнізону полковник Добровольський увечері питав свого лакея Мотеюса, що повернувся з лісу:

— Ну що, Мотеюсе, був там?

— Був, пане полковнику.

— І що ж бачив?

— Погано, пане полковнику. Все там у них уже готово. Вже й короля собі вибрали. Нам залишається тільки забиратися звідси.

Голосно зареготав полковник, як почув ті слова:

— Ну що ж? Підемо засвідчимо почуття вірності його величності королеві панявежиському.

Бідний «король!» Чи він міг знати, коли його славна молодь підкидала вгору й тисячі голосів гучно кричали «Віват», що через два роки у білій сорочці смертника він упаде розстріляний на каунаському майдані езекуцій як невірний імператорові офіцер і як учасник бунту проти його величності.

XXIX

Незабаром після панявежиського свята багінайський маеток облетіла чутка, що з Петербурга приїжджає син пана Сурвілі Віктор. Ім'я молодого Сурвілі узнали в тій окрузі не так давно. Виростав він у батьковому маетку, як і всякий панич, учився в Кедайняй, Вільнюсі, потім поїхав до Петербурга. Батьки не захотіли пускати свого одинця на військову службу, то Віктор узявся студіювати право — не ради практичної якоїсь мети, а так собі, з захоплення.

Ім'я Віктора Сурвіли в рідних краях найперше стали поширювати два непомітні чоловіки: лакей його батька Стяпонас Бальсіс і ветеринар Дімша. Стяпонас постійно крутився в їдальні, кабінеті й вітальні, поміж своїх і гостей, уже в перші роки навчання Віктора в Петербурзі іноді чував досить дивні відгуки про молодого панича. Раз батьки, отримавши від сина листа, ділилися враженнями.

— Здається, що наш Віктор зацікавився новими теоріями і реформами, — сказав дружині пан Сурвіла. — З його листа можна розгадати, що демократичні ідеї дуже поширені серед університетської молоді.

— Ох, я так боюся, щоб Віктор не встряв у якісь таємні товариства. Він такий імпульсивний! — занепокоїлась пані Сурвілене.

— Так, він імпульсивний, але не дурний, — заспокоював батько. — А що цікавиться селянським питанням, то й добре. Із усього видно, що кріпацтву приходить край. Обов'язок кожного чесного громадянина шукати шляхів здійснення реформи.

Через деякий час пан Сурвіла розповідав одному гостеві: син пише із Петербурга, що питання скасування кріпацтва стало найважливішою проблемою внутрішньої політики, навколо її розв'язання точиться гостра боротьба протилежних поглядів. Тут пан Сурвіла нахилився до гостя й стишив голос, але Стяпонас, що саме прийшов припалити гостеві люльку, почув:

— Я не хочу лякати дружину. Син пише, що в Росії назріває революція. Якщо кріпацтво не буде скасовано згори, то його знищать знизу. Розумієте, що це значить?

Улітку приїхав Віктор. Стяпонас часто слухав його розмову й суперечки з батьком і гостями все з тих же питань: становище селян, необхідність реформи, боротьба й інтриги у верхах влади, діяльність революціонерів. З цих же розмов і суперечок кмітливий лакей зробив важливі висновки: пани і влада експлуатують і кривдять селян, кріпацтво буде скасовано, по всій Росії може піднятися революція, царську владу може бути повалено. Молодий пан Сурвіла в очах Стяпонаса став незаперечним авторитетом.

Віктор ще в ті перші канікули повернувся з Петербурга як демократично настроєний син поміщика. Він не уникав розмов із селянами й челядниками. Він швидко помітив чесноти

Стяпонаса, тож охоче його просвіщав і давав дещо почитати. Стяпонас за те розповідав Вікторові про життя селян його батька та в інших маєтках. Віктор дізнався від лакея про убозтво кріпаків Скродського, про ксьондза пабаржеської філії Мацкявічюса, пабаржеського поміщика Станіслава Шілінга й ветеринара Дімшу як про людей, що не терплять не тільки кріпацтва, але й таких панів, як багінайський Скродський, калнабаржеські й кедайняйські графи Чапські та інших.

Коли оголосили царський маніфест, що ніби скасовував кріпацтво, Віктор написав батькові листа, пояснивши брехливість реформи й неприйнятність її для селян. Незабаром на ім'я Стяпонаса він надіслав видання такого самого змісту, щоб сам прочитав і дав ксьондзові Мацкявічюсові. Не втримався Стяпонас і розповів про Віктора своїм рідним і знайомим.

Усе те знав і Дімша. Того літа, коли Віктор гостював у батьковому маєтку, ветеринар кілька разів його навідував і знаходив із ним спільну мову. Будучи обережним, шляхтич без потреби нікому не вибовкав того, що чув од студента, але надійним людям передавав вісті із столиці імперії. А Віктор, пізнавши ветеринара як обережного, меткого, в'юнкого чоловіка, вважав, що в майбутньому він може бути дуже корисним. (

Заворушення, що почалися в маєтках Литви після оголошення маніфесту, Віктора Сурвілу, майбутнього правника, дуже цікавили, але він не мав точних даних, чого, коли і як відбуваються ті заворушення. Батько писав коротко й неохоче, а більше таких підходящих для діла людей він не мав. Тож добряче зрадів, коли в травні отримав від Стяпонаса листа про квітневі події в селі Шіленай. У листі, крім того, Стяпонас писав, що Скродський має намір відняти в шіленайців землю, яку вони обробляють, і виселити їх десь у непридатне місце.

Стурбований тим, Віктор відповів Стяпонасові, щоб заспокоїв селян, а сам він ось приїде й захистить їхні справи. Якби молодий Сурвіла був приїхав, коли збирався, хоч у червні місяці й втрутився в те діло, то, можливо, Юркевич не осмілювався б удатися до незаконного насильства й фальшивих дій. Але Віктор того літа запізнився приїхати. Ні Скродський, ні юрисконсульт не сподівалися, що хтось із сусідів втрутиться в тяганину маєтку з селянами щодо землі. Юркевич був упевнений, що, маючи підписану згоду

трьох фіктивних довірених села на виселення в інше місце, легко виконає затію Скродського. Він у своїй практиці ще не знав випадку, щоб судові й інші владні інстанції з тої чи тої нагоди не підтримали претензій поміщика. Через те було вирішено: коли закінчатся жнива й приспіє пора сіяти, оголосять шіленайцям ухвалу — міняти оброблювану землю й скласти з паном угоду про її викуп. А поки що домовленість про ті угоди тримати в таємниці.

Раз у неділю після обід, а було це в кінці серпня, Мацкявічюс із Дімшею сіли в бричку й поторохтіли до пана Сурвіли в Клявай. Молодий Сурвіла, що саме приїхав із Петербурга, захотів побачитися з ближчими сусідами й поділитися столичними новинами. Запрошення ксьондзові вручив Дімша, то й домовились їхати в Клявай разом. Було ще запрошено пана Шілінга із Пабярже, пана Кудревича із Сурвілішкіса, прибуде й панна Ядвіга Скродська зі своїм гостем із Варшави — паном П'янкою.

Почувши те, Мацкявічюс здивувався:

— Як? Скродськіте з П'янкою? А як же батько?

— Батька пан Сурвіла не запрошував.

— І дочка приїде сама, без батька? — чудувався ксьондз.

— Я думаю, що приїде з П'янкою.

— Але ж це проти панського етикету, пане Дімшо!

Шляхтич іронічно посміхнувся:

— Теперішня молодь, захоплена демократичними ідеями, не дуже дотримується панського етикету. Крім того, оскільки я знаю, молодий Сурвіла цікавиться панною Ядвігою не тільки з політичних міркувань.

— О! Цікаві речі мені розкажете! — вигукнув Мацкявічюс. — Коли так, то Скродському доведеться пережити великі потрясіння.

— Справді, ксьондзе, — погодився шляхтич. — Дочка, як мені вдалося довідатися, вперто ламає батькову затятість і традиції.

Зі Скродського та його дочки розмова мимоволі перейшла на багінайських селян, на їхнє життя й стосунки з паном. Мацкявічюс розповів Дімші, як прилаштував Пятраса Бальсіса в дядька у Лідішкес, потім висловив побоювання за долю Пранайгіса й Дзідаса Моркуса.

— За Бальсіса я не боюсь, — говорив ксьондз. — Він хлопець не тільки сміливий, але й тямущий. А ті двоє — не знаю. Пранайтіс дурницю зробив, що злигався з розбійниками. Як і налякає він одного-другого пана, як і помстить Скродському, уб'є його чи маєток спалить, то й що з того? Тільки поліцію й жандармів підніме на ноги. Треба було всовістити його, пане Дімшо, коли про те знали.

Але шляхтич запевняв, що нічого про затію Пранайтіса він не знав. Пранайтіс прийшов до нього наступного дня після тієї кривавої езекуції в Шіленай, до вечора лежав у клуні на соломі, а як стемніло, попрощався й сказав що правиться до якогось Гутіса поблизу Бятігали, який обіцяв йому пороху.

— Аж дивно, що може іноді вийти з простого сільського хлопця, — міркував Дімша, закінчивши розповідати про Пранайтіса. — Ось хоч би й цей. Адже він не такий собі розбійник. Він має ідею, якусь ширшу мету, ніж його особиста помста за кохану дівчину.

— Усяка несправедливість, кривда, страждання народжують ідею, — підтримав Мацкявічюс. — Тільки жаль, що часто не достигає до суспільного значення. Будучи в Жемайтії, чув я про славетного там розбійника Блінду, ще видатнішого, як наш Пранайтіс. Люди там називають його «зрівняльником світу». І той має ідею. А точніше — загинуть обидва, не принісши людям ніякої користі. Їхні ідеї — ще тільки маленькі зернятка.

— А може, інші з них, ксьондзе, виплекають могутні сходи.

— Правда, пане Дімшо, — погодився Мацкявічюс. — Ми це й повинні зробити. Тепер сприятливий час рости й дозрівати великим ідеям. Шукаймо їх у серцях скривджених і страждених людей.

Хвилинку їхали мовчки. Заговорив Мацкявічюс:

— А що сталося, пане Дімшо, з третім грізним кріпаком багінайського маєтку — Дзідасом Моркусом?

— Того я послав ще далі, як ви Бальсіса, тільки в інший край. Є в мене один добрий знайомий поблизу Біржай. Біля самої річки Татули є там фільварк Данюнай, власність шляхтича Нямязіюса Анусавічюса. Минулого літа мені пощастило там побувати. Гарні люди. У Нямязіюса познайомився з його небожем Юлосом, геометром. Гарячої натури чоловік, ще моло-

дий, близько тридцяти літ. Поет, пише литовською, як Акелевич, і так само не терпить царської влади. Коли почнеться повстання, Юлюс Анусавічюс неодмінно піде. Думаю, що для Моркуса там підходяще місце. Дав я від себе рекомендацію.

— Добре зробили, пане Дімшо, — підхопив Мацкявічюс. — Нам треба тримати зв'язки з усіма добрими людьми. Настане час, коли їхня допомога буде нам необхідна. Я ось навесні перевідав рідні краї. об'їздив чималу частину Жемайтії. І дуже тим задоволений. Зустрівся з Броніславом Буцевичем, студентом Київського університету. Діяльний мотодик. Має зв'язки з клайпедською друкарнею. Він мені дав дещо вручити Акелевичу. Але де тепер Акелевич?

— Недавно він влаштувався в мирового посередника Куревича його секретарем. Але й там йому неспокійно. Відчув Акелевич, що жандарми знов рознюхують про нього. Думаю, сьогодні ми його напевне застанемо в Сурвілі.

Тим часом дорога звернула на луки маєтку Клявай. Жито було вже звезено. Місцями ще стояла незжата яровина, яку цього року запізно посіяли. По білуватому ячному полю поволі плвли спокійні, легкі хвильки із зеленими й жовтими відтінками. Інде зеленіли ділянки льону й картоплі.

Вїхавши в одне із сіл маєтку Клявай, обидва подорожніх спостерігали хати, двори, реманент. Так, життя багінайських кріпаків із цим не зрівняєш! Тут багато чого нагадує Лідішкес, хоч і не такі заможні люди, як там. Хати старенькі, чимало курних, але двори добре доглянуті, де-не-де під стріхою поблискують лемеші плугів, лежать борони з залізними зубцями.

У селі багато хто впізнав Мацкявічюса. Чоловіки знімали картузи, жінки кланялись головами. Помітивши на воротах двох — одного старого, другого ще молодого, — Мацкявічюс зупинив коня.

— Доброго здоров'я, чоловіки, — заговорив до них ксьондз. — Чи добрий у вас цього літа врожай?

— Непоганий, ксьондзе, — відповів старший. — От із льоном ще неясно. Пізно посіяли.

— А родить тут льон?

— Нічого собі. А як в який рік то й зовсім добре.

— Самі вживаєте на домашні потреби?

— Частину самі, а то в Ригу возимо.

— Чи окупиться така далека дорога?

— Як же не окупиться! Кілька днів згаємо, це правда, і клопотів немало, але восени часу доволі. Доберешся до Шяуляй, а там це вже як у Ризі. Шосейною коти собі. А привезеш повну шапку грошей. І є чим оплатити чинш.

Уважно слухав Мацкявічюс, що ще вони продають, де беруть яку копійку. Продають і зерно. Зерно тієї осені подорожчало, а цієї, чуєте, ще більше підскочить. Бачте, війська багато нагнали, і в Пруссію закупляють.

Коли розмовляли, підійшло ще двоє чоловіків, чи не почувють чого від ксьондза, про якого йде слава, як про заступника простих людей.

— То як, чоловіки, буде з договорами на землю й повинностями? — спитав Мацкявічюс. — Сурвіла, я чув, справедливий пан, домовитесь.

— З паном то, може, й домовимось, — озвався на те старий господар. — Тільки не знаємо, як і про що домовлятись. Про землю?.. Але ж, як по правді, то вона наша. Ми за неї вже вдсятеро відробили. І ще такі гроші плати? Нема правди для людей, і край.

— Добре кажеш, батьку, — погодився Мацкявічюс, — у панів і влади простій людині правди не шукай,

— То що робити, ксьондзе?

Це запитання «що робити?» Мацкявічюс чув уже не раз і не раз на нього відповідав. Але воно хвилювало його завжди. Цим запитанням закінчувалася майже кожна розмова з селянами, коли ксьондз так повертав її, щоб люди самі побачили безпросвітність свого життя. Тож і цього разу він відповів збуджено, підвищивши голос.

— Що робити? Поки що почекайте, потерпіть. Правда прийде, як буря, як вихор, і змете всіх панів і чиновників, як сміття, як пил із дороги! — вигукнув Мацкявічюс. — Кажу я вам, хто на якій землі жив і живе, ото й твоя! А хто не має, то коли повстанем, заслужить і матиме. Ну, будьте здорові, чоловіки!

Він хльоснув батогом коня, й поїхали далі. Здивовані селяни проводжали його очима з надією і тривогою в серці.

— Ой ксьондзе, — зітхнувши, мовив Дімша, — я підтримую ваші слова, але будьте обережні. Ходять чутки, що ви готуєте повстання. Боюся, що так можете його не діждатись.

Мацкявічюс усміхнувся.

— Не бійтеся, пане Дімшо. Як мене хто схопить, то це сам єпископ. Ото буде знак, що буря наближається. Тоді зна-тиму, що робити. Мої люди підуть зі мною.

За півгодини вони добралися до Клявай.

Біля входу до палацу їх зустрів Віктор Сурвіла, молодий високий чоловік, зі смаглявим, довгобразим обличчям, з чорними вусиками й невеликими бакенбардами. Чорні, трохи запалі очі дивилися відверто, уважно. Привітавшись, він поштиво запросив гостей до господи. В передпокої, збігаючи сходами, несподівано з'явився Акялайтіс. Гаряче, як завжди, він кинувся вітати прибулих:

— Ксьондзе! Так давно ми бачились! І пан Дімша тут? Який я щасливий, що ви приїхали! Пан Сурвіла зробив нам усім невимовну радість, запросивши сусідів. Пан Віктор має так багато нам нового розповісти!

— І я радий вас тут бачити, — озвався Мацкявічюс, — тим паче, що маю діло до вас.

— Про діло згодом, а тепер прошу заходити, — зазивав гостей пан Віктор.

У вітальні, крім самих господарів, сиділи ще двоє гостей — пан Шілінг із Пабярже і пан Кудревич із Сурвілішкіса. Усі були між собою знайомі, то розмова потекла легко, надто що Сурвіли уміли зайняти гостей балачкою про стосунки між сусідами й про сезонні роботи. Усім кортіло почути од Віктора столичні вісті, але він чекав, коли прибуде решта запрошених — панночка Ядвіга Скродськіте й пан П'янка.

Нарешті за вікном заторохтів фаєтон, і Віктор поквапився зустріти прибульців. За хвилинку він увів до вітальні саму Скродськіте.

— Пан П'янка не приїхав, — пояснив Віктор. — Десь забарився. А де, знає хіба що панночка Ядвіга.

— Не знаю, — заперечила Скродськіте. — Мав прибути з Вільнюса. Мабуть, запізнився. Ну, але спершу дозвольте привітатися.

Вона з розпростертими руками кинулась до пані Сурвілене.

— Ядзю! Ти дуже змінилася за ці два роки, — сказала, цілуючи її, пані Сурвілене.

— На добре це чи на зле? — жартома запитала Ядвіга.

— Звісно, що на добре. Погарнішала, подорослішала, видаєшся зовсім самостійною жінкою.

Ядвіга засміялася своїм коротким дзвінким сміхом:

— Виходить, постаріла! Зате справді стала самостійна. Батько не хотів мене пускати, а я ось взяла й приїхала. Чи не емансипація?!

Сурвілам було неприємно, що Ядвіга згадала батька, наче дорікнула, чого його не запросили разом із дочкою. Але вона, мабуть, не докоряла й говорити про те, що не запросили батька, зовсім не збиралась.

— Батько в стосунках з людьми дотримується своєї тактики,— вела вона далі,— яка на теперішній час не підходить. Я з ним не мирюся. Признаюся, між нами вже виникли дуже неприємні конфлікти.

Старий Сурвіла, бажаючи перевести балачку на загальні теми, мовив:

— Пан Скродський — дворянин консервативних поглядів і в економіці, і в політиці. У Литві є немало поміщиків, які так думають і поводяться, як він.

— Овва, то мала втіха! — вигукнула Ядвіга, сяйнувши очима.— Ми, молоде покоління, сьогодні маємо спокутувати гріхи своїх батьків. Чи не так, пане Вікторе? — спитала у нього підтримки.

— Радію чудовим намірам панни Ядвіги, — стримано усміхнувся їй молодий Сурвіла.

Він, може, й сам собі не хотів признатися, що таємно чекав її і з самої появи пильно стежив за сусідкою своїх юних днів. Добре мати сказала: Ядвіга змінилася на краще. І те, що про неї чув у дорозі, і ось ці слова її самої свідчать: у подіях недалекого майбутнього їхні думки, почуття і діла не будуть ворожі.

Тепер їй належало привітатися з Мацкявічюсом.

— Пане Вікторе, познайомте мене з ксьондзом, — попросила пошепки.

Але Мацкявічюс це почув і перший простягнув їй руку.

— Та ми ж знайомі, панночко Скродськіте. Я вас бачив на цвинтарі на похороні Даубараса. Ви слухали мою проповідь.

Так несподівано застукана, Ядвіга не знайшла, що відповісти. Вона майже зі страхом глянула йому в очі, готова зустріти його суворий погляд, але очі цього разу були добрі,

вони дивилися не гнівно, а поблажливо, трохи насмішкувато.

— Вірю, що нам із вами сваритися не доведеться, — додав він, мовби підбадьорюючи її.

Але коротке сум'яття Ядвіги вже минуло, й вона відповіла гучно, не соромлячись.

— З вами сваритися, ксьондзе, означало б зарані ставити себе під удар. Я того б не хотіла.

— Ну от і поговорили, як личить добрим сусідам, — усміхнувся Мацкявічюс і відійшов убік.

Усі запрошені вже зібралися, тож пані Сурвілене закликала гостей до їдальні перекусити, бо вже надходив вечір. Стіл здавався скромним і був накритий не стільки задля панської вечері, скільки задля ситого полудника. Молодий Сурвіла хотів, щоб пригощання імпонувало характерові цієї інтимної сусідської зустрічі.

За столом слугував Стяпонас — наливав вино, дивився, чи все є. Мацкявічюс уважно спостерігав за цим незвичайним лакеєм поміщика. У дорозі до Лідішкес Пятрас Бальсіс багато розповідав ксьондзові про цього свого дядька. На вигляд він нічим не відрізнявся від будь-якого іншого лакея. Фрак, біла рукавичка на одній руці, поголене обличчя, широкі бакенбарди, лисувате тім'я, стриманий вираз обличчя і плавна хода — здавалося, він нічого більше в своєму житті не робив, як тільки снував між кухнею і їдальнею, і нічим більше не клопотався, як тільки щоб не розхлюпати суп, не розбити посуд, не забризкати вином скатертину. Але Мацкявічюс знав, що під тією маскою лакейських манер і байдужості таїлася литовська селянська свідомість і настане підходящий момент, коли вона з усією силою вирветься назовні. Мацкявічюс у своїй пам'яті відзначив Сурвіліного лакея, як людину, що знадобиться в майбутньому.

Крадькома спостерігала за Стяпонасом і панна Ядвіга. Учора ввечері Агота, дізнавшись, що панночка готується перевідати Сурвілів, за своєю звичкою зітхнула й після настійливих розпитувань, мовби нехотя, розповіла, як колись дід панночки подарував Стяпукаса Бальсіса одному своєму гостеві. Той Стяпукас і є лакей пана Сурвіли, дядько Пятраса Бальсіса. А другого дядька пан Скродський віддав у рекрути, але той, кажуть, утік. Аготина розповідь завдала немало

гіркоти Ядвізі. Ох, куди лиш вона повернеться, то все нові кривди, нові несправедливості! Чи зможе вона хоч частину їх спокутувати, відшкодувати. І міцніла її рішучість це зробити.

Тим часом Віктор, що сидів поруч Ядвіги, старався їй прислужити й догодити. Спершу важко йому це вдавалося. Піднесений настрої першої зустрічі пригас, Ядвіга була якась ніби розсіяна, ніби заклопотана й мало звертала уваги на показну увагу свого сусіда.

— Бачу, що панна Ядвіга сумує, — нарешті не стримався й дорікнув. — Чи не варшавські спогади тому причина?

— Я могла б те саме сказати про пана Віктора, — відбрила вона, незадоволена його зауваженням. — Це ви обіцяли нас просвітити столичними новинами. Справді, пане Вікторе, який відгук отримали варшавські події в Петербурзі?

Так голосно мовлене запитання зацікавило всіх. Ураз балачки притихли, й усі звернули свої погляди на молодого Сурвілу. Він опустил очі, мовби зосереджуючись, а по хвилі заговорив спокійним голосом:

— Панове, прошу не чекайте від мене якоїсь довгої, продуманої промови. Я хотів би познайомити вас із подіями Петербурга та деяких інших місць у формі вільної розмови. Тому просив би, як буде охота, перебивайте мене, питайте, робіть зауваження, вимагайте уточнення.

Ніхто нічого на те не сказав, один старий пан Сурвіла жартома озвався:

— Тільки не бренькай, любий.

Тоді Віктор став розповідати про студентів із Польщі й Литви, що складають цілу колонію молоді в Петербурзі. Дивувалися слухачі, як почули, що ця молодь складає третину всіх столичних студентів і що вся вона, за дуже малими винятками, готова зі зброєю в руках стати на боротьбу за свободу вітчизни, коли настане вирішальний день.

— Чи багато там литовців? — запитав Шілінг.

— Чимало, але скільки — точно не скажу. Знаю Валер'яна Врублевського, який торік закінчив Лісовий інститут. Знаю свенцяньського поета Антонія Сову, вільнюсця Броніслава Залеського, жемайта Йонаса Станявічюса, родича поета Сімона Станявічюса, білоруса Кастуся Калиновського, торік закінчив юридичний, і ще не одного чудового хлопця.

— Є ще їх у Московському, Київському й Дерптському університетах,— додав Мацкявічюс. — У Київський університет попадають і селянські діти. Я сам там був. А тепер там навчається син сільського господаря Міколас Бальсіс. Без сумніву, є таких більше. Але, пробачте, пане Сурвіло, ми відхилилися.

— Литовських студентів скрізь є, — погодився Віктор. — Відрадно, що вже появляються й із селян. Їм, панове, у майбутньому належить зіграти велику, історичну роль в історії нашого краю. Але тепер дозвольте мені повести далі про петербурзьких молодих патріотів.

— Прошу, пане Вікторе, — озвалося кілька голосів.

— Отож із тієї молоді найпатріотичніше і, так би мовити, найбунтарськіше настроєні молоді офіцери Генерального штабу, Інженерної і Артилерійської академії. Їхню революційну групу створено ще 1858 року. Її очолили Зигмунт Сераковський і Ярослав Домбровський. Перед самим моїм від'їздом із Петербурга в групі створено Військовий комітет. Один його представник разом зі мною прибув до Вільнюса, другий поїхав у Варшаву. Мушу вам сказати, панове, крім цієї, є ще одна група революційних діячів. Обидві ці групи підтримують зв'язки не тільки між собою, але й із російськими опозиційними інтелігентами, як у самій Росії, так і за кордоном. Треба вам знати, панове, що Сераковський, офіцер Генерального штабу, здобув величезне довір'я у військового міністра Мілютіна. З минулого року його вже двічі було відряджено за кордон вивчати питання реорганізації армії. Це чоловік із неабиякими здібностями. Навіть Наполеон III ним зацікавився. Так у час цих поїздок Сераковський зав'язав стосунки не лише з Герценом і Меро-славським, але й з Гарібальді й Мадзіні. А в Петербурзі він близький приятель Чернишевського.

Тут молодий Сурвіла взявся яскравими барвами змальовувати становище кріпаків Росії до і після проголошення маніфесту, діяльність Чернишевського і його товаришів, що готують революційний переворот у всій імперії. Цього літа вже широко рознеслися вісті про селянські заворушення проти поміщиків у Пензенській, Тамбовській і Казанській губерніях. Віктор розповів про бунт кандеєвських селян, у якому брало участь, він точно не знає, але близько десяти

тисяч чоловік, і в Чорногаї, де зібралось близько чотирьох тисяч кріпаків і кричали, що вся земля належить їм і що на поміщиків більше не робитимуть. Вони чинили опір і військовим загонам, заявивши, що краще помруть, але поміщикам не поступляться. Були не тільки поранені, але й убиті. Особливо трагічно закінчився бунт у селі Бездна Казанської губернії. Коли бунтарі відмовились видати властям свого ватажка Антона Петрова, військо відкрило вогонь. Убитих і поранених було близько триста п'ятдесяти чоловік, а Петрова повісили першого травня.

З великим запалом говорив Віктор про прокламацію Чернишевського із закликом до селян озброюватись і бути готовими до повстання, знак до якого буде дано з революційного центру.

— Отож бачите, панове, — говорив на завершення Віктор, — що наш революційний рух має міцні підвалини. Він знаходить підтримку за кордоном і йде паралельно з революційним рухом у всій Російській імперії. Наші сподівання відстояти вітчизні свободу не марні!

Велике враження справили на слухачів слова молодого Сурвіли. Виходить, повстання — не якась туманна можливість неясного майбутнього, а зовсім конкретна недалеко подія, ідея, що вже реалізується! В очах Ядвіги сяяли вогники радості й твердої рішучості. Мацкявічюс зосередженими й суворими очима дивився в далину, задоволено світилося й лице Дімші. Але старші Сурвіли, Шілінг і Кудревич даремно старалися приховати свою стурбованість і страх. Вони були люди спокійні, обережні, власники прибуткових маєтків, вони могли очікувати рішучих соціальних реформ, але повстання, революції, підняти зброю проти могутньої царської імперії — ні! На такий крок вони не відважаться.

Після слів молодого Сурвіли якийсь час усі мовчали. Нарешті Ядвіга звернулася до Віктора з питанням, яке її особливо цікавило:

— Ви ще збиралися нам розповісти, як у Петербурзі лунали відзвуки патріотичної варшавської маніфестації.

— З охотою, — погодився Віктор. — Пам'ять варшавських жертв майже збіглася з похороном українського поета-борця Тараса Шевченка. Його ховали 12 березня. Отож на похороні один студент повідомив: завтра в костьолі відбу-

деться панахида по жертвах, що полягли 26 й 28 лютого у Варшаві. На католицьку відправу прийшло багато поляків, литовців і російських студентів. Прийшли так само і професори Костомаров, Утін та інші. Після богослужіння ми заспівали польський гімн. Нас підхопили й російські студенти. Це була гарна й вражаюча демонстрація революційної єдності народів. Правда, не обійшлося і без інциденту. Комendant кадетського корпусу полковник Ростишевський спробував записати прізвиська кадетів, що були в костьолі. Студенти викинули його на вулицю й освистали.

— Ну, в нього краще закінчилось, ніж у Варшаві в Трепова, — усміхнулась Ядвіга. — А як в інших місцях?

— Ми маємо повідомлення, що подібна демонстрація польських і російських студентів відбулася в Москві у французькому костьолі 29 березня. Без сумніву, і в інших містах були поминки по варшавських жертвах.

Мацкявічюс, що з величезною увагою слухав слова молодого Сурвілі, тепер озвався й сам:

— Так. Полегли в час варшавської патріотичної маніфестації гідні загальної шани. Тими маніфестаціями по суті вже й почалося повстання. Вони — перші іскри пожежі. Тому пам'ять варшавських жертв належно відзначили й ми в Литві. У Панявежісі, починаючи з квітня, уже кілька разів було відправлено панахиду.

Дімша має вісті з інших міст Литви — із Каунаса, Тяльшяй, Расяйняй, Укмерге, що й там відслужили молебні й співали патріотичні пісні. Пані у всій Литві наділи жалобу.

Коли про це говорили, знов рішуче й відважно сяяли очі Віктора, Ядвіги, Мацкявічюса, Дімші й Акялайтіса, знову спохмурніли обличчя старих Сурвілів і гостей-поміщиків. Добре було патріотично говорити про відродження Речі Посполитої і свободу вітчизни ще рік тому, коли привид повстання носився десь, у безмежній далині. Але тепер ось він тут, між нами. Селяни от уже й тепер колотяться. І, овва, не стільки проти уряду, скільки проти них, поміщиків. Ідея повстання поширюється шалено. Ось і тут більше як половина присутніх за повстання! І не тільки молоді Віктор з Ядвігою, але й ксьондз, і літній шляхтич Дімша, і цей проноза «Хлопицький» — Акелевич!

Від пильного погляду Мацкявічюса не сховалися стривожені тіні на обличчі старих Сурвілів, Кудревича й Шілінга. Ксьондзові закортіло взнати, що вони думають про життєво необхідні питання, і він уже шукав нагоди, як тут зачепити цю тему, але пані Сурвілене дала знак устати й запросила гостей до вітальні завершити все чаєм або випити чарку лікеру.

XXX

У вітальні було світло, затишно. Крізь відчинене вікно навскоси падало на підлогу проміння сонця, що вже хилилося на захід. За стовбурами високих лип у даліні жовтіло ще не зжате поле ярини. Прохолодний пахучий повів дихав у лице.

Гості, яких уже було небагато, разом з господарями зібралися в одному кутку вітальні біля столика, де Стяпонас розставляв склянки, чарки й солодощі. Тільки Віктор із Ядвігою стояли біля крайнього вікна. Мали вони багато чого сказати одне одному. Не бачились два роки. За цей час, може, й не так уже дуже змінились — обоє ж були дорослі. Але й у духовному житті обох відбулося чимало нового. І обом було цікаво ту новизну виявити, оцінити. Година, проведена в ідальні поруч, добре їх настроїла. Ядвіга з Вікторовою розмови, а він з її уваги й живого відгуку на його слова зрозуміли, що їхні думки й почуття плинуть в одному напрямку. Було б добре, аби вони між собою відверто поговорили. Але сьогодні це неможливо. Сьогодні лише з побіжних слів вони можуть спробувати розгадати, які ниті минулого й теперішнього єднають їхні серця.

— Чи панна Ядвіга не шкодує, що до нас завітала? — питає Віктор.

— Навпаки, дуже рада, — відповідає вона.

— Я приїжджав і минулого літа, а вас не було.

— А цього літа, повертаючись із Варшави, я відвідала Клявай, але пана Віктора не застала. Зовсім не вдався мені той візит.

— Чому?

— Я вже казала. Крім того, наші батьки — не дуже добрі сусіди.

Віктор бачив, як тінь незадоволення промайнула на її обличчі. Він знав причину й не пробував її приховати.

— Так. Але ж хіба ми мусимо відповідати за вчинки батьків. Ядвіга на хвилинку задумалась.

— Відповідати — може й, ні. Але їхні наслідки ми повинні прагнути виправляти.

— Згода, — підтримує Віктор. — Я чув, що панна Ядвіга успішно справляється з тим завданням. Це мене дуже тішить.

Вона також рада, що Віктор її розуміє. Вона вже й хотіла б відверто з ним порадитись, як виправити наслідки батькової поведінки, але тут відчула, що зараз, у момент їхнього першого зближення, це робити було б нетактовно. Їхня розмова перекинулась на спогади про минуле й переживання на чужині. Та невзбарі їїню увагу привернула жвава бесіда за кутовим столиком.

Щойно прозвучав голос Мацкявічюса, але що він сказав, ні Віктор, ні Ядвіга не почули. Тепер озвався Сурвіла — спокійно, неквапливо, з ледве помітним відтінком іронії та гумору:

— Милостивий ксьондз цілком справедливо зазначає, що ми, поміщики, користолюбні й боремось у першу чергу за свої економічні інтереси. Отож і відносини з селянами встановлюємо так, як нам вигідніше. Мені й декотрим іншим користолюбцям здається, що за нинішніх умов для нашого господарства найвигідніше, коли ми кріпаків переведемо з панщини на чинш, придбаємо найновіший робочий інвентар, наймемо добрих робітників, одержимо гарний урожай і використаємо внутрішній і зовнішній ринок. Ми підрахували, що шістдесят, а іноді й п'ятдесят, сорок днів вільно найманої праці замінюють сто днів панщини, а урожай з полів, оброблених вільно найманою працею удвічі вищий. Бачите, панове, яка матеріальна різниця, не кажучи вже про моральний аспект і різницю цих двох систем з погляду гуманізму.

Мацкявічюс на ті слова криво усміхнувся:

— Гуманізм у відносинах із кріпаками ваших верств, — прошу вибачити, пане Сурвіло, не про вас це кажу, — був дуже рідкісною пташкою. В кращих випадках його заміняли зітхання для заспокоєння совісті.

Сурвіла поблажливо зронив:

— Дякую за відвертість, ксьондзе. Що правда — то не брехня...

Пан Шілінг, добрий чоловік, що майже весь час мовчав, влучив момент і собі вставити слово:

— Дехто, пробачте, гуманним та милосердним вважає і йонішкельського пана Карпіса, того, який ще п'ятдесят років тому дав волю сімом тисячам своїх кріпаків, відпустивши їх без землі.

— Знаємо, чим закінчилася та воля, — перебив його Дімша. — Одні з тих «щасливих», рятуючись від голоду, брали в оренду в пана Карпіса ту саму землю, інші задешево наймалися на роботу в маєтку чи на гуральнях.

— Було і є немало таких панів, які цареві петиції писали, щоб усім кріпакам дати волю без землі, — додав пан Кудревич.

— Правда, — підтвердив Сурвіла, — були й такі. Але я їх не схвалюю.

— І я, — мовив Кудревич.

— І я, — повторив Шілінг.

Пан Сурвіла пояснив причину незгоди:

— Я вже не казатиму про справедливість, гуманізм, моральні принципи. Ні, наші (поміщиків) інтереси й особливо безпека вимагають, щоб селяни мали землю. А то вони нас розкидають, що ми й кісток своїх не позбираємо.

— Так, пане Сурвіло, — погодився Мацкявічюс. — Селянам треба віддати землю, яку вони обробляють! І віддати даром, без ніяких викупів і повинностей. Кріпаки за неї вже відробили з горою!

Але Сурвіла, спокійно усміхаючись, заперечив:

— Поміщики з тим не погодяться. І я не погоджуся.

— І я, — підкреслив Кудревич.

— І я, — мов луна, повторив Шілінг.

Мацкявічюс щиколодками постукав по столу.

— Коли, панове, так думаєте, то підтримки селян ніяким своїм замислам не чекайте.

Для Кудревича такі висновки не були несподіваними.

— Знаю це, ксьондзе. Мене призначили мировим посередником між селянами й поміщиками, укладати викупні листи. За своїми обов'язками, я пізнав ці стосунки з обох боків. І мушу сказати, панове, що ми котимось до такого стану, коли селянин і поміщик стають непримиренними ворогами. Я кажу *неприми-*

ренними, бо ворогами вони були завжди. У боротьбі, яка вже триває не з учора, виграє врешті-решт селянин, бо його ім'я — мільйони. Проголошена царем реформа ту перемогу селян, а нашу поразку, тільки відсуває на якийсь час, а не усуває.

— Тим реформа й корисна для нас, — зробив висновок Сурвіла.

— То ви, панове, проти повстання? — запитав Мацкявічюс.

Сурвіла тільки руками розвів:

— Повстання, бачте, ксьондзе, може іти кількома напрямками і мати не одну мету. Ви з селянами добиватиметесь земельної реформи, дворяни — політичних, державних цілей, які знов можуть бути різні. Але необхідна умова досягнення кожної з цих мет — відділитися від російської імперії. Ось це нас об'єднує. Правду кажучи, я не вірю, що повстання зараз тієї мети досягне. Через те й не закликаю до нього. Але життя тече так, що повстання, найімовірніше, вибухне навіть проти нашої волі. Що ж?.. Тоді я свій патріотичний обов'язок виконаю і підтримаю повстання.

— І я, — підхопив Кудревич.

— І я, — приєднався Шілінг.

— Але ви не вірите, що селянин добється свого?

— Не віримо, — признався Сурвіла. — Якщо повстання готують і очолюють дворяни, то в кращому разі воно доб'ється тільки політичної мети.

— Коли так, — уїдливо мовив Мацкявічюс, — то було б краще, якби ви, дворяни, в повстання зовсім не втручалися. Повстання може виграти тільки селянин. Якщо він у повстанні отримає перемогу, то й своєї мети досягне. Як програє, то все поки що піде прахом. А дворянство не тільки не досягне своєї політичної мети, але й буде так знищено, що вже навряд чи зможе коли грати важливу роль у політичному житті Литви.

Розмова, що перейшла на тему повстання, стала хвилювати Мацкявічюса. Сказавши останні слова, він устав зі свого місця й перейшов кілька разів по кімнаті. А пан Сурвіла правив своєї:

— У разі поразки, без сумніву, знищення було б величезне. І не тільки для дворян, але й для селян.

— Поразка селян була б тимчасова, бо їх знищити неможливо. Рано чи пізно вони переможуть! — вигукнув Мацкявічюс.

— Селяни, ксьондзе, вже й тепер страждають, — підкинув Акялайтіс. — Не тільки страждають, але й програють, виступаючи проти дворян-поміщиків. Прикладів далеко шукати не треба, ось хоча б сутичка багінайських селян зі Скродським. Селяни боляче постраждали, не виграли нічого, а їхню стійкість, готовність боротися, чинити опір зламано на довгі часи. Про випадок повстання вони триматимуться пасивно.

Мацкявічюс здивовано глянув на Акялайтіса.

— Ви не знаєте своїх людей, пане Акелевичу, хоч і вийшли з них, — докірливо мовив ксьондз. І, походжаючи по Сурвіліній вітальні, став гаряче говорити про селян, звертаючись не тільки до Акялайтіса, не тільки до цих присутніх, але й ніби до всіх, хто сумнівається на силі селян:

— Мужики терплячі й своїх кривд не забувають, панове. Литовських людей вельможі й пани пригнічують уже кілька століть, а вони все живі й завзяті. Ще завзятіші, як раніше. Вони щоразу, коли сприяють обставини, піднімаються на боротьбу за краще життя.

Усі мовчали й слухали, бо знали, що Мацкявічюс любить говорити й сам запалюється своїми словами, не зважаючи на те, чи хто слухає, чи ні. Отож і зараз, походжаючи великими кроками з кутка в куток, він став говорити про литовський народ, що цілі століття терпів кривди й виступав проти гнобителів:

— Ви сумніваєтесь, чи мужики витримають, чи забракне їм сил? Минуле свідчить, що ні. Вам, може, не доводилось знайомитися з історією сільських бунтів, а мені доводилось. Коли я вчився у Вільнюському й Київському університетах, наткнувся на історичні джерела й документи, які свідчать, що ще в часи Вітаутаса, на початку п'ятнадцятого століття, жемайтійські селяни біля Расяйняй, не витримавши гніту дворян, повстали. Частина повстанців дійшла аж до Клайпедського узмор'я і напала на рибалок Ордена. Кражайський намісник, зібравши дворян, виступив проти повстанців. Але тільки Вітаутас зміг їх усмирити.

І він узявся розповідати, як із часом усе більше гнітили селян князівські намісники, старости, прикажчики, єпископи й церковні сановники. Прірва між знаттю й селянами шалено поглиблювалася. Там — розкоші, гульня, тут — гніт, нужда, голод. Тягар податків і данин усе важчав.

Коли Мацкявічюс замовк, пан Шілінг, який так само цікавився історією і був добре начитаний, захотів доповнити:

— Ксьондз каже правду. Зразком розкішного й марнотратного життя в середині шістнадцятого століття був сам король Сигизмунд Август. Я навмисне звернув увагу на деякі цифри. Уявіть собі, що на кухні його двору щодня забивали по бику, а для придворних — вісімнадцять корів. А скільки споживалося іншого добра! Для коней його двору згодовували щодня по чотириста гарців вівса. Красиві цифри — правда?

— Хотів би я жити у ті часи та бути придворним його милости короля, — жартівливо зітхнув Кудревич.

— Але не хотів би я бути одним із тих, хто це все добро мав постачати в королівський двір, — зауважив Сурвіла.

А Мацкявічюс, озвавшись на слова тих панів, твердив свою думку:

— Юрби дармоїдів жиріли не тільки в королівському, але й вельможних дворах. Данини, податки від миски, від сохи, мостове, рогове, подимне... Писарі й прикажчики, збираючи податки й данину, шаленіли по всьому краї. Даремно люди скаржились королеві. Ніхто їхніх скарг не слухав. Хай буде найбільше горе, та небо високе — не вилізеш, земля тверда — не влізеш, як кажуть наші люди. Одна рада — криваві заворушення, повстання. Широко прозвучав заколот у Жемайтії поблизу Тяльшяй, де було вигублено багато прикажчиків, намісників і дворян. Жемайтійський староста жорстоко придушив повстання. Одного селянина четвертували, інших повісили, ще в інших повідбирали господарства. Було знищено цілі села. Хіба жаль панам цього бісового сім'я! Від жемайтійців не відставали й аукштайтійці. Бачте, одна біда другій руку подає. Укмергеські й анікшайські селяни піднялися того, що після неврожайного року їм було наказано везти сіно й овес у сам Вільнюс до королівських конюшень. Вождя повстанців Буйвідаса схопили, а його дружина втекла. То ось вам, панове, кілька штрихів із життя того короля, який в історії заслужив ім'я гуманіста.

— Гуманісти в ті часи, овва, не завжди були гуманні, — гірко усміхнувшись, підтримав Мацкявічюса молодий Сурвіла.

— Ви, ксьондзе, мабуть, ще не закінчили тієї сумної історії? — спитав Шілінг. — Признаюся, я чую від вас багато чого нового.

— Ще не закінчив. Коли цікаво, прошу. Мені що? Як говориш — заплачеш, не говориш — душа заболить.

І він розповів кілька епізодів із того, як чинили панам опір у сімнадцятому столітті кріпаки упітеського й укмергеського повітів. І там більше десяти бунтарів повісили, інших зашмагали різками. Криваву кару накликали панщани маєтку Дівернай. Той маєток належав монашкам, хай їм Бог простить... Кривавим було придушення бунту й мяшкуйчських кріпаків на початку вісімнадцятого століття.

Ох, цей ксьондз зі своїми жахливими історіями. Пані Сурвілене даремно пробує показати, що не витримує. Він не помічає чи не зважає. А син віддалеки на мигах просить, щоб не перебивала. І Ядзя не зводила з ксьондза очей — так вона вслухалась у ті жахіття!

— Але ще не було в Литві такого селянського повстання, — вів далі Мацкявічюс, підвищивши голос, — яке спалахнуло в маєтках шяуляйської економії в другій половині вісімнадцятого століття. Бурею шаленіли селянський гнів і помста. Повстанці відмовились слухатись урядників та управителів, вибрали свій уряд і пробували перекинути повстання й на інші краї Литви. Не вдалося їм те зробити. І це довстання придушило викликане військо. Знову пролилася кров. Не встигає пити тієї крові литовська земля! Одного ватажка повстанців колесували, двом відітнули голови, двох четвертували й посадили на палі над дорогою. Іншим — різки. Дарма! Зашкорублі спини панщанів уже на той час були звичні до різок...

Мацкявічюс замовк, мовчали і його слухачі. Пані Сурвілене зітхала, притуливши до очей хустинку. Важкі кроки ксьондза глухо гупали підлогою вітальні. Стурбованість і біль виражали його стиснуті губи, погляд запалих очей і все худе кістяве обличчя. Усі бачили, що він ще не закінчив тієї жахливої історії людських страждань. Справді через хвилинку він знов заговорив низьким, уже спокійнішим голосом:

— Як люди чинять опір гнобителям у нашому столітті, ми самі бачимо. Тридцять першого року селяни стали до лав повстанців. У багатьох місцях і тоді кріпаки відмовлялися йти на панщину. Вони знищували документи, де було записано їхні повинності, панщинні дні, чинші. Жемайгійські кріпаки свою зброю повернули проти влади дворян.

Поміщик Яцевич із загонами озброєних шляхтичів їх переміг. Ватажків, як завжди, розстріляли чи повісили, а рядових одшмагали різками. Отак! Перевага дворян над мужиками й тут виявилась дуже виразно... Ось вам, панове, тільки найвизначніші епізоди селянських заворушень упродовж кількох століть. Що вони показують? Вони показують, що стійкість мужиків у боротьбі за краще життя не спадає, а навпаки, росте й міцніє. І я вам кажу: те, що ми сьогодні бачимо в десятках литовських сіл і маєтків, лише початок того, що побачимо через рік-другий.

Він замовк, підійшов до столу, випив ковток прочахлого чаю і, сівши в крісло, спитав:

— То що ви, панове, думаєте про своїх людей?

Ніхто не відповів на це запитання. Віктор з Ядвігою все ще стояли біля крайнього вікна, вряди-годи обмінюючись схвальними позирками. Старі Сурвілі, Кудревич і Шілінг сиділи за столом, забувши про чай і солодощі, Акялайтіс стояв тут же біля стіни, поклавши руки на спинку крісла. Іноді погладжуючи обвислі вусики, він сам собі щось зважував, думав. Зі Стяпонасового обличчя давно зійшов вираз стриманості. Схилившись на двері веранди, він скорботним поглядом дивився крізь дерева саду на поля, що в одному місці золотіли жаром призахідного сонця, в іншому були покриті тінями до самого задимленого синюватим туманом лісу.

Нарешті озвався Кудревич:

— Ваша розмова, ксьондзе, примушує нас замислитись. Селянська сила могутня. І якщо колись вони всі повстануть, ніщо в світі перед ними не встоїть. Та поки що вони розрізнені, роз'єднані. Це військо без ватажка. Як хочете, щоб воно перемогло, організуйте його і ведіть.

Мацкявічюс визнав, що цей пан каже правду, але спрямував погляд на Акялайтіса, який увесь час мовчав. Ксьондзе уже не раз помічав, що Акялайтіс, гаряче схвалюючи ідею повстання, прочахав, коли тільки хто нападав на панів і підтримував сподівання на успіх селян. Як глибоко засіла іржа дворянських поглядів у свідомість цього «хлопа», не зважаючи на його селянське походження!

А Акялайтіс, як навмисне, мовби підтверджуючи думку Мацкявічюса, озвався на слова Кудревича фразами своєї

«Грамоти вільнюського діда»:

— Коли хочемо, панове, згуртувати народні сили, об'єднаймо їх навколо ідеалу дворянства і йдімо вкупі з поляками. Бо «Як з поляками поладим, шляхтичами тоді будем».

Він не закінчив, помітивши на собі суворий, докірливий погляд Мацяквічюса.

XXXI

Коли це за вікном заторохтіли колеса — хтось приїхав.

— Поглянь, Стяпонасе, хто там? — послав лакея пан Сурвіла.

Невзабарі до вітальні в супроводі Стяпонаса зайшов пан П'янка. Всі здивувалися його пізньому візитові, тим паче, як помітили, пан П'янка видався заклопотаним і мовби щось мав повідомити незвичайне.

— Прошу вибачити, що запізнився, — сказав, вітаючись із господарями і кланяючись до всіх інших. — Затримався в дорозі. Я, панове, з Вільнюса. І скажу вам таке, що вас, певне, не тільки здивує, але й приголомшить.

Усі присунулись ближче до П'янки, Віктор з Ядвігою покинули вікно, а Стяпонас відійшов од столу й знову схилився на двері веранди.

П'янка перевів дух і говорив далі:

— Так, панове, повертаюся з Вільнюса. Відбулися важливі збори. Підготовка до повстання набирає конкретних форм. Пробачте, панове, імен називати я не маю права. Але вплив цього руху незабаром відчує весь край. Щонайперше, ми підготували патріотичну маніфестацію і гуляння в Друскінінкай. Брало участь багато дворян і простих людей. Ох, якби ви бачили, як чудово видаються танці на поетичних берегах Нямунаса. Грали два оркестри, до півночі лунали народні мелодії і пісні. Пани танцювали з сільськими дівчатами й жінками, а селяни не соромились кружляти з панями й панночками.

Кудревич, що скептично дивився на гарячково зрежисеровані маніфестації братання, уїдливо зауважив:

— Я не знаю, панове, чи цей танцювальний патріотизм витримає випробування вогнем...

П'янка, не звернувши уваги на ті слова, захоплено розповідав далі свої враження:

— Таке ж гуляння під лозунгами братання станів відбулося й у Вільнюсі, в Бельмонтському лісі, з нагоди дня Люблінської унії. Тут, крім шляхти, найбільше було містечкових ремісників. І скажу, панове, що коли в Друскінінкай литовські селяни й не дуже збагнули смисл того свята, то ентузіазм вільнюських ремісників викликав просто гордість! Які там промови лунали! Які вівати й тости кричали! Як цілувалися й плакали, згадуючи про долю батьківщини і її нещастя! Ні, пане Кудревичу! Такі почуття марно не згасають! Вони витримують і випробування вогнем!

Мацкявічюс присунув стілець до стіни, сів, міцно стиснув губи, примружився, мабуть, занурився в свої думки. Здавалось, він не дуже звертає увагу на те, що каже варшавський балакун.

Відпивши ковток, П'янка став розповідати, що сталося того дня в Каунасі і як відгукнувся Вільнюс на каунаську маніфестацію.

Каунаська маніфестація була організована дворянами, прихильниками відновлення Речі Посполитої, унії. На німанському мосту мало відбутися символічне об'єднання Литви й Польщі. Бачте, Каунаський край мав представляти Жемаїтію, Литву, а Занімання, Сувалкійський край — Королівство Польське. Коли залунали дзвони усіх каунаських костьолів, величезна процесія з прапорами, співанням патріотичних пісень рушила через місто до Аляксотаського мосту. Поліція, уланський ескадрон і козачий загін не змогли стримати юрми, бо начальство наказало не застосовувати зброї. Процесія наближалася до мосту.

У цей же час на тому боці Німана збиралася юрба, що ринула з Гарляви, Панямуне й Аляксотаса. На мосту каунаській процесії перетнули дорогу солдати й козаки. Юрба спробувала крізь них прорватися, і тут ледве вдалося уникнути кровопролиття. Тим часом солдати встигли прийняти дві барки понтонного моста. Утворилася прогалина, яка не давала з'єднатися процесіям обох берегів. Козаки пішли собі.

— Одначе, панове, — вів далі П'янка, — символічне єднання Литви й Польщі на німанському мосту відбулося! Знайшлися сміливці, які відшукали ті дві понтонні барки й заповнили прогалину в мості. Сталося майже диво! Процесії з'єдналися. І що це було за єднання! Зі слізьми радості на очах кидалися одні одним в обійми! Цілувались і плакали, передчуваючи швидке визволення об'єднаної вітчизни.

Тут Мацкявічюс підвів голову. В його очах зблиснули вогники іронії.

— Ви кажете, — звернувся він до П'янки, — що сталося майже диво — символічне єднання Литви й Польщі. Це сталося на Аляксотаському мосту. Вузкий та хисткий фундамент для унії, мої панове... Крім того, я не знаю, чи литовські люди взагалі захотіли б накинути на себе нові пута унії. Перша унія розпалася, нам тільки лахміття залишила.

— Ну, що ви, ксьондзе... — поблажливо усміхнувся П'янка, мовби зауваження Мацкявічюса не варті жодної уваги.

Проте Ядвіга зацікавлено глянула на ксьондза. Яка нова думка!.. Потім запитально глянула на Віктора. Той ледве здвигнув плечима. Питання здавалося йому цікавим, але неясним.

Далі пан П'янка змальовував, як об'єднана процесія ішла в Гарляву, як до неї прилучилися Вейваряй, як було відслужено молебень і як зацікавлені, «коронні», проводжали «жемайтів і литовців» назад у Каунас.

Тут оповідач захотів відпочити. Стяпонас налив йому чаю, він випив кілька ковтків і хвилинку зосереджено мовчав. Тоді заговорив знов. Тепер він розповідав, як могутнє враження справили у Вільнюсі перші вісті про Каунаську маніфестацію. Хтозна-звідки стали повзти чутки, що каунаська процесія іде на Вільнюс. Отож треба їх гідно зустріти. Вільнюсі стали збиратися в Погулянкай і на каунаському шляху. Вираховували, що каунаські мають прибути п'ятнадцятого чи шістнадцятого серпня. Хоч юрба їх не дочекалась, але вилила свої патріотичні почуття, відвідавши місце страти Конарського.

Згодом уже точно встановили, що каунаські з'являться в неділю 18 серпня, о восьмій годині вечора. Величезна юрба від Гострої брами рухалася до Погулянкай. Тут зарані зібралася сила людей. Хтось крикнув: «Уже йдуть, уже йдуть!» Усі

гнули вперед, прорвались крізь козаків, але біля міських воріт дорогу перегородили солдати з наставленими багнетами. Юрба напала на них з кілками й камінням, солдати відбивалися зброєю. У час сутички було тяжко поранено керівників маніфестантів — дворянина Крижевича й ремісника Вельца. На допомогу солдатам підоспів кінний козачий ескадрон, і юрбу розігнали. Багато було поранених по обидва боки.

— Тож бачите, панове, як день у день все дужче розгорається вогонь боротьби! — вигукнув, завершуючи свою розповідь, пан П'янка. — Нікому ні багнетами, ні рушницями, ні гранатами не вдасться його погасити. Коли настане той день, що буде дано сигнал, повстануть сини поневоленої вітчизни зі зброєю в руках, і волю буде здобуто!

Сурвіла-батько сидів, опустивши очі, Кудревич із Шілінгом презиралися здивованими поглядами, тільки Ядвіга з Віктором гаряче тисли П'янці руку, беззастережно схвалюючи його революційні почуття.

Тим часом Сурвілене завзято садвила запізнілого гостя до столу й звеліла Стяпонасові принести добрячої закуски.

Скориставшись тим, Мацкявічюс попросив вибачити й забажав порозмовляти з Акялайтісом на самоті. Коли вони обидва вийшли на веранду, ксьондз вийняв зі своєї просторої кишені згорток:

— Ці папери просив вам вручити студент Броніслав Буцевич. Він уже двічі був у ваших справах у Клайпеді. Погано, пане Акелевичу! Імперські агенти вистежили, в яких справах Буцевич відвідував друкарню Хорха, і викрали ваші твори. Російський консул опротестував друкування ваших прокламацій і поеми «Літа» Донелайтіса. Дещо Буцевич тут вам повертає.

Акялайтіс розгорнув згорток. Там були дві віддруковані патріотичні революційні пісні, які він сам переклав з польської. Буцевич писав, що Донелайтісова поема й Акялайтісові прокламації «Грамота вільноньського діда» і «Дідова казка» попали в руки російських державних агентів і що через те велика небезпека загрожує не тільки Буцевичу, але й усім, хто про це діло знає.

Дуже засумував Акялайтіс від таких новин.

— Я вже давно знаю, що жандарми й поліція мене переслідують. Тепер треба поберегтися. Як побачу, що погано, втечу за кордон, у Францію. Там багато своїх людей.

— Недобре, коли всі порозбігаємось, покинувши своїх людей панам і жандармам, — дорікнув Мацкявічюс.

— Ксьондзе! — вигукнув ображено Акялайтіс. — Як тепер мене схоплять, я ніколи нікому не буду потрібний. А як випрису, то, коли почнеться повстання, повернуся й боротимусь за волю свого краю. Запевняю своєю честю і пам'яттю свого батька й матері!

— Добре, пане Акелевичу, я вірю. А поки що дайте мені трохи своїх пісень. Вони будуть потрібні в час маніфестацій і молебнів.

Він засунув аркуші в кишеню й запропонував Акялайтісові прогулятися разом по саду Сурвілі. Із веранди вони зійшли сходами й трохи далі знайшли місце, звідки було видно й інші будівлі маєтку. З усього складалося враження, що Клявай — це середньої величини маєток, яким керує не якийсь магнат-аристократ, а тямущий, практичний дворянин-господар. Про господарські будівлі тут, мабуть, дбали більше, ніж про житлові палати. Клуня й повітки — недавно поставлені, просторі, чисті. Палац — старий, одноповерховий, дерев'яний, з мезоніном і верандою з боку саду, з чотирма дерев'яними колонами, які прикрашають його з фронту. Палац, хоч старий, але старанно доглянутий і полагоджений. Дерев'яні стовпи — були проріджені й підстрижені, щоб не заступали сонця й не створювали вологи. Уже навіть із зовнішнього вигляду маєтку Клявай можна судити, що тут уникають розкошів, зайвих витрат, стараються поряdkувати практично, в першу чергу заради потреб господарства, а не задля комфорту й краси.

Акялайтіс, тупцяючи поруч із ксьондзом, що великими кроками топтав садову жорстку, щось розповідав про сусідів пана Сурвілі, але ксьондз, поринувши в свої думки, мало його слухав. То ось цей маєток, власник якого відомий у всій окрузі не тільки як добрий, розумний господар, але і як демократ, «хлопоман», син якого навчається в Петербурзі й поширює прогресивні, революційні ідеї. Так! Із цього юнака, мабуть, виросте славний хлопець. Ксьондз із захопленням згадує слова Віктора про становище народу в імперії.

А до старого Сурвілі Мацкявічюс у своєму серці не знаходить прихильних почуттів. Що з того, що Сурвіла гуманний і мовби справедливий пан. Його гуманізм користолобний, а справедливість — ілюзорна. Яка тут справедливість, коли з селянського труда Сурвіла нагромаджує багатство, а вони, селяни, самі ледве можуть прогудуватися й одягтися. Сурвіла — це Огінський меншого масштабу, правда, чесніший, але так само користолобний, як і той. Добре сказав Кудревич, що настав час, коли селянин і дворянин стають непримиренні вороги. Непримиренні вони були й раніше, але тепер вони це знають і за тим творять свої стосунки. Добра в Сурвілі риса та, що він ясно бачить становище, не обманює себе й інших не обдурює.

Пан Сурвіла признався, що підтримає повстання, бо потреба повалити царську владу об'єднує всіх, не зважаючи на те, хто якої мети добивається. А якої мети добивався б Сурвіла й інші поміщики такої категорії? Відновити Річ Посполиту в давніх межах і закріпити панування дворянства-шляхти, заспокоївши селян маленькими шматочками землі. Ні! З такими домаганнями краще нехай вони не сунуть носа! Бо можуть погубити все повстання.

Ось уже й сонце зайшло, приспів час думати про домівку.

— Ну, пане Акелевичу, ходімо до будинку, щоб не гадали, що ми втекли чи нехтуємо панським товариством, — пошаргував Мацкявічюс. — Ви зостаєтесь у Сурвілі?

Акялайтіс мовби завагався:

— Так, мабуть, зостанусь. Зрештою, не знаю, як пан Кудревич... Я ж його секретар.

Він тяжко зітхнув, глянув на ксьондза сумними очима й мовив із незвичною гіркотою:

— Ох ксьондзе! Я сам не знаю, у кого я живу й де мій дім. Поневіряюся по людях, годуюся з чужої ласки... Дарма, є добрі люди... Але не раз відчуваю, ой, як згірк хліб блукальця!

Мацкявічюс зі співчуттям подивився на свого приятеля.

— Розумію, пане Акелевичу, — мовив втішаючи. — І я кілька років поневірявся по людях. Така вже наша, сільських дітей, доля. Як тільки виб'ємось із рідного гнізда, попадаємо в чуже оточення. Потерпімо. Настане час, коли наука, світло буде легше здобувати й селянській дитині. Тоді не треба буде поневірятися по чужих кутках.

Вони вже наближалися до палацу, коли побачили, що з веранди зійшли сходами Ядвіга й Віктор і звернули на дальшу стежку, зарослу кущами бузку.

Мацквявічюс вибачливо усміхнувся й мовив:

— Здається, пане Акелевичу, що стосунки дітей складаються краще, ніж батьків. Дімша не помилився, як мені про це казав.

— Справді, — погодився Акялайтіс. — Я лиш боюся, щоб романтика юности не відволікла їх від суворих обов'язків цих днів. Було б боляче, якби це сталося.

— Я так не думаю. Романтика юности швидше спонукає до офіри, ніж холодний розум і сите життя.

Коли вони обидва повернулися до вітальні, пан П'янка розповідав, як вдало ішла підготовка до великої патріотичної маніфестації 12 серпня. Вільнюс, Каунас і Панявежіс побачили те, чого ще не знали. Маєтні люди зрозуміли необхідність тих маніфестацій і гаряче їх підтримали, а селяни поки що залишаються холодні. Треба розворушити селян. Хто це міг би зробити? Ксьондзи! Треба старатися якнайбільше залучати ксьондзів до руху.

— Ксьондзе! — вигукнув П'янка, побачивши Мацквявічюса. — У ваших руках успіх, бо у ваших руках народ! Подійте на нього, переконайте, запаліть! Треба пробудити почуття братерства у всіх прошарках. Ми ж одної матері сини! Наступає час підняти меч за свободу матері-вітчизни. Підніmemo його всі! Переможемо або загинемо! Без свободи вітчизни немає життя!

— Правда, — погодився ксьондз, — воля для народу великий скарб. Тільки вільний народ творить найкращі квіти своєї культури. Того ми й боремось і інших ведем на боротьбу за волю. Але я не згоден, пане П'янко, що без волі вже немає життя. І поневолений народ іноді надзвичайно творчий. Біль згуртовує сили на велику роботу й ще більшу рішучість. Ідеал свободи знов з'являється на своїх висотах і сяє непорочною чистотою. Він оживляє, надихає і піднімає не тільки вибраних, але й юрбу.

П'янка, дуже уважно слухаючи ті слова, захоплено вигукнув:

— Такий польський романтизм! Висунутий ним ідеал свободи вже засяяв у всій чистоті. І народ його втілить у життя.

А Мацкявічюс, мов і не чув слів П'янки, продовжував свою думку:

— Щоб і в неволі стати творцем, народ повинен бути сильний, стійкий, свідомий. Народ мусить бути зрілий не тільки для незалежності, але й для неволі. Тоді він буде доспілий і для вічності.

— Хіба такий і литовський народ? — з ледве помітним усміхом спитав пан Сурвіла.

Мацкявічюс рішуче відгукнувся на те викличне запитання:

— Литовський народ, точніше, литовський люд, досі витримав важкі випробування. Його не погубили ні дворяни, що начепили на нього ярмо кріпацтва, ні гніт царської бюрократії і жандармів. Через те я без вагань закликатиму люд на боротьбу.

Пан П'янка знов у запалі вигукнув:

— Тим більших випробувань неволі витримало дворянство! Об'єднаймо ж сили дворян і простих людей! Пробудімо братні почуття! На маніфестаціях у Друскінінкай, Вільнюсі, Каунасі, Панявежісі вже багато чого зроблено. Продовжимо це діло далі! Поширюймо заклик до братання всіх станів!

Мацкявічюс слухав ці запальні слова варшавського агітатора з поблажливою усмішкою.

Спонукаючи селян повстати, звісно, треба. Але брататися з дворянами — марна річ. Мацкявічюс не організував панявежиської маніфестації пам'яті унії, але коли вона відбулася, він тим скористався й мовив своє слово.

— Добре, пане П'янку, — коротко сказав і, зглянувшись із Дімшею, підійшов до панів Сурвілів попрощатися. Стяпонас доповів, що бричку подано, у передпокої допоміг одягтися й провів у двір.

— Стяпонасе, — заговорив до нього Мацкявічюс, — чи знаєш, що я твого небожа Пятраса одвіз до дядька в Лідішкес?

Стяпонас уклонився:

— Чув. Дякую, що допомогли. Тут йому не було життя.

— А тобі як тут?

— Нічого, ксьондзе, я задоволений.

— Землі не хотів би отримати?

— Землі — не знаю. Одвик. Тільки за волею скучив.

І, подумавши, додав:

— Мені то ще нічого. Пан людяний. А іншим таким, як я...

Він не закінчив фрази, тільки безнадійно махнув рукою.

— Як думаєш, Стяпонасе? Що нам було б найнеобхідніше, якби повстали й скинули владу? — випитував його далі.

Стяпонас охоче на те йшов. Він знав, що Мацкявічюс не упустить нагоди порозмовляти з кожним, хто його зацікавить. І на лихе не поверне. Тож відповідав одверто:

— Важке це запитання, ксьондзе. Легшого життя треба. Людям землі треба. Науки треба. Треба, щоб тебе людиною, а не скотиною вважали. Щоб у своєму краї своєю мовою розмовляти міг. Щоб за роботу отримував справедливу винагороду. Багато чого треба. Коли подумати, то щоб усе було інакше, як тепер.

— Багато ти хочеш, Стяпонасе, — зітхнув Мацкявічюс. — Але не сказав, чого ти сам собі забажав би.

— Е, що там я!.. Аби хоч мав де на старості голову прихилити.

— А пішов би, коли б почалося повстання?

— Пішов би, ксьондзе. Щоб іншим краще було жити.

— Ну, бувай здоровий, Стяпонасе!

Ксьондз міцно потиснув лакейові руку.

Вийшовши з двору на дорогу, він глибоко вдихнув прохолодне повітря світлих літніх сутінків.

Їхали поволі, мовчки, задумавшись. Мацкявічюс, мабуть, не хотів пускатися з Дімшею ні на які балачки. Він звів комір своєї сірої накидки, насунув на очі капелюха і, давши Дімші віжки, мовив:

— Поганяйте, пане Дімшо, хоч до села. Мене чомусь клонить на сон.

Він схилився на спинку сидіння, вкрив полами коліна й, здавалось, задрімав. Дімша скоса глянув на ксьондза й усміхнувся. Знав уже він цю дрімоту: ксьондз не дримає, а думає. Це видно по його насуплених бровах і міцно стиснутих губах.

Так, Мацкявічюс думав. Невесело думав. У грудях відчував порожнечу, серце стискала тривога, скроні наливалися кров'ю. Він утомився. Він сьогодні багато пережив, багато

наслухався й сам багато говорив. Він скрізь багато говорить. Не упускає жодної нагоди. У костьолі, на сходах селян, у гостях. Слово — сьогодні наступальна зброя. Настане час, коли він застосує й іншу зброя. Нею він підтримає своє слово.

Мацкявічюс думає проте, що він сказав у Сурвілів. Переживує свою розмову. Він задоволений, що говорив про силу простого люду, його витривалість і стійкість. Нехай ті пани не думають, що литовський селянин — це тільки покірний раб, недбалий і нужденний.

Тепер ксьондз сам собі думає про народ. Може, це не стільки думки, скільки свої чуттєві стосунки, внутрішні зв'язки з сільськими людьми. Аж серце завмирає, як подумаєш про їхнє життя, про їхнє буття. Ті голодні діти, ті дочасно постарілі жінки, ті висушені чоловічі обличчя, ті зігнуті під кріпацьким ярмом плечі! Ну, ще молодь зі своїми піснями й іграми. Але яка коротка та молодість!..

І от ні з сього ні з того в грудях Мацкявічюса промайнуло страшне передчуття. А може, ця молодь приречена на погибель? Може, він сам поведе ту молодь на погибель? Чи вони переможуть? У хвилини глибоких роздумів, коли все навколо затихає і він поринає в глибини своєї душі, жахливе передчуття ось так, як зараз, проймає його всього: ми не переможемо, ми загинемо... нас чекає шибениця і кулі царських катів... Мороз пробігає по тілу, але тільки на якусь мить. Мацкявічюс струснув головою і міцно стиснув правицю. Він не тільки комусь іншому, але й самому собі не признається, що таке передчуття коли-небудь ворухнулось у глибині душі. Він тут сам його задушить, як отруйний зародок. Ні! Він ніколи не сумнівався в справедливості своїх дій, і нехай ніхто не сумнівається в тому.

Пан Дімша відчуває, що ксьондзові якийсь тягар здавлює серце, але не насмілиться до нього заговорити. Знає, що ксьондз зараз німий. Уже коли він говорить, то говорить, а як замовкне, то мовчить. Нехай відмовчиться.

Була вже ніч. Проїжджали село. Обабіч дороги тягнулись порожні поля, покриті темно-сірими сутінками. Коник ліниво трюхикав рівною, порожньою дорогою. Повільно пливли назад придорожні дерева й кущі. Моторошно було на землі тієї тихої, темної, осінньої ночі.

Ураз колеса наскочили на камінь, бричка вдарилася, здригнулась. Ксьондз підвів обличчя, оглянувся, підняв уgorу капелюха, задер голову і вдивився в глибокий осінній, засіяний безліччю зірок, небозвід. Яка краса, який спокій!

Дивлячись у ту безмежну зоряну вись, він поринає в глиб себе. Ніяких сумнівів, ніяких чорних думок, його покликання ясне, його дорога пряма.

Він відчуває себе живим і сильним. Перебирає в Дімші віжки й напівжартома каже:

— Ну, тепер ви подрімайте, пане Дімшо.

Коник, відчувши руку господаря, почимчикував живіше.

XXXII

На кінець жнив шіленайські селяни зітхнули з полегшою. Жнива були важкі. Через нестійку погоду Пшемицький боявся, щоб не проросло в снопах жито, отож як тільки прояснялося небо, з усіх сіл гнав на толоку й зчиняв гвалт, щоб усі дорослі бігли на поле збирати урожай. Ледве встигли селяни вечорами та ночами вхопити й свої хліба. Тепер де-не-де залишались пізно посіяні овес, льон і картопля.

От і осінь. Оце б уже в двох-трьох шіленайських садибах і свати б побували, бо тепер молодим не треба було б іти до пана Скродського вимолювати, щоб дозволив одружитися. Але весільним замислам загрожувала непевність щодо землі.

Лікар Дімша раз показався в селі й знов завів балачку про землю. За його словами, Юркевич уже підготував усі плани й має всі необхідні папери, щоб навіть із допомогою суду зігнати шіленайців із землі й виселити їх у Заболоття. Ці вісті роз'ятрювали і найспокійніших чоловіків села, не кажучи вже про гарячосердих.

Норейка, почувши це, стискував кулаки й божився, що не зійде з землі, хоч його й на смерть зашмагають.

— Ет, жаль, немає Пятраса, Пранайтіса, Дзідаса. Ми б їм показали! — погрожував він кулаками в бік маєтку.

Усі занепокоєно чекали, що буде далі, і все гнівніше косували на Кядуліса, Сташіса й Бразіса, бо повзли чутки, що вони за все село підписалися про обмін землі.

Якось після обід староста пройшов усі шіленайські хати й кожному господареві оголосив наказ: у суботу після обід прибути на сходку, де буде оповіщено важливу ухвалу щодо землі. Стривожились шіленайці, таке почувши, бо здогадались, що то буде за ухвала.

Одні кинулись допитувати Сташіса, Кядуліса й Бразіса, чи правда, що вони підписалися за все село виселятися на Заболоття. Ті відказували, що вони підписалися, але не за все село, тільки самі за себе. Надто Кядуліс тримався вперто:

— Як захотів, то й підписався! А хто мені заборонить? У Заболотті буде просторіше. Пасовиська ближче, і лісу пан дасть.

Сташіс пояснив, що як уже така панська воля, нічого тут опиратися. Пан таки пан... А як Бог дасть, то й на новому місці з голоду не помрем.

Бразіс клявся, що підписався тільки за себе, говорити з односельцями не хотів і так ніби каюся, що таке вчинив.

Поки шіленайські господарі, засмучені й озлоблені, чекали зустрічі з поміщиком, Бальсісам випав несподіваний клопіт, а разом з тим і радість.

Був непанщинний день, п'ятниця, отож усі шіленайські чоловіки поспішали на свої поля, бо овес уже був спілий і погода добра для косьби. Тільки Вінчас Бальсіс чогось зволікав, тупцяв на дворі, аж батько розгнівався:

— Чи ти візьмеш нарешті косу, чи мені одному йти до вівса?! Хочеш, щоб від усього села відстали?

Вінчас, прикинувшись байдужим, кивнув головою на клуню:

— Пятрас прийшов. Хропе на сіні.

— То чого ж ти мовчиш? Матері скажи.

— Нехай поспить. Цілу ніч пішки йшов.

— Що ж його пригнало додому? Біда якась, чи що... — занепокоївся батько. — Ходи ти сам до вівса. А я почекаю, поки він устане. Може, діло яке.

Нехотя йшов Вінчас на роботу, а старі Бальсіси нетерпляче все прочиняли двері клуні, може, почує, пробудившись, і озветься син. Нарешті, коли батько дужче грюкнув, нагорі позіхнуло, кашлянуло, потягнулось і біля драбини показався Пятрас.

— Здрастуйте, тату! Ви мене тут чекаєте так зарані? — бадьоро сказав, спускаючись додолу.

— Де там зарані! Сонце під обіди. Бачиш, багатство будить, нужда присипляє.

— Правда, з дороги заснув. За день і ніч утомився, як собака, — виправдовувався син, цілуючи батькову руку.

— Хіба ж хто жене тебе, що вночі блукаєш?

— Ніхто не жене, але я подумав, що краще спершу озирнутися, ніж усім на вічі показуватись.

— Правда, — погодився батько. — Ходімо в хатину, розкажеш. Мати сніданок приготує.

Але мати з Гяне поставили сніданок не в хатині, а в світлиці. Хоч і син, але вже гість, стільки часу не бачили. Крім того, тут і від чужих очей безпечніше, коли хто із сторонніх забіжить у якійсь справі.

Батькам щонайперше кортіло взнати, що за діло змусило сина так несподівано їх перевідати. Тож став Пятрас розповідати, чого він так зненацька на батьківщину прибув.

За селом Лідішкес, над дорогою, дядько здавна орендував у маєтку кілька десятин землі з будиночком колишньої корчми. То ось він тепер і пропонує, щоб(восени Пятрас брав жінку й поселився у тій корчмовій хаті, полагаючись її. Мав би город, працював би в дядька за договірну оплату грішми, зерном або чимось іншим — як домовляться. Як розживеться, зможе прикупити землі в маєтку, створити собі господарство, хоч і невелике, а прогодуватися можна. А що більше треба? То ось дядько й відпустив Пятраса на батьківщину порадитися з батьками, уподобати дівчину й уже цієї осені, одружившись, вселитися в ту хатину.

— Дядько сказав, — закінчив Пятрас, — що від наступного року мене вже в себе не триматиме. Небожа за наймита тримати некрасиво. Люди балакають.

Пропозиція здалася такою незвичайною й несподіваною, аж старі Бальсіси не знали, ні що про те думати, ні що синові порадити. Матір лякала розлука із сином: тільки подумати — такий далекий світ! Батько в глибині серця був би схильний прийняти пропозицію брата: один хлопець одійшов би, було б легше забезпечити решту. Як думає сам Пятрас?

Пятрас говорив і сюди, й туди:

— Дядько скупий і хитрий. Він більше всього за свою вигоду турбується, а не за моє життя. Я думаю, що він мені не все каже. Чув, люди гомонять, що буде люстрація землі казенних маєтків, цебто мов якась ревізія. Може, він через те й хоче мене посадити на ту землю, щоб легше було її втримати. Бачте, буде обжита.

— То бурлакою тобі, дитино, доведеться бути в дядька, — співчутливо зайойкала мати.

Але Пятрас на те не зважав:

— А хоч і бурлакою! Треба, мамо, зачепитися хоч за малий клаптик землі. А тоді побачимо. Місце там гарне.

Батько не заперечував. Нехай собі... Буде, як Бог дасть. Як жити — наживеться, як бідувати — набідується.

— То кого ж хотів би взяти? Все ще Кядулісова Катріте на думці? — знов запитала мати.

— Катріте, мамо. Через те й відпросився в дядька й до вас прийшов. Хочу з нею побачитись.

— Що ж... може, тобі там і спокійніше було б... — міркував батько. — А ми, Бог знає, чого тут діждемось. Скродський не відстає від нашої земельки.

І став батько розповідати синові, що балакають люди, а завтра наказано всім прибути в маєток домовлятися про обмін і викуп землі.

Так вони обмірковували ті біди, аж тут і Вінчас із поля прийшов, хоч тінь ще не показувала обідньої пори. Закортіло й Вінчасові погомоніти зі старшим братом, крім того, й розповісти, що балакають селяни на косовиці вівса. Косити було приємно, бо овес цього літа як золото. Зупинившись перепочити, чоловіки й узялися правити про те, що всіх найдужче турбувало: може, востаннє у свої засіки збирають урожай із цих нивок. Усі шкодували за такою гарною землею, потім стали клясти Скродського та його радника, того бісового «консульта».

— Найбільше волали Даубарасів зять Мікнюс, Норейка й Галініс, — розповідав Вінчас. — Не віддамо, кажуть, свого поля, й край! Нехай хоч і ще раз солдатів приженуть, нехай хоч на смерть заб'ють! Як ми житимем на тих заболоттянських пісках, як хати перенесемо? У Грігалюнаса недавно був лікар Дімша. То він запевняв, що Скродський більше солдат не накличе. Дочка не дозволить. А, крім того, з дочкою

приїхав якийсь пан аж із Варшави. То він нахвалявся: як Скродський і далі так мучитиме людей, то проголосить його зрадником. А Норейка останніми словами вилаяв Кядуліса, Сташіса й Бразіса, нащо вони погодилися мінятися землею й ще, каже, за всіх розписалися.

Слухаючи ті новини, Пятрас зі злості ледве міг всидіти на місці. Адже ці поля й він із самого малечку орав, волочив, сів на них і жнивував! Адже там і його поту чимало пролилося, так само як і його батька й діда. Віддати Скродському? Ніколи! Пан не має права їх відняти! Закон не дозволяє! Пятрасове обличчя займається, брови насуплюються і зціплюються кулаки. Ні, він стояти осторонь цього діла не зможе. Він разом із усіма мусить захищати свою рідну землю!

Коли в дворі загавкав собака, Вінцас кинувся до вікна й побачив Норейку.

— Гукай його сюди, порадимось, що робити, — запропонував Пятрас.

Норейка, побачивши Пятраса, дуже зрадів.

— Ну, й приспів ти дуже вчасно! — сказав він, вітаючись. — Потрібні нам зараз хлопці відважні. Уже, мабуть, знаєш про наші біди. Отож, не зволікаючи, скажу, що я задумав. Треба нам негайно, ще сьогодні, добратися до молодого Сурвіли. Дімша ним не нахвалиться. І Мацкявічюс так само. То він нам порадить, що робити.

Вінцас підтримав:

— Так, і дядечко Стяпонас уже давно казав, що молодий Сурвіла захищатиме нашу землю. Отож ви вдвох і рушайте до нього.

Батьки побоювались, чи Пятрас, з'явившись на людях, не накличе якоїсь біди, але він відрубав, що нічого не боїться й нічого поганого з ним не станеться.

— Я вже давно хочу перевідати дядька Стяпонаса, — сказав він, — а порадитися з молодим Сурвілою буде дуже корисно. Не турбуйтеся, мамо, не пропаду. Усі вже мене тут забули, ніхто й не підстерігатиме моєї шкіри, — заспокоював він. Його упевненість у собі пробуджувала наполегливість, рішучість і відвагу в серцях інших.

Посеред села, біля Норейкових воріт, зібрався чималий гурт чоловіків. Та й не одна жінка, відірвавшись од вечірньо-

го порання, бігла послухати новини, бо все село вже знало, що Пятрас Бальсіс і Норейка вернулися від Сурвіли, порадившись, як захищати землю від замашок Скродського.

Отож обидва розповідали, як привітно прийняв їх молодий Сурвіла, як цікавився їхнім життям і про все розпитував: де їхня оброблювана земля, чи далеко від маєтку, чи давно її дбають, які повинності виконують перед маєтком, чи не підписували яких паперів панові Скродському? Особливо цікавився молодий Сурвіла і настійно допитувався, чи має Скродський інвентарні книги й коли їх заведено. Але на це запитання нічого не могли відповісти ні Пятрас, ні Норейка. Тільки Стяпонас казав, що, найімовірніше, інвентарних книг у Скродського немає, а якщо і є, то він їх не дотримується, а повинності своїм кріпакам накладає свавільно.

— То землю Скродський не відніме? — вигукнув хтось із гурту.

— Не відніме! — твердив Норейка. — Сурвіла скаргу напише губернаторові, а може, й міністрові в Петербург.

А Бальсіс знов повторював уже не раз чує пояснення, що селяни мають право отримати ту землю, яку обробляли в день проголошення маніфесту.

— То як завтра? Підемо в маєток? — запитав другий.

— Як не відніме землю, то нащо й іти? — озвався третій.

Але Норейка, якого підтримав Бальсіс, гукав, що іти в маєток треба.

— Підемо всі, хто живий! Нехай пан не думає, що ми зрікаємось своєї землі. Нехай побачить, що ми своєю кров'ю її захистимо, голови за неї покладемо! І пан Сурвіла так казав. Йому буде легше за нас заступатися, коли ми самі будемо чинити опір. Ходіть завтра, каже, до маєтку всі. Не тільки батьки, але й молоді, каже, ходіть. І жінки, каже, нехай підуть! Кричіть, що від свого поля, яке ви дбаєте, не відмовитесь. Кричіть, каже, що ви ніякого листа не підписували й нікому не доручали підписувати.

Але Грігалюнене, хоч їй і дуже кортіло пошуміти біля палацу Скродського, пригадавши квітневі різки, полохливо запитала:

— А солдатів потім не викличе знов Скродський?

— Не викличе, справді не викличе, — заспокоював її та й усіх, хто побоювався, Пятрас. — Так і пан Сурвіла запевняє. Скродський і його радник поводяться несправедливо. Вони хочуть залякати нас і поміняти землю, ніби за нашою згодою. Вони можуть спробувати, каже пан Сурвіла, скласти несправедливі документи, папери, суд на свій бік схилити, але по допомогу до влади не вдаватимуться. Цього разу вони самі боятимуться влади.

Мало знайшлося таких, що боязко вагалися, чи не краще б піддатися панській волі й переселитися на Заболоття. І сама Грігалюнене тут же підбивала сусідів іти завтра до маєтку й кричати, що землі не віддамо. Так думали майже всі й чоловіки села.

— Тепер ми не самі, — говорили між собою. — Молодий пан Сурвіла береться заступитися за нас. Він знає закони. Він питав про інвентарні книги Скродського. А Дімшяле раз казав, що в якомусь маєтку панам було не з медом, коли випливали їхня кривда й свавілля.

— І ксьондз Мацкявічюс заступиться, — підбадьорювали інші. — І він завжди повторює: хто на якій землі сидить — того вона й є. І не треба ніяких викупів платити.

Не один знов згадував дочку Скродського:

— І панночка не дозволить батькові викликати солдатів. Вона й від ката Рудика нас оборонила! І прикажчикові роги зламала! І Пшемицького загнуждала!

Отож завтра хто живий — усі в маєток!

XXXIII

У суботу, надвечір, пан Скродський з Юркевичем сиділи на веранді, курили лпольки й ще раз переглядали плани панської землі, що були складені мірщиком за їхнім бажанням. Панові Скродському плани сподобалися. Після приєднання шіленайських полів, із земель маєтку можна буде легко виділити площу, придатну для фільварку, й відвести Ядвізі на придане.

— Було б ще краще, — міркував поміщик, — якби в шіленайців забрати уже й садиби, а їх із халупами переселити на Заболоття.

Але Юркевич запевняв, що садиби не треба чіпати:

— Через рік-другий вони самі переселяться, побачивши, як незручно, коли поля так далеко від садиби. А ми за садиби добавимо землі в Заболотті й пообіцяємо лісу на полегшених умовах.

У плані добре впорядковано й землю інших сіл — Палепяй, Юодбалай і Карклішкяй. Тут суперечок буде менше, бо все залишається на місці. Але й тут хитро попрацював юрисконсульт. Селянські землі розташовано так, що в одному місці в них вклинюються поля маєтку, в іншому — вони в панське поле. І з дорогами та під'їздами хлопам буде незручно, а особливо з пасовиськами й кормами. Без маєтку вони ніяк не викрутяться. А за те маєток і надалі матиме чимало дешевих днів на відробляння.

Пан Скродський задоволено дивиться на плани й слухає, як і що пояснює Юркевич. Усе це добре, але чи мужики підуть на те, щоб їх так явно обдурили?

— Вони ж зараз помітять, до чого веде таке планування й відмовляться підписати викупні листи, — дорікнув поміщик.

Юрист хитро примружився:

— Не бійтеся, милостивий пане. Добрі й погані моменти цього планування з'ясуються тільки перегода. У натурі не все так швидко впадає в очі, як тут на папері, і поки я вам показую те, що й не кожен одразу збагне. Важливо, щоб ми найперше укоськали шіленайців. Через те маємо поводитись обережно й тактовно. Але де ж вони поділись ті шіленайські бунтарі?

Пан Юркевич уже не вперше позирив у віконця веранди, але людей не бачив ні в дворі, ні на дорозі. День видався не з кращик. Дощу не було, але небо спохмурніло, дув сильний західний вітер, шуміли дерева, а бузковий куц на розі веранди шкрябав у шибку.

Пан Скродський почав непокоїтись і нервувати. Ставати віч-на-віч із селянами йому ніколи не було приємно, а що й казати тепер, коли й саме діло таке колюче, й результати ще не зовсім надійні. Чи не було б краще, аби він зовсім не показувався? Нехай переговори ведуть Юркевич і Пшемицький, а він тільки угоду підпише. Так розміркувавши, він трохи заспокоївся й, очікуючи, запалив нову люльку.

Нарешті на дорозі від Шіленай показався гурт людей.

— Ідуть, — мовив юрист. — Але чому їх так багато?

Справді, ішло не кільканадцять господарів, а кілька десятків душ — чоловіків і жінок. До панів, що зачинилися на веранді, не долинали ніякі звуки й здавалося, що дорогою суне гурт німих людей. Але вдивившись, кожен міг помітити, що там ідуть зосереджені й рішучі люди. Ішли вони неквапливо, але твердою ногою, подавшись наперед. Багато з них тримали в руках палиці, інші, мабуть, сперечалися й розмахували руками. Вітер розвівав поли їхніх розстебнутих свитин, спідниці й крайки хустин. Декотрі були просто-волосі, розкуйовджені, наїжачені.

Почувши Юркевичеві здивовані слова, до вікна підійшов і пан Скродський. Справді, та вітром гнана юрба справляла невеселе враження, і слухняного, мирного слова від неї тяжко було чекати. Пан Скродський, як і багато жорстоких людей, у глибині серця був забобонний і боязливий. Ні, сперечатися з тими людьми він не піде! Отож, стараючись бути байдужим, звернувся до юрисконсульта:

— Ось вони нарешті й прийшли... Ну що ж, пане Юркевичу, прошу зв'язуйтеся з паном Пшемичьким і там же з його ганку розтлумачте отим людям наші пропозиції.

Юрист ошелешено глянув на поміщика:

— Як це, ласкавий пане? Про таке важливе діло говорити без вас? Вони мене й слухати не захочуть. Тільки ваша персона й авторитет можуть їх стримати від якихось витівок. Звісно, я не відмовляюся розтлумачити, висвітлити це питання, переконати їх, підперши юридичними аргументами, але ви повинні почати. Ви мусите неодмінно, неодмінно їм показатися.

Пан Скродський не міг не визнати, що Юркевич каже правду. Отож, пригнітивши в собі приступ боягузтва, впадає в іншу крайність — розпачливу рішучість: не зважаючи ні на що, зламати будь-який опір. А що ж врешті-решт? Боятися мужиків? Ще цього бракувало.

Прийшли управитель з вїтом і доповіли, що шіленайці вже в дворі й чекають пана.

— Чого так пізно! — вигукнув тут розлютований поміщик. — Було сказано після обід, а скоро вже й вечір буде!

Війт тремтячим голосом став виправдуватись, що справді він звелів хлопам з'явитися зараз же після обід.

— А чого їх так багато? Я казав — тільки господарів скликати.

— Точно так, я викликав тільки господарів, милостивий пане.

— Розігнати! Собаками зацькувати! Нехай іншим разом приходять! — кричав розлютований пан.

Тут управитель сказав: він чув, що і в інших маєтках мужики, викликані на переговори, приходять усім селом із жінками й навіть із дітьми. Така вже, мабуть, цікавість усіх поймає. Юркевич поштиво, але настійливо доводив, що відкладати це діло не можна, що зволікання тільки підбадьорить мужиків чинити опір, з'являться всякі підбурювачі й радники, словом, як почали, треба сьогодні все й закінчити. Щоб уникнути колотнечі, краще буде, коли війт із управителем тільки господарів приведуть сюди, до веранди, а всі решта нехай залишаться в дворі за парканом.

Скродському ця думка сподобалась.

— Добре. Кличте сюди господарів, а всі решта нехай там за парканом!

Управитель із війтом вийшли. Довго довелося панам чекати. Нарешті з-за рогу палацу показалося кілька чоловіків, проте слідом за ними ринули всі й з'юрмилися тут же біля сходів веранди. Робити було нічого. Пан Скродський відчинив двері й став на поріг. За ним підступив ближче Юркевич, а управитель із війтом зупинилися на сходах.

Поміщик сердито оглянув селян. Напроти стояли Кядуліс, Сташіс і кілька старших, далі гурт чоловіків і жінок різного віку. Вони спідлоба позирали на пана, чекаючи, що він скаже.

Мимоволі поміщик глипнув уліво й побачив у першому ряду простоволосого рослого хлопця, що зухвало вп'явся прямо в нього очима. Це обличчя панові Скродському ніби й знайоме. Де він його бачив? Пригадав. Та сцена в хлопському дворі. У селі Шіленай. Бальсіс, здається, його прізвисьце... Утікач-підбурювач!.. Де він тут узявся?.. Схопити!.. Але хто його схопить... І тепер, як тоді, хлопець тримає, стискаючи в руках, сучкуватого кілка. Скродський хвильку вагається. У ньому бореться панський гонор і тривога.

Нарешті він заговорив, важко володіючи голосом:

— Так от, царський маніфест дозволяє вам, договорившись зі мною, викупити стільки землі, скільки тепер маєте, і бути вільними господарями. Я, виконуючи царську волю, згоден вам відпустити землю, а ви мусите погодитись ту землю викупити, як це встановлено законом. Отже, зараз пан Юркевич вам пояснить, що ви маєте зробити, щоб отримати землю.

Пан відійшов убік, даючи місце юристові. Юркевич ступив крок уперед і заговорив хрипучим голоском. Щонайперше він похвалив пана Скродського, що виявив бажання люб'язно дозволити селянам придбати землю у свою власність — декотрим навіть більше, ніж мали досі. Потім він похвалив шіленайських господарів, що вони правильно зрозуміли це діло й через своїх представників Кядуліса, Сташіса й Бразіса засвідчили й підписали згоду поміняти землю й скласти викупні листи.

На цих словах юрба сколихнулась, захвилювалась, загомонала. Із загального клекоту незадоволення то там, то там проривалися виразні крики протесту:

— Неправда!..

— Ніхто їх не просив за нас розфісуватися!

— Нас хочуть обдурити!

— Не віддам свого поля!

— Нам Заболоття не треба!

А стара Грігалюнене, молода Норейкене й ще кілька затятих жінок пропхалися до Сташіса й Кядуліса і, погрожуючи кулаками, кричали:

— Безсоромники, іуди!..

— За горілку душу продали!..

— Ледарі, нікчеми! Хіба їм земля болить?!

— Це Кядулісова робота!

— І Бразіс добрий! Злигався з негідниками!

Пан Скродський ошелешено дивився на мужиків, що кричали. Де й поділася їхня покірність, слухняність, пониження й страх — усі ті здавна знайомі кріпацькі почуття, які дужче за пута тримали сковані темні хлопські маси? І звідки в них те бунтарство й упертість? Не досить їм ще тих різок?! Пан непомітно спостерігає за тим рослим хлопцем із кілком, що ліворуч. Нічого. Хлопець стоїть

спокійно, твердо, розставивши ноги, обидві руки на кілку, так само, як тоді в дворі, коли заступив собою ту русяву. Дівка, правда, вже служить у маєтку, але що з того...

Тим часом люди притихли. Юркевич знов, підвищивши голос, став пояснювати, як вигідно буде селянам переселитись на нове місце.

Земля там, правда, трохи гірша, зате ж більше її. Крім того, пасовиська, ліс, а як будуть по-доброму з паном, то матимуть і паливо, й луків укосити, і в вільний час ще й підробити в маєтку чистих грошей.

— Чоловіки, господарі, — кричав юрист, — будьте розумні! Беріть приклад зі старших господарів села — Кядуліса, Сташіса, Бразіса!

Знову зчинився гамір.

— Не хочемо!

— Не підемо зі своєї землі!

— Обдурити нас хочете!

Тоді як гамір ущух, Юркевич став погрожувати й залякувати. Коли шіленайські господарі не хочуть домовитися по-доброму з паном Скродським, то пан і без їхньої згоди зробить так, як йому захочеться. Поля поміняє, і ніяких пільг селам не дасть. Ні пасовиськ, ні лісу!

— Чоловіки, обдумайте! — кричав уже зовсім охриплий юрист. — Потім пожалієте, та буде пізно. Добра вам бажаю. Послухайте моєї поради! Не чекайте, поки пан Скродський викличе на допомогу владу!

Тут юрист витягнув папушу паперів і, перебираючи, говорив далі:

— Ось у царському маніфесті й положенні ясно сказано, що селяни й челядники маєтку повинні, як і раніше, слухатися пана і беззастережно виконувати всі обов'язки. На пана покладається повинність пильнувати за виконанням цих обов'язків, за дотриманням спокою і порядку. Пана належить судити й карати неслухняних і злочинців. За два роки від проголошення маніфесту селяни можуть підписати договір на викуп землі, але тільки тієї, яку пан погодиться їм відпустити. Послухайте добре, господарі! Ви можете викупити собі тільки ті поля, які пан погодиться вам відпустити. Коли ж не захочете їх узяти, то все залишиться, як і було, і

ви будете кріпаки, як і ваші батьки. Подумайте, шіленайські чоловіки!

Ці слова прикро вразили селян. Багато з них похнюпили голови, інші занепокоєно зглядалися, не знаючи, чи вірити цьому панові, чи ні. Чимало очей спрямувалося на Пятраса Бальсіса й Норейку і чекали, що вони скажуть.

Пятрас розумів небезпеку. Юркевич хитрий, уміє заронити сумніви в людських серцях. Декотрі вже й завагалися. Якби хоч сьогодні не погодилися на панську пропозицію. Треба відкласти угоду, треба виграти час. А пізніше в це втрутиться Віктор Сурвіла.

Отож, стримуючи свій гнів, Пятрас старається говорити спокійно:

— Шіленайські люди довго думали, пане, й зійшлися на тому, щоб своїх ґрунтів не віддавати й інших не брати. Домовитися з паном Скродським треба, але пан Скродський не може відняти наші садиби й землю, яку ми обробляємо. Шіленайські господарі ще почекають. Куди їм поспішати з викупамі? Вони мають ще півтора роки часу. Чи не правда, чоловіки, чого вам поспішати?

— Суца правда! Чого нам поспішати? Почекаємо! — закричало чимало голосів.

Аж тут Кядуліс, злий, насуплений, обернувся до Пятраса і, спаленівши, розмахуючи руками, заволав:

— А ти де тут узаявся, такий мудрий?! Яке тобі діло до наших стосунків із паном? Чого ти сюди лізеш? Людей підбурювати? В поліцію тебе віддять!..

Але тут зчинився такий гвалт, що дальших Кядулісових слів ніхто вже не чув. Стара Грігалюнене, Норейка з дружиною, Бяржініс та інші, що стояли ближче, гукали:

— Ну, біжи, біжи у поліцію, побачимо!

— А хіба тебе турбують наші діла?

— Добре Пятрас порадив. Краще почекати, як без землі зостатися.

— Кядулісе, май сором! Чого ти тут зі своєю поліцією!

Щось кричали й ті, що стояли далі, може, один-другий і підтримував Кядуліса, але більшість були проти нього. Зректися своїх ґрунтів і виселитися в погані землі Заболоття ніхто не хотів. Крім того, Пятраса Бальсіса в селі всі люби-

ли, а Кядуліса зневажали за його лиху натуру й недбальство.

Коли гамір ушух, Юркевич відважився мовити останнє вирішальне слово, задумавши спокусити тих, що мали по півволока:

— Шіленайські господарі! Кажу вам востаннє. Хто ще цієї осени за власним бажанням виселиться в Заболоття, одержить волок землі, хоч досі мав тільки півволока. Маєток допоможе перенести будівлі й дасть лісу на нову хату. Пан дозволить, як і раніше, пасти худобу на пасовищах маєтку, дозволить косити сіно на луках маєтку, згідно з домовленістю, за відробіток. Хто впретись лишитися на своєму місці, того буде передано в суд. А суд присудить виселити неслухняних силою, то й землі одержите менше, як тепер маєте, і ніякої панської ласки, ніяких пільг! Подумайте, зважте! Хто погодиться з цією пропозицією, нехай скаже мені, або панові управителеві, або війтові. Жито всі ще можуть сіяти на тому самому місці, бо земля тут уже підготовлена, а ярину треба буде сіяти на Заболотті. Наперед про це повідомляємо, щоб ви знали, де що робити. Отака ласкава пропозиція вашого пана Скродського на вашу ж користь, згідно з високоповажаним царським маніфестом і законом.

Як Юркевич і сподівався, ці явні подачки примусили захитатися декого із шіленайських господарів, особливо півволоківців. Після промови юрисконсульта пани пішли собі, а шіленайці ще якийсь час стояли на місці, торохтіли й сперечались, а потім урозтіч подалися додому.

Челядники маєтку зацікавлено стежили за тими торгами селян із панами. Візник Пранцішкус висовував голову із-за веранди й задоволено потирав руки, коли чув, що говорив Пятрас і як жінки накиннулись на Кядуліса. У вікна з кухні виглядали дівчата, а з їдальні за всіма тими суперечками стежили Агота й Катріте.

Суперечливі почуття роздирали Катре серце. Найперше, соромно за батька. Що з ним поробилося, що він чимдалі робиться зухваліший, крутіший, іде наперекір сусідам і всьому селу? Ой, краще б вона цього не бачила і не знала! Але хто це там? Невже Пятрас? Так, то він! Ой Ісусе! Де він тут узявся? Радість і тривога пойняли Катре. Ось Пятрас щось говорить, і тут же видно, як усі його люблять і слуша-

ють його слова! Але чи не візьмуться знов його переслідувати Скродський з Юркевичем? Чи не нацькують знов на нього жандармів? Катріте, як тільки побачила, що сходка вже закінчилась, вибігла, схвильована, у двір, сподіваючись його зустріти.

Справді, він розмовляв із Пранцішкусом. Підійшла ближче й почула слова візника:

— ...ми його, кажуть, поки що не чіпаємо. Але нехай тільки він спробує, пустимо червоного півня йому під стріху...

Помітивши Катріте, Пранцішкус зник. Вона підійшла, вся просяяна і разом з тим занепокоєна, чи не спіткає Пятраса яка небезпека, що тут з'явився.

— Про що це так Пранцішкус, Пятралісе?

— Та Пранайтіс зі своїми розбійниками не спускає пана Скродського з очей. Ой Катріте, кидай ти це панське життя! Ніхто не знає, чого тут можна діждатися.

Зітхнула Катре, як те почула,

— Кинула б, Пятралісе, але що мені робити? Дома батько живцем з'їсть, а ти сам у чужих сидиш.

— Проведи мене, Катріте, в дорогу, а я тобі щось розкажу.

І став він гаряче розповідати про дядькову пропозицію поселитися за селом Лідішкес, у приміщенні старої корчми. Слухала Катріте Пятрасові слова, і всякі думки роїлися в її голові. Вона знала, яке нужденне життя бурлаки. Інша річ бути господинею, мати волок чи хоч півволока... Але де тієї землі взяти? Старий Бальсіс дробити господарства не хоче, крім того, ще не відомо, чим закінчиться та тяганина зі Скродським. Батько її не пожаліє, випхне за якогось нелюба, за немилого. Ні, вже в сто раз краще з Пятралісом, хоч і в хатині безземельного!

А Пятрас, ніби відгадавши думки й почуття, так її заспокоював:

— Ти не бійся, Катріте, за бурлаку йти, не бійся біду терпіти. Недовго це буде — один-другий рік. Потім усе на краще піде. Доб'юся я тобі світлішої долі. Чи не міцні мої руки, чи не звикли вони на соху налягати, косу тримати? Прийде час — і рушницю візьму, і шаблею махну. Але потім на своїй землі житимем.

А дівчину занепокоїла ця нова сутичка його зі Скродським, і вона стала йому дорікати:

— Ой Пятрасе, навіщо тобі було знову лізти панові межі очі й накликати ще більшу його ворожнечу! Він був тебе вже забув. А тепер знову стане переслідувати.

Але Пятрас думав інакше. Гніваючись на Скродського, він одрубав:

— То й погано, як він був мене забув! Нехай не забуває! Нехай знає, що я живий і здоровий і бачу, що тут робиться. І нехай знає, що я тебе не покину. Як хоче він, щоб я одчепився, то нехай одпустить тебе. Тоді я не мозолитиму йому очі. Скажи це його дочці, нехай умовить батька, як може.

На цей час вони вже підійшли до панського саду й опинилися на бережку, звідки перед очима простягався широкий краєвид: зарослий кущами луг, родючі пагорби, що де-не-де жовтіли недозібраною яриною, посіріла від житнища нива — до самого лісу, що синів у далині. На вечірньому небі прояснилось, з-під краєчка хмари внизу виринуло над обрієм сонце, і тіні дерев простяглися далеко вперед. А там, на самому пружі, на тлі каламутного неба чітко вимальовувались висвітлені червоним сонцем дерева села Шіленай.

Вони сіли удвох над дорогою, на бережку під явором, і, заспокоєні, дивилися на ті поля, на ті, так гарно осяяні в далині, дерева рідного села. Пятрас знову розпитував, що йому найбільше боліло: про її життя в маєтку, про стосунки з паном, панночкою і челядниками. Катре сказала, що Скродський, здається, залишив її в спокої, що він часто нездужає, що дочка не ладить із батьком, і через те час від часу виникають між ними гострі суперечки. Якби не Ядвіга, то візник Пранцішкус, садівник Грігяліс і куховарка покинули б Скродського.

— А як же Рубікіс? Залишився без роботи, що пан не дає людей шмагати?

— Шмагати він не шмагає, але вкусити нишком то на кожного чигає. Що тільки пронюхає, зараз же й донесе Пшемицькому. Але страх поймає і його. Найбільше боїться Пранайтіса.

— Недаром, — підтвердив Пятрас. — Таких от першими на суху гілляку.

Поки вони гомоніли, заходило сонце, розсіпані хмари все більше полум'яніли червоною загравою. На землі густішали тіні.

— Коли знов побачимось, Пятралісе, і як же буде з нашим весіллям? — питала Катріте, стискаючи його руку. — І як ми батька уговоримо?

— Пора про все подумати, Катріте. Думаймо обоє. Може, ти справді попроси дочку Скродського, щоб заступилася перед батьком. А я ще раз до Мацкявічюса звернуся. Довго не баритимусь, завтра ж, повертаючись у Лідішкес, завітаю в Пабарже. Коли в дядька все буде підготовлено, я знов прибуду. Тоді ми з тобою, Катріте, одружимося! — вигукнув він, сяючи, стискаючи обома великими своїми долонями її руку.

— А де ж ми весілля зіграємо — обоє такі бідні? — зашарілася Катре. І мовби уже щодо самого весілля не залишилося ніяких проблем.

Пятрас широко усміхнувся, відкинув з чола неслухняну чуприну і, заспокоюючи її, пожартував:

— Які ж ми бідні, Катріте! Глянь, чи багато хто має ось такі руки, чи багато хто зі мною в роботі порівняється? Та й голова не найдурніша... Ой, а ти сама! Чи бачив хто славнішу дівчину за тебе?! Чи віддав би я тебе за весь маєток Скродського, за найбільше багатство? Ніколи, Катріте! І ти кажеш, що ми з тобою бідні!

Вона ще дужче зашарілася, слухаючи такі ласкаві слова. А він говорив далі, сам себе підбадьорюючи, аж очі його промінилися радістю:

— Кажеш, де ми весілля зіграємо? Буде де зіграти. Катріте! Дзвенітиме не тільки дворик і світлиця мого батька, як тебе візьму, — усе село Шіленай дзвенітиме на нашому весіллі й земля двигтітиме, коли сто пар пуститься танцювати, як Дундуліс заграє суктініс! Чи ми не маємо друзів у багінайських селах?

Хвиля теплих почуттів переповнила серце Катріте. Але в той самий час вона відчула гірку догану собі самій. Уже не вперше відчувала докір сумління. А що вона сама зробила, щоб допомогти Пятрасові вибороти їхнє спільне щастя? Чи коли пробувала зламати батькову впертість? Такі питання стали мучити Кядулісову Катре, коли вона почала служити

в палаці Скродського, коли сама відчула себе сильнішою і сміливішою.

І ось тепер бачить, що їй треба нарешті зважитись. Так! Вона відважиться. Вона викладе батькові все, що наболіло в її серці через вічні його утиски, погрози й прокляття. Вона покаже, що може сказати й своє слово.

Так, вона це зробить, але сьогодні не треба занадто засмучуватися тим. Пятрас уже помітив затуманене її личко й занепокоєно спитав:

— Що з тобою, Катріте? Ти мов чимось заклопотана чи незадоволена? Чи не скривдив хто тебе?

— Ти знаєш, хто мене кривдить, Пятрасе. Найболючіше скривдив мене рідний батько,— відповіла вона так сумно, що Пятрас аж здивувався.— Але більше я вже не мовчатиму, ой, не мовчатиму! — вигукнула, гнівно нахмуривши брови.— Я йому викладу все, чим душа моя змучилася за ці роки.

Пятрас її заспокоював і втішав. Так, батько її злий чоловік, але чи може він їх розлучити, як самі вони твердо стоять на своєму! Мати підтримує Катріте. Нехай тільки Пятрас матиме свій куток, тоді й батько одтане.

Добре було Катре слухати такі Пятрасові слова, але рішучість не піддаватися примхам батька горітиме в її серці й далі.

Довго вони розмовляли, мріяли про майбутнє життя, а ще більше раділи одне одному, дивилися в очі, і в ці ясні хвилини танув смуток розлуки, перетворюючись на велике, неосяжне щастя.

Уже сутеніло. Із полів повіяв свіжий вітерець, зашелестіли яворові гілки, й кілька пожовклих листків, кружляючи, опустились до ніг Катре.

Мовби прокинувшись од красивого сну, вони підвелися з бережка. Не випускаючи руки Катріте, Пятрас провів її назад до панського двору і, попрощавшись, живо почимчикував у село, а вона помаленьку поспішила готувати кімнату панночки до ночівлі.

Пани вечеряли у їдальні. Пан Скродський був сердитий. Нервово поцокуючи ложкою, він колотив у склянці чай, хоч цукор уже давно розтанув. Налив би до чаю рому чи араку, але дочка не дозволяє. І угорське із шафочки забрала. Каже,

на серце і на нерви шкодить. Що вона тямить у його серці й нервах!

Поганий настрій пригнічував і пана Юркевича. Ну, але діло ще не було завершено й не програно. Хлопи вирішили почекати, і вони не одностайні. То він той час використовує, їх ще дужче пересварить і зрештою свого досягне.

Ядвіга зацікавлено стежила за батьком і юристом. Вона спостерігала ту тяганину з селянами за землю. Гризтися з батьком уже не хоче, бо знає, що тут він не поступиться. Годі й того, що вона все-таки багато кому допомогла й показала, що у маєтку Скродського його рідна дочка у стосунках із селянами дотримується інших принципів.

XXXIV

Здоров'я і самопочуття пана Скродського з настанням осінньої негоди значно погіршало. Ночами стало мучити безсоння, вранці — нили суглоби, ломило кості. Закінчилися і ті скромні втіхи, якими пан Скродський досі звик звеселяти похмурі години свого холостяцького життя: ласіший шматок, чарка коньяку або старої горілки, склянка угорського або мозельського. А що вже говорити про інтимніші втіхи теплих літніх ночей і довгих осінніх вечорів! Усе закінчилось безповоротно!

Але ще дужче за фізичні недуги відчуває пан Скродський — підупав морально. День у день все загострюються стосунки з челядниками й хлопами, мов якась іржа роз'їдають його честолюбство й поважність. Зрештою, челядники й хлопи — хай їм дідько! Але ось рідна його дочка! Уже як він її любив із самого малечку, як він турбувався про неї і як чекав її приїзду! А коли дочекався, з самого першого дня постійні непорозуміння і чвари. Тепер він бачить — зробив помилку, пославши її до Варшави. У Вільнюсі, може, б вона не заразилася тією хлопоманією і революційною маячнею всяких там Мерославських. І треба ж було ще прив'язатися до неї тому зухвальцеві, демагогові сумнівного походження П'янці! З яким нахрапом він накинувся на Юркевича і його самого, пана Скродського, через уявні мужицькі кривди!

Особливо болісний удар пан Скордський пережив того дня, коли хлопоман Сурвіла запросив до себе якихось сусідів, П'янку і Ядзю, а його, батька, обминув! Він, звісно, туди б не поїхав, але гонор його не був би ущемлений. Він не так був би пригнічений, якби й дочка відхилила запрошення. Але вона, безсердечна, не зважаючи на його умовляння і добром, і гнівом, вирвалась на те зборище бунтарів! Там, кажуть, брав участь і той упертюх в сутані Мацкявічюс, і той шахрай Дімша. Нічого собі, добра компанія для панночки Скордської.

Роздумуючи над усім тим, пан Скордський так нервує і злиться, що йому аж усередині млоїть, і він не всидить на місці, як поранений вепр.

Раз надвечір, невдовзі після невдалих переговорів з мужиками, коли пан Скордський почував себе особливо немічним і пригніченим, до кабінету ввійшла Ядзя. Вона турботливо розпитала про його здоров'я, полами його халата вкрила ноги — що за доброта? — запропонувала міцного чаю з ромом. Аж розчулився пан Скордський, і тепла хвиля батьківської любові розлилася в серці. Потім дочка стала щебетати про своє дитинство, про ігри, про багато незначних подій, які, проте, і його, старого, мрійливо настроюють і зворушують, як живе відлуння минулих днів. Гарно уміє Ядзя, мов метелик, літати з одної на другу квітку сонячної своєї юности.

— Тату, чи знаєш, який мій перший про тебе спогад? — питає вона, погладжуючи його руку.

Він не знав, бо вона ніколи йому того не казала.

— Я була ще зовсім маленька. Ти гойдав мене на руках, а потім поцілував. Твоя борода й вуса так залоскотали мені обличчя, що я обома руками вчепилася тобі в волосся.

— Яка ти була невдячна! — добродушно всміхається він. — І я не ляснув тебе, куди слід?

— А ти ніколи мене не карав. Правда, раз покарав. Пригадую, як сьогодні. Тоді я була вже чимала. Мами не було дома. Після обід ти дуже розгнівався на Мотеюса і страшенно його сварив. Потім покликав пана Пшемицького і щось із ним радився. Я гралася на веранді й чула, як ти йому сказав: «Тільки без галасу, і щоб діти не знали». Тоді няня зачини-

ла нас із братом у кімнаті й замкнула двері. Я розповіла все братові, ми вилізли через вікно і з-за рогу палацу побачили, як пан Пшемицький, Мотеюс і двоє чоловіків ідуть до клуні. І ми прощмигнули слідом за ними. Але нас помітили й спіймали. Ти через те дуже розгнівався, поставив мене на коліна в куток, а наступного дня, після обіду, звелів не дати солодкого. За що ти мене тоді покарав, тату? — питає дочка, спостерігаючи за батьком. Згодом вона збагнула й тепер знає, що там було за діло.

— Не знаю, не пригадую, — трохи зніяковівши, відказав батько.

— Але він добряче пам'ятає, як звелів тоді відшмагати Мотеюса за невичищені люльки й відвологлий тютюн. Він знає, що всім було наказано найпильніше стерегти дітей, щоб вони не побачили, як карають кріпаків і челядників, і щоб не чули крику мучеників. Він і тепер зі страхом позирив на дочку, чи вона не пригадає ще чогось такого. Але Ядвіга, задоволена тим, що зачепила батька за живе, більше таких спогадів не порушувала.

Їй дуже кортить ще ужалити батькове сумління за матір, але стрималася. Сьогодні вона хоче настрѣгти батька ясно, прихильно. То знову своїми спогадами змальовує йому милі сцени свого дитинства: як він її пестив, голубив, грався з нею, розказував казки і як раз привіз із Вільнюса велику чудову ляльку — з криноліном, справжніми косами, рум'яними щічками, і як вона, Ядзя, злякалась, коли лялька заворушила очима, заморгала, а як придавили животик, закричала, мов справжнє дитя.

Пан Скродський сміється, як уже давно не сміявся. Він і сам втягнувся в доччині спогади. Він їй згадує багато всяких пригод, які вона вже забула. Непомітно він мовби скидає двадцять, п'ятнадцять років зі свого віку, молодіє, оживає од світлих днів доччиного й свого минулого, що бадьорять, як свіжий весняний подих повітря.

Але ось Ядвіга переходить до теперішнього. Як було б добре, якби й тепер дні котились, мов корали, світлі, сонячні, ясні! Якби не було тих незлагод, тих сутичок, тих страждених, нещасних людей! Бідна Ядзя! Вона не знає, а може, тільки удає, що не знає, — і в ті часи щасливого ди-

тинства люди ще більше страждали, тільки вони були терплячі, не скаржились, не бунтували.

Пан Скродський не руйнує створеної нею картини щасливих днів дитинства. Нехай вона тішиться нею! Він знає правду, а все ж радіє, бо тоді й справді жити було веселіше. Він згоден із донькою, що й тепер було б приємніше, якби не бачити навколо тих страждених, нещасливих людей. Але як зробити, щоб їх не бачити?

Ядвіга помічає, що на батька добре діє її нова тактика. Останнім часом вона стала сумніватися, чи можна досягти чого доброго, коли постійно сперечатись, уперто йти наперекір і не зважати на його традиції. Зрештою, їй і жаль батька. Чи вона не бачить, як він день у день згасає і як боляче переживає кожну сутичку з нею? Вона знає, що батько, хоч і крутої натури, жорстокий і має погані звички, але скучив за її співчуттям і любов'ю. І цього треба йому дати, коли вона хоче у нього щось виграти. Крім того, вона й любить свого батька. А добитися від нього хоче багато. Отож уже якийсь час вона поводить з ним як любляча дочка.

Задля першої спроби Ядвіга хоче отримати батькову згоду відпустити свою покоївку Катре одружитися з Пятрасом Бальсісом. До цього прохання вона обережно готує батька. У кількох видозмінах повторює одну думку: як було б чудово, яка б вона була щаслива, якби не бачила навколо страждених, нещасних людей. Він згоден: справді жити було б приємніше, якби таких людей навколо себе не бачити!

— Але, моя Ядзю, кого ж ти бачиш такого нещасного біля себе? Хіба що мене?

— Так, тату, ти нещасливий, бо наше щастя від нас самих, або, коли хочеш, ні від кого іншого не залежить. А от є люди, доля яких у твоїх руках. І ти можеш зробити їх щасливими. А яка радість зробити хоч одну людину щасливою!

— Хто ж вони такі? — питає батько, неясно догадуючись, що дочка повертає розмову в небезпечному напрямі: чи часом не хлопів береться вона захищати? У кутиках вуст пана Скродського позначилося ледве стримуване незадоволення.

Дочка це бачить. Вона знов накриває батькові коліна полами халата, що розкинулись і, натоптуючи люльку його улюбленим тютюном, легко відповідає:

— У такому разі я маю на думці свою покоївку Катре.

— Покоївку? — дивується пан Скродський, і його незадоволення відтає: дякувати богові, не питання хлопів та їхньої землі!

— Що ж із твоєю покоївкою? — питає дочку.

І Ядвіга розповідає батькові, як Катре в хоромах непокоїться й мучиться, мов пташка в клітці. Треба б її відпустити назад у село до батьків.

Для пана Скродського це новина. Раніше він був би категорично проти такої доччиної пропозиції, але тепер він слухав її досить спокійно. Захоплення тією дівкою минуло швидко і якимсь непомітно. Вона не принесла йому ніякої втіхи, тільки раз розквасила носа... Сором і згадати! Потім пан Скродський вирішив, що вона не така вже й красуня. До блондинок він ніколи не відчував особливого потягу. Зрештою, й здоров'я похитнулось. Ох, що вже тут...

Він тяжко зітхнув, але ще спробував дочці заперечити:

— Що ж вона робитиме в селі? Чи тут їй не краще? Батько — непорядний мужик, її, наскільки я знаю, не шанує.

— Тату! — вигукнула Ядвіга. — Вона заміж хоче. Вона має гарного хлопця.

— Хто він такий? — питає батько.

— Її сусід — Пятрас Бальсіс.

Пан Скродський сподівався це почути, але як почув, ураз скипів:

— Бальсіс?! Той зухвалець, підбурювач?! І ти надумала того ватажка поганців брати під свою опіку?!

Він пробує встати, халат розкидається не тільки на колінах, але й на грудях, і комір розстебнутої сорочки вилазить назовні.

Дочка хапає його за руку й силою садовить назад.

— Тату, тобі не можна ворухитись. Сядь і хоч раз вислухай мене спокійно.

Вона дбайливо поправляє його халат, застібає комірець, вкутує ноги й дає випити теплого чаю. Потім говорить про Катре і Бальсіса. Вона уміє переконливо говорити. Треба приходити на допомогу кожному, хоч би хто він був. Сьогодні й серед селян є мислячі люди. Змінилися обставини, загострені соціальні відносини штовхають їх боротися, бун-

тувати. Свої права вони відстоюють. Такий, мабуть, і Пятрас/ Бальсіс.

Помітивши, що батька ті аргументи не дуже переконують і що він знов уже став вовтузитись у своєму халаті, Ядвіга вдалася до інших доказів:

— Звісно, я розумію, такі шибайголови, як Пятрас Бальсіс або той Пранайтіс, що із ватагою розбійників розгулює в лісах і, кажуть, нахваляється тобі помститися, приносять багато неприємностей. То ж чи не краще, поки є час, їх позбутися? Хоч і, скажімо, Бальсіса. Зробити це неважко. Дозволь Кядуліте вийти за нього, і вони назавжди щезнуть із цієї округи.

І Ядвіга стала розповідати батькові про Пятраса, що надумав поселитися десь у Жемайтії і більше в Шіленай не показуватися. Вона доводить батькові, що буде спокійніше і безпечніше, коли позбутися Бальсіса, ніж зробити його вічним ворогом. Чи не вистачить уже того одного Пранайтіса.

Дочині аргументи примусили пана Скродського захитатися. Справді, може, й краще було б, якби цей хлопець посватав Катре, й потім нехай вони хоч і крізь землю провалляться! Але тут знов пан Скродський згадує зухвальство хлопця, і, як і раніше, в його серці спалахує ненависть. Він знову стає наперекір дочці. З великим зусиллям Ядвіга вгамовує пімстливі батькові почуття. Нарешті він здається і обоє домовляються так: пан Скродський звелить написати до кедайнянського ісправника, що Пятрас Бальсіс помирився з паном, а Ядвіга сповістить про це Катре і схилить її батька, щоб не перечив тому весіллю.

Ядвіга не могла вмістити радості, що досягла таких успіхів у переговорах з батьком. Їй кортить поторгуватися і за землю шіленайців. Але вона обачно стримується. У земельному питанні батько так легко не поступиться. Втрутиться Юркевич. Цей так батька обплутав, як павук муху. Але він з того живе. Ну, та прийде і його черга? А поки що шіленайців захищає Віктор Сурвіла юридичними засобами. Він обіцяв це зробити і, без сумніву, зробить.

За порадою доньки пан Скродський простягається на кнапі відпочити. Вона обтушкувала його халатом, на ноги на-

кинула плед, поцілувала в щоку і вийшла. Їй кортить найшвидше сповістити радісну звістку Катріте.

Зоставшись один, пан Скродський думає про дочку й про всю цю досить незвичну розмову з нею. Його самопочуття непогане, але настрої невизначений. Так, він відчуває, зробив гарний жест, гуманний вчинок. Добре Ядзя казала, що приємно зробити хоч одну людину щасливою. А він ошчасливив двох! Дівчина — нехай собі... Але хлопець того не вартий, не вартий, не вартий!

Пан Скродський підводиться з канапи і, вмить рознервувавшись, став ходити по кабінеті. Нарешті заспокоївся і знов думає про розмову з Ядзєю. Ні, пан Скродський не зламає дочці даного слова, проте, за першої нагоди, він охоче звернув би хлопцеві шию! І нехай не плутається у володіннях багінайського маєтку!

Аж дивно панові Скродському, що він таку злобу має проти хлопця, а досить байдужий до дівчини. Знову сів на канапу й спробував над собою поіронізувати: ось до чого дожився, пане Скродський, гордий поміщику, поїдачу жіночих сердець! До гуманізму, філантропії вдався!.. Чого доброго, хлопоманом зробишся... Він пррґстягається всім тілом і зненацька морщиться від болю: гострий біль голкою пронизує стегна. Знов та подагра! Ох, ох... старієш, пане Скродський.

Тим часом Ядвіга шукала свою покоївку. Знайшла її в саду — з Грігялісом збирала яблука. Великі червоні осінні яблука аж гілля гнули. Садівник довгими липцями знімав плоди й вони не падали додолу, а трималися в розколотому на четверо горішньому кінці тичини. Катре вибралася на лавку й рвала яблука з нижніх гілок. Грігяліс щось говорив, а вона у відповідь сміялася дзвінким сміхом.

— Катріте! — покликала Ядвіга. — Ходи сюди до мене.

Та зіскочила з лавки, вибрала найкраще яблуко й понесла панночці. Коли обидві посідали в затишку, Ядвіга сповістила їй втішну звістку.

— Ой Боже, невже це правда?! — в очах Катріте з'явилися сльози. Вона схопила панноччину руку, хотіла її поцілувати, але Ядвіга сама поцілувала свою покоївку, і обидві стали радитись, як зламати впертість Кядуліса, що не хоче

віддати дочку за Пятраса Бальсіса. Ядвіга, дізнавшись, що Пятрас має намір просити Мацкявічюса допомогти, поклала їй собі зустрітися з ксьондзом. В успіхові не було ніякого сумніву. Подякувавши панночці, вона поспішила до Грігяліса похвалитися своїм щастям.

Ядвіга, зоставшись одна, поринула в свої думки — мрії. Вона раділа перемозі цього дня. Кривди, що їх завдав батько людям, вона помалу виправляє. Селянам панщину полегшено, болючі покарання й шмагання різками припинились чи хоча б зменшилися, а ось тепер відстояла й особисте щастя двох людей.

А її самої, Ядвіги, особисте щастя? Чи вона має право мріяти про нього, поки навколо кривда й страждання, а попереду великі суспільні завдання?

Має чи не має права, але Ядвіга, сидючи в саду, в затишку, мріє. Такий уже сьогодні день романтичних спогадів, подій, марень. І осіння природа сьогодні викликає сум і мрійливий настрій. Наближається вечір. У липах парку та на яворах алеї шумить вітер. Коли-не-коли злетить один-другий великий жовтий кленовий чи каштановий лист. Крізь стовбури дерев, у даліні, полум'яніе призахідне крайнебо. У саду пахнуть спілі плоди. Похилене яблуневе гілля ледве втримує вінки темно-червоних і золотосяйних яблук. Осінні груші, ледве помітні в темно-зеленому листі, і покриті синьою матовою смагою сливи — то радись і гордість садівника Грігяліса.

Ядвіга пригадує, що їй сад Сурвілі видавався гарним, коли вони того вечора удвох із Віктором вийшли погуляти. Віктор того вечора до неї був дуже добрий, ввічливий, уважний. Вони розмовляли щиро, багато що згадали, про щось говорили навздогад — натяками, жартами... Нічого рішучого не було сказано, але розійшлися уже не чужі одне одному.

Ядвіга часто згадує той вечір. Вона чекає, що Віктор її перевідає. Але поміж ними двома — батько Ядвіги, а між батьком і Віктором та тяганина за землю села Шіленай.

Сутеніє. Проз Ядвігу, стежкою, Грігяліс із Катріте несуть корзину великих червоних яблук.

Ураз повів вітру з шерехом погнав вихор дрібного пожовклого листа.

Найближчої неділі, після обід, Кядулісова Катре вибралася в Шіленай. Коли пан дозволяє їй вийти за Пятраса, то зостається отримати батькову згоду, дати звістку Пятрасові і йти по оглас до ксьондза Мацкявічюса.

Майже цілу ніч не спала Катре, усе тривожилась, готувалася на той крок. Панночка Ядвіга обіцяє сама втрутитися в те діло, як Кядуліс затято впиратиметься проти доччиного весілля з милим парубком. Агота учить Катре, що вона мусить казати батькові, як має не здаватися, а в крайньому разі й налякати, що втече з Бальсісом без батькового благословення.

Приємно було Катре, що панночка й Агота їй сприяють, приємно слухати їхні повчання. Але й без них рішучість позмагатися з батьком у її серці не згасала, а навпаки, коли надходив вирішальний день, зростала ще більше.

Ідучи луками до рідного села, вона почувала себе спокійною і сильною. День, зранку прохолодний і туманний, близько обід прояснився, і тепер тільки дальні дерева й краї полів здавались покритими синьо-сірим серпанком. На купинах і стовбурцях трави, що де-не-де зосталась, висіли павутинки — одні, тонкі, як шовк, блищали проти сонця, інші, товщі, білі й м'які, як вовняні нитки, легко тремтіли, чіпляючись за гілки кущів.

Десь, високо-високо, летіли на південь, курликаючи, журавлі. Катріте, почувши їх, зупинилась, задерла голову, прикрила долонею очі, проте даремно пробувала устежити птахів, що летіли в просторах ясного, але посірілого осіннього неба. Скільки пам'ятає, з самого малечку, ще будучи пастушкою, вона щоосені ось так слухала журавлів. Цього року їх почула вперше — і, може, востаннє на рідних полях. Полетить і вона, як ті журавлі, в чуже, незнайоме піднебесся.

Дома її ніхто не чекав. Тільки пес Маргіс, вискочивши з-під клуні, вилетів їй назустріч, вищав, стрибав навколо, терся біля її ніг. Так, Катріте й цього разу не забула принести йому гостинець — курячі кісточки з панського столу.

Знадвору, з того світлого, сонячного дня вона ще не хотіла йти в темну, димом прокурену хатину. Тож сіла на сходах під комірчиною й роздивлялася подвір'я.

Маргіс тут же простягнувся біля її ніг. У дворі все здавалося таким, як було, але все ж не так, як за неї. Уважно придивившись,— скрізь видно запустіння. Подвір'я давно не гребено й не метено. Ускрізь валяється солома, тріски, листя. Колодязні цямрини брудні, журавель похилився, замість гака для цебра почеплено вузлуваті пута — гойдаються. Вікна хати замурзані, заплішки розхлябані, як-де й шибки повипадали. З усього видно, немає тут роботящої молоді руки, дбайливого ока.

Не стерпівши такого запустіння, Катріте схопила віник, що тут валявся, й стала замітати біля комірчини, де було повно всякого сміття й курячого посліду. Прибравши біля комірчини, підійшла до криниці. Безліч раз вона скрипіла цим журавлем, витягала відро води, несла в хатину, наливала в горшки, мила, полоскала, або тут же в дворі наливала в жолоб, напувала худобу. Іноді вона, пустуючи, схилялася на зруб криниці й дивилася, як там, глибоко-глибоко, в світлому кружку відображалась її голова, коси, обличчя, очі. Страшно робилось Катріте, коли дивилася на те кружало, і вона мерщій відхилилася назад, чіпляла відро на журавлиний гак, опускала його вниз і, звично відчувши, що воно вже повне, натужно витягала вгору. А скільки разів від тої криниці поглядала, як іде вулицею Пятрас, а він їй свистів чи гукав, і вони обмінювалися одним-другим словом, усмішкою чи хоч поглядом.

Причепуривши колодязні цямрини й посипавши навколо піском, Катре вже йшла по граблі, але тим часом рипнули хатні двері й вийшла мати. Побачивши дочку, з подиву аж сплеснула руками.

— Катріте! Чого ж ти в хату, доню, не заходиш? І що за роботу придумала в святковий день?

Дочка підбігла до матері, привіталася, поцілувала руку й виправдується:

— Нічого, мамо. Яка це робота! Кажу, ось позгрібаю трохи сміття. Може, ви трохи прилягли після обіду?

— Батько й зараз ще хропе. А Йонас із Урше десь у селі тиняються. А ти як же? — спитала, стурбовано оглянувши дочку.

— Добре, мамочко. Пан погодився, щоб я виходила за Пятраса. Негайно зіграємо весілля,— сказала, сяючи.

Засяяла й мати, аж не вірилось їй.

— Боженьку!.. Що ти кажеш, доню! Пан погодився?
— Погодився, мамонько.
— І відпустить тебе з палацу?
— Відпустить.
— Слава тобі Господи! — набожно склала руки Кядулене.— Звалився цей клопіт із моєї голови. Коли ж ти звідти підеш?

— Коли тільки захочу, мамо. Коли про весілля з Пятрасом домовимось.

Мати знов сумно похитала головою:

— Ми б домовились, доню. Але що батько? Ти ж знаєш...

— Того я й прийшла, мамо. Серйозно поговоримо з батьком. Може, одтане, побачивши, що тут уже все в нас домовлено й пан не перечить.

Так вони вдвох гомоніли, аж у хатині почувся кашель, покректування, закрипіли двері, і на порозі показався Кядуліс. Протер очі, позіхнув, глянув на сонце і, не помітивши біля комірчини жінок, знов вернувся всередину. За хвилинку вийшов у кожушку, підперезаному путами, в насунутому картузі, з палицею. Мабуть, зібрався кудись іти, певно, в корчму.

— Батьку, йди сюди! — гукнула мати.— Катріте прийшла.

Кядуліс нехотя обернувся, трохи постояв, мовби вагаючись, що ж йому тепер робити. Все-таки невпевненою ходою, стукаючи палицею в землю, почвалав до жінок. Катре підвелася, поцілувала йому руку.

— То прийшла,— ліниво промовив батько, шукаючи в кишенях люльку.— Пан відпустив?

— Панночка відпустила. Пана й питати не треба, коли панночка відпускає.

— Обом служиш. Гроші пан платить.

— Пан заплатить, коли закінчу служити. А тепер як щось і дають, то панночка.

Кядуліс допитливо глянув на дочку й м'якшим голосом запитав:

— То, може, принесла кілька гривеників? Потреб усяких зібралось.

Так, Катре кілька злотих мала, але батькові зовсім не збиралася їх віддавати. Знала, що проп'є.

— Ні, тату,— відповіла твердо.— Грошей, хоч би й мала, то вам не дам. Мені самій будуть потрібні.

Кядуліс ураз скипів:

— Самій потрібні!.. Які це в тебе такі потреби? Може, не вбрана? Чи голодна?.. То чого ще приперлась, як батька не хочеш виручити?

Катріте зрозуміла, що її справи обернулись на зле. Батько тепер буде ще непохитніший, як раніше. Може, треба було віддати йому ті кілька злотих? Але ні! Коли отримає платню, тоді дасть. А тепер не потакатиме й не дозволить пропити останні копійки. Так чи так, із весільним питанням сьогодні треба покінчити. Отож, дарма, що батько сердитий, стала говорити:

— Тату, коли одержу платню, тоді побачимо, як її повернути. Довго чекати не доведеться. Моя служба в маєтку ось-ось закінчиться. Пан дозволяє мені виходити заміж за Пятраса Бальсіса. Я прийшла просити, щоб тато й мама не були проти нашого весілля. Потім із Пятрасом попросимо вашого благословення.

Неначе хто жару Кядулісові в пазуху насипав. Він здригнувся, замахав руками, витріщив очі й не міг промовити й слова, наче втратив мову. Потім вибухнув погрозами й прокляттями:

— Безсоромниця!.. Неслухнянка!.. Ледащиця!.. Благословення?.. З тим вискочкою?! Бунтарем?! Геть із моїх очей! Шкуру спушу!

І вже був замахнувся палицею. Але тут підскочила мати й схопила за руку:

— Батьку, ти що з глузду з'їхав? Не кричи, як дурний. Сусідів посоромся. Що люди скажуть? Ходім у хату, побалакаємо, порадимось. Адже не чужа, своя ж дитина.

Учепившись, вона вже не відпустила руки старого, дочка вхопила за другу, і так усі троє і ввалились до хати. Батько, пухтівши, сів на лаву біля столу, мати поруч нього, а Катре залишилась стояти, зіпершись на одвірок. У хатині було світло, бо крізь крайнє вікно прорізалась сонячна смужка й прослалася через стіл до середини долівки. Із батькового ліжка біля печі проз край полотняної простині стирчав пучок соломи.

— Батька не шануєш, на кожному кроці перечиш,— закашлявшись, правив старий.— Не буде тобі щасливого життя, як проти волі батька йдеш.

Дочка насупила брови, закусила губи і вп'яла у батька очі. Вся гіркота й горе, що зібралися в її серці за довгий час, цідилися з того її погляду. Батько не витримав доччиного погляду звернув убік і знову став шукати люльку.

Тоді заговорила Катре тремтячим від хвилювання, але грізним голосом:

— Тату, ледащицею мене не прозивайте. Правда, я на панщину не ходила, як Урше і Йонас. Але хіба я, будучи дома, гуляла, нехай ось мама скаже.

Мати тільки руками замахала:

— Що ти, що ти, доню! Без тебе на що дім перетворився. Соромно перед чужими людьми. Ні з городом, ні з полем не впораємось. Од усього села відстаєм.

А дочка вела далі:

— І не було такого, щоб я вас не шанувала! Коли я вас не слухала? У маєток мене погнали, панові продали — і то не опиралась.

— Не з'їв тебе пан. Ти жива й здорова. Спаніла, того й хвоста піднімаєш. Раніше не чув я од тебе таких слів. Давно віжок не куштувала.

— Я вже не пастушка! Не погрожуйте мені віжками! — спаленівши, вигукнула дочка.

Кядуліс зірвався з лави й схопив палицю:

— Оце так із батьком?!. Уб'ю!..

Мати вчепилася за батькову руку й штовхнула його назад на лаву. Дочка не зворухнулася з місця, тільки ще міцніше закусила губи. Червоні плями виступили на її обличчі. Але небавом угамувалася й звернулася до батька рівним голосом:

— Уперше батькові перечу. Тут моє життя, моє щастя. Прощу, дозвольте мені вийти за Пятраса Бальсіса.

— Не дозволю,— прошипів батько.

Тоді обидві з матір'ю стали його переконувати, що кращого, як Пятрас Бальсіс, чоловіка не знайти у цілій парафії і що для Катре буде краще вийти в дальший, багатший край, поріднитися з родиною Бальсіса. Від того буде користь і їм, Кядулісам.

Батько не слухав і вперто повторював своє:

— Не треба... Нічого з того не буде... Не дозволю!..

— Не дозволяйте. Я знаю, що зроблю,— твердо закінчила дочка й ступила до матері.— Треба вже мені йти, мамо. Будьте здорові.

Вона поцілувала матері руку і вийшла з нею на двір. Батько залишився сидіти злий, понурий, тремтячими руками натоптував люльку.

Катре попросалася з заплаканою матір'ю і так само через луки повернулася до маєтку. Суперечка з батьком не йшла їй із голови, а серце кипіло досадою і затятістю зламати батькову впертість. Батько справедливо відчув перемену, що сталася в дочці й по-своєму це визначив: спаніла, раніше не чув таких слів, давно віжок не куштувала... Катре не спаніла, але, якийсь час не чуючи постійної батькової лайки, «не куштуючи віжок», розігнулася, твердість і стійкість її характеру зміцніли так, що вже не спроможні зламати її ні батьків гнів, ні погрози. Водночас кохання до Пятраса полонило її серце і розум. У трудні години спогади про Пятраса пробуджували в ній незламне бажання вистояти. Вона твердо вірила в його силу і свою витривалість.

Наблизившись до маєтку, Катре заспокоїлась і думала, як вона розповість Ядвізі й Аготі про свою сутичку з батьком. Панночка, без сумніву, за неї заступиться, але чи послухається батько й панночку? Так чи так, вона дотримає слова і піде за Пятраса, хоч і треба було б робити це без батькового благословення.

Несподівано в неї знайшовся ще один заступник, помочі від якого зовсім не чекала.

Наступного дня в маєтку з'явився Кядуліс. Знайшовши Пшемицького, він став розказувати про вчорашні доччині відвідини й про її затятість — вийти за Бальсіса. Хапаючись поцілувати руку Пшемицькому, Кядуліс молив-благав пана управителя зробити так, щоб Катре й надалі зосталася служити в палаці й не виходила за тогошибайголова. Але управитель думав інакше. Йому вже до живої кістки надокучили постійні скандали в палаці через тих дівок. Годі вже одного пімстливого розбійника Пранайтіса! Нажити другого, ще страшнішого? Ніколи! Нехай він щонайшвидше бере ту

свою Катре й забирається звідси якнайдалі! Так порадила панові Скродському й панна Ядвіга.

Отож, грубо відштовхнувши отетерілого Кядуліса, Пшемицький сердито його ошпарив:

— Що це ти надумав, Кядулісе? Панові Скродському перечити? Пан погодився, щоб Катре виходила за Бальсіса, і простив йому всі провини. Панна Ядвіга їй подарунок готує. А ти тут квиснеш, замість того щоб радіти! Іди додому й готуй весілля.

Своїм вухам не повірив Кядуліс. Що тепер робити? Куди йому йти й до кого звертатись? Ні, раз управитель каже, то так воно й є. Розстроєний і злий вертався додому батько Катре.

Через кілька днів на Кядуліса звалився новий удар. Повертаючись від хворого, біля двору зупинився ксьондз Мацкявічюс і зайшов до хати. Кядуліс, як тільки побачив нежданого гостя, був поліз під повітку, але ксьондз це помітив і гучним голосом гукнув:

— Ей, Кядулісе! Ходи сюди! Добру звістку тобі привіз. Кядуліс нехотя виліз з-під повітки й, обтрушуючи солому, що причепилася, пішов ксьондзові назустріч. Тим часом із городу приспіла Кядулене, і всі троє зайшли до хати.

Недовго ксьондз гостював у батька Катріте. Через хвилику він знов з'явився у дворі в супроводі обох старих. Зсунувши капелюх на потилицю, він ступив до воріт і, поплескуючи Кядуліса по плечу, говорив:

— Не сердься, батьку, і роби, як я тобі раджу. Все буде добре!

Незабаром, як тільки ксьондз поїхав, Кядулене пов'язала кращу святкову хустину й почимчикувала до Бальсісів. Ледве встигла сказати «Слава Ісусу Христу!» та й кинулась цілувати Бальсене і, сівши поруч біля віконця, защебетала:

— Ой серденько ти моє, сусідонько, скажу тобі велику новину. Батько погодився видати Катре за вашого Пятраса.

— Що ти кажеш, серденько?! Невже це правда? — здивувалась Бальсене, забувши навіть полапати й похвалити сусідчину хустину.

— Чистісінька правда. Ось послухай, як було.

І вона знову стала розповідати про суперечку Катріте з батьком і про відвідини Мацкявічюса.

— Усе ксьондз знає, серденько. Пятрас у нього був, а тепер, мабуть, і Катре розказала про суперечку з батьком цієї неділі. Батько суворий, що й казати, але й Катре не зігнулась, серденько. Не злякалася батька. Всю правду виклала, як жар зайнялася. А ксьондз то й в розмову не вступав. Коротко, сильно. Батьку, мати, каже, наступної неділі роблю оглас заручин вашої дочки Катре й Пятраса Бальсіса. Готуйте весілля й мене покличте. Батько, було, кинувся сперечатися, але ти знаєш, серденько, нашого ксьондза! Сказав — як сокирою відрубав. Потім ще взявся батька соромити й сварити. Ти через свою упертість, каже, дочці життя руйнуєш. Треба її якнайшвидше з тієї трясовини витягати. Пятрас добрий, каже, чоловік. Гарно ладитимуть. Де там уже, серденько, всього й не розкажеш, що він йому наговорив.

— То що ж батько? Погодився? — запитала вся просвітлена Бальсене.

— А як йому не погодитись! Не посмів ксьондзові перечити. Але й чіткого слова не сказав. Тільки крізь зуби процідив: нехай знають, як постеляться, так і виспляться. Знаєш же нашого старого! Він уже серце нам замордував.

— Не перечив проти заручин? — питала знов стурбовано Пятрасова мати.

— Ні, не перечив. Наступної неділі заручини. Боженьку! Закінчилися би вже ті клопоти з Катрале.

Тоді стали обидві радитись, як справити весілля своїм дітям.

Того самого вечора Вінчас Бальсіс пішов до маєтку й поніс Катріте втішну звістку. Вона дуже зраділа, те почувши, хоч звістка не була для неї несподівана. Вона вже знала, що казав батькові Пшемицький, знала, що й Мацкявічюс мав у те діло втрутитись. Отож цієї новини чекала день у день.

Слухаючи Вінчасову розповідь, вона старалася не надто показувати свої почуття. Справді, її радість затьмарилась через турботи про весілля й дальше життя. Вона добре знала свого батька. Він погодився її видати, але цього перебору їй не подарує. Допомоги в трудну хвилину від нього не чекай. Напевно, й Скродський у глибині серця затаїв злобу проти

Пятраса. А що її чекає в далекому краї, між чужими людьми? Всі раніші побоювання, всі сумніви враз ожили в серці Катріте. Але водночас хвиля радості сполоснула душу. Нарешті вона вирветься з цього чорного життя. Вона буде разом із Пятрасом! Ніякого горя, ніяких бід із ним вона не боїться.

Коли Вінцас закінчив розповідати, глянула на нього ясними очима і, усміхаючись, мовила:

— Як усе добре, Вінцялісе! Тепер лишається Пятрасові сповістити. Потанцюєш на нашому весіллі?

— Потанцюю! — зрадів Вінцас і грайливо затупав ногами. — А за Пятраса не турбуйся. Дам йому знати.

XXXVI

У неділю після проповіді ксьондз Мацкявічюс оголосив заручини, що «в шлюб вступають Пятрас Бальсіс і Катріна Кядуліте, обоє з села Шіленай». У селі всі вже знали про майбутнє весілля, але ці заручини знову викликали чимало різних балачок і здогадів. Надто Кядуліс потрапляв усім на язик: одні дивувалися, інші посміхалися.

Тої самої неділі Сташіс, що так само не дуже любив Бальсісів, зустрівши Кядуліса, сказав:

— То поступився, сусіде? Погодився, щоб Катре вийшла за Пятраса Бальсіса? Упертого матимеш зятя...

Кядуліс, бризкаючи слиною проз мундштук люльки, нехотя пробурмотів:

— Нехай знають... як постеляться, так і виспляться.

— Кажуть, ксьондз і панночка за них заступилися? — невгавав Сташіс.

— Та заступилися... Якби не заступилися, я віжки б увзяв...

— Коли панночка і ще й ксьондз, то що ти тут, чоловіче, опиратимешся, — заспокоював його Сташіс.— Добре зробив, сусіде, що не опирався. Панська воля над нами.

Але Кядуліс не був такий згідливий.

— Панська то панська... Але щоб батько своєї рідної дочки не міг направить, куди хоче, то цього ще не чувано. Усі ті

вольності, бунти, заборонені писання проти влади... Ох, що вже тут!..

Він сердито махнув палицею і пішов, залишивши Сташіса одного.

Наступної неділі, коли було оголошено другі заручини, Кядуліс нікак як сам не свій, боявся й носа виткнути з двору. Йому дуже кортіло піти в корчму і пропустити хоч півкварти горілки, але боявся, щоб не зустріти там якогось знайомого і щоб той не завів балачки про доччине весілля. Найбільше дратувало Кядуліса, що дочка виходить за огородника-бурлаку. Такий сором! Даремно он його Норейка й Мікнюс запевняють, що там, над Дубісою, кілька десятин більше варті, ніж його півтора волока, які він думає отримати від пана. Кядуліс тримався свого.

Коли наближався третій оглас, Пятрас прибув до батьків, бо за тиждень уже весілля. Радів Пятрас, що йому вдалося непогано опорядити дядькову корчмову. Дім там зовсім непоганий. Одна половина, колишня корчмова, годиться під комірчину, в другій половині дві кімнатки й кухня. У дворі яточка й повітка. Буде де тримати корівку. Тут же город і дві десятини доброї землі. Дядько виявився згідливим. Особливо близько до серця прийняв Пятрасові клопоти двоюрідний брат Юргіс і навіть без відома батька багато чим його підтримав.

— Крім того, — розповідав Пятрас, — я маю в Лідішкес одного дуже доброго приятеля, Адомеліса Вяцкуса. Цей мені найбільше допоміг. Він і на дядька всякими хитрощами вплинув, щоб мені корчмову відпустив, і сусідів розворушив мені підсобити.

Багато ще розповідав Пятрас домашнім, як він там у дядька опорядив і як почне нове життя з Катріте.

Але треба було домовитися з Кядулісами щодо весілля: як його справити, кого запросити, чим пригощати. Отож раз після обід Пятрас із батьком зібралися до Кядулісів. Катріте з матір'ю тупали в хатині й, коли побачили гостей, кинулися їх приймати, а батько, що смалив люльку біля печі, так і лишився сидіти, понурий і злий.

— То що, сусіде, все ще не одтанув? — заговорив до нього старий Бальсіс, присуваючись ближче, поки тим часом жінки й Пятрас завели розмову про роботу й цьогорічний урожай.

Кядуліс кілька разів затягнувся й пробурчав, не випускаючи із зубів люльку:

— А кому я тут потрібний? Без мене посватали, без мене домовились, без мене й весілля справляйте. Посагу не дам. Мені зять голодранець, тобі невістка в латках.

Даремно Бальсіс намагався схилити майбутнього тестя свого сина, щоб той перестав гнівитися. Кядуліс ні на які розмови не ставав, сидів згорблений і спідлоба сердитим поглядом пронизував дочку й майбутнього зятя. Катре з матір'ю згорали від сорому за його упертість.

Нарешті Пятрас не витримав. Мовби звертаючись до Катре, він чітким голосом промовив для батька такі слова:

— Ой Катре, бачу, я не милий твоєму таточку. Чим я його прогнівив, що я йому поганого зробив, що він не хоче тебе видати за мене? Правда, я не маю ні волоків, ні волів, ні коней, ні череди, зате маю твоє кохання, а ти моє, і ніхто нас із тобою не розлучить. Так я кажу, Катріге?

— Так, Пятралісе! — ковтаючи сльози, підтримала Катре. — Нас ніхто не розлучить. Але чи щасливі ми будемо без батьківського благословення?

— Батьку, чи ти серця не маєш?! — стрепенулась мати. — Чи ти Бога не боїшся, що вперся віддати дитину без батькового благословення? Чи ти й про смерть забув, немилосердний? Згадай, що тобі ксьондз казав.

Кядуліс тяжко зітхнув і повернувся до тих, що сиділи на лаві.

— Благословлю, — мовив хрипкуватим голосом. — Перед шлюбом благословлю. Ксьондз так сказав...

Він витягнув кресало, кремінь, шматочок губки й узявся викрешувати вогонь для погаслої люльки. Яскраво засяяли іскри в сутінках хатини. Губка затлілась. Старий подув кілька разів і, посмоктуючи люльку, притулив губку до тютюну.

— Знайте собі! — пробурмотів. — Як постелитесь, так і виспитесь. Зять-голодранець, невістка в латках...

Невеселі вийшли Бальсіси з Кядулісового двору. Було ясно, що батько Катре тримався свого, а дочці дозволяє вийти за Пятраса тільки з наполягання ксьондза. Добре й те, що не перечить. Хоч не буде того сорому й людських пересудів, що Кядуліге виходить без батькового благословення.

Тепер треба було мерщій готувати весілля. Достатки малі, чимало від чого доводиться відмовлятися, але що треба, то треба. Весілля — не тільки клопіт молодих та їхніх батьків, але й усіх родичів, сусідів, усього села. Кожен pomoже, чим зможе. Урожай цього року не такий уже й поганий, підросли гуси, порослята і ягнята — буде що насмажити і зварити. Найважча ноша лягає на Бальсісів. Кядуліс тримається уперто, тільки мати й діти, безугаву лаючись із батьком, готуються варити пиво, се-те смажити-варити. Але, щоб не довелося червоніти перед людьми, виручали Кядулене чим могли й жінки Бальсісів. Турбувалися тим і обидві свахи: Грігалюнаса — молододі і Янкаускене — молодого.

Катре спочатку було думала не робити дівич-вечора й почити весілля тільки у вівторок, зі шлюбу в костьолі. Але в понеділок із самого ранку примчала до Кядулісів Сташісова Марце, в супроводі Казіса Янкаускаса і Юстаса Грігалюнаса. Марце несла великий, гарно сплетений із соломи, оздоблений яскравими папірцями й барвистими нитками світильник, Казіс — кілька пташок із картоплин і яечних шкаралупок, а Юстас — оберемок п'ядича, брусниць, папороті й іншої осінньої зелені. Бачте, треба було прибрати Кядулісову хатину: адже сьогодні дівич-вечір! Ніхто не питав її згоди-бажання. Катріте виходить заміж і йде за тридцять земель, то як вона може відбути, не попрощаючись із друзями днів юности. А на дівич-вечір і запрошувати не треба.

Отож Марце повісила світильник до стелі над столом, Юстас обснував п'ядичем двері, вікна, брусницю й папороть позатикав у щілини стін і скрізь, де йому здавалось буде красивіше, ошатніше. А Казіс Янкаускас почіпляв своїх пташок на нитках так, щоб вони, мов живі, вертілися й линули під стелю.

Надвечір збиралася молодь не тільки із Шіленай, але й із інших сіл. Коваль Дундуліс приніс скрипку й привів ще двох помічників — сурвілішкиського кравчука Ранкяле, так само із скрипкою, і підмайстра Йонаса із бубоном. Такі капели рідко коли були в Шіленай! Як ці троє утнули суктініс, то всі пустились парами і в хатині, і надворі,

Весільна пора видалась дуже підходяща. Настали спокійні, теплі дні бабиного літа з тихими заходами сонця,

дзвінкими сутінками, темними, але зоряними, ночами. На тому дівич-вечорі танці, пісні й гомін молодих голосів лунали до пізньої ночі.

Приємно було Катріте, що стільки молоді зібралось провести її дівочі дні, але разом з тим і сумно прощатися з юністю, друзями, з братами-сестрами, з доброю матір'ю і лихим батечком... Тут вона сміялася, танцюючи в молодіжному колі, тут ковтала сльози, згадуючи, що востаннє веселиться й співає на рідному обійсті.

Пізно розходилась молодь із дівич-вечора Катріте. Завтра вони ще потанцюють і поспівають уволю!

Тим часом у Бальсісів приємна несподіванка. Увечері, на заході сонця, у двір завернула двоконка, в якій сиділо двоє чоловіків. Пятрас, що порався в повітці, з подивом і радістю впізнав свого двоюрідного брата Юргіса і Вянкуса Адомеліса. Приїхали на його весілля! Так, він запрошував дядька й дядину, і Юргіса, й Ельзіте, запрошував і Адомаса, але не сподівався когось із них тут діждатися. Така дорога! І ось, будь ласка!

Він вискочив із повітки й кинувся до підводи.

— Юргіс, Адомас! — вигукнув, потискуючи їм руки.— Ну, й подарували мені радість! А дядько з дядиною? — спитав із ввічливості!

Юргіс, злізаючи з підводи, виправдовував батьків:

— Побоялись дороги. Де вже їм, старим! І в нас ось із Адомасом усі суглоби затерпли. Навмисне приїхали звечора, щоб, виспавшись, завтра славно потанцювати.

Підводу поставили під накриття, Вінчас із Мікутісом прилаштували коней, а Пятрас повів гостей до хати, бо батьки й сестри вже чекали на ганку.

Довго того вечора світився вогник у світлиці Бальсісів. Село вже облетіла звістка, що на весілля приїхали Пятрасові родичі парою коней — мабуть, придане везти, як то заведено в казенних. Бідна Катріте! Неважка буде її скриня, як не отримає сувоїв полотна. Де вона візьме стільки полотна, рушників і поясів, щоб обдарувати братів, родичів і бояр?

Наступного дня з самого ранку заворушилося все село Шіленай. Усі стежили, що робиться в дворах Бальсісів і Кядулісів. Молоді зараз пойдуть до вінця. Треба побачити. До-

рослі стояли на воротах, а діти, мов гурти кролів, сновигали від Бальсісів до Кядулісів і знов назад та носили новини:

- Уже Кядулісів Йонас витягає воза з клуні!
- Катре в комору побігла.
- А батько який злий! Чув, як горланив на Йонаса?
- До Бальсісів пан приїхав!
- Не пан, то дядько Стяпонас із Клявай.
- Казенних бачив? Кажуть, родичі.
- То яка ж рідня, коли казенні!
- Воза запрягають! Парою! І ще одного витягають!
- Уже сидять! Зараз поїдуть! Бігаймо до Кядуліса!

Із двору Бальсіса виїхали дві підводи. На першій, однокінній, сидів Пятрас із дядьком Стяпонасом. На другій, парокінній, на передньому сидінні Юргіс із Вінцасом, на задньому — Адомеліс, Онуте й Гяне. Обидві підводи зупинилися біля Кядулісів. Пятрас із дядьком зайшли до хати, інші стовпились біля порога, бо в хаті було дуже тісно.

Уся Кядулісова родина збилася біля столу. Сваха Грігалюнене посадила батьків посеред хати на ослоні, й Катре, залившись слізьми, впала батькам у ноги. Став на коліна й Пятрас. Сваха взяла з вікна хрест і подала батькові.

Цей, не мовивши й слова, важко дихаючи, перехрестив молодих. Тремтячою рукою благословила їх і мати. Обое поцілували батькам руки, потім вийшли в двір, посідали на підводи. Кядулісів віз із молодію, свахою і батьками поїхав попереду, слідом Бальсіси, із дворів Норейки і Янкаускаса приєднались ще по підводі з боярами й дружками.

Мали намір повернутися на обід, бо ж Пабярже недалеко, а ксьондз Мацкявічюс зволікати не любить. Супроти весільних звичаїв, повернуться не в двір молоді, а вже на «той бік», до Бальсісів. Тут просторніше, тут приготовлено й усі частування. Сюди принесли свої рагайшіси та інші подарунки свати, куми, тітоньки й сусіди. Тут чекало поїзда все село. Молодь юрмилась на вулиці, а діти обліпили вершини найвищих яворів, дивилися на дорогу аж у кінець села, сперечалися, котрий перший помітить весільний поїзд.

Перший побачив Сташісів Стасюкас, бо виліз найвище на Якайтісову тополь.

— Курява знялася! — завищав не своїм голосом. — Уже й підводу бачу! Двокінна!..

Усі, як вивірки, шмигнули униз, мало не попадали й не подерли штанів.

Обоє Бальсисів вийшли в двір зустрічати молодих. Бальсене тримала тарілку, на якій були шматок хліба й чашка квасу. Молоді ламали хліб, вмочали в квас і їли на знак майбутнього доброго життя, щастя й успіхів. Обоє цілували батькам руки й на їхнє запрошення заходили до хати.

Ледве показалися молоді, Дундуліс із кравчуком утнули такий марш, що ноги самі заходили, мов і землі не торкались. Свахи вели найшанованіших гостей до світлиці, інших пригощали в хатині, а молодші, що залишилися в дворі, пустуючи і передражнюючись між собою, чекали, коли свахи винесуть і їм глечики пива або квасу та вділять шматочок рагайшіса чи сиру.

Адомеліс Вянцкус із найпочеснішими гостями попав до світлиці, тепер він нудьгував і не міг всидіти на місці. Йому так і кортіло шмигнути в двір до молоді! Він уже встиг оглянути Пятрасове село. Небагато йому й треба було, щоб озвичаїтись із місцем і людьми. Нужденне тут життя — одразу видно. Жодної пристойної хати. Біда й нестачі витикаються з-за кожного рогу. Але люди тут добрі, негорді, щирі, нескупі й веселі. І дівчата красиві, а Пятрасова Катре, то вже й годі говорити! Зрозуміло, чого він через неї не звабився нашою Юліте і багатим життям. Адомеліс зітхнув і непомітно вислизнув у двір.

Він обійшов усіх, хто тут зібрався, зупинявся біля кожного гурту, до кожного промовляв підходяще слово, а дівчат пригощав цукерками. Кортіло йому взнати, які в цьому краї пісні молодь співає, в які ігри грає, які танці танцює. Чи вміють таку весільну пісню «Ой мамо, мамо, матусю моя, як ви далеко мене видаєте»? Ні, цієї пісні вони не вміють.

— А цю? — запитав Адомеліс і тонким голоском тихо затягнув:

*Чом це не п'ється,
Чом я сумую,*

*Чи не любила
Мене матуся?*

Так, цю вміють! Ну, то ще раз! Усі! Молодь умить обступила Адомеліса, й пісня залунала на все село.

Пятрас із Катріте у світлиці, за столом, чують, як співає молодь. І їм обом приємніше було б там, ніж у цьому застіллі, в оточенні старих людей, які чомусь не знаходять ні веселого слова, ні вільного жесту. Свахи пильнують, щоб на столах не вибувала їжа, Вінчас дбайливо наповнює глечики пивом, Бальсене припрошує любих гостей їсти й пити, але чомусь не чути гучних розмов, гомону веселих чоловічих і жіночих голосів, як це буває, коли біля глечика пива сідають добрі сусіди, куми й друзі.

Весільну атмосферу, мабуть, псує Кядуліс. Сидить він за столом між зятем і його тіткою, гризе сир, дудлить пиво, але ні в які розмови не вступає. Він зовсім не відтанув у своїй лихій упертості — не віддавати дочку за Пятраса. Ксьондз і управитель заставили... І панночка допомгла... За цього неслухнянця, мудрика! Бурлаку! Наймитуватиме він там у багатого дядька! І Катре добра! Віжками їй, більше нічого! Нехай знає... Як постелиться так і виспитья...

Крадькома спостерігає Катре за батьком, і все більша тривога поймає її душу. Ой, якби тільки не накликав на них із Пятрасом якоїсь біди цей батьків гнів! Вона боязко озираться навколо й чує, як молодь у дворі співає:

*Чи не любила
Мене матуся?
Доки тримала,
Доти й любила,
Заміж віддала —
То й проводжала
За сині гори,
За темні доли
Та й за ліщину
І за ялину.*

Так, за тридев'ять земель повезе її Пятраліс! Як вона там житиме без цієї матусі, що одна її любила?

*Встану я рано,
Ти й не збудила,
Піч розтоплю я,
Ти й не звеліла.*

Коли це пісня урвалася, у дворі, чути, загуркотіла підвода. Мікутіс просунув крізь двері голову й вигукнув:

— Ксьондз приїхав!

Ксьондз? То, напевно, Мацкявічюс! Тут же весілля його підопічних!

У світлиці всі заворушились. Молоді, батьки й свати поспішили зустріти такого гостя. Тим паче, вже й надокучило на місці сидіти.

Мацкявічюс, віддавши коня, вже був у гурті молоді. Він поводився вільно, просто, і його ніхто не соромився. Розстебнувшись і зсунувши капелюх на потилицю, він черпав зі своїх кишень однією рукою горіхи, другою цукерки, пригощав дівчат і хлопців, пропонував угадати, чіт чи лишка й інших підбивав це робити. Він приїхав не один. З ним лікар Дімша. І цей вештається по двору, але шукає старше товариство. Він знає багато всяких новин, а старим так кортить їх почути!

Молоді, батьки й свахи підходять привітатися з ксьондзом, інші шукають лікаря і запрошують обох до хати.

Та Мацкявічюсові цікавіше побути в дворі з молоддю. Гурти хлопців і дівчат не хочуть його відпускати зі свого кола, вихоплюють у нього цукерки, горіхи, відгадують чіт чи лишка. Скільки тут сміху, жартів, витівок! Казіс Янкаускас і Адомеліс Вянцкус змагаються на вигадки й кмітливість.

— Ксьондзе, загадайте загадку, — просить Казіс.

— Загадку, загадку! — гукають усі.

— Добре. Хто відгадає, матиме горіха. Так от: спочатку хрусь, а тоді хрум. Ну, що це таке?

Адомеліс розкусив горішок (хрусь!), вийняв зернечко, показав усім, вкинув у рот і захрумотів.

— Горішок, горішок! — закричали.

— Це залегка загадка, — махнув рукою ксьондз. — Але розплатитися треба, — Він дістав із кишени жменю цукерків і сипонув угору. Усі з криком кинулись їх ловити.

— Ще одну загадку, ще одну! — просили дівчата.

— Ну, тепер важчу: триспиний кінь, двоспиний вершник, гнuzдечка із білої міді. Хто відгадає — тому яблуко!

Довго ніхто не міг второпати, що то за диво таке. Нарешті одна дівчина скраю несміливо сказала:

— Може, бительня...

— Справді!.. О, яка хитра!.. Мабуть, знала... Від мами чула! — вигукували декотрі.

— Дарма, хоч і від мами,— заступився за неї ксьондз.— Важливо, щоб відгадала. На тобі яблучко... А тепер ще одну. Хто відгадає, одержить незвичайний подарунок. Слухайте: біла рілля, чорне насіння, гусак заскородив, мало хто визнає сходи. Що це таке?

Знов усі принишкли, ті гадали так, ті сьак, але все невпопад.

— Уже знаю! — вигукнув Адомеліс.— Писання!

Та інші сміялися, а найдужче Казіс:

— Іди ти! Писання... Гусак заскородив... Славне було б писання!..

— А чим писали раніше люди? Гусиним пером,— не здавався Адомеліс.

— Наш органіст і досі так пише, — підхопив хтось. — Багато ще так пишуть.

— Правда, — підтвердив ксьондз, — Загадка означає писання. Адомас відгадав. Ось тобі за це. Одержуй цілу загадку.

Він витягнув із пазухи тонку книжечку, на кілька аркушів, і подав зрадлімому Адомелісові:

— Почитай собі та й іншим. Узнаєш ті сходи... Ну, а тепер у коло! Закінчились усі гостинці.

Тут молодята, батьки і свахи нарешті пропхалися до ксьондза й повели у світлицю. Ксьондз бачить усіх, вітається, радіє, що приїхав Пятрасів двоюрідний брат Юргіс із приятелем. Але де ж Кядуліс? Ніхто й не помітив: коли всі заворушилися зустрічати гостей, він попід стіною прошмигнув у садок, переліз через тин і почвалав додому, покинувши в Бальсісів свого картуза й палицю.

Надвечір людей побільшало, особливо молоді. Прийшло їх і з інших сіл, бо звістка про весілля Пятраса Бальсіса облетіла всю парафію. Танці й пісні лунають у хатині, світлиці

й у дворі. Мацкявічюс із Дімшею вже виповіли всі новини й доволі наговорились про всякі потреби. Немовби й посвітліло всім од тих розмов. Ксьондз каже, що настануть часи великих перемін, і життя для всіх буде легше. Комусь іншому люди й не повірили б, а Мацкявічюсу вірять. Він знає, що каже!

Коли смеркло, ксьондз із лікарем поїхали, а весілля тільки тепер, здавалося, починало буюти, Адомеліс, Казіс Янкаускас і Норейка розворушили і найнеповороткіших. А Бальсіси на пиво не пожаліли хмелю! І порожніх глечиків на столах не тримають!

Провівши почесних гостей, кинулись у вихор танцю й Пятрас із Катріте. Хіба сьогодні не їхній день? Хіба сьогодні не збулося їхнє найбільше жадання? Помітивши, що молодята пішли танцювати, музиканти ще живіше утнули смичками, і всі вже старались пробратися до світлиці потанцювати разом, чи, збившись попід стінами, хоч помилуватися танцями.

Коли музиканти й танцівники відпочивали, знадвору вбіг мовби переляканий Адомеліс і, змовившись, із Казісом, закричав:

— Двір горить!

Усі кинулись із хати. На подвір'ї на кїлках тину, на воротах, під коморою, біля сушарні й клуні мерехтіли червоні пломінчики. Побачивши те, кожен аж ойкнув, — так гарно світилося в нічній пїтьмі. А діти не витримали й стали розповідати, як Казіс притягнув торбу видовбаних усередині буряків, як поставили в них маленькі лойові свічки, запалили, як вони всі гуртом понаштрикували й понастромляли ті вогники скрізь, щоб було красивіше. І гарно ж, як у казці, видавався Бальсісів двір того вінчального вечора Пятраса й Катріте.

А вони вдвох непомітно пішли собі в садочок і посідали осторонь на лавочці, яку сам Пятрас змайстрував весною під вишнями. Як тут спокійно після тих танців і пісень, після того чаду й гамору! Їхні розпашілі обличчя приємно голубить свіжа нічна прохолода, вгорі у бездонній небесній висі мерехтить незчисленна кількість зірок, а перед ними ті червоні вогники так моторошно й убого світять у темній далині, що незрозумілий сум поймає Катріте груди.

Пятрас лівою взяв її руку, а правою обійняв за стан, пригорнув до себе й спитав:

— Чи рада, Катріте, що ти ось моя дружина й ніхто вже нас не розлучить?

Вона прихилилась до нього й тихо, майже пошепки, мовила:

— Дуже рада, Пятралісе. Але не знаю, чого мені сумно. Не знаю, чого тисне мені серце. Через той батьків гнів, чи тому, що треба їхати в далекий край?

— Усі дівчата сумують і плачуть, як заміж виходять,— втішав її Пятрас. — Ти чужого краю не бійся. І там є добрі люди, і там у нас будуть друзі. Не сама ти будеш. Я ж буду з тобою. А нужди, ти казала, не боїшся.

— Нужди я не боюся. Тільки боюся тебе втратити, — мовила тремтячим голосом.

— Ну що це ти... Як би ти мене втратила? Я здоровий і сильний. Мене й кілком не доб'єш.

— Чула я, ксьондз говорив знов про повстання... Повстання те, мабуть, як війна. Люди там гинуть від шабель і куль. Чи пішов би ти, Пятралісе, якби почалось повстання? — знову тривожне питання зірвалося з її вуст.

— Пішов би, Катріте, — коротко, твердо відповів Пятрас.

— Я так і знала, що пішов би. Раніше нічого, а тепер страшно й подумати.

— І на війні не всі гинуть, — заспокоював її Пятрас. — А повстання — не війна. І війська, кажуть, повстануть. Солдати не підуть проти людей. А нам треба повстати. Землі отримаємо, Катріте, матимем свої книги, газети, школи. Скрізь литовською розмовлятимем. Своя влада буде.

Але тривожна настирлива думка від Катріте не відставала.

— Усе це добре, Пятралісе, але що буде, як я тебе втрачу — повторила вона, уп'явши очі в чорну далину через убогі сільські вогники.

— Ну що це ти! — аж трусонув її Пятрас. — Ходімо краще в хату. Стає прохолодно.

У світлиці з нею хотіли потанцювати Юргіс, Адомеліс, Казіс, Норейка, і ще не один із колишніх друзів та сусідів. Адже сьогодні її весілля й проводи в далекий край!

Коли Юргіс вивів її танцювати, Пятрас знову вийшов у двір. Хотів побути сам. Незрозуміла тривога і йому стискала серце. Він знов завернув у садок, але за кілька кроків якийсь чоловік заступив йому дорогу.

— То що, Пятрасе, весілля справляєш? — заговорив той.
— А мене й не покликав.

— Юозасе! — вигукнув Пятрас, упізнавши голос Пранайтіса.

— Той самий, — відповів із темноти.

— Як це ти тут?.. Так несподівано!..

— Я скрізь несподівано. Таке вже в мене ремесло... Як вовк з-під куща...

— Ходімо в хату,— зніяковіло, майже сором'язно сказав Пятрас. — Ніхто тут тебе не зачепить. Вип'ємо пива, поговоримо. Нескоро ще зустрінемось.

— Кажі — ніколи! — поправив його Пранайтіс, повертаючись у темноту саду. — А всередину я не піду. Для непрошених немає лавки... Одвик я від світлиць. Ще вошей напушу.

Аж зуби зціпив Пятрас, так ті слова вразили йому душу.

— Ну, що це ти... Облиш такі жарти,— пробував спокійно говорити, тримаючи себе з усієї сили.

Пранайтіс якось хрипло захікав.

— О брате! Я умію не так жартувати... Від моїх жартів у декого й кишки перевернуться... Язик через потилицю вилізе і всі чорти в пеклі зареочуть!.. А це хіба жарти! До вошей, брате, я звик. У біді вони жодного не зоставлять.

Обидва підійшли до тієї самої лавки, що Пятрас сидів із Катріте. І посідали. У небі все так само мерехтіло безліч зірок, у дворі все так само блищали убогі червоні вогники, тільки у світлиці журилися скрипки, бубонів бубон і глухо двигтіла долівка від гупоту танцюристів.

— Веселе твоє весілля... Музика, танці, долівку поколюпають, — із заздрісною усмішкою говорив Пранайтіс. — Весело там... Ну що ж... Танцюйте, танцюйте, як весело.

Пятрас не знайшов підходящого слова, щоб відповісти. А він, помовчавши, знов заговорив, тепер уже без насмішок і гіркоти:

— Я не серджусь, що ти мене не покликав. Де б ти мене знайшов, хоч би й захотів. А я ось прийшов тебе запросити.

Голос Пранайтіса знов зазвучав якось дивно.

— Куди запросити? — поинятий тривогою, запитав Пятрас.

— Ви тут, мабуть, і не знаєте, що рівно через десять днів, у понеділок, роковини.

— Які роковини? — не зрозумів Бальсiс.

— Та ж Євині. І я, може б, проґавив. Але вона сама нагадала.

Пятрас завмер: роковини смерті Євуте! Ой, це ж сталося рівно рік тому!

— То що ж ти затіяв, Юозасе? — спитав, не знаючи, що й сказати.

— Що я задумав, те знаю тільки я і вона. Приходь на роковини. Побачиш.

— Не зможу, Юозасе. Завтра їдемо до дядька.

— Жаль...

Він замовк, задер голову й довго дивився на зірки. Потім заговорив зміненим глухим голосом:

— Єва не дає мені спокою. Надто коли така ніч, як оце — тиха, зоряна... Я втечу зі свого прихистку від друзів, сяду на землі, схилюся на сосну й дивлюся в небо, як ось зараз. Тоді й вона поруч... Відчуваю її, наче живу. А коли ніч темна й вітряна, що аж ліс тріщить, гуде, стогне, тоді я знов її чую. Мов кличе, мов плаче, а іноді так завищить, так закричить — аж мороз по мені йде. Отож бачиш, треба роковини справити. І батьки так хочуть. Перевідував я їх. Мати часто дочку вві сні бачить, кривавими сльозима ридає.

І ось у цей час на подвір'ї знов радісно залунала та сама улюблена пісня молоді:

*Чом це не п'ється,
Чом я сумую,
Чи не любила
Мене матуся?*

*Доки тримала,
Доти й любила,
Заміж віддала —
То й проводжала*

*За сині гори,
За темні доли
Та й за ліщину
І за ялину.*

Пранайтіс здригнувся, вкляк, зіщулився. Глухий, хрипучий стогін вирвався з його грудей. Він раптово схопився й зник у п'ятні саді. Затріщав тин, вулицею важко погупотіло.

Пятрас підвівся, прислухався, провів рукою по обличчю й пішов шукати Катріте, закінчувати своє весільне свято.

XXXVII

Та п'ятниця надовго залишиться в пам'яті людей багінайського маєтку.

Уже звечора Пранцішкус сказав Грігялісові й Аґоті, що карклішкяйські Багдонаси завтра справляють роковини смерті Євуте. Не треба про це базікати, щоб не почув управитель і сам пан. Чого доброго, ще надумують ті роковини зіпсувати.

Наступного дня, в п'ятницю, надвечір у маєтку з'явився вїйт Курбаускас і сповістив Пшемицькому, що в Пабярже ксьондз Мацкявічюс відслужив панахиду за душу Єви. У костьолі були Багдонаси, Пранайтіси й немало людей із обох сіл, здебільшого жінок. На цвинтарі відспівали «Вічний покій», «Ангел господній», потім обсадили квітами могилу. Мацкявічюс тримався осторонь.

Увечері, коли сутеніло, прикажчик Каркліс розповів управителеві, що останніми днями люди то там, то там бачили Пранайтіса, а тепер він із двома незнайомими чоловіками п'ють у Менделевій корчмі. Ходять чутки, що Пранайтіс збирається вбити ката маєтку Рубікіса-Рудика.

Пшемицький занепокоївся почутими від прикажчика новинами, а з настанням вечора і страх закрався в серце управителя. Від того розбійника всього можна чекати! Рубікіс то Рубікіс, але він може й на пана Скродського, і на нього самого, пана Пшемицького, посягти, або маєток підпалити.

Після чаю управитель вирішив порадитись із паном Юркевичем. Юрист, вислухавши наполоханого Пшемицького, спершу подумав, що управитель з переляку багато в чому перебільшує. Того й сам не піддавався паніці, а старався думати спокійно. Хоч би як там було, що тепер робити? Викликати підмогу з Кедайняй уже пізно.

— Звелью Карклісові, — міркував Пшемицький, — нехай збере по кілька надійних чоловіків із кожного села й приведе стерегти маєток. Коли буде в маєтку більше людей, ті розбійники передумають і не ризикнуть напасти.

Юрист зважував і розмірковував:

— Може, й так. Але й тут ви запізнилися, пане Пшемицький. Хто тепер уночі тих людей збере й приведе? І що ті «надійні» мужики? Чи не втечуть, як почують перший підозрілий шерех? Я боюся ось ще чого, пане управителю. Якщо ми тепер підніmemo людей, а весь цей шум виявиться безпідставним, то вже тоді з хлопами всі ми разом не збалакаємось. Адже ніхто не слухається тих, що бояться, тремтять, відчуваючи провину. Тоді всякими чутками й погрозами хлопи тероризуватимуть нас щодня.

— То що тепер робити, пане юристе? — спитав занепокоєно Пшемицький. — Доповісти про все панові Скродському?

— Я думаю, що не треба. Пан Скродський, як на те, сьогодні дуже погано себе почуває. Ця звістка, без сумніву, згубно відіб'ється на його здоров'ї. А чим він нам допоможе? Нічим! Добре, що й панна Ядвіга з Аготою не повернулися з Панявежіса.

Обміркувавши далі ті проблеми, вони домовились усе-таки вжити всіляких можливих запобіжних заходів. Отож будівлі маєтку, особливо палац, мають стерегти обидва нічні сторожі з собаками й Рубікіс. Охороняти має так само візник Пранцішкус із двома наймитами, хоч і відомо, що всі троє ненадійні люди. Грігялісові наказати, щоб охороняв палац із боку саду й пильнував за яворовою алеєю. Перевіряти сторожу мали війт і прикажчик, але поки управитель радився з юристом, ті обидва поспішили щезнути.

Розпорядившись особисто в усьому й оглянувши засуви, пан Пшемицький вирішив ночувати не в своїй кімнаті, а в порожній на горищі, поруч із паном Юркевичем. Він прихопив свою мисливську рушницю і ще раз постукав у двері до юриста. Юрист похвалив кмітливість управителя. Такої ночі обом буде разом безпечніше, крім того, з горища з вікна можна спостерігати, що робиться навколо маєтку.

Юрист вийняв і свою рушницю і в обидва дула заклав по заряду, що ними б'ють вовків і вепрів, а як трапиться, то й ведмедя.

Пранцішкус, вислухавши наказ управителя стерегти двір, не сказав ні слова. Похмуро мовчали також обидва наймити. Всі троє знали чутки, ніби Пранайтіс погрожує вкласти Рубікіса, всі троє ненавиділи ката і в серці своєму були готові швидше допомогти Пранайтісові, ніж йому. Але чуткам вони не дуже вірили, тож трохи потерлися біля повітки й стодоли, а потім, позіхаючи, полізли на сіно й заснули.

Нічним сторожам та ніч видалася такою самою, як багато інших. Вони, нудьгуючи, гуляли із собаками коло маєтку, ходили окремо й разом, сиділи в затишку і боролись, як могли, з дрімотою. Близько до палацу не підходили, щоб собаки не розбудили пана. Проте здаля вони бачили, що у вікні пана Юркевича до пізньої ночі світилося. Нарешті вогник погас.

Місяць, що вже пішов на ущерб, пізно зійшов, але підбився досить високо й, здавалося, вже могло бути за північ. З вечора дув сильний південно-східний вітер, а тепер ще подужчав, хмари поріділи, порвалися й швидко летіли через глибокі прогалини, в яких сяяли великі осінні зірки. Місяць квапливо линув їм напроти, то яскраво засвітившись, то знов ледве видимий крізь білуваті шматки хмар.

Моторошно гуділи дерева. Із яворової алеї вітер гнав вихор останнього осіннього листя, свистів у голих липових гілках, нахилив березові вершини й тіпав їхні тонкі обвислі гілки.

Жаха тривога цідилася з того білуватого місячного світла, підкрадалась од місяця, що поринав у хмарні потоки, од розтріпаних вітром дерев, од хаосу безлічі звуків, що морем розливалися по оголеній осінніми заморозками землі.

У кінці повітки нічні сторожі побачили Рубікіса. Стояв той, схилившись на зруб, у руках тримав товсту палицю. Ось він задер голову й дивився на місяць, як той, поринаючи, пливе назустріч шматкам білуватих хмар.

Нічні сторожі нічого йому не сказали. Собаки теж його пізнали, але насторожились, загарчали і, боязко підібгавши хвости, позирали скося й терлися біля ніг дідів.

Рубікіс знав про роковини Єви й про те, що з боку Пранайтіса його підстерігає небезпека. Найпевніше було б у клуні залізи в солому чи сіно, але управитель звелів стерегти будівлі й особливо — палац. Рубікіс розуміє, ця сама небезпека загрожує і панові Скродському. Усвідомлюючи, що небезпека в них із паном спільна, кат відчуває і якусь гордість, і свою помітну значущість. У нього з'являється відвага й рішучість схопитися з тим розбійником і пришешелити його. Тоді не треба було б тремтіти від страху ні панові, ні йому.

Він міцно стискає палицю, обмацує сокиру, що в нього за поясом, і від клуні повітки іде до палацу. Але спершу повернув за повітку. Йому здалося, наче за рогом промайнула якась тінь. Але ні, все спокійно, він, мабуть, помилився.

Біля повітки он криниця. Із неї набирають воду напувати худобу. Кат уже був одійшов далі, та враз відчув нездоланне бажання заглянути в криницю. Це та сама криниця, в яку сторч головою скочила дівка. Дрож проймає тіло Рубікіса, і забобонний страх стискає серце. Він, мов крізь сон, іде до криниці й дивиться в неї. Вода неглибоко, і, наче в дзеркалі, він бачить ті прудкі хмари й чорну свою голову.

Кат відхиляється назад і відступає кілька кроків. Сильний порив вітру ледве не збив його з ніг.

Тим часом місяць виринув на чисту галявину неба. Срібне світло залило дерева, будівлі, подвір'я й криницю. І от Рубікіс бачить мов наяву ту моторошну, незабутню картину: біля криниці лежить закривавлена дівка; посинілі губи, опухле обличчя, напіввідкриті скляні очі, розкуйовджені чорні коси.

Рубікіса струсонувало, він тіпнув головою і вже хотів іти далі, аж тут із-за повітки вийшов чоловік. Тої самої миті кат збагнув: це він, Пранайтіс,

Тваринний страх поймав Рудика. Замість того, щоб ударити ворога, як він збирався, палицею чи сокирою, він пустився тікати до палацу. Пролунав постріл. Рубікіс відчуває, що той промахнувся. Прибігши до великої круглої клумби напроти дому, він пустився кругом неї. Тим часом Пранайтіс стрибнув прямо через клумбу й опинився перед утікачем.

Пролунав другий постріл — і кат звалився на місці.

Пранайтіс, наче здивований, зупинився біля покійника. Поволі перевернув його ногою горілиць. Рубікіс здригнув-

ся, конвульсивно зібгав кулаки й так лишився лежати. При місячному світлі тьмяно біліло його обличчя, а за поясом, з-під свитини, блищало лезо сокири.

Коли це з кущів люто кинулись на Пранайтіса два собаки. Одного він одбив ногою, вийняв ще пістолета і влучним пострілом уклав на місці. Другий, завиваючи, шез у кущах. Пранайтіс швидко оббіг палац і з боку саду рвонувся до веранди.

Пан Юркевич пізно погасив світло й ще не спав, коли надворі пролунав перший постріл. Схопившись із ліжка, він вибіг зі своєї кімнати й метнувся до слухового вікна, що виходило у двір. Тої самої миті Пранайтіс кількома стрибками перескочив клумбу й став перед Рубікісом.

Другий постріл примусив юриста відступити од вікна. Він кинувся назад у свою кімнату, схопив рушницю й тут же почув собачий гавкіт і третій постріл. Потім — тупіт людини, що бігла від саду.

Обережно відчинивши двері, пан Юркевич вийшов на балкончик. Тут же з'явився й розбуджений шумом управитель. Перехилившись через перила балкончика, вони помітили чужого чоловіка, що піднявся сходами веранди, присів біля дверей і колупався в замок.

— Пранайтіс... — пошепки мовив Пшемицький. — Добивається до пана Скродського. Треба гукати на допомогу.

— Ні звуку!.. — прошипів юрист.

Він рішуче приклав до плеча рушницю.

Коли Пранайтіс побачив на землі вбитого Рубікіса, одна-єдина думка блискавкою пронизала його свідомість: тепер Скродського! Він знав, що через веранду найлегше потрапити в кімнату Скродського.

Прибігши до дверей веранди, він пробував їх відімкнути своїми ключами. У його грудях шаленіли такі нурти, що руки тремтіли й ключ ніяк не попадав у дірку.

...— На великого звіра пороху не жаль, — враз пролунали йому Гугісові слова, і він бачить хитро примружене око чоловічка.

...— Так, Пятрасе, на великого звіра пороху не жаль, — повторяє він у думці своєму приятелеві ті самі слова й плечем налягає на двері.

Зненацька на веранді почувся несамовитий хрипучий крик пана Скродського:

— Поможіть!.. Поможіть!.. Поможіть!..

Із балкончика пролунав постріл.

Пранайтіс відчув, ніби великий чорний звір, ставши дибки, ударив його лапою по голові...

Темний, важкий клубок накотився на груди й душить усе глибше, глибше, глибше...

Усе зникло.

XXXVIII

Одного пізнього листопадового вечора ксьондз Мацкявічюс сидів у своїй кімнаті, поринувши в тяжкі думи.

Надворі завивав вітер, дрібний дощ шелестів час од часу, поросив по вікнах. Жалібно вили шпарини в дверцятах печі, моторошно постукували в'юшки, співав димар, якісь глухі звуки гримотіли на гребені. Але в кімнаті у ксьондза тепло. Марцяле дбайливо позатикала вікна й добре напалює піч.

На столі горить лойова свічка, лежить розгорнута книжка, кілька аркушів паперу. Запаливши люльку, Мацкявічюс підводиться, і, часто посмоктуючи, походжає з кутка в куток. Він завжди так робить, коли має щось обдумати. А цього разу думати є про що. Він щойно повернувся із Жемайтії. Багато де бував, багато бачив, багато узнав.

Власті у Жемайтії пильні й стали зірко стежити за неблагонадійними людьми, особливо за тими, що підтримують зв'язки з Тільже й Клайпедою і яких підозрюють, ніби вони одержують заборонену літературу, а може, й зброю. Он через прокламації Акялайтіса порушено велику політичну справу. Звинувачують не тільки Акялайтіса й студента Буцевича, але ще двох поміщиків — Граєвського і Монтвілу — та селянина Кукутіса. Буцевич із Монтвілою вже сидять у Вільнюській цитаделі, Кукутіса ловить поліція. Надто строго наказав вільнюський генерал-губернатор Назимов схопити Акялайтіса. За упушення в розшуках його і за спробу приховати — винних буде віддано до військового суду.

Шілінг, зустрівши Мацкявічюса, розповів, як Кудревич у Сурвілішкісі збив з пантелику жандарма, котрого прислали з Каунаса схопити Акялайгіса. Автор прокламацій сховався і, можна сподіватися, встиг уже виприсягнути в Пруссію.

Урядову пильність відчув на своїй шкурі і сам Мацкявічюс. На Жемайтію він їздив не задля приємності, а на виклик єпископа. І ось повернувся, відбувши тяжку покару за свою діяльність. Єпископ довго його сварив, звелів відбути три дні реколекцій (покуту), ще й нахвалявся перевести в Пакурше, тобто під саму Курляндію, як не перестане підбурювати людей. У канцелярії генерал-губернатора багато скарг і рапортів через його промови й проповіді у Пабярже, Панявежісі та інших місцях.

Пригадуючи розмову з єпископом і свою покару, Мацкявічюс ледве стримує свої збурені почуття. Так, він розуміє становище єпископа, знає — власті дорікають йому, накладають на нього стягнення, але й розуміючи це, він не може позбутися гіркого відчуття несправедливої покари, приниження людської гідності

За що його сварили, за що карали? За те що виступив проти неправди, що втішав і піднімав страждених, зневажених людей. Для себе він нічого не жадає, нічого не добивається. Нужденний, зневажений панамі, осміяний сусідніми ксьондзами, часто стомлений і голодний, він ось уже стільки років гасає по селах, то повчає, то заспокоює, то сварить. Він уміє бути суворим і гнівним, добрим і милосердним. Мацкявічюс збагнув джерела слабості й сили людини. Та своєю владою користується тільки на добро людям. Нелегко йому бувало поринати в ті клеветливі, каламутні нурти убозтва, відчаю, згасаючого терпіння й пробуджуваних надій.

Коли Мацкявічюс думав про це, в його серці боролися суперечливі почуття. От зараз, як він одбув покарання, йому сердито й боляче. Не тільки через покару. Мабуть, більше через людську невдячність. Не раз у вічі його хвалили, підтакували, а за очі гудили й скаржились. Навіщо мовляв та новизна, ті балачки проти панів і влади! Наші батьки так жили, й ми так житимем, і наші діти так житимуть і помруть. Така Божа воля... Багато коштувало йому зусиль, щоб вирвати і з свідомости людей те помилкове розуміння, що так глибоко вкорінилося, про «волю Божу».

Його старання не пропало намарне. І ось помалу ясніші, тепліші почуття народжуються в серці Мацквявічюса. Одним поглядом окинувши свою діяльність, він бачить, що врешті-решт виборов довір'я й любов усіх добрих людей. Приємно таке згадати й утішитися цього пізнього, суворого осіннього вечора.

У пам'яті Мацквявічюса оживає його восьмирічна діяльність у цій окрузі — успіхи й невдачі. Коли він сюди прибув, застав людей темних, загнаних, відданих на панську сваволю та Божу ласку. Ярмо кріпацтва тягли вони терпляче, разом зі своїми волами, не бачачи кривд і не сподіваючись на краще життя.

І ось він поволі, спочатку дуже обережно, став їх виводити з того збайдужіння, з тої безнадії. Старався частіше зустрічатися з ними, розмовляти, розвідувати про їхнє життя. Його запитання часто їх дивували, бо навіть відповісти не могли. Але такі розпитування найбільше впливали на них, забитих людей, що одвикли думати й оцінювати.

Його повчання й тлумачення ставали відомі в усій окрузі. Люди живо зрозуміли, що він їхній друг. І коли покличе, підуть туди, куди їх поведе, не побояться ні біди, ні смерті.

...Коли покличе... Мацквявічюс уповільнює ходу. Так, настане день, коли він їх покличе. Він сам піде й поведе їх за собою. Перемагати чи загинути? Це страшне запитання, хоч він його й тамує, вже не раз поставало в думках. Сьогодні воно ще чіткіше окреслилося в його свідомості. Мабуть, через те, що і єпископ це запитання порушував ясно, наполегливо, грізно...

Ксьондз сідає за стіл, спирається на лікті, стискає долонями скроні й спрямовує очі на хиткий пломінець свічки. У зіницях його карих очей так само тремтять хиткі пломінці. Велика тінь поволі ворухиться за ним на стіні.

Надворі все так же завиває осінній вітер, барабанить дощ, гримотять на гребені якісь глухі звуки, жалібно стогне, аж вие, шпарина в дверцятах печі. Але в кімнаті, здається, незвичайно тихо. У стіні недалеко від печі лущить шашіль, у кутку під підлогою попискує миша.

Мимоволі ксьондз вслухається в ті звуки, але вони не порушують плину його думок. Зрештою чи він думає, мір-

кує? Він поринув у такий душевний стан, коли людина безпосередньо зливається з глибинами життя, відчуває повноту життя й моторошне дихання смерті. Несподівано спливає в пам'яті образ матері, її давно вже немає, те миле турботливе обличчя, мов живе, стоїть у його очах. Вона дивиться зосереджено такими самими, як і в нього, карими очима. Потім пропливає мимо багато інших любих йому облич — родичів, друзів, знайомих. Ксьондз відхиляється назад, зажмурюється і на якийсь час віддається потокові тіней минулого.

Ураз Мацкявічюс пригадує Пранайтіса. Його похоронили разом із Рубікісом. Зворушливий був похорон. Смерть помирила неблаганних ворогів. Небагато чого треба було, щоб на місце Пранайтіса ліг Скродський. Так було б логічніше й справедливіше. Проте життя, мабуть, плине за якимись іншими законами правосуддя.

За рік на пабяржеському цвинтарі, поруч інших, звичайних, з'явилися чотири незвичайні могили людей, що загинули не своєю смертю: Багдонасової Євуте, Даубараса, Пранайтіса і Рубікіса. А все-таки якась закономірність єднає ці чотири могили! Мацкявічюс відчуває, що й він сам — одна з ланок цього ланцюга закономірностей. Його слова і дії, його вплив разом із плином життя цих днів наштовхують людей думати й діяти інакше, як вони досі звикли. Багато з них гинуть і вбивають інших без користі, без смислу. А треба, щоб вони помирали осмислено, заради вищого блага. Щоб так було, треба їх вести, керувати ними.

Мацкявічюс дивиться на тремтливий пломінець свічки, і йому знов ввижається суворе обличчя єпископа й грізно піднесений перст... Чи ви, підбурювачі повстання, зможете підняти такі сили, які повалили б престол величезної імперії? Мацкявічюс відрубав: так, бо встануть мільйони!

І ось летюча його уява уже показує ті мільйони повстанців. Наче хвилі розлитого моря, ідуть вони такої, як зараз, ночі з косами, сокирами й рушницями проти такого шаленого, як ось зараз, вітру.

У тому морі повсталих людей він бачить і себе самого — що веде чоловіків свого краю. Ось рослий дужак Пятрас

Бальсіс, затятий Лукошюнас, малий хитрун Адомас Біте, витівник Казіс Янкаускас, відважний Дзідас Моркус, Норейка і багато інших знайомих і незнайомих облич.

Мацкявічюс швидко встає і великими кроками знову снує із кутка в куток. Повна надії, рішучість палає в його грудях. Він відчуває свою силу. Він має слово, що перекоонує, погляд, що запалює, волю, що веде за собою.

Люди довіряють йому, він не може їх розчарувати!

Він зціплює кулаки й пошепки, але владно говорить сам собі:

— Мені не можна сумніватися!.. Усі сили я офірую своїм людям і Литві!

Надворі шаленіє вітер, але хмари почали розсіюватися. У прогалинах заявилися зірки, і на землі стає видніше.

Мов чорні пагорби, бовваніють пабяржеські хати, голими гілками махають дерева, хитаються од вітру їхні вершини.

Ось на майданчику ледве помітно дах і вежу невеликого костьолу. Недалеко будиночок і єдине, що світиться, вікно. У вікні мов якийсь маятник — туди й сюди має тінь людини.

Десь далеко заспівали перші півні.

Ранок настане ще нескоро.

II

ЗБРОЯ ЗАГОВОРИЛА

I

Жителі села Лідішкес швидко звикли до мешканців колишньої корчми Бальсіса. Його небожа Пятраса вони знають ще з минулої весни. Славний хлопець, чудовий робітник! Усі лідішкесці зацікавлено стежили, як минулої осени з величезною наполегливістю трудився біля тієї корчми. Усі знали, що Пятрас збирається женитись і поселитися в цій громіздкій руїні. Усяких балачок і здогадів було немало. Ті, що не любили Пятрасового дядька, сердито бурчали, мовляв не по-людському пхати небожа до ветхої хижі, в якій хіба що совам та кажанам тулитися, а не людям жити. Ці гадали, яку ж користь витисне скупий дядько із незаможних родичів, одвівши їм ту руїну.

Проте інші поблажливо дивилися на рішення старого Бальсіса таким чином прихистити родича. Що ж? Родич бідний, прибився Бог знає з якого небагатого краю, задумав женитися, то нехай і радіє, що дядько дав. Чоловік він роботящий, кмітливий — полагодить корчму й житиме, як багато живе бідарів, бурлаків. Він має дякувати дядькові, що той його пригрів, підтримав, дав притулок.

Про старого Бальсіса балакали, як хто придумає, ті ганили, ті хвалили, а до Пятраса ніхто ніякої ворожнечі в душі не мав. Кожен старався допомогти йому чим міг — один роботою, другий хоча б добрим словом. Тож на осінь ця запущена корчма хоч знадвору й не дуже змінилась, та всередині

видавалася цілком підходящою для життя людини. Пятрас із допомогою Адомеліса Вянцкуса ловко вставили вікна, полагодили двері, заново набили долівку, побілили стіни, почистили піч, а вона була неабияка — з димарем! Не один шіленайський господар позаздрив би його такій хаті.

Коли, нарешті, восени син дядьків Юргіс, повертаючись із весілля двоюрідного брата, привіз і його самого з молодю дружиною, цікавість лідішкесців ще більше зросла, і кожен шукав нагоди навідатися в корчмову чи хоч мимо пройти й побачити молодят, особливо молоду. А як побачили, жоден не розчарувався. Молода Бальсене — гарна, й мила, і скромна, з людьми уміє обходитися, кожному добре слово знайти.

Найсуворіше випробування молодята мали витримати в дядьковій родині. Сюди спершу й привіз їх двоюрідний брат Юргіс. Довго пам'ятатимуть Пятрас із Катре цю першу зустріч із дядьком і дядиною. Був вечір, уже сутеніло. Коли коні зупинилися біля воріт, Адомеліс Вянцкус уже хотів, було, зіскакувати з підводи й чкурнути додому, але передумав і заїхав у двір. Він збагнув, що молодих у дядька зустрінуть привітніше при чужій людині. Дядько, а особливо дядина, зважають на думку сусідів. Що скажуть люди, коли небожа з невісткою приймуть не по-родичанському? У дворі, пізнавши своїх, кілька разів ліниво гавкнув собака. Ніхто не вийшов їх зустрічати. Юргіс під'їхав до повітки, щоб розпрягти коней, а Пятрас із Катре у супроводі Адомеліса пішли до хати.

— Слава Ісусові Христу, — переступивши поріг, мовила невістка.

— Навіки віків, — відповіла дядина. — А, то вже й молоді приїхали. А ми й не ждали. Кажемо, ще в батьків погостюють. І Адомас із вами. Чи не боярином був?

— Так, дядино, боярином. Чудовий пояс маю од молоді. Прекрасне було весілля. Наспівалися, я аж охрип.

Тут Катре заплакала й стала цілувати дядькові й дядині руки, дякувала за притулок, просила благословити й вважати за рідну дочку, — де треба повчити, де треба посварити.

Сподобалась дядькові й дядині така невістчина поштивість. Дядина її поцілувала, посадила за стіл, стала розпиту-

вати про весілля й утішати, що життя тут буде непогане, як буде слухняна, роботяща й богобоязлива.

Адомеліс попрощався й, усміхаючись, пішов додому. І ось минуло вже більше як рік від того дня. Вона була роботяща й слухняна, а Пятрас працював за двох — дядькові за житло та дві десятини землі і собі, щоб захиститися від голоду й злиднів. Радість, а разом і ще більші турботи сповнили їхні серця, коли помітили, що родина збільшиться: Катре чекала дитини. І хтозна-як молоді Бальсіси впорались би з тими труднощами, якби не дві події, що полегшили їм життя.

Улітку, в липні місяці, несподівано приїхав дядьків син Міколас, що вчився на лікаря в Київському університеті. Тепер він уже називався не Бальсіс, а Бальсевич. Не зважаючи на панське прізвище, сам Міколас ніскільки не спанюшився. Він належав до тієї групи київських студентів, які засуджували кріпацтво, цікавилися життям селян, ненавиділи царизм і нічого доброго не чекали від реформи. З минулого року ширилися ідеї повстання в Польщі, Литві і самій Росії, ця частина студентів захопилася революційними лозунгами, а найдіяльніші, котрі не могли всидіти на місці, виряджаючись у свої рідні краї вести пропаганду, готували ґрунт для повстання. Міколас Бальсіс близько здружився з Броніславом Буцевичем, так само студентом Київського університету, який навесні минулого року був спробував надрукувати в Клайпеді прокламації Мікалоюса Акялайтіса й «Літа» Донелайтіса. Бальсіс знав, що Броніслава схопили жандарми, і тепер уже його заслано в Ярославль на необмежений термін.

Доля Буцевича не злякала Міколаса Бальсіса. Прибувши до батьків, він збирався спершу роздивитися в своїй окрузі, поїздити по Жемайтії і обережно пошукати людей, з якими можна було б підготуватися до недалекого, як здавалося, перевороту.

Приїхавши додому, ледве перевівши дух, наступного дня Міколас перевідав Пятраса. Він уже чув, що його двоюрідний брат не такий собі простий хлопець, а чоловік із головою, уміє читати й писати, має всякі книги й записує незвичайні пісні. Сподобався Міколасові двоюрідний брат і його молода дружина. Вони швидко знайшли спільну мову. Цей лад приніс Пятрасові багато доброго. Міколасові було соромно дивитися на братову нужду.

— Ой, як бідно ви тут живете! — співчував він щоразу, коли приходив до колишньої корчми. — Як вам допомогти, чим підсобити?..

Він сам нічим допомогти не міг, бо був небагатий і жив з батькової кишені. І все-таки допомагав. При кожній нагоді тиснув на батька, брата й сестру, щоб по-людському й породичанському ставились до бідних родичів. Брат Юргіс і сестра Ельзе швидше прислухались до голосу Миколаса, бо й раніше не були ворожі Пятрасові, а батьки, особливо старий, важко піддавалися, коли вчений син навертав їх до милосердя.

— Найшовся заступник, білоручка... — бурмотів батько. — Сам нічого не заробляє, тільки дай йому й дай ласіший шматок та гроші, ще й робити заважає. Швидко знюхались...

Мати виявилась милосердніша. Вона пишалася сином і тішила себе світлими надіями, що ще одненький рочок — і лікар з горою відплатить за їхню роботу й турботи.

— Годі вже, годі, батьку, — стримувала старого. — Правду Миколас каже. Уже й так люди на нас собак вішають. Пятрас добрий робітник. А Катре — дивись чи не жде...

Становище Миколаса й авторитет його в родині зміцніли, коли випадково дав одну-другу пораду кільком сільським жіночкам, які занедужали, і цілу округу облетіла звістка, що Бальсісів хлопець уже вивчився на лікаря й може визначити недугу й лікувати. І стали пливти до Бальсісів жіночки, несучи кури, сир, масло, а чоловіки й полтиники вишкрібали із шкіряних, туго затягнутих капшуків. Тоді слова Миколаса й Пятрасові потреби вже не пролітали мимо батькових вух.

Та наприкінці серпня Миколас поїхав. Заступника не стало. Тільки Юргіс підбадьорював Пятраса:

— Не слухай, не йди, відмовся. Якби я слухав усі його покрикування, то він би мене в баранячий ріг скрутив. Така вже його натура.

Друга подія, що полегшила життя молодят, спочатку видалася дуже незначною. Одного літнього вечора дорогою до Бальсісової корчмової пришкандибала, спираючись на паличку, мала, згорблена, хустиною закутана, бабуся. Пятрас щойно повернувся з поля й порався в повітці, а Катре тут же доїла козу, яку недавно купили в одного бурлаки, що жив на тому кінці села.

Бабуся зайшла до двору, наблизилась до молодої господині й заговорила слабким голосом:

— Боже поможи, Катряле. Чи пізнаєш мене?

Катре підвела голову й здивувалася:

— Пямпене! Звідки ж ви, бабусяю? Пятрасе, глянь, Пямпене прийшла.

Зрадів і Пятрас:

— Пямпене!.. Сусідка із Шіленай!.. Ну, драстуйте ж, бабусяю.

І Катре закінчила тим часом доїти козу й прибігла привітатися.

— Мабуть, притомилися, бабусяю, підбилися. Ходімо до хати, відпочинете, побудете в нас.

Пямпене привіталася, підійшла до кози, погладила її по голові, по шиї, поплескала по боках і жалібно зітхнула:

— І в мене така була в Шіленай. Де вона тепер, бідолаха? Уже немає Даубараса — нічого немає... Ох, якби Даубарас не помер, не довелось би мені по людях поневірятись.

Така була їхня зустріч. Пямпене залишилася в молодих Бальсисів. Ще в Шіленай вона ніколи не чула поганого слова ні від Бальсисів, ні від Катре. Тож і тепер легко було їм порозумітися. Молодятам Пямпене стала у великій пригоді. Коли обое ішли на роботу, вона стерегла дім, наглядала на козу, копалася на городі. А коли Катре злягла — що б вони робили без старенької? Як народилась дитина, її допомога була ще необхідніша. Вона вміла доглядати немовлят і породіллю, з її поміччю Катре швидко встала на ноги, а мале, хоч і в нужді, росло здорове й красиве. Пятрас не міг натішитися своєю несподіваною позителькою і пропонував їй назавжди у них лишатися. Пямпене нічого на те не відповідала, сумно похитувала головою, зітхала, але нікуди більше не йшла.

Минуло чотири місяці. Закінчились польові роботи. Листопадові заморозки, вологі й холодні вітри позривали з дерев останнє листя, роз'юшили дороги, гнали людей під стріху, в теплі хати. Пятраса частіше не бувало дома. У дядька роботи ніколи не закінчувались. Ще не встигли впоратися з льоном, а дядько вже заговорив про молотьбу. Пятрас часто приходив додому понурий, сердитий. Шапку і димом сушарні прокурений піджак почепить ото на кілок, поди-

висься, як спить у колисці малий Пятрюкас, перемовиться з жінками про роботу і, коли ще не пізній час, дістане з кошинця якусь книжку, присунеться до каганця та й читає. Книжки йому тепер давав Адомеліс Вянцкус, та й своїх не забув він прихопити із Шіленай.

Довгими осінніми вечорами найчастішим гостем молодих Бальсісів був Адомеліс. Побачивши, як Пятрас цікавиться книжками, він приніс усе, що тільки мав. У свята у своєму костьольному селі та ближніх містечках він обходив усіх крамарів і коробейників, шукаючи, чи не знайде якусь ще не знайому книжку. А як знайде, зараз же купує і несе показати Пятрасові. Так він роздобув «Шість байок» Станявічюса, «Звичаї стародавніх литовців» Даукантаса, «Жемайтійську епархію» Валанчюса, «Повчання мудрости й справедливости» Татаре й найновішу книжку — «Казки, пригоди, весілля і гімни» Алякнавічюса.

У вільний час, найчастіше в неділю, Пятрас дістає стулений із грубого сірого паперу зошит і записує з пам'яті ті самі пісні, які були в зошиті, що торік відібрали в Шіленай жандарми. Згадав пісню про Домінікаса, «Вбрана», «Зозулю», сирітську пісню. Він записував і вивчені од Адомеліса, й десь почуті. А надто уважно заносив до зшитка пісню про життя кріпака:

*Ледве світає.
Лиш півень озвався, —
Ти ж, бідолахо,
Трудись, надривайся.*

*Золота в пана —
Повсюди сіяє.
Я ж без копійки
Живу й помираю.*

Його зворушували пісні, в яких він знаходив щось про-роче, в яких угадувалась, може, його самого недалека доля. Охоплений сумною тужбою, він записав дивну пісню про Данюлу й Котре:

*Ой не мав два дні Данюла
В роті ані ріски.
А на третій день Данюла
Та й одбув до війська.*

*І пішов тоді Данюла
Турків воювати.
І зоставив свою Котре
Тяжко горювати.*

Із цією страшною піснею в Пятрасовому серці перекликались інші, які прилинули хтозна-звідки, хтозна-ким пущені в люди. У них звучали відлуння ще недавніх повстань, заворушень і битв.

*«Будь здорова, мила, поцілуй же на дорогу,
Іду із сусідом бити ворога лихого.
Он поляки скачуть під орудою Гельгуда.
Вже москаль у Жемайтії панувать не буде».*

*Так він мовив і пришпорив коня воронго.
А дівчина плаче й хвалить воя молодого:
«Ідь здоровий, каже, хлопче, москалям дай знати,
Що жемайти не дозволять рідний край топтати».*

В окрузі звучало чимало й новіших пісень, у яких вчувалися спогади раніших повстань. Найчастіше приносили їх кравці, шевці, теслі, співали їх у шинках, кузнях, на ярмарках, храмових святах, а іноді й у жебрацьких поневіряннях. Одного разу на храму звідкись з-під Шяуляй прибився однорукий, одноокий старець; сівши на базарі, зіпершись на костьольний мур, поклавши біля себе свій ціпок і торбу, він дошкульним голосом чи то заспівав, чи то затужив:

*Ой тридцять років, як війна минула.
Братів багато наших там заснуло.
Багато у землі їх зосталося,
Чимало й на чужину подалося.
Чекають, аби веснонька настала,*

*Щоб крига вже на озері розтала,
То будуть же брати коней поїти,
То будуть сестроньки вінок мочити.*

По-особливому настроювали Пятраса такі пісні. Вони ніби вибудовували якісь зв'язки між його нинішнім буттям і переживаннями бурхливого минулого року.

Сьогодні, коли минув рік після весілля, коли він, здається, остаточно розлучився з рідним селом Шіленай і звив собі убоге кубельце на краю цього багатого села Лідішкес, його життя мовби заспокоїлось, вирівнялось. Тут не треба боятись жорстокого Скродського, його прикажчика й ката Рубікіса, не треба остерігатися пильних жандармів. Але, на жаль, тут не було й тих людей, що урізноманітнювали, хвилювали й збагачували його життя. Не було дядечка Стяпонаса, пана Акялайтіса, лікаря Дімші, а найважливіше — не було ксьондза Мацкявічюса.

Довгими осінніми вечорами, коли у вікно барабанив дощ і завивав за рогом вітер, Пятрас, слухаючи хурчання прядок своєї дружини й Пямпене, сідав у зажурі біля каганця край столу або простягався на лаві й, удаючи, що спить, віддавався сумним, тужним думкам. Мимоволі став відчувати, як гнітить його це сіре, безпросвітне існування. Правда, він кохав свою дружину, любив свого маленького Пятрюкаса. Він знав, що тут, у цій дядьковій корчмі, чи десь-інде він може заробити собі і їм шматок хліба, захистити від голоду. Але що потім, що далі? Залишатися все життя бурлакою, дядьковим наймитом, тліти в цій похмурій корчмі? Зрештою чи й триматиме тут його дядько, як закінчатся всі ті люстрації, чи й самі власті віднімуть і цей куток?

І ось у пам'яті Пятраса оживає все те, що чув од Мацкявічюса, Дімші, дядька Стяпонаса про повстання, яке наближається, про визволення з-під панського і царського ярма, про землю й світліше життя. Пісні, які він записує в грубий зошит, пробуджують у його серці ті самі почуття й сподівання, які викликали й промови Мацкявічюса. Хіба не правду каже пісня:

*Вночі повертаюсь
І ледве чвалаю —
Тоді засинаю,
Як півень співає.*

А як гарно змальовано розставання хлопця й дівчини, коли він од'їжджає бити ворогів:

*«Будь здорова, мила, поцілуй же на дорогу,
Іду із сусідом бити ворога лихого», —*

*Так він мовив і пришипорив коня вороного,
А дівчина плаче й хвалить воя молодого...*

Але чи так із ним, Пятрасом, прощалася б Катріте, аби якогось дня почалося повстання й він надумав податися до Мацкявічюса, як не раз про це говорили? Адже Катріте тепер уже не одна: ось у колісці спить синок. Велика тривога й клопіт гнітять Пятрасове серце. Уже не один вечір змагають його такі думки. Він хоче порозмовляти про це з дружиною, але все не наважиться. Навіщо передчасно/наводити на неї страх? Коли настане той день, то буде видно, як вчинити.

Після бурхливих торішніх подій у Шіленай життя в Лідішкес цього року здавалось спокійнішим. Але й сюди долинали вісті про селянські заворушення й заколоти проти панів і влади. Навесні, в березні й квітні, широко рознеслася чутка про бунт селян плунгеського маєтку, що підняв кріпаків і в інших жемайтійських маєтках — Гаргждай, Кретінга, Дарбенай, Салантай, Гінтілішкес. Пятрас часто з усмішкою згадує, як Адомеліс Вянцкус одної неділі прибігає до нього й захоплено розповідає: чув у костьольному селі про ватажка бунту відважного кріпака плунгеського маєтку Антанаса Вайшвілу, як селяни не дали його схопити, як тисячна юрба примусила пристава й драгунський ескадрон відпустити схоплених побратимів Вайшвіли.

Іншого разу двоюрідний брат Юргіс розповідав, що чув на базарі, як у Плунге зібралися люди на сходина, схопили поліцейського сотника, побили, зірвали з мундира поліційні знаки, закували в колоду й замкнули в арештантському при-

міщенні. Вайшвіла оголосив себе ватажком селян від Плунге до Балтійського моря. Він хотів підняти повстання не тільки проти поміщиків, але й проти уряду. Селяни всіх маєтків слухались його і вірили, що переможуть і солдатів.

— Нас багато, — казали вони, — а солдатів мало. Зброю ми дістанемо в євреїв і контрабандистів, і всіх солдатів переб'ємо.

Та незабаром знов полізли чутки, що Вайшвілу видав писар жандармської команди, який заманив його в Тяльшай, де його було й схоплено. Він бився як лев. Кілька разів порозкидав жандармів і солдатів, що його брали. Але що один вдіє проти цілого загону? Нарешті його зв'язали й доставили в шяуляйську тюрму. Плунгеські селяни змушені були витерпіть жорстоку екзекуцію. Багатьох відшмагали різками, а на утримання було поставлено на три дні драгунів із кіньми.

Юргіс розповідав це з похмурою затятістю, співчуваючи Вайшвілі і селянам із Плунге.

— Щоб їх чорт забрав усіх тих жандармів і їхніх драгунів! — сердито вилаявся на завершення. — Про повстання нічого не чув? — запитав Пятраса.

Ні, Пятрас про повстання нічого не чув. Тільки Адомас минулої неділі їздив у Расяйнай, то розказував, що євреї й шляхта щось передчувають.

— Ми отримали від Міколаса листа, — вів далі Юргіс. — Збирається весною приїхати. Каже, що батьківщина кличе. А коли він говорить про батьківщину, то знай, що у нього чортики в голові.

— А батько як?

— Батько усе боїться люстрацій і податки йому не під силу. Він не проти, щоб зчинилося якесь заворушення. Але Міколаса не хотів би втратити.

— А тебе?

— І мене не хотів би, поки працюю. Через Морту знов ми погиркались. Ну, потерплю ще цю осінь. Але довше вже ні. Як прийшов він зажурений, так і пішов.

Пятраса оживляло кожне почуте слово про повстання. Звичайно, жаль залишати Катре й синочка, але ж, може, не на довго. А іншої дороги, якою вибратися з нужди, не видно.

Іноді, лежачи на лаві, Пятрас любив пригадувати всякі пригоди й пережити за останній рік. Особливо часто такі спогади

набігали цієї осені. Ось і тепер, простягнувшись, заклавши руки під голову, слухаючи жіночі прядки й шум дощу за вікном, він мимоволі стежить за подіями того року, що пропливають у пам'яті. Ось він, заступившись за Катре, стоїть перед Скродським, їсть очима, ще трошки-трошки й огрів би пана кілком, який стискає в руках. Або ось він, мов навіжений, кружляє Ядвігу Скродськіте в шаленому танці на маївці в Панявежісі. Потім зринає образ Мацкявічюса, ось вони удвох їдуть до дядька в Лідішкес і ксьондз йому говорить, погойдуючись у бричці, то насуваючи, то зсуваючи капелюха й поганяючи батоном коника. Пригадуються ксьондзові слова і чимало місць із «Звичаїв стародавніх литовців». Набігають на думку й ті чудові рядки: «Вони ненавиділи неволю й вважали її за диявольську роботу, вони казали: «Диявол нехай неволиться, а не люди». А ось косовиця, озеро Жяльвіс і ночівля біля вогнища. «Пятрасе, — шепоче йому Адомеліс, — поглянь угору». І от бачить Пятрас крізь віття дубів і ялин те дивовижне небо з рідкими зорями, і невимовна тута стискає йому серце. Потім його весілля — і Пранайтіс, найкращий друг минулих днів! Він загинув від панської кулі. Пятрас чув про ту страшну подію. Влітку він їздив туди, бачив другову могилу... Моторошний біль здавлює йому груди. Він не міг би висловити, що думає, що відчуває. Він чітко не усвідомлює, що зв'язує всі ці його розкидані спогади. Тільки життя чомусь ще більше потьмяніло, зробилося прикрішим, убогішим, нестерпнішим.

Він сідає на лаві, спирається ліктями на коліна, а долонями стискає голову. Гарзд! Нехай хоч завтра почнеться бунт, заколот, повстання! Пятрас знає — його не стримає ні Катре, ні малий Пятрюкас. Він піде до Мацкявічюса!

II

Одного холодного жовтневого дня після обід ксьондз Мацкявічюс діждався гостей: завітали Віктор Сурвіла і лікар Дімша. Ксьондз дуже зрадив, побачивши таких гостей. З Дімшею його єднала давня дружба, але й із молодим Сурвілою з минулого літа зав'язалися добрі стосунки близьких сусідів. Віктор швидко переконався, що Мацкявічюс —

людина благородної душі, сильного характеру, великих намірів, усім серцем віддана народній справі. Ксьондз так само побачив, що цей молодий панич ще не зіпсований вадами свого вельможного стану, що він щиро болить суспільними потребами, що як спалахне повстання, не залишиться байдужим, а стане в перші лави борців.

Мацкявічюс знав: стосунки Віктора з Ядвігою Скродською з минулої осені стали дуже дружні. Цього літа молодий Сурвіла, приїхавши з Петербурга на канікули, часто бував у Багінай. Пан Скродський хоч як не любив того революціонера, але, спонукуваний дочкою, зрештою, керуючись і практичними міркуваннями, гамуючи ворожі почуття, змушений був його приймати. Панні Ядвізі давно пора заміж, а де знайдеш кращу за Сурвілу партію? Нехай тільки розсіються в небі темні бунтівні хмари, нехай тільки прочакнуть гарячі голови, о, тоді пан Скродський із батьківськими почуттями благословить Ядвігу й пригорне до грудей Сурвілу. Небагато вже чого треба, щоб Ядвізі на придане після земельної реформи остаточно було створено фільварок, приєднавши деякі хлопські землі. Ядвіга й Віктор про те знали і твердо вирішили фільварка не брати. Повстання, якого вони чекали з дня на день, мало зруйнувати плани Скродського й зробити їхнє весілля незалежним від усяких фільварків.

Усе це Мацкявічюс знав і прихильно спостерігав за зближенням молодих. На все те схвально дивився й лікар Дімша. Стосунки між Скродськими і Сурвілами однаково цікавили обох. Отож обидва знали, яка буря зчинилася цього літа в Багінай і яка небезпека зависла над головами Ядвіги й Віктора, — небезпека набагато більша, ніж батькова затятість і неприхильність. У липні приїхав на вакації Ядвіжин брат Олександр, офіцер Сумського полку імператорської армії, що недавно отримав чин майора. Олександр уже кілька років не бував на батьківщині, тож цей його приїзд приніс і батькові, й сестрі немало радощів і турбот. Але з кожним днем перебування пана майора в рідному краї — радощів у батька й сестри убувало, а прибували клопоти. Олександр ніколи не відзначався ніжністю характеру, а тепер це був драгливий, причіпливий, з великими претензіями чоловік,

зманіжений порожнім, розкішним життям. Усі челядники мали навколо нього танцювати й товктися, аби догодити. Багато від нього натерпівся візник Пранцішкус за коней і фаєтон, бо не міг зрозуміти й виконати накази пана майора. Не один болючий запотиличник доводилось витримати Пранцішкусові од білої, одягненої в рукавичку, але важкої руки імператорського офіцера. Зціплював тоді візник зуби, стискував кулаки, стійко терпів кривду, але невблаганні почуття помсти полум'ям спалювали серце.

— ...Настане на вас такий день, настане... — повторював він у думках почуті колись од Пятраса Бальсіса слова.

Панові Скродському доводилося чубитися з сином за гроші, справи мастку, за фільварок, впровадження реформи й інші питання, в яких він ще менше тямив, як батько.

З Ядвігою вже з першого дня Олександр зчепився через політику. Вона горіла патріотичними ідеями і як спасіння чекала повстання, а він вірно служив цареві, не терпів усяких «мятежників» і був готовий проливати кров і класти голову за імператора.

Батько хоч і сам не любив усяких революціонерів і хлопоманів, але синова запопадливість і йому видалася не гідною гонору чесного дворянина. А що й казати про Ядвігу! Її просто казило братове відступництво. Брат її — слуга деспота, ката батьківщини, прихвостень!

— Ти виродок! Ти не вартий того, щоб ця земля тебе носила! Ти безсоромно признаєшся, що підняв би меч на кращих синів вітчизни! — кричала вона, шаленіючи, а той набундючився, почервонів, як індик, і пронизував сестру плумливим поглядом.

У той самий час приїхав на вакації Віктор Сурвіла й став навідуватись у Багінай. Молодий Скродський тут же збагнув причину тих відвідин. Він зараз же второпав і політичні погляди Віктора. Віктор такий самий «мятежник», як і Ядвіга. Майор чував про петербурзьких студентів і навіть про революційні настрої та організації офіцерів, про весь той згубний вплив крамольників, особливо на польську й литовську молодь, що приїхала вчитись. В Олександра почала розгоратися ненависть до молодого Сурвіли й визрівала думка, як його позбутися. Повертаючись до свого полку,

майор зупинився у Вільнюсі, завітав до генерал-губернатора Назимова й довго з ним радився. Він поїхав задоволений своїм візитом. Ні Ядвіга, ні Віктор не здогадувалися, яка небезпека зависла над ними, які удари їм доведеться перенести ще до того, як настане вирішальний день повстання, — і що ксьондза Мацкявічюса відвідує він оце разом із паном Дімшею востаннє в житті.

Ксьондз зустрів гостей із притаманною йому стриманістю, але зі щирою, теплою усмішкою на обличчі. Велика, побілена вапном піч уже була добре нагріта, гості, пойняті приємним теплом, познімали плащі й сіли до столу, а господар покликав Марцяле, щоб подала чаю. Потім, наче здивувавшись, звернувся до Віктора Сурвілі:

— То ви ще не поїхали до столиці?

— Пана Віктора, мабуть, щось міцно прив'язало до наших місць. Ми ось із ксьондзом трохи здогадуємось, — спробував пожартувати Дімша.

Але Віктор був настроєний цілком серйозно.

— Так, пане Дімшо, справді прив'язало... Крім того, скажу вам одну таємницю: одержав я пораду, майже наказ залишатися до весни дома й чекати нових вістей. Гадаю, що цих вістей дочекаємось раніше, як наступить весна. Адже знаємо, що цього літа у Вільнюсі створено Комітет Руху на чолі з Костянтином Калиновським для керівництва повстанням.

Розмова тепер перейшла на тему, що найбільше усіх хвилювала. Троє друзів чули немало новин, які одна одну доповнювали й підтримували. Тож Віктор щонайперше розповів про Калиновського, великого друга селян Білорусії і Литви. Віктор зустрічався з ним у Петербурзі, де Калиновський закінчив правознавство з кандидатським ступенем. Він зі своїми друзями заснував у Білостоці таємну друкарню й випускає для селян газету «Мужицька правда». Перевдягнувшись у селянську одягу, обійшов багато місць краю, агітуючи селян проти царя й панів. В успіхові повстання він покладається лише на селян. Думає, що поміщики й узагалі шляхта не мали б пхатися в повстання, а як декотрі братимуть участь, то хай діють там, де їх ніхто не впізнає. Вони можуть лише нашкодити визвольній боротьбі.

— Він правильно думає! — гаряче підхопив Мацкявічюс. — Сила, яка може розхитати підвалини царської імперії, це селяни. Не сердитесь, пане Дімшо? Адже й ви шляхтич.

Дімша усміхнувся:

— Такий я шляхтич, як і ви, ксьондзе. Крім того, й сам Калиновський шляхтич.

— Цікаві й політичні погляди Калиновського на стосунки литовців, білорусів і поляків, — вів далі Віктор Сурвіла. — Поляки ним незадоволені й називають сепаратистом.

Мацкявічюс здивувався:

— Як? Невже він думає, що ми самі, без поляків, скинемо царську владу?

— Ні, ксьондзе, він того не думає. Боротися мусимо всі разом, але порядкувати потім усередині маємо самі, без поляків. Калиновський не визнає Польщі у межах, встановлених 1772 року. Литва з Білорусією має скласти окрему політичну одиницю, окрему державу, яка сама вирішить, з ким їй бути.

— І тут він думає правильно, — знов підтримав Мацкявічюс. — У Польщі поміщики, дворяни, шляхта занадто глибоко пустили коріння, занадто розрослися. Їхні хлопи ще більше пригнічені й зневажені, ніж наші. Нелегко буде польським панам переконати хлопа покласти з ними голови за дворянську Польщу.

— Нелегко, якщо й взагалі буде можливо, — погодився Сурвіла. — І в цьому найбільша небезпека для всіх наших задумів. Калиновський відверто заявляє, що не можна дурним варшавським макогонам довіряти долю Литви. Я вам порадив би, ксьондзе, якомога швидше дістатися до Вільнюса й познайомитися з Калиновським.

Мацкявічюс задумався. Так. Поїхати до Вільнюса він збирається із самого літа. Час для поїздки зараз не дуже зручний, а може, й краще, що дні короткі... Легше вештатись непоміченим. Він неодмінно мусить побачитись із Калиновським.

Дімша, який з цікавістю слухав розповідь Сурвіли про Калиновського, не витерпів, щоб не поділитися своїми новинами. У серпні йому поталанило побувати в Кедайняй і Каунасі й там розвідати дещо свіженьке.

— На нашому небі сходить нова зірка, — заговорив він піднесено. — Чи вам доводилось чути щось про Зигмунта Сераковського.

— Добре його знаю, — кивнув головою Віктор Сурвіла. — Часто з ним зустрічався на наших літературних вечорах. Під прикриттям літературних вечорів ми обговорювали політичні питання.

Дімша, здається, трохи розчарувався.

— Коли так, то не дуже я вас подивую своїми новинами.

— Усе-таки цікаво, що ви узнали? — наполіг Мацкявічюс. — Про Сераковського я нічого не знаю.

— А те, що коли почнеться повстання, то він стане головнокомандуючим литовської армії, а може, й диктатором.

— Схоже на правду, — підтвердив Сурвіла. — Сераковський добре розбирається у військовій справі. Адже він офіцер російського генерального штабу, капітан, великих здібностей, має довір'я в начальства, його посилали у різних справах до Лондона й Парижа, він склав проект реорганізації імперської армії. І дивно, як цей довірник царських міністрів під казенним мундиром зберіг свою любов до батьківщини, гарячі почуття патріота.

— Жаль, що він Литви, мабуть, не знає, — зауважив Мацкявічюс.

— Не зовсім так, ксьондзе, — захистив його Дімша. — Цього літа в Кедайняй він одружився з Аполлонією Далевською. Я знайомий з братами її. Вони — наші люди. Один з них, Тит, розповідав мені, що Сераковський, як був молодий, любив мандрувати, знає Вільнюс, побував у литовських селах, брав участь у косовиці, на жнивах, любить селян.

Ці слова, мабуть, не зовсім переконали Мацкявічюса. Але він вирішив ніяких сумнівів щодо Сераковського тепер не висловлювати.

Тим часом почало сутеніти, бо листопадові дні короткі й імлісті. Марцяле засвітила на столі дві свічки, а Мацкявічюс запропонував гостям ще по склянці чаю.

— Час би й додому рушати, — завагався Віктор. — Але я ще не сказав, чого до вас, ксьондзе, сьогодні завітав. Хочу й пана Дімшу познайомити з одним документом наших днів.

— Історичним? — поцікавився Мацкявічюс.

— Колись він буде історичним, а сьогодні це документ людських страждань.

Він підвівся, вийняв із кишені плаща грубезний зошит і схилився при свічці.

— Довгий документ, — зауважив Дімша, поглядаючи на годинник.

— Не лякайтеся, я прочитаю тільки кілька уривків! Це мого дядька, матиного брата, пана Пранцкевича щоденник, що охоплює перше півріччя цього 1862 року. Пан Пранцкевич має маєток у Зарасайському повіті, поблизу Обяляй. У цей неспокійний час він надіслав свій щоденник на зберігання моїй матері.

Мацкявічюс криво посміхнувся:

— Не ображайтесь, пане Вікторе. Але панські щоденники навряд чи можуть бути нам дуже цікаві.

— А все-таки... Це, можна сказати, криваві сторінки. Ми знаємо про людські кривди й страждання багатьох литовських куточків, але не знаємо, що терпіли й ще терплять люди цієї східної частини Литви. Коли ми хочемо, щоб повстали всі люди нашого краю, то нам необхідно знати і кривди їх усіх.

— Читайте, пане Вікторе, — погодився Мацкявічюс і, зібравшись слухати, став походжати з кутка в куток кімнати. Дімша навстоячки прихилився до печі.

— Маю вам пояснити, — почав Сурвіла, розгорнувши зошит, — пан Пранцкевич, крім того, ще й мировий посередник, що стежить за проведенням реформи й складанням викупних листів. Через те його записи нам особливо цікаві, бо його служба дозволяє йому зблизька пізнати відносини між панами й селянами, крім того, й він сам, не соромлячись, описує свою, як приборкувача кріпаків, роль.

Ось сутичка пана обяляйського маєтку з мужиками, яких без їхнього відома було записано наймитами до інвентарної книги маєтку. На виду в посередника, асесорів, поліції і самого Пранцкевича відбувається така сцена. Цитую щоденник.

«— Образа! — вигукнув один різко, пропхався крізь натовп і став переді мною грізний, зухвалий, зі скуйовдженим чубом, сльозами на очах, палаючи гнівом. Його голос вири-

вався з глибини грудей, аж тремтів од презирства. — Образа! Ми йому все простимо, нехай тільки йому Бог простить! Ми були господарі, як інші. Де наші хати, де земля, де надане право зберегти свою власність? Він усе це понищив, ми самі ледве лишилися живі. Ми працювали день і ніч, а що заробили? Усе йому прощаємо, але служити не будемо! Підемо жебраками просити шматок хліба, але в нього залишатися не хочемо. Хто його просив записувати нас наймитами, за яким правом ми йому належимо, коли наші батьки були господарями на своїх садибах?

Ці гіркі слова були чистісінькою правдою, хоч їх можна повернути й зовсім по-іншому. Тож знов я пригрозив, що не я далі розбиратимусь, а поліція й військо.

— А що нам військо! — закричали. — Хліба не маємо, солдат не нагодуємо. Нехай б'ють, нехай уб'ють, нехай у каюту зашлють, нехай замучать, але йому служити не будемо, його не слухатимем!

Усі розійшлися, охоплені страхом через таку упертість наймитів».

Через кілька днів, 11 січня 1862 р., пан посередник пише:

«Сьогодні через Обяляй проїжджав жандармський полковник Скворцов, справник Сесицький, військова частина й асесор Ожинський. Усі вони рухаються в маєток Януша Косцялковського усмиряти неслухняних селян. Руткевич услід їм послав рапорт про своїх наймитів, просить, щоб на зворотному шляху зупинилися в його маєтку й покарали неслухняних.

13 січня.

Руткевич запросив асесора Ожинського й мучаться з наймитами. Покликав і мене. Я прибув туди надвечір. Зібралось близько вісімдесяти мужиків, зчинили шум, гам, усі кричать, що більше не служитимуть. Пан асесор, менше стриманий, кілька разів, як той ведмідь своєю лапою, заїхав наймитові в вухо і звелів уже поліції взятися за різки, але я цього разу ще утримався виконати наказ.

16 січня.

Нарешті написав я декрет покарати різками п'ятох найнеслухняніших, але двоє найзатятіших прикинулись хвори-

ми й не з'явилися. Тож тільки трьох послав на тілесну покару по тридцять різок. А до тих, що прикинулися хворими, послав фельдшера перевірити їхню недугу».

— Порівняно дешево відбулися Руткевичеві наймити, — зауважив Дімша. — У Шіленай торік більше пролилося сліз і крові.

— Це не все. Послухайте ще два епізоди. Ось що сталося перед Великоднем у маєтку самого пана посередника. 20 квітня, на Великдень, він пише:

«Коли селяни відмовились працювати, я вирішив кількох покарати, а найперше Юстінаса Дручкуса й Аугустуса Вайчюнаса. Я звелів, щоб із Стряви завтра вранці прислали якийсь десяток сильних москалів, а сам із дружиною звечора з'їздив до Обяляй наказати, щоб урядник Свірський з двома десяцькими підготували різки й дві пари кайданів для злочинців. Уранці мені доповіли, що мої дворові козаки вже прибули верхи. Кожен мав за поясом або за халявою коротку, але дошкульну нагайку. Незабаром прибуло поліційне начальство й прийняло рапорт Свірського. Згодом з'явився економ Ясюкевич, але війта Шірвіса, старости й селян ще не було. Вони запізнилися. Це запізнення — самого Господа милосердя, бо тим часом я встиг відправити дружиноньку зі старшими синками до костьолу. Таким чином вони не знали й не чули того гвалту, того крику, того побоїща, що відбувалися на терасі. Зойк, волання й стогін діймали всіх до глибини серця. Жодна жінка не встояла на місці, а нянька Августина жалібно плакала й цілий день була як не своя. А що ж було б із моєю слабою дружинонькою, якби милосердний Бог не прихистив її під своє крило в костьолі?»

Покарання проводилось так: коли оголосили обвинувачення, я подав письмовий наказ арештувати Юстінаса Дручкуса й Аугустаса Вайчюнаса. Замість того, щоб виконувати наказ, селяни збилися до купи оборонятися й зімкнутими рядами заступили засуджених. Боротьба тривала не довго, бо мої дворові приборкувачі — росіяни, хлопи сильні, проворні й слухняні, зараз же порозкидали слабших мужиків, як снопи. Але Вайчюнас, скориставшись метушнею, шмигнув за комору, припав до коня й галопом пустився навтіки.

Найбільшого винуватця Дручкуса через кілька хвилин після бурхливої тусанини повалили на землю й закували в кайдани. Я звелів відправити в Зарасай, віддати в суд, а про все доповів справникові й губернаторові».

— Га-арний Великдень підготував пан мировий посередник! — усміхнувся Дімша.

— І що за лицемірство! — обурювався Мацкявічюс. — Він радіє, що Бог під своїм крилом прихистив у костюлі його дружину, оберіг її нерви від потрясіння. Зразковий християнин! Гнати геть таких із костюлу!

Віктор усе ще гортав зошит.

— Для повноти картини хотів би прочитати ще одне-друге місце. Ось що сталося 28 травня:

«Коли сьогодні рано-вранці прибув до Пакреве, уланський ескадрон збирався біля корчми, оточеної сторожовим загоном піхотинців. У корчмі сиділи арештанти. Усе вже було підготовлено й лише чекали того прибуття. Трапився тут і ксьондз із Укмергеського повіту, отож його ми попросили промовити до злочинців і самі по черзі говорили: справник Сесицький, чиновник Рубажевич і я сам. Нічого це не допомогло, упертість не спадала. Уже солдати з багнетами стояли навколо корчми, вже кавалерія ланцюгом вершників оточила двір і закрила вхід і вихід. Вивели насередину тяжких злочинців, принесли лаву, в'язку різок, два улани стали шмагати, два артилерійські піхотинці тримали мученика, а один голосно рахував удари. Дванадцятьох було покарано: Антанасові Ейгмінасу, найзухвалішому, що розпинався за всіх, усипали 100 різок, Анупрасові Клішюнісу із Байорай за те, що відбив чотирьох арештованих, яких вів справник, — 100 різок, Антанасові Кішунасу, помічникові старости — 50 різок, Аугустінасові Локцікасу, головному підбурювачеві, але вже старому — 10 різок, Юстінасові Байорасу — 30, Бенедіктасу Путрі — 35, Анупрасові Багдонасу — 15, Півіласові Адамонісу — 20...

Коли прибув у Багдонішкес, уже застав військову частину й усіх чиновників, що чекали на мене. Настроєність селян аніскільки не змінилась: були все такі ж похмурі й затяті. Маємо почати покарання. Юозас Муляріс отримав 60, Антанас Маляцкас — 100, Казімерас Шяшкус — 50 і т. д.

31 травня.

Нарешті прибуваємо в Кряунос — військо пішки й верхи представники влади й волосне начальство. Уже можна було помітити примирення, розкаяння, благання про помилювання й милосердя. Та хіба ми могли без покарання відпустити злочинців, наполоханих лиш покаранням інших? Тож від солдатів отримали: Юстінас Ряуцкіс — 25 різок, Юстінас Шлякас — 10, Фяліккас Ідас — 10, Пятрас Скварнавічюс — 25, а Вінцас Палівонас змушений був ноги цілувати старості Сабаляускасу за образу особистості. Іншим пробачили. Над тими, що не з'явилися нібито через хворобу, езекуцію звеліли провести у волості.

Пообідали в Альфреда й усі роз'їхалися. Майор Зас у Трошкунай, Рубажевич у Зарасай, Михайло Вайзенгоф і я — додому. Зосталося трохи часу відпочити й погуляти із Зо-сею, Пауліною й Казимерою».

Віктор відсунув щоденник, відхилився й гірко посміхнувся:

— От якою ідилією завершилися для пана посередника криваві походи приборкання непокірних селян. Але пан посередник, мабуть, не зовсім певний, чи ті походи досягли мети, чи новий опір селян не порушить його іділічних прогулянок. З червня він так скаржиться у своєму щоденнику:

«О десятій годині поїхали ми в Кряунос на відправу. Туди було скликано всю волость, та прибуло тільки трохи. Ма-буть, належного почуття покаяння в них ще немає, що не звертаються до Бога».

Сурвіла закінчив читати й закрив зошит.

— Ну, звісно... Бога вони вважають своїм союзником, — поволі заговорив Мацкявічюс. — Незавидна роль Бога — бути свідком покаяння катованих і їхньої вірності панам.

Подумавши, додав:

— Уся Литва уздовж і впоперек стогне від різок і стікає кров'ю. Добре, пане Вікторе, що познайомили нас із тим щоденником. Бережіть його. Колись він буде свідченням і звинуваченням за кривди й муки наших людей.

Допивши склянку чаю, Віктор Сурвіла й Дімша попрощалися. Мацкявічюс, залишившись сам, довго ходив із кутка в куток своєї кімнати, згадуючи деякі місця щоденника мирового посередника, що читав Віктор. Так! Із цих краси-

во написаних панською рукою сторінок перед очима постає похмура картина страждань людей нашого краю. Уже багато таких картин зібралось у пам'яті Мацкявічюса. Жемайтія, північ і південь Литви, Вільнюський край і ось східна Аукштайтія — з'єднуються в одне величезне полотно жакливого горя, нужди, кривд і страждань литовського народу. У центрі полотна найчіткіше виділяються в уяві Мацкявічюса найкраще знайомі йому околиці Пабярже, особливо село Шіленай і маєток Багінай — кров'ю позначені місця.

Мацкявічюс пригадує події минулих років, людей, щось зіставляє, міркує, щось розважає, робить висновки — і велика рішучість спіє в його грудях.

III

Перехожий, що не бачив Шіленай з минулої осені, тепер, через рік, не впізнав би цього села. Пожежа, буря чи яке інше лихо так спустошило рідне село Пятраса Бальсіса і його молододі дружини Кятріте Кядуліте? По обидва боки вулиці в ряду садиб зяють великі порожні прогалини. Де подівся двір Бальсісового сусіда Якайтіса? Що сталося із будівлями Кядуліса й Сташіса? По той бік вулиці вже немає садиб Бразіса й Келюса. На всіх цих подвір'ях стирчать тільки камені з фундаментів, трухлі дошки, оцупки колод і купи сміття, що за літо буйно заросли чорнобилем, бугилою, кропивою й лопухами.

Якби запитав шіленайців, хто так прорідив їхнє село, то будь-хто із старших пануро відповів би:

— Пан сплондрував.

А молодший зціпив би кулаки й вилаявся б:

— Скродський, гад!

Балакучіший узявся б розказувати, як пан переселив на Заболоття Кядуліса, Сташіса й Бразіса, а в Якайтіса та Келюса відняв господарство й примусив податися до маєтку в найми. Бачте, ті троє підписалися, що обмінюються з маєтком землею, а ці двоє, кажуть, колись працювали на броварні, а потім незаконно сіли на господарство. Хотів ще відняти землю і в приймаків Мікнюса та Жяльвіса, але вони до-

вели судові, що одружилися й прийшли на господарство зі згоди пана. Справу селян у суді захищав Віктор Сурвіла. Хоч він учився в Петербурзі, але не зміг перемогти шахрайства юрисконсульта Скродського — Юркевича.

Про ту справу всім тут добре знайомий лікар Дімша ще й досі довіреним людям каже:

— Що то за справа! Ще до слухання її в суді Юркевич обдурив тих трьох мужиків і отримав від них підписи. А інші необхідні документи підробив. Сурвіла хотів шукати правди чесно, спираючись на закони, маніфест, положення, а Юркевич, бачте, свої жертви обплутав, як павук. Не без того, що й суд підмазав, звісно, із кишені пана Скродського. На правді в вашому суді не далеко заїдеш.

Усі шіленайці добре пам'ятають той день, коли настав час Кядулісові, Сташісові й Бразісові перебиратися на нове місце. Управитель зігнав толоку допомогти їм перевезити будівлі й майно. Заворушилося все село. Спершу діти погнали худобу. Чоловіки й жінки вантажили на підводи все, що тільки можна зрушити, підняти. Здавалося, небагато того майна, а коли зрушиш із місця кожну річ, то потягнеться ціла вервечка підвід із усякими знаряддями, вузлами, вузликами. Небагато й накладеш на той однокінний візок.

Коли чоловіки почали здирати дах із будівель, жінки, що досі гамували себе, вже не витримали. Зчинилося таке ридання, такий гвалт, наче тут батька чи матір хоронять. Найдужче побивалися Сташісова Марце і Бразісова Маріте. Обидві близько зжилися з сільською молоддю, любили суботніми вечорами подуріти в Дундулісовій кузні, на дозвіллі погуляти на вулиці.

Але й усі інші жінки з переселенських дворів накидалися на своїх батьків і чоловіків, кляли їх за таке нещастя й сором. Чоловіки вперто відмагалися, і самі ледве могли стримати в серці біль. Найбільше розкис Бразіс. Розбираючи стіну хати, він сопів, тер рукавом очі, нібито їла їх пилюка, а насправді витирив сльози й ледве міг стримати схлипування, що здавлювало горло. Найзатятіше тримався Кядуліс. Сердито насупившись, скоса позирав на жінку, дочку й сина, заповзято валяв стіни й без упину бурчав:

— Швидше повертайтеся, ледарі такі! Це ось тягни!.. Рук не маєш, чи що!.. Перестань скиглити!.. Віжок хочеш, кваша ти?..

І, немовби заспокоюючи сам себе, бубонів собі під ніс:

— Є за чим жаліти... Торкнеш — і розсиплеться... Купа порохні та гнилятини... Пан лісу дає, поставимо хату як дзвін. Півтора волока тепер матиму..

Так заспокоював себе Кядуліс, але в глибині серця не тішився й він. Легко сказати: лісу дає. А візьми той ліс і постав із нього хату, коли такий хитрий. Тут усе-таки можна було жити. Півтора волока!.. Піску, що вітер пересипає. Ет, що вже там!.. Але Кядуліс упертий. Натужно валяє стіни, видирає вікна, двері, у хмарі порохні й пилу потопає зруйнована хата.

Ще важче, ніж Кядуліс, переживають переселення на нове місце Сташіс і Бразіс. У глибині душі вони не сподівалися, що пан здійснить свій задум, а що тоді підписалися за прикладом Кядуліса, то тішилися тим, що ніхто більше не підпишеться й усе залишиться, як раніше. Отож коли прийшов панський наказ руйнувати хати й переселятися на нове місце, обидва завмерли од страху. Особливо гостро переживала свою печаль Сташісова Марце. Учасниця всяких гулянь, танців, витівок, вона не могла собі уявити, що опиниться десь на другому кінці володінь маєтку, в жахливих пісках Заболоття, де не буде ні сільської вулиці з тополями та липами, ні сусідських хат, ні дівчат, ні хлопців.

Ще й тепер, більше як через рік, не один шіленаєць, особливо з молодих, іноді з жалем, іноді з усмішкою згадують, як Марце шаленіла й божилась, що повидирає очі тому, хто візьметься руйнувати хату й комору. Та нічого не допомогли ні її гнів, ні сльози, ні благання. Увечері того самого дня на місці дворів Кядуліса, Сташіса й Бразіса залишились поламані тини й купи сміття.

Усі згубні наслідки переселення шіленайці відчували тільки з весни цього року. Нивками й садибами переселенців заволодів маєток і самим селянам наказав обробляти землю як панщину під наглядом управителя Пшемицького й прикажчика Каркліса. Гірко було шіленайцям дбати нивки, заграбастані в селян. А коли ввійт найстрогіше заборонив їздити й

ходити дорогами й стежками, що ішли через поля Кядуліса й Сташіса, і коли стали карати за кожен крок скотини на межі тепер уже дворového присівку, життя шіленайським господарям стало нестерпним. Тільки тепер вони зрозуміли, яке лукавство таїлося за тим переселенням сусідів.

Злоба на маєток і чекання змін росли в серцях шіленайців не днями, а годинами. Очі всіх обернулися до Мацкявічюса. Ксьондз із літа цього року став стриманіший, обережніший. Але хто зіркіший, і крізь ту стриманість помічав, що й він чогось чекає, до чогось готується. Скарги людей він вислуховував суворо, зосереджено, багато не говорив, не втішав, ото насуплено бовкне одне-друге слово, але таке слово, що душу перевертало й довго не втихало, переходячи з вуст у уста.

— Мацкявічюс сказав: не охайте, як баби! Дивіться, щоб кулаки були міцні!

— Сьогодні вони вас душать, завтра вони самі задушаться на гілляці!

— Худобу відбирають? Коня бережи й сідло синові справ!

Восени, коли вже зібрали ярину, всі здивувалися, що Мацкявічюс радить купляти коси. Навесні почнеться велика косовиця, а власті, каже, заборонять продавати коси...

Із усього того люди зробили висновок: Мацкявічюс щось знає, восени почнеться бунт. Такі чутки намогливо поширювали й декотрі люди, що були в ближчих стосунках не тільки з ксьондзом, але й з дочкою пана Скродського Ядвігою, особливо нова її покоївка Насте, яку взяли на місце Кядулісової Катре.

У багінайському маєтку Насте з'явилася цього літа. Лікар Дімша надібав її в одному жемайтійському маєтку і, порадившись із Мацкявічюсом, запропонував Скродськїте. Насте виявилась кмітливіша, меткіша й сміливіша за Кядуліте, вона обтесалась за кілька років служби в маєтку й місті. Не всі й не відразу впізнали, що вона та сама Насте, донька Пямпене — непокірниця, на яку так позирали всі хлопці села й шукали нагоди поблукати біля хатки Пямпене.

Коли вона прибула в Багінай і стала служити в панночки, то першої ж неділі надумала перевідати рідне село. Вінчас Бальсіс із Казісом Янкаускасом надвечір поверталися з Па-

Найбільшого винуватця Дручкуса через кілька хвилин після бурхливої тусанини повалили на землю й закували в кайдани. Я звелів відправити в Зарасай, віддати в суд, а про все доповів справникові й губернаторові».

— Га-арний Великдень підготував пан мировий посередник! — усміхнувся Дімша.

— І що за лицемірство! — обурювався Мацкявічюс. — Він радіє, що Бог під своїм крилом прихистив у костюлі його дружину, оберіг її нерви від потрясіння. Зразковий християнин! Гнати геть таких із костюлу!

Віктор усе ще гортав зошит.

— Для повноти картини хотів би прочитати ще одне-друге місце. Ось що сталося 28 травня:

«Коли сьогодні рано-вранці прибув до Пакреве, уланський ескадрон збирався біля корчми, оточеної сторожовим загоном піхотинців. У корчмі сиділи арештанти. Усе вже було підготовлено й лише чекали того прибуття. Трапився тут і ксьондз із Укмергеського повіту, отож його ми попросили промовити до злочинців і самі по черзі говорили: справник Сесицький, чиновник Рубажевич і я сам. Нічого це не допомогло, упертість не спадала. Уже солдати з багнетами стояли навколо корчми, вже кавалерія ланцюгом вершників оточила двір і закрила вхід і вихід. Вивели насередину тяжких злочинців, принесли лаву, в'язку різок, два улани стали шмагати, два артилерійські піхотинці тримали мученика, а один голосно рахував удари. Дванадцятьох було покарано: Антанасові Ейгмінасу, найзухвалішому, що розпинався за всіх, усипали 100 різок, Анупрасові Клішюнісу із Байорай за те, що відбив чотирьох арештованих, яких вів справник, — 100 різок, Антанасові Кішунасу, помічникові старости — 50 різок, Аугустінасові Локцікасу, головному підбурювачеві, але вже старому — 10 різок, Юстінасові Байорасу — 30, Бенедіктасу Путрі — 35, Анупрасові Багдонасу — 15, Півіласові Адамонісу — 20...

Коли прибув у Багдонішкес, уже застав військову частину й усіх чиновників, що чекали на мене. Настроєність селян аніскільки не змінилась: були все такі ж похмурі й затяті. Маємо почати покарання. Юозас Муляріс отримав 60, Антанас Маляцкас — 100, Казімерас Шяшкус — 50 і т. д.

31 травня.

Нарешті прибуваємо в Кряунос — військо пішки й верхи представники влади й волосне начальство. Уже можна було помітити примирення, розкаяння, благання про помилування й милосердя. Та хіба ми могли без покарання відпустити злочинців, наполоханих лиш покаранням інших? Тож від солдатів отримали: Юстінас Ряуцкіс — 25 різок, Юстінас Шлякас — 10, Фяліккас Ідас — 10, Пятрас Скварнавічюс — 25, а Вінцас Палівонас змушений був ноги цілувати старості Сабаляускасу за образу особистості. Іншим пробачили. Над тими, що не з'явилися нібито через хворобу, езекуцію звеліли провести у волості.

Пообідали в Альфреда й усі роз'їхалися. Майор Зас у Трошкунай, Рубажевич у Зарасай, Михайло Вайзенгоф і я — додому. Зосталося трохи часу відпочити й погуляти із Зо-сею, Пауліною й Казимерою».

Віктор відсунув щоденник, відхилився й гірко посміхнувся:

— От якою ідилією завершилися для пана посередника криваві походи приборкання непокірних селян. Але пан посередник, мабуть, не зовсім певний, чи ті походи досягли мети, чи новий опір селян не порушить його іділічних прогулянок. З червня він так скаржиться у своєму щоденнику:

«О десятій годині поїхали ми в Кряунос на відправу. Туди було скликано всю волость, та прибуло тільки трохи. Ма-буть, належного почуття покаяння в них ще немає, що не звертаються до Бога».

Сурвіла закінчив читати й закрив зошит.

— Ну, звісно... Бога вони вважають своїм союзником, — поволі заговорив Мацкявічюс. — Незавидна роль Бога — бути свідком покаяння катованих і їхньої вірності панам.

Подумавши, додав:

— Уся Литва уздовж і впоперек стогне від різок і стікає кров'ю. Добре, пане Вікторе, що познайомили нас із тим щоденником. Бережіть його. Колись він буде свідченням і звинуваченням за кривди й муки наших людей.

Допивши склянку чаю, Віктор Сурвіла й Дімша попрощалися. Мацкявічюс, залишившись сам, довго ходив із кутка в куток своєї кімнати, згадуючи деякі місця щоденника мирового посередника, що читав Віктор. Так! Із цих краси-

во написаних панською рукою сторінок перед очима постає похмура картина страждань людей нашого краю. Уже багато таких картин зібралось у пам'яті Мацкявічюса. Жемайтія, північ і південь Литви, Вільнюський край і ось східна Аукштайтія — з'єднуються в одне величезне полотно жакливого горя, нужди, кривд і страждань литовського народу. У центрі полотна найчіткіше виділяються в уяві Мацкявічюса найкраще знайомі йому околиці Пабярже, особливо село Шіленай і маєток Багінай — кров'ю позначені місця.

Мацкявічюс пригадує події минулих років, людей, щось зіставляє, міркує, щось розважає, робить висновки — і велика рішучість спіє в його грудях.

III

Перехожий, що не бачив Шіленай з минулої осені, тепер, через рік, не впізнав би цього села. Пожежа, буря чи яке інше лихо так спустошило рідне село Пятраса Бальсіса і його молододі дружини Кятріте Кядуліте? По обидва боки вулиці в ряду садиб зяють великі порожні прогалини. Де подівся двір Бальсісового сусіда Якайтіса? Що сталося із будівлями Кядуліса й Сташіса? По той бік вулиці вже немає садиб Бразіса й Келюса. На всіх цих подвір'ях стирчать тільки камені з фундаментів, трухлі дошки, оцупки колод і купи сміття, що за літо буйно заросли чорнобилем, бугилою, кропивою й лопухами.

Якби запитав шіленайців, хто так прорідив їхнє село, то будь-хто із старших пануро відповів би:

— Пан сплондрував.

А молодший зціпив би кулаки й вилаявся б:

— Скродський, гад!

Балакучіший узявся б розказувати, як пан переселив на Заболоття Кядуліса, Сташіса й Бразіса, а в Якайтіса та Келюса відняв господарство й примусив податися до маєтку в найми. Бачте, ті троє підписалися, що обмінюються з маєтком землею, а ці двоє, кажуть, колись працювали на броварні, а потім незаконно сіли на господарство. Хотів ще відняти землю і в приймаків Мікнюса та Жяльвіса, але вони до-

вели судові, що одружилися й прийшли на господарство зі згоди пана. Справу селян у суді захищав Віктор Сурвіла. Хоч він учився в Петербурзі, але не зміг перемогти шахрайства юрисконсульта Скродського — Юркевича.

Про ту справу всім тут добре знайомий лікар Дімша ще й досі довіреним людям каже:

— Що то за справа! Ще до слухання її в суді Юркевич обдурив тих трьох мужиків і отримав від них підписи. А інші необхідні документи підробив. Сурвіла хотів шукати правди чесно, спираючись на закони, маніфест, положення, а Юркевич, бачте, свої жертви обплутав, як павук. Не без того, що й суд підмазав, звісно, із кишені пана Скродського. На правді в вашому суді не далеко заїдеш.

Усі шіленайці добре пам'ятають той день, коли настав час Кядулісові, Сташісові й Бразісові перебиратися на нове місце. Управитель зігнав толоку допомогти їм перевезити будівлі й майно. Заворушилося все село. Спершу діти погнали худобу. Чоловіки й жінки вантажили на підводи все, що тільки можна зрушити, підняти. Здавалося, небагато того майна, а коли зрушиш із місця кожну річ, то потягнеться ціла вервечка підвід із усякими знаряддями, вузлами, вузликами. Небагато й накладеш на той однокінний візок.

Коли чоловіки почали здирати дах із будівель, жінки, що досі гамували себе, вже не витримали. Зчинилося таке ридання, такий гвалт, наче тут батька чи матір хоронять. Найдужче побивалися Сташісова Марце і Бразісова Маріте. Обидві близько зжилися з сільською молоддю, любили суботніми вечорами подуріти в Дундулісовій кузні, на дозвіллі погуляти на вулиці.

Але й усі інші жінки з переселенських дворів накидалися на своїх батьків і чоловіків, кляли їх за таке нещастя й сором. Чоловіки вперто відмагалися, і самі ледве могли стримати в серці біль. Найбільше розкис Бразіс. Розбираючи стіну хати, він сопів, тер рукавом очі, нібито їла їх пилюка, а насправді витирив сльози й ледве міг стримати схлипування, що здавлювало горло. Найзатятіше тримався Кядуліс. Сердито насупившись, скоса позирав на жінку, дочку й сина, заповзято валяв стіни й без упину бурчав:

— Швидше повертайтеся, ледарі такі! Це ось тягни!.. Рук не маєш, чи що!.. Перестань скиглити!.. Віжок хочеш, кваша ти?..

І, немовби заспокоюючи сам себе, бубонів собі під ніс:

— Є за чим жаліти... Торкнеш — і розсиплеться... Купа порохні та гнилятини... Пан лісу дає, поставимо хату як дзвін. Півтора волока тепер матиму..

Так заспокоював себе Кядуліс, але в глибині серця не тішився й він. Легко сказати: лісу дає. А візьми той ліс і постав із нього хату, коли такий хитрий. Тут усе-таки можна було жити. Півтора волока!.. Піску, що вітер пересипає. Ет, що вже там!.. Але Кядуліс упертий. Натужно валяє стіни, видирає вікна, двері, у хмарі порохні й пилу потопає зруйнована хата.

Ще важче, ніж Кядуліс, переживають переселення на нове місце Сташіс і Бразіс. У глибині душі вони не сподівалися, що пан здійснить свій задум, а що тоді підписалися за прикладом Кядуліса, то тішилися тим, що ніхто більше не підпишеться й усе залишиться, як раніше. Отож коли прийшов панський наказ руйнувати хати й переселятися на нове місце, обидва завмерли од страху. Особливо гостро переживала свою печаль Сташісова Марце. Учасниця всяких гулянь, танців, витівок, вона не могла собі уявити, що опиниться десь на другому кінці володінь маєтку, в жахливих пісках Заболоття, де не буде ні сільської вулиці з тополями та липами, ні сусідських хат, ні дівчат, ні хлопців.

Ще й тепер, більше як через рік, не один шіленаєць, особливо з молодих, іноді з жалем, іноді з усмішкою згадують, як Марце шаленіла й божилась, що повидирає очі тому, хто візьметься руйнувати хату й комору. Та нічого не допомогли ні її гнів, ні сльози, ні благання. Увечері того самого дня на місці дворів Кядуліса, Сташіса й Бразіса залишились поламані тини й купи сміття.

Усі згубні наслідки переселення шіленайці відчували тільки з весни цього року. Нивками й садибами переселенців заволодів маєток і самим селянам наказав обробляти землю як панщину під наглядом управителя Пшемицького й прикажчика Каркліса. Гірко було шіленайцям дбати нивки, заграбастані в селян. А коли ввійт найстрогіше заборонив їздити й

ходити дорогами й стежками, що ішли через поля Кядуліса й Сташіса, і коли стали карати за кожен крок скотини на межі тепер уже дворového присівку, життя шіленайським господарям стало нестерпним. Тільки тепер вони зрозуміли, яке лукавство таїлося за тим переселенням сусідів.

Злоба на маєток і чекання змін росли в серцях шіленайців не днями, а годинами. Очі всіх обернулися до Мацкявічюса. Ксьондз із літа цього року став стриманіший, обережніший. Але хто зіркіший, і крізь ту стриманість помічав, що й він чогось чекає, до чогось готується. Скарги людей він вислуховував суворо, зосереджено, багато не говорив, не втішав, ото насуплено бовкне одне-друге слово, але таке слово, що душу перевертало й довго не втихало, переходячи з вуст у уста.

— Мацкявічюс сказав: не охайте, як баби! Дивіться, щоб кулаки були міцні!

— Сьогодні вони вас душать, завтра вони самі задушаться на гілляці!

— Худобу відбирають? Коня бережи й сідло синові справ!

Восени, коли вже зібрали ярину, всі здивувалися, що Мацкявічюс радить купляти коси. Навесні почнеться велика косовиця, а власті, каже, заборонять продавати коси...

Із усього того люди зробили висновок: Мацкявічюс щось знає, восени почнеться бунт. Такі чутки намогливо поширювали й декотрі люди, що були в ближчих стосунках не тільки з ксьондзом, але й з дочкою пана Скродського Ядвігою, особливо нова її покоївка Насте, яку взяли на місце Кядулісової Катре.

У багінайському маєтку Насте з'явилася цього літа. Лікар Дімша надібав її в одному жемайтійському маєтку і, порадившись із Мацкявічюсом, запропонував Скродськїте. Насте виявилась кмітливіша, меткіша й сміливіша за Кядуліте, вона обтесалась за кілька років служби в маєтку й місті. Не всі й не відразу впізнали, що вона та сама Насте, донька Пямпене — непокірниця, на яку так позирали всі хлопці села й шукали нагоди поблукати біля хатки Пямпене.

Коли вона прибула в Багінай і стала служити в панночки, то першої ж неділі надумала перевідати рідне село. Вінцас Бальсіс із Казісом Янкаускасом надвечір поверталися з Па-

бярже й помітили, що біля хижі Пямпене походжає і зацікавлено оглядає по-панському вбрана дівчина.

Як підійшли ближче, Казіс штурнув Вінцаса:

— Глянь, щоб я провалився — Насте тітки Пямпене!

Упізнав її Вінцас. Так, це вона.

Заговорили, привіталися. Насте не соромилась. Як і раніше, була така само живоока-чорноока, наскрізь пронизувала своїм гострим поглядом. Усе-таки вона здавалась значно старша, доросліша, спокійніша й стриманіша, ніж кілька років тому. Навіть бешкетник Казіс тепер не насмілювався б хаяти її за руку, заломлювати назад і брати на глузи:

— Насте, чорнявка сливоока, глянь — спідниця спадає!

А коли Насте, було, нігті вільної руки запусить йому в плече або захищається зубами, Казіс відскочить назад і вилається:

— От гадючка! Кігті завела!..

Тепер Казіс хоч із цікавістю, але без посміху подивлявся на цю панночку з маєтку, гарно вбрану, негорду, але таку, що знає, як їй триматися. Бальсісів Вінцас у ті роки менше вертівся біля «циганочки» Пямпене, тож і тепер її поява на нього справила менше враження, ніж на Казіса.

Усі троє вони оглянули хижку, ледве пробравшись крізь чорнобиль, кінський щавель і лопухи. Шибки у вікнах повишпалісь, двері ледве трималися на скривлених завісах, а як ступили всередину, вдарив дух сирости й плісняви.

Насте похитала головою й жалібно зітхнула.

— Уже розвалюється. Думала я, чи не покликати маму. А тепер бачу, що нічого з того не вийде.

Усі троє пішли в село. Бальсісів двір був найближчий. Вінцас запросив зайти. Мовляв, батьки й сестри дуже зрадіють, побачивши Насте. Справді, всі зраділи.

— Звідки ти, Настуте, доню? — питала її, погладжуючи, Бальсене. — Ходімо в світлицю. Розкажеш, звідки ти і як. Може й, про Пятраса яку вісточку маєш?

Але Насте про Пятраса не мала жодної звістки. Вона сама з цікавістю розпитувала про їхнє весілля, що тут і як сталося, поки вона була на чужині.

Бальсене, маючи на думці нестриманість Скродського, запитала:

— Як же тепер пан? Красивим дівчатам у нього по-всякому бувало...

Насте зараз же збагнула, що непокоїть Бальсене.

— Нічого, матусю, — відповіла, усміхаючись крізь червоні, як вишні, губки, показуючи біленькі, дрібні зуби. — Пан тепер спокійний, як ягня. Часто нездужає, з Юркевичем грає в карти, книги читає. Влітку приїжджав син Олександр, офіцер із Росії. З отим було важче. Але я не дурна. Справляюсь і з такими!

Вона засміялась, блиснувши очима на Казіса. Так, Казіс повірить, що вона каже правду... Потім Насте стала розповідати, як панночка Ядвіга не поладила з братом, як вони між собою сперечалися, лялись і як розсталися, не помирившись.

— Ох, ох! Брат із сестрою! Так довго не бачились — і посварились! Через що ж? — поцікавилася Бальсене, не зрозумівши причини тих чвар.

Тоді Насте пояснила, як могла, що найголовніша причина незлагоди молодих Скродських була в постійних суперечках через службу пана Олександра в царському війську і через бунт. Панночка чекає бунту і сама, каже, піде з бунтарями, а панич їх усіх лає, нахваляється привести царських солдат ловити, стріляти й вішати тих ворогів государя.

— Коли саме? — тут же запитали Казіс і Вінчас, видно, анітрохи не злякавшись погроз молодого Скродського.

— Навесні, — не вагаючись, відповіла Насте.

— Хтозна... — засумнівався Вінчас. — Торік казали про цьогорічну весну.

Але Насте вперто стояла на своєму.

— Напевно, майбутньої весни. Панночка Ядвіга, і молодий пан Сурвіла, і ксьондз Мацкявічюс, і Дімша — усі так кажуть.

Ці відвідини села Шіленай не були для Насте останніми. Як раніше Кядулісова Катре, так тепер вона в суботу й неділю прибігала перевідати сусідів, погуляти й поспівати з молоддю. Галінісової липи, де любила збиратися челядь, тепер, правда, не було. На її місці стирчав тільки великий пеня із пагонами, що почали відростати. Але на другому кінці села майданчик біля кузні й тепер збирав молодь. Коваль Дундуліс на своїй скрипочці усе так само славно виводив тан-

цювальні мелодії, син Янкаускаса гатив у шаплик, а молодечча витинала суктініси та клумпакоїси.

Насте любила ці веселощі, а її любили сусіди... Хлопці не уникали її палючого погляду й міцного рукостискання.

Коли закінчувалися ігри, кілька хлопців проводжали її до маєтку. Тоді Насте непомітно заводила мову про життя людей десь-інде, що вона бачила, взнала у Жемайтії, що чула від панів у маєтку. А чула вона, що пани повстануть проти влади, бо хочуть відновити польсько-литовську державу, а ті селяни, які віллються в повстання, отримають даром землю.

— А ви як? — питала тих, що її проводжали. — Чи пішли б, якби весною почалося?..

Вони найчастіше відповідали, не роздумуючи довго:

— Пішли б, Насте!

— І я пішла б, якби була чоловіком, — зітхала Насте, а іноді ще й подуріє. Візьме якусь палицю, покладе на плече й грубим голосом скаже: «Узяла б отак на плече рушницю, а як не рушницю, то косу — і марш із хлопцями в ногу: раз-два, раз-два!»

Тут вона зі своїми провожатими шикувалася рядком, і всі крокували, вигукуючи: раз-два, раз-два.

— А ви знаєте, як робляться солдатські коси? Які вони на вигляд?

Ні, хлопці не знали й жоден із них не бачив. Отож Насте бралася пояснювати:

— То не такі коси, якими ви косите сіно. Я бачила в одного пана в дворі в Жемайтії. Він мав косу із повстання, що колись було. Не важко таку зробити. Кожен коваль це зуміє. І Дундуліс зробив би. Беруть звичайну косу, розжарюють у горні й відгинають п'ятку так, щоб надіта на кісся уся коса була рівна, як спис. Ну, й угорі ще трохи випрямити. Такою косою можна рубати й колоти. Це — страшна зброя. Нею далі дістанеш, ніж солдат багнетом або мечем. Як добре прицілишся — голову зітнеш або наскрізь проткнеш.

Насте все це пояснювала, не усміхаючись, притишеним голосом, а хлопці слухали так само споважнівши, наче які змовники.

— Мабуть, треба наловчитися, — раз зауважив Казіс.— Ой, аби хто навчив.

— Коли треба, то й научать. Буде кому навчити. Тільки коси потрібні.

Так, вони вже чули, що й Мацкявічюс підбивав купляти коси.

Коли Насте поверталася ввечері до маєтку, панна Ядвіга зустрічала її привітною усмішкою.

— Ну, як тобі сьогодні щастило, Насте? Багато підмовила косарів?

— О панно Ядвіго, усі хлопці справлять собі коси!

— І підуть в огонь і воду, як ти їх поведеш?

— Підуть. Я їх поведу до ксьондза Мацкявічюса. Він знатиме, що з ними робити.

Коли у Ядвіги був добрий настрій, то ще, гляди, й пожартує:

— Який же тобі найбільше подобається?

— Мабуть, Казіс Янкаускас, — щиро призналася Насте.

— Спогади юних днів?

— Ні. Тоді найбільше коло мене крутився такий Дзідас Моркус. Але він тепер, мабуть, уже старий.

— Чула я про нього від ксьондза. Сильний чоловік. Здається, ховається десь поблизу Біржай. Нічого. Коли треба буде, знайдегься. Але ти, Насте, дивись мені. Не крути їм занадто голови, щоб потім не вийшло чогось... Не такий тепер час.

— Ой, що ви, панно Ядвіго! — захищалася Насте. Голови вона хлопцям не крутила, але їй було приємно, що вони вертілися круг неї.

Коли одного разу завітав до Багінай Віктор Сурвіла, Ядвіга, показавши йому Насте, сказала:

— Придивись, пане Вікторе, до моєї покоївки. Вона варта вашого Стяпонаса. Добре, що ми маємо таких помічників.

— Так, — погодився Віктор і враз спохмурнів. — Чим ми, дворяни, віддячимо селянам за їхню допомогу, їхню готовність прийти на толоку? Зрештою, хто кому повинен допомагати?

IV

Тої осені ксьондзові Мацкявічюсу голову обсіли важкі турботи. За звітками із Вільнюса, Варшави й Петербурга, повстання ставало неминучим, вирішальний момент набли-

жався. Дімша останніми місяцями зробився дуже діяльний і завзятий. То він із Вільнюса повернувся, то із Каунаса, то він їздить по Жемайтії, то по Аукштайтії. Після кожної дороги поспішав до Мацкявічюса, часто в супроводі Віктора Сурвілі і Ядвіги Скродськіте. Він у подробицях розповів про ті заколоти, що підняв Вайшвіла в Плунге та інших маєтках Жемайтії, поблизу Бятігали він знайшов Гутіса й дізнався, як доставляють контрабандою порох і зброю із Пруссії. У маєтку Грінкішкісі бачився з паном Вінцентасом Бялазаросом і майстром Адомасом Біте, а у фільварку Данюнай поблизу Біржай перевідав поета Юлюса Анусавічюса; там і досі й Дзідас Моркус.

Де тільки пан Дімша бував, усюди помічав повстанські настрої: шляхта горить патріотичними почуттями, у селян росте незадоволення урядом, земельною реформою, її здійсненням, викупними платежами, люстрацією, введенням волостей.

Дімшині вісті й новини тішили Мацкявічюса, але разом з тим завдавали багато турбот. Він із задоволенням усвідомлював, що діяльність усіх людей, які впливають на долю цього краю, і його самого, не пішла на марне, а дає сподівані плоди, що потреба повстання назріла, і воно спалахне як не сьогодні, то завтра. А що мусить робити він, Мацкявічюс, коли спалахне повстання? Коли буде одержано маніфест революційного комітету, наказ ставати до лав повстанців зі зброєю в руках?.. «Люди мені довіряють. Гурти молодих хлопців прийдуть до мене і скажуть: ксьондзе, ти нас учив, ми тебе слухали. Тепер скажи, що нам робити, куди нам іти? Веди нас!»

Міркуючи, як йому триматися цими передповстанськими днями, ксьондз Мацкявічюс робить собі певні висновки. По-перше, він мусить змінити характер своєї діяльності на людях. Досі діяв занадто відверто, у всіх на видноті. Він їздив, говорив, агітував, переконував. Чутки про нього широко розповзлися по світу. Його діяльність зацікавила єпископа, його й покарали. За ним стежив таємний агент, його сліди винюхували жандарми. Його справа в канцелярії генерал-губернатора щодня росте. Ще трохи і його б схопили, кинули до в'язниці або заслали б на каторгу. Що тоді буде з тими, які в нього повірили й чекають уже не слів, а його дій?

Ні, так далі не можна! Він має міняти свою тактику. Він мусить бути обережним. Має діяти через інших. Повинен шукати для цього підходящих людей — і він їх знайде.

Але відчуває, що дуже самотній, одинокий. Йому треба підтримувати хоча б якісь стосунки з людьми, які в своїх руках мають віжки повстання. Він чув прізвища Зигмунта Сераковського і Костянтина Калиновського. Він повинен з ними познайомитися.

Розуміючи важливість цього питання, Мацкявічюс вирішив, не зволікаючи, їхати до Вільнюса. Як не Сераковського, то Калиновського він напевне там знайде. Сурвіла дасть йому необхідні дані й координати.

Але спершу треба потурбуватися, щоб у людях не згас бойовий настрій. Так уже повелося, що він постійно цей настрій розпалював. Хто його замінить? Треба, щоб це була людина, яка б тримала міцні зв'язки з ним і з селянами, яка б не була помітна, не викликала підозри, діяла непомітно, мимохідь.

І ось одного разу приходять до нього покоївка Скродського Насте й приносить йому листа. Письмової відповіді Ядвіга не вимагала, а просила відповісти усно через Насте. Мацкявічюс зацікавився покоївкою Скродської, поговорив з нею і здивувався кмітливості дівчини. Коли узнав, що вона родом із Шіленай і частенько там буває, добра думка промайнула в його голові. Чи не використати цю дівчину як посередницю між ним і шіленайцями, а через них вплинути й на інших людей пабяржеської округи.

Відпускаючи її, Мацкявічюс сказав:

— Насте, я тобі вірю. Але будь розумна. Нікому не промовся, що я тебе вчу, що ти маєш людям говорити. Дечого тебе й панночка Ядвіга научить. Коли почнеться повстання, може, ти будеш нам ще більше потрібна. Така, як ти, скрізь пройде, будь-яку звістку передасть кому треба. Але будь обережна.

А Насте, зрадивши такому довір'ю ксьондза, твердо відповіла:

— Розумію, ксьондзе. Будьте спокійні. Зроблю, як ви бажаєте. Якби мала рушницю, то й стріляти б їх навчила.

Вона хвалилася даром. У маєтку, де раніше служила, була жива пам'ять про 1831 рік. У кутку веранди стояла ко-

са, на стіні висіли пістоletи часів повстання, вітальню прикрашав портрет Емілії Пляттер. У закутку парку панич, коли не бачили батьки, навчив Насте стріляти.

Мацкявічюс провів Насте й задоволено усміхнувся. Він відчув, що ця дівчина його не підведе, а як треба буде, їй можна доручити й відповідальніше завдання.

Тут він згадав ще одну жінку, якій можна ще більше довірити, ніж Насте. Тільки, що Насте — селянка, а та шляхтичка: для Насте село Шіленай — батьківщина, вона для односельців своя людина, а та повстанський настрій могла б підтримувати хіба що серед шляхти. Але хтозна чи вона для цього підходить?

Мацкявічюс сідає за стіл, виймає з шухляди жмут паперів, розгортає книгу, хоче працювати. Але працювати не вдається. Думки снуються то навколо Насте, то навколо тієї другої. Минулої неділі, як виголошував проповідь, знов бачив її в костьолі.

Стояла вона все на тому самому місці, на жіночій половині, біля колони, напроти амвону. Важко було стриматися, й він час од часу на неї поглядав. Вона стежила за ним захопленими очима, не пропускала жодного слова. Уперше її побачив з рік тому, минулої осені. Своїх парафіян, хоча б з лица, він знав майже всіх. Цю жінку тоді побачив уперше. Вона, мабуть, прибула звідкись, подумав собі. Неймовірно, щоб він не помітив такої славної жінки, якби була в його парафії й раніше. Правду кажучи, вона з усіх у костьолі не дуже так і виділялась, як, наприклад, Скродськїте чи ще якась поміщицька дочка. Усе-таки вона була інша. Не поміщицька дочка, але й не селянка. Без сумніву, шляхтичка, дочка якогось дрібного дворянина. За своїм станом, матеріальним і суспільним становищем вона могла бути, наприклад, жінкою на рівні Дімші. Таких у його парафії було немало.

Мацкявічюс далі пригадує, як вони познайомились. Отож наступної неділі після відправи вона зустріла його, коли виходив із костьолу, й сказала, що хоче замовити мессу за упокій душі матері. Він провів її до кімнати, щоб записати й призначити день. Тоді дещо про неї узнав. Вона — Мальвіна Битовт, недавно з батьком і братом переселилася в цей край, купили вони фільварок у далекого родича. Так стали жити у цій окрузі.

Невдовзі після того вона прийшла з батьком, запросила завітати до них і при нагоді освятити їхній, новоселів, дім. Мацкявічюс пообіцяв. Він знав той запущений невеликий фільварок, але, прибувши в домовлений день, здивувався, як за короткий час там багато що змінилось. Житловий дім відремонтовано, полагоджено й інші будівлі, подвір'я прибрано, сад почищено. Битовти виявились роботящими й чепурними людьми. Батько Мальвіни, на вигляд типовий шляхтич з обвислими вусами й пролисинами, своїми звичаями й характером дуже вирізнявся з-поміж шляхтичів округи, більшість яких опустилася, зубожіла, але набундючена, повна дворянського «гонору». Брат, чоловік у літах, невимушено признався, що шукає дружину, але й Мальвіні саме приспіла пора виходити заміж. Чи ксьондз не міг би засватати дві пари?

Мацкявічюс досі не забув погляду Мальвіни, як вона подивилася на нього, коли брат мовив ті слова. Це був глибокий, відвертий погляд, сповнений якогось тихого смутку, змішаного з радістю, зачаруванням, але й зі страхом і безмовним покликком на допомогу.

«Ні,— подумав він тоді,— ця дівчина ще не хоче заміж. А може, й кохає когось, за кого не може вийти?»

Він пильно подивився на неї, мовби хотів собі скласти думку, хто ж вона насправді. Гарна дівчина, але красунею її не назвеш. Висока, темно-руса, з глибокими очима, в яких навіть колір розгледіти важко. Здається, темно-сині. На вузьких вустах, блідому лиці блукає ледве помітна томлива, сумна усмішка. І цей вираз обличчя робив її всю чарівною, привабливою. Такі жінки не можуть бути злими, підступними, корисливими чи пімстливими. Із Мальвіниних очей і тієї усмішки світилася мовби якась байдужість до життя, ніби її думки були зайняті тільки її знайомими речами, далекими від життя, від повсякдення.

Отак характеризуючи Мальвіну, Мацкявічюс знав, що не помиляється. Від його гострого, уважного погляду не проскочить жодна ні зовнішня, ні внутрішня риса натури.

Перед Різдом, відвідуючи парафіян, він гостював у Битовтів удруге. Його прийняли щиро, привітно, частували як довгожданого гостя. Розмовляли про господарство, стосун-

ки між поміщиками й селянами. Погляди Битовта не відзначалися оригінальністю. Він був добрий, практичний господар, бачив свої потреби та й годі. Коли зайшла мова про повстання, Битовт відверто сказав, що ідеї повстання він не схвалює. Російська імперія, мовляв, така могутня, що ніякі повстання її не захитають. Син підтримав батька й не вагаючись заявив, що він до повстання не пристане.

Мацкявічюсові було цікаво почути думку Мальвіни, але тоді вона була стримана й до розмови чоловіків не втручалася. Усе-таки ксьондз помітив, що вона не зовсім підтримує батька і брата, а охоче підтримала б його думку. Його зацікавило уміння дівчини триматися, і він вирішив при першій нагоді ширше на ці теми поговорити. Давні агітаторські навички примушували його не залишати поза увагою жодного, хто вагається, сумнівається в поглядах.

«Батька й сина, може, й не схилю до повстання, а дочку перейняти було б корисно. Вона здібна й досить розвинута. Жертвувати заради спільної справи жінки більше схильні, ніж чоловіки. Їхній патріотизм полум'яніший і активніший. Це підтверджують приклади з дочкою Скродського та багатьма іншими».

Так думав Мацкявічюс, коли повертався з фільварку Битовтів. Його думки мимоволі хвилювала згадка про теплий, глибокий погляд Мальвіни і ледве помітну, сумну усмішку. Образ Мальвіни стояв перед ним цілий вечір. Але тоді він ще не викликав у його душі ніякої тривоги, ніякого докору.

На Новий рік вона знов навідалась до нього, побажала, як водиться, щасливого року й передала вітання од батька. Ці відвідини були доброю нагодою поговорити про те, що його турбувало.

— Ви мені побажали, панночко Мальвіно, щасливого року і всяких успіхів у моїй роботі. Чи можу я вас запитати, як ви розумієте моє щастя й успіхи?

Вона задумалась, помовчала й сказала:

— Така вже традиція зичити всім. Щастя то ви навряд чи діждетесь, ксьондзе. Може, його й зовсім немає. Я бажаю, аби збулися ваші жадання — от і все.

— Як мої жадання здійсняться, вони принесуть мені багато горя, клопоту, а може, й смерть. Чи й цього ви мені бажаєте?

Вона знов задумалась і відповіла тихим голосом:

— Як жадання великі й красиві, великі люди не бояться терпіти за них ні горя, ні клопоту, ні, може, й смерти.

— Ви гарно сказали, — підтримав він. — І я хотів би таким бути. Я зичу вам, щоб і ваші жадання збулися.

Вона подивилася на нього довгим поглядом своїх глибоких очей, і усмішка на її обличчі стала ще ясніша.

— Здійснення моїх жадань принесло б мені велике щастя. Але щастя немає в цьому житті. Через те я й не думаю, щоб вони збулися, мої жадання. Але через те нікому не буде ніякої кривди. .

— Не добре, що ваші жадання стосуються тільки вас особисто. Ми живемо в такий час, панночко Мальвіно, коли цінність окремої людини залежить від того, скільки вона добра робить народові, суспільству. Через те й наші жадання мають бути спрямовані на благо всіх людей.

— Так, — погодилась вона, не відвертаючи погляду. — Я сподівалася од вас на такі слова. Мені вони дорогі, як голос вашої благородної душі. Я знала, що ви такий. І не хотіла б, щоб ви були інакший. Але в нас, жінках, особисте щастя, жадання кохання так глибоко вкорінилося, що ми тільки через нього, тільки прагнучи його, можемо й усім людям допомогти задовольнити своє жадання щастя.

Він уперше почув мовлене нею слово «кохання», і це слово ледве помітно діткнуло йому серце, вперше примусило його насторожитися й зіщулитися. Але він згадав свій намір вивідати настроєність її поглядів щодо майбутнього повстання.

Він пройшовся кілька разів по кімнаті й, сівши напроти неї, вів знову:

— Ми говоримо все дуже загальними словами: жадання щастя, благо людей... Візьмемо назріле зараз жадання людей, народу — жадання свободи, визволення з-під гніту, спрага кращого життя. Це бажання може бути задоволене кривавою боротьбою, революцією, повстанням. Ваш батько і брат не схвалюють повстання. А ви? Чи щастя людей і доля вітчизни для вас не важливіші за особисте щастя, якщо хочете за бажання кохання.

Вона ухилилася прямо відповісти на запитання. Після короткого мовчання сказала:

— Заради щастя людей, заради блага батьківщини я могла б відмовитись од свого особистого щастя. Але ніяка жертва не погасила б моїх почуттів до людини, яку я покохала. — І, подумавши, додала: — Але й кохаючи, я не стояла б на перешкоді його жаданням, хоч ті жадання й віддаляли б його від мене.

Вона встала, щоб попрощатися. Потиск її руки був трохи -трохи довший, ніж тоді, коли вона прощається з чужими людьми. Сумна просвітленість відбилася в її стриманій усмішці.

Коли вона пішла, Мацкявічюс відчув таке сум'яття, якого ще ніколи раніше не знав. Пригадуючи всю сцену Мальвініних відвідин і її слова, він майже не сумнівався: не когось іншого, а саме його вона мала на думці, коли казала, що не стояла б на перешкоді благородним бажанням коханої людини.

Як йому далі поводитись? Обірвати те небезпечне знайомство на самому початку? Знищити почуття в зародку? Це було б найрозумніше і найбезпечніше. Його становище як ксьондза й ватажка людей, революціонера, не дозволяють йому пускатися в любовні сентименти. Але ж поки що немає нічого ясного. Може, він через свою недосвідченість у цьому ділі бачить якусь небезпеку там, де її зовсім немає. Може, та дівчина говорила, маючи на думці не його, а когось іншого, чи зовсім нікого конкретного не мала на думці. Несерйозно було б через ті кілька слів робити якісь далекосяжні висновки.

Так він тоді заспокоїв себе й старався про Мальвіну й не думати. Може б, він її й зовсім забув, якби не неділі. Кожної неділі вона стояла в костьолі на тому самому місці, втупивши в нього очі, жадібно слухала його проповіді, не пропускаючи жодного слова. Йому не заважала така її увага. Навпаки, він відчував приємну бентежність, коли бачив погляд її глибоких очей і ту ледве помітну, таємничу її усмішку. Мимоволі його поймала нова хвиля натхнення, серце билось сильніше, думки робилися ясніші, слова вільніше линули з його вуст.

Так минула зима, весна — Мальвіна ні разу не завітала до нього. Здавалось, вона задовольнялася тим, що по неділях

бачила його в костюолі в час служби. Але ось напередодні його іменин, святого Антанаса, вона постукала в його двері.

— Ксьондзе, прошу пробачити мені, що надокучаю, — виправдувалась, подаючи руку, — але я не могла витерпіти, щоб не привітати вас із Днем ангела й не побажати вам добрих успіхів у вашій роботі.

— Дякую, панночко Мальвіно. Тільки мій День ангела не сьогодні, а завтра.

— Знаю. Сьогодні — лише передодень. Завтра у вас, може, буде багато гостей, а я хотіла вас на самоті бачити. Я хотіла вас просити прийняти цей маленький подарунок на пам'ять.

Вона вийняла й подала йому красиво вишиту шапочку «конфедератку», що їх почали носити всі патріоти краю, які співчують повстанню. Він узяв подаруночок і щиро за нього подякував. Йому був прийнятний і сам подарунок, і те, що він означав: Мальвіна схвалює його дії, його прагнення.

Попрощавшись, вона подала йому листа.

— Цей лист прошу прочитати, як будете один.

Коли вона пішла, він узявся читати лист:

«Ксьондзе. Не соромлюсь і не примушую(себе Вас так називати, хоч мої почуття, які я маю до Вас, на думку людей, а може, й Вас, не співмірні з Вашим покликанням і саном. Я Вас кохаю, і мені однаково, хто Ви. Я добре розумію, що моє кохання, може, й зостанеться закрите в моєму самотньому серці, може, йому судилося померти разом зі мною, не побудивши у Вас відгуку, але я не маю вже сил його носити тільки в собі, не маю вже сил Вам у тому не признатися. Я ні на що не сподіваюсь, ні до чого не прагну. А знаю, що навіки приречена на самотність, хоч би Ви й не засудили мене й відповіли на моє кохання бодай маленьким промінчиком Ваших почуттів, бодай одним усміхом, що мене розуміє і прощає. Наші дороги ніколи не зійдуться. Бачить Бог, що я вважала б найбільшим злочином відривати Вас од вітваря й од великих завдань Вашого життя. Добре розумію: як ксьондзові, я нічим Вам не можу допомогти, годі того, що Вам не заважатиму. Я збережу свою таємницю тільки для себе. Може, я й Вам була б її не відкрила, якби Ви були тільки ксьондз. Але Ви й великий громадський діяч, а, мо-

же, незабаром будете й відважний воїн, і ватажок у кривавих битвах. Вам доведеться витерпіти багато горя й болю і — боюсь подумати — може будете поранені або попадете в руки ворога. Тоді — смію подумати — Вам буде потрібне любляче серце, ласкава рука. Уже й тепер, якщо Вам потрібна вірна людина для виконання якогось важливого завдання, згадайте мене. Я не злякаюся ні горя, ні небезпеки й виконаю доручену мені справу. Я Вам не надокучатиму, часто до Вас не приходитиму, Вас не компрометуватиму. Мені вистачить, коли я Вас бачитиму хоч у неділю й слухатиму Ваші натхненні слова, що ідуть із Вашого серця і діймають найглибші куточки моєї душі. Бувайте здоровий. Нехай береже Вас Бог і свята його Мати. Любляча Вас М. Б.»

Тепер, коли минуло кілька місяців, Мацкявічюс спокійніше думав, про той лист і дивне кохання Мальвіни. Але тоді все це його потрясло до самого глибу. Як він міг відповісти на той лист? Ніяк. Вона сама пасивністю свого незвичайного кохання, своїм самозреченням відібрала в нього можливість реагувати, щось з'ясувати, так чи так висловити свій погляд. І йому не залишалось нічого іншого — лиш спостерігати й чекати. Як і раніше, він бачив її в костьолі, ненароком зустрівшись на подвір'ї, вона віталася з ним здаля, похиливши голову й ледве помітно усміхнувшись. І не користалася нагодою до нього підійти, заговорити.

Іноді в час роздумів, звичайно недільними вечорами, він згадував її. Удень бачив її в костьолі. Увечері, завершивши всі справи на людях, він любив сидіти у своїй кімнаті, курити люльку й віддатися думкам, пригадувати денні враження. Із тих вражень Мальвіна випливала в його уяві, як жива. Він не поспішав її проганяти. Її образ скрашав йому години відпочинку майже так, як реальний портрет прикрашав би стіну кімнати. Не заглиблюючись в аналіз своїх почуттів, він лиш помічав: Мальвіна йому подобається і йому приємно усвідомлювати, що вона його любить. Йому подобається, що Мальвіна вирішила не заважати його обов'язкам священика, але допомагати як воїнові, ватажкові повстанців на полі бою.

Роль воїна приваблювала Мацкявічюса тим сильніше, чим реальніше ставала можливість повстання. Він вважав:

повстання зробить великі переміни в його житті. Роботу священика він вибрав, щоб бути ближче до народу, заради нього трудитись і вести його до світлішого життя. Повстання вимагатиме від нього віддати народові всі сили, і на обов'язки священика не залишиться ні часу, ні можливостей, а може, й бажання. Він з'яв, що звичайним капеланом повстанців він не буде. Не така його натура, не такі наміри і не того від нього чекають люди, які в нього повірили, які захочуть, щоб він їх повів зі зброєю в руках. Ось і тепер він такого себе уявляє: сіре солдатське спорядження, при боці шабля, на плечі рушниця, на голові — конфедератка — Мальвінін подарунок. Він бере її, надіває, зсуває трохи на бік. Чудово йому в ній, але до сутани не личить. Зовсім інший буде вигляд у військовій формі! У нього, мабуть, швидко виростуть борода й вуса. Годі не поголитися днів два — і то вже буде помітно.

Мацкявічюс голосно сміється, спіймавши себе за дитячими, грайливими мріями. Його чекає не гра в солдатики, не маскарад, а відповідальне завдання, за яке платять кров'ю і життям.

Він знімає конфедератку, гладить долоңею її ніжний оксамит, і в його уяві вимальовується яскравий, мов живий, образ Мальвіни.

V

На початку грудня Мацкявічюс вибрався до Вільнюса побачитися з Костянтином Калиновським. Віктор Сурвіла детально змалював ксьондзові, як знайти Калиновського в заплутаних мурах біля костьолу святого Йонаса, крім того, дав від себе листа, щоб не виникло ніяких сумнівів щодо особистості гостя.

Уже сутеніло, коли Мацкявічюс із вулиці Пілес завернув на святого Йонаса. Ішов сніг і тут же танув, перетворюючись на болото, моторошно сіріли брудні, понурі мури, назустріч дув вітер і мокрим снігом періщив у лице.

Коли Мацкявічюс минув добре знайому йому дзвіницю храму святого Йонаса, то завернув у двір, через склепінчастий

перехід опинився в іншому дворі, оглянувся і, підійшовши до низьких, замшених дверей, постукав. Раз, вдруге. Аж ось двері прочинилися, й крізь шпарину жіночий голос запитав:

— Хто там?

— Ксьондз, мати. Відчини, не бійся.

Двері прочинилися ширше, й показалася голова старої жінки.

— Кого шукаєте, святий отче? — запитала суворим голо-
сом.

— Чи тут живе Костянтин Калиновський?

— Ніякого Калиновського тут немає.

— То, може, є Вітаутас Вітоженець? — Мацкявічюс знав такий псевдонім Калиновського.

Жінка, мабуть, вагалася, що відповісти, але тут за нею почувся чоловічий голос:

— Пустити, Оно. Ксьондз, видно, мене знає.

У дверях показався великий чоловік і запросив Мацкявічюса зайти.

Темним коридором майже навпомацки пройшли кільканадцять кроків, завернули в ще один коридор, ще темніший, поки нарешті чоловік відчинив двері в кімнату й запросив Мацкявічюса. У кімнаті стояли мало не сутінки, але господар не світив ні свічки, ні лампи.

— То кого ксьондз шукає — Калиновського чи Вітоженця? — запитав баритоном приємного тембру.

Мацкявічюс усміхнувся.

— Я маю діло до того й до того. Щонайперше ось лист від пана Віктора Сурвілі.

Чоловік підійшов до вікна, розгорнув листа й швидко пробіг його очима. Потім обернувся й простягнув гостеві руку:

— Ви ксьондз Мацкявічюс, я Калиновський і разом Вітоженець. Заради обережності тепер уже маю ховатися. Чув я про вас. Дуже радий бачити вас у своєму притулку.

Він міцно потиснув руку, провів до столика й припросив його сісти. Мацкявічюс устиг придивитися, що Калиновському років двадцять п'ять, це, певно, сильний чоловік із добрим щирим обличчям. Темний, зачесаний догори, розкішний довгий чуб, високе, рівне чоло, внутрішнім вогнем

осяні очі годилися б наче більше поетові, художникові, ніж політичному конспіраторові. Сильна воля й рішучість струменіли з його зосередженого погляду, чіткої мови й гарячих жестів. Мацкявічюсові він сподобався. Ксьондз бачив, що і Калиновський, анітрохи не соромлячись, допитливо його спостерігав і, здається, по-дружньому до нього настроений.

Сівши по другий бік столика, Калиновський заговорив до свого гостя:

— Я чув про вас, ксьондзе, від нашого спільного знайомого Віктора Сурвілі. Думаю, що й вам він про мене чимало розповів. Отож немає потреби нам з'ясовувати один одного й гратися фразами. Скажіть, чи ви маєте до мене яке конкретне діло, чи так собі завітали зі мною познайомитись?

Мацкявічюс на це пробне, як йому здалося, запитання відповів просто, щиро:

— У нашому становищі, пане Калиновський, марні знайомства й пусті візити не мають смислу. Ми напередодні важливого моменту. Ви просвітитель і ватажок білоруських селян. Але вас турбує доля не тільки Білорусії, але й Литви. Історичний процес поєднав наші/батьківщини й народи в минулому спільною боротьбою, стражданнями й радостями. Сфера моєї діяльності вужча від вашої, але й мене турбує майбутнє людей, покривджених царською владою і панами. Не хвастаючись, але радіючи, маю сказати, що селяни мого краю мене розуміють, вірять мені й підуть зі зброєю в руках туди, куди я їх поведу. Повстання буде спільне і наше, й ваше, і, мабуть, усі пригнічені народи Російської імперії об'єднає боротьба за землю і волю.

Мацкявічюс бачив, як засяяли очі Калиновського, як схвальним жестом піднялася й опустилася його десниця.

— Так, ксьондзе, ви говорите правильно. Дякую за ці слова.

А Мацкявічюс вів далі:

— Я — звичайний провінційний ксьондз. Уже дванадцять років я нікуди не виїжджав зі свого краю. Вісім років сиджу в глухій парафії. А маю вести людей на повстання. Поведу жертвувати своїм життям. За що жертвувати? За землю і волю! Красиві й справедливі, але надто загальні це

слова. Це лозунги, а не програма дій. На програмі я небагато розуміюся. Ми повстанемо, будемо боротися, вірю, що й переможемо. А що тоді, пане Калиновський? Ви щасливіший за мене. Ви вивчали право в Петербурзі, зустрічалися з ватажками революційного руху. Ви, без сумніву, знаєте програму сучасних дій і майбутнього устрою нашого краю. Pozнайомте мене з нею, щоб я не сліпо вів своїх людей на боротьбу і смерть.

Калиновський, що з увагою слухав Мацкявічюса, підвівся, знайшов тютюн, натоптав люльку й запропонував гостеві:

— Закурімо, ксьондзе. З димом і думки легше плинуть. Більше не маю чим вас пригостити.

Обидва закурили. Калиновський відкинувся на стільці й, уважно дивлячись на ксьондза, заговорив. Він запитав:

— Ви часом, ксьондзе Мацкявічюсе, не забагато надаєте значення програмам і всяким планам дій? Наша програма, святий отче, ось тут! — він запально ударив себе кулаком у груди. — Ми діємо не лише розумом, але й серцем. Ми любимо свій край, своїх людей. Правда, я зустрічався з багатьма чудовими людьми — Чернишевським, Сераковським, Домбровським, Потебнею. Я читав герценівський «Колокол». І вірте мені, ксьондзе: я від них почув і вичитав багато правди, благородних думок, красивих слів, але нічого не почув і не вичитав такого, чого не було б ось тут! — Він знов ударив себе в груди. — І ви, ксьондзе, нічого б не почули такого, чого б не було у вашому серці. Бо джерело всіх їхніх, і моїх, і ваших переконань, думок і почуттів, і дій одне — любов до свого краю, до своїх страждених братів. Усі ми думаємо, відчуваємо й діємо однаково, за однією програмою — програмою визволення селян і кріпаків з-під гніту й нужди!

— Так, це свята правда, — підтримав Мацкявічюс. — Але я чув, що ви не згодні з декотрими прихильниками повстання, які дотримуються інших поглядів на стосунки між селянами й дворянами, на кордони відновленої Речі Посполитої, на права націй у майбутній державі. Ось що мені хочеться почути від вас, пане Калиновський.

Калиновський присунувся до столу, зіперся на лікті й, усе так само уважно дивлячись на свого гостя, вів далі, непомітно підвищивши голос:

— Я не згоден із тими, які в своєму серці не мають того, що маємо ми з вами, що мають усі друзі страждених селян. Я не згоден із тими, чії ідеали для нас чужі, ксьондзе Мацкявічюсе. Які хочуть використати повстання на здійснення своїх ідеалів. Я не згоден із панамі дворянами, які хочуть відновити Річ Посполиту з давніми кордонами й знов поневолити Литву й Білорусію! Не згоден із ними, коли вони оголошують свободу, яку завоюють разом з іноземною інтервенцією, або малодушно сподіваються уникнути повстання. У кращому разі вони тішать себе ілюзією втихомирити селян викупамі клаптиків землі! Ні, ксьондзе! Ми не можемо дозволити тим панам вирішувати долю нашої Батьківщини. Годі! Минуле нас навчило. Селяни повинні повстати всі й боротися самі. Це нездоланна сила! Дворяни хай сюди не лізуть. Вони тільки й уміють — що заважати. Вони не боягузи, але амбіційні інтригани. А знать потонула в егоїстичних інтересах, почасті навіть продалася царському дворові! Кажу вам, ксьондзе, борімося самі за свій люд. Тоді виграємо. А коли переможемо, Білорусія і Литва самі вільно вирішать, з ким їм ставати в політичну спілку, яку державу творити. Ось яка програма наших дій, ксьондзе Мацкявічюсе! Чи для вас вона прийнятна?

Мацкявічюс потягував люльку й зосереджено слухав ті гарячі слова Калиновського.

— Усе, що ви говорили, — озвався він, — не викликає у мене ніяких сумнівів. Але скажіть, як із організацією? Чи є у вас підготовлені для керівництва повстанням люди, зброя, порох, свинець?

Калиновський витрусив із люльки попіл, натоптав тютюном, але відповісти на запитання Мацкявічюса не поспішав. Здавалося, він хотів відпочити після своєї запальної промови. Тим часом у кімнаті майже смеркло. Калиновський підвівся, зтягнув шторою вікно, старанно побиткав і тільки тоді засвітив у кутку каганець. Кімната потопала в тінях.

— Зарані тепер темніє, — мовив він, повертаючись до столу.

— Особливо такої погоди, як сьогодні, — погодився ксьондз.

Калиновський сів на своє місце за столиком, запалив люльку, збираючись відповісти на питання, що турбували Мацкявічюса.

— Організація? Ми її маємо. Нас називають «прихильниками руху», «червоними». Ви, без сумніву, знаєте: є ще й білі — дворяни, поміщики, всі ті, про яких я вам щойно говорив. Ми, «червоні», маємо тут же, у Вільнюсі, свій революційний Комітет Руху. Хто його члени, пробачте, ксьондзе, я не маю права навіть вам того сказати. Зброї, правда, у нас небагато. Але чи не важливіші за зброю самосвідомість людей, дух боротьби, запал, полум'яні серця? Хто загориться вогнем боротьби, рватиметься в бій, той знайде собі зброю. Тому найважливішим своїм завданням я вважаю: пробуджувати свідомість селян, просвіщати їх, розкрити їхні кривди, освітити дорогу, ідучи якою, вони могли б досягти кращого життя.

Він підвівся з-за столу, порився в темному кутку й повернувся зі жмуток паперів у руках.

— Я вам дещо покажу, ксьондзе. Ось газетка, яку я випускаю для селян — «Мужицька правда». Дам вам кілька номерів. Прошу прочитати. Білоруський мужик ще дуже темний, бо найбільше пригнічений панами, дворянами й поміщиками. Треба уміти вплинути на його розум і серце.

Мацкявічюс гортав сторінки газетки, не дуже в них заглиблюючись, а Калиновський розповідав про всякі пригоди в подорожах у глиб рідного білоруського краю, куди їздив пробуджувати селян.

— Коли повстанемо? — несподівано увірвався в розповідь Калиновського Мацкявічюс.

Калиновський здивовано глянув на свого гостя й засміявся:

— Дуже раптово на мене нападаєте.

— Комітет Руху мусить це знати. Ви ж ватажки!

— Ніхто того не знає. Кілька термінів уже минуло. Останній — 26 липня цього року. Як бачите, і він минув. Маємо дані, що повстання зірвали «білі» у Варшаві. Ще в квітні вони силою вдерлися в революційний комітет і створили в ньому свою більшість. Повстання була б підтримала значна група російських офіцерів-змовників. До змовників належали Арнгольд, Ростковський, Сливицький, Потєбня.

Про це знали й поляки Ярослав Домбровський і Зигмунт Сераковський. Серед росіян знайшовся зрадник. Сливицького, Арнгольда й Ростковського було розстріляно у руїнах Новогеоргіївської фортеці.

Після короткої паузи Калиновський ще додав:

— Пам'ятаючи героїзм цих офіцерів, мусимо не забувати й героїчну самопожертву рядових солдат. Начальство дуже хотіло взнати й інших змовників, особливо імена поляків. Почали допитувати рядових. Із усієї роти не знайшлося жодного, котрий би виказав хоч одне ім'я. Цю частину розподілили по арештантських ротах. Залишився тільки один — денщик Сливицького Щур, якого підозрювали, що він знає змовників. Тоді його засудили покарати шпіцрутенами — шість разів прогнати крізь стрій сотні солдатів, тобто, всипати шістьсот різок, а потім заслати на каторгу на дванадцять років. Покару припинити, коли Щур видасть змовників. Але в Щура була одна відповідь: нічого не знаю, ваша величність... Найсильніший чоловік не витримає більше, як триста різок. Щура забили на смерть. Каторга вже йому не була потрібна. Своєю смертю він врятував Домбровського й Сераковського. Отож бачте, ксьондзе, повстання ще не почалося, а кров уже летіть.

— Від екзекуції різками летіть кров і в нас, — похмуро зауважив Мацкявічюс. — Краще нехай уже вона летіть на полі бою, ніж на місці незаслуженого катування.

— Повстання почнеться найімовірніше саме собою, без ніякого зарані встановленого терміну, — мовив Калиновський. — У Варшаві, не зважаючи на політику «білих», атмосфера вже так розпечена, що кожна іскра може викликати вибух. Настане такий день, коли ніхто не зможе стримати повстання. Ви, мабуть, чули, що царський уряд готується у Варшаві набирати рекрутів у широких масштабах. Поляки того не втерплять. Найпевніше, рекрути й викрешуть ту іскру, яка запалить пожежу повстання у Польщі й у нас. Маємо бути готові, ксьондзе Мацкявічюсе.

— Так, маємо бути готові, — підтримав Мацкявічюс. — Жаль, що я не воїн. Зброєю володіти не вмю. Треба й цього навчитися. Правду кажучи, пане Калиновський, я сподівався більше почути од вас про організацію і план дій.

— Коли настане потреба, дамо вам знати. Буде створено революційний уряд, адміністрацію і призначено повітових воєначальників. Тоді все буде ясно. Тепер ще зарано.

— Щоб не було тоді запізно...

Мацкявічюс устав попрощатися. Результатами свого візиту він не зовсім був задоволений. Та радів, що познайомився з Калиновським.

«Цей не підведе», — думав, ідучи навпомацки через двори на вулицю святого Йонаса.

Надворі було зовсім темно.

VI

Повернувшись із Вільнюса, Мацкявічюс нікому не хотів розповідати про свою поїздку, ні з ким не хотів ділитися своїми враженнями. Ті враження не були такі вже й щедри та багаті, як сподівався, готуючись до Вільнюса. Так, він тішиться знайомством із Калиновським. Він зрозумів, що цей ватажок білоруських селян, людина великої волі, усією душею відданий конспіративній революційній діяльності, у ході повстання й по закінченню його може зіграти незвичайно велику роль у громадському й політичному житті. Та Мацкявічюс не міг позбутися гірких почуттів розчарування, що він, правду кажучи, небагато чого взяв про підготовку повстання, а те, що взяв, не принесло йому великої радості. Народ і шляхта повстануть, але хто поведе? Між «червоними» й «білими», мабуть, точиться гостра боротьба через сам характер повстання, мету й навіть його необхідність. Мацкявічюс не взяв як слід, що там діється у Варшаві, але тут, у Вільнюсі, мабуть, ще немає міцної керівної руки. Калиновський його втішав: як настане вирішальний момент, йому все пояснять. Мала втіха тому, хто й сам має керувати іншими й уже тепер мусить знати напрямок керування, і вже тепер узгоджувати його із задумами й планами інших ватажків. Де його, Мацкявічюса, місце, яке його завдання?

Зі слів Калиновського Мацкявічюс зробив висновок, що Комітет Руху не має ні засобів, ні зброї. Звідки він дістане?

З Варшави? Задалеко. Крім того, з Варшавою вони не ладять через майбутній суспільно-політичний устрій. Калиновський хоче спиратися тільки на селян, а у Варшаві навіть «червоні» найбільше покладають надії на шляхту. Польські хлопи з недовірою дивляться на шляхту й навряд чи захочуть своєю кров'ю їй допомагати. Земельне питання, мов пекуча колочка, настроює селян проти маєтку і взагалі проти шляхти. Мацкявічюс збагнув, що Калиновський, мабуть, і весь Комітет Руху уповає на спонтанні, стихійні сили мас, які розгромлять ворога без стратегічних планів і без збройних арсеналів.

Мацкявічюс думає інакше. Мусить бути керівництво, мусить бути і зброя. Він вірить, що знайдеться й те, і те. Надіється на Комітет Руху, Калиновський, мабуть, йому не все сказав, а може, він неправильно його зрозумів і зробив такі сумні висновки.

«Хоч би як там було у Варшаві й Вільнюсі, — подумав Мацкявічюс, — я не маю страчати надії. Моє діло бути готовим та й інших підготувати. Я в будь-який момент мушу зуміти підняти людей на спільну боротьбу. Я чекатиму першої іскри пожежі».

Довгими зимовими вечорами, замкнувшись у своїй кімнаті, він згадує усіх тих чоловіків своєї округи, які годяться в лави повстанців. Щонайперше шіленайці — Норейка, Янкаускас, Дзідас Моркус, Бальсіси, Вінчас і Пятрас. Вінчас тут ось, а як витягнути Пятраса? А славний хлопець! Він зуміє не тільки змагатися, але й керувати. Так само й Моркус. А Лукошявічюси? А Біте? Дімша все згадує Юлюса Анусавічюса із фільварку Данюнай. Він учений і пише литовські пісні. Без сумніву, приєднається. Усіх залучити до роботи, до підготовки! Дати знати тим, що далі живуть. Хто це може виконати? Жінки. Насте, а може, й Мальвіна? Насте він пошле в Лідішкес до Пятраса Бальсіса. Є там ще більше славних хлопців. Щодо Мальвіни він мусить подумати. Замало з нею знайомий. Зрештою, і те знайомство набрало такого незвичайного характеру...

Мальвіну він згадує часто. Досі не може вирішити, як йому поводитись. Дівчина тримається скромно, свої почуття таїть глибоко в серці. Нікому, мабуть, і в голову не прихо-

дить, що вона любить ксьондза. Він і сам ніколи б не здогадався, якби вона не призналася. Коли він збирався їхати до Вільнюса, вона надіслала теплий жилет і таку записку: «Довідалась, що ви збираєтесь у дорогу. Погода тепер сира й холодна, а Ваша вдягачка слабенька. Не маю нічого кращого, як цей жилет. Ваше здоров'я дороге не тільки мені, але й усім, хто у вас вірить. М. Б.»

Отримавши подарунок і цю записку, він довго розмірковував, як йому вчинити. Аскетична дисципліна ксьондза велить відмовитися від подарунка й повернути його разом з листом. Це було б по-ксьондзівському, але й жорстоко. Це боляче вжалило б дівчину — віддячив би образою за її добре серце й турботу. Звісно, він міг би це зробити ніжно, поштиво, пояснивши марність її кохання і шкоду, — її і його подальшому життю. Багато всяких аргументів знайшов би, аби довести, що Мальвініні почуття не гідні її самої, а особливо його.

Такі думки й взагалі спогади про Мальвіну настроюють його не завжди однаково. Тоді, коли він відчуває себе ксьондзом, коли її образ впливає на тлі святої служби, обов'язків ксьондза й аскетичного світовідчуження, він помічає в собі сум'яття суперечливих почуттів, розчарування, незадоволення, докірливу досаду за себе й за неї, за марність її кохання, за свою нерішучість і поблажливість до її жіночих слабощів.

Та коли відчуває себе воїном, повстанцем, коли уявляє, як б'ється з ворогом на полі битви або поранений лежить десь під кущем у лісі, тоді згадка про Мальвіну сповнює душу приємною хвилею почуттів, і йому стає гарно, що він не самотній, не покинутий, не забутий, що є живе серце, яке б'ється тільки для нього, є жінка, яка, не боячись ніякої небезпеки, простягає йому руку допомоги. Що буде після повстання, якими стануть їхні стосунки, він не думав і не заглиблювався в те. Він був готовий померти, загинути, потрапити в руки ворога, не боятися ніякої небезпеки. У чорні години таких роздумів він гадав, що живий і здоровий, мабуть, із повстання не вернеться.

Після поїздки до Вільнюса Мацкявічюс відчував потребу звернути більше уваги на політичну й суспільну

діяльність поміщиків. Калиновський казав про незлагоду з «білими», про їхнє нечітке, двозначне ставлення до повстання, про їхню програму дій, ворожу селянським потребам. Досі Мацкявічюс мало зважав на поміщиків, родовите дворянство. Сферою його діяльності були селяни й частково дрібна шляхта, яка з економічного погляду мало чим різнилася від селян і між якою було немало друзів селян, поміщицьких ворогів. Найяскравіший представник таких — це лікар Дімша, найзавзятіший спільник Мацкявічюса. Із поміщиків він знає живодера Скродського й ще кілька таких поборників феодального насильства, знає кілька поміщиків типу Сурвіли, Кудревича, Шілінга — добрих господарів, досить справедливих землевласників, але байдужих до суспільних реформ і політичних перемін. Та бували й небайдужі, а часто й вороже настроєні до прагнень «червоних». Узнати «червоних» і «білих» своєї округи, — ось що мені необхідно, — вирішив Мацкявічюс, вертаючись із побачення з Калиновським.

Одним із найвидатніших поміщиків того краю був Якуб Гейштор, власник незалежного маєтку Ігнацгород. Він разом з іншими трьома поміщиками складав управління Каунаської губернії у справі розв'язання селянських і земельних питань, створене при канцелярії губернатора 1861 року. Ще раніше, 1857 і 1858 рр., Гейштор прозвучав двома проектами, з якими він звернувся до поміщиків, показуючи, на яких умовах можна скасувати кріпацтво й забезпечити селян землею, коли, як, на яких умовах поміщики можуть землю, свою власність, частково продавати кріпакам. Через ці проекти, хоч неприйнятні селянам, а корисні власникам маєтків, Гейштора консервативні поміщики обізвали хлопоманом.

Мацкявічюс був знайомий із Гейштором, але близько ніколи не сходився, його поглядами й діяльністю мало цікавився. Тільки недавно Віктор Сурвіла обмовився ксьондзові, що їхній сусід може зіграти у повстанні значну роль і що ним треба більше зайнятися. Те саме казала і Ядвіга Скродськіте. Тоді Мацкявічюс поспитав ще й думку Дімші.

— Гейштор — впливовий і здібний чоловік. — підтвердив Дімша. — Він має немало добрих якостей: тверезий розум, швидку орієнтацію, красномовство, він відвертий і чес-

ний чоловік. Що ще важливіше — він зі своїми селянами уміє гарно жити. Чи й повірите, ксьондзе, навіть кумається зі своїми кріпаками: хрещеним батьком однієї його дитини був селянин, а він так само не відмовлявся бути кумом у одного-другого селянина. Крім того, перший в Кедайняйській окорузі перевів на чинш своїх кріпаків.

— Про це я чув, — погодився Мацкявічюс, — Гейштор, певно, прогресивніший господар, ніж наш Скродський. Він, так як Сурвіла, переконався, що чиншовики для маєтку корисніші, ніж панцани. Я бачу, що ви дуже світлими барвами малюєте мені Гейштора.

Дімша засміявся:

— Я хочу вас, ксьондзе, добре настроїти перед побаченням із паном Гейштором. Темніші барви й самі помітите, з ним порозмовлявши. Коли ксьондз збирається до нього завітати?

— Надовго не відкладатиму.

— Добре. Я зв'яжуся з паном Гейштором.

Через кілька днів Дімша повідомив, що зараз Гейштор у Каунасі, повернеться на Різдвяні свята, і тоді, напевне, Мацкявічюс зможе до нього завітати. Часу залишалось небагато, а перед святами роботи в костьолі побільшало, тож на візит до Ігнацгорода перед Різдом навряд чи й знайшовся б вільний день.

Роз'їжджаючи з Пабярже по селах, Мацкявічюс іноді завертав у якийсь двір то хворого перевідати, то подивитися, як навчаються діти, то так собі розпитати, як живеться, що чувати. У довгі розмови він тепер не пускався, давав одну-другу пораду, за щось похвалить, за щось полає; сяде в свою бричку чи сани і їде далі. Усе-таки людям западає в пам'ять якесь значніше ксьондзове слово, недомовка, жест руки — і це набувало смислу, коли стосувалося якогось вразливого питання, скажімо, землі, викупних грамот, перехожого жандарма чи роти солдат, що десь крокує.

Одного разу Мацкявічюсові сани зупинилися біля кузні Дундуліса. Ксьондз зайшов прикурити від горна люльку й зігрітися. У кузні Дундуліс із Норейкою поралися біля воза, в якому треба було натягти на колеса залізні шини. Мацкявічюс, посмоктуючи люльку й жартуючи, зацікавлено ог-

лянув купу залізного брухту, що лежала в кутку. З-під усякого пруття й стертих сошників стирчала поіржавіла коса. Ксьондз витягнув її і, взявши за п'ятку, стукнув об залізо. Коса забриніла низьким, хвилястим звуком.

— Стара коса, — спостеріг Мацкявічюс.

Дундуліс погодився:

— Дуже стара. Не знаю, коли й звідки вона тут узялася.

— Цій косі більше як тридцять років. Із таких кіс у час кракосмятіса¹ робили зброю. Чи зумів би, Дундулісе, із коси зробити списа?

— Ні, Дундуліс такої зброї не бачив і не зумів би її зробити.

— Це зовсім легко. Норейко, качни міх! — гукнув Мацкявічюс, схопивши кліщами косу за полотно, а п'ятку сунувши в розжарене вугілля. Незабаром залізо розігрілося, аж побіліло.

— Тепер, Дундулісе, відігни п'ятку, щоб як надіти на кісся, то коса була пряма. Чудово! Тепер ще вгорі виправ. Добре! Встроми у воду, загартуй. От як шипить, гадючка!.. Пустила б вона ворожу кров. Чи нема тут якогось кісся?

Усі троє стали шукати кісся. Знайшли. Зафзяттям Мацкявічюса перейнялися й Дундуліс із Норейкою. У кутку відшукали підходяще кільце й прикріпили випрямлену косу до кісся. Коваль загострив її терпугом.

— Як нею? Рубати чи колоти? — запитав Норейка, вертячи зброю в руках.

Мацкявічюс засміявся:

— І рубати, й колоти — як коли треба. Правду кажучи, воювати таким і я не зміг би. Коли треба буде, навчимося. Знайдемо, хто навчить. Мені-то більше подобається вогнепальна зброя.

— І мені, — підтримав Норейка.

Дундуліс, нічого не кажучи, став ритися в іншому кутку кузні. Незабаром обернувся, тримаючи в руці пістолет.

— Ось вам і вогнепальна, ксьондзе. Навесні приніс один із Пранайтісових хлопців. Побережи, каже, а як віддаси, то в добрі руки.

---

¹ Кракусмятіс, кракосмятіс — повстання 1831 року.

Мацкявічюс із цікавістю оглянув пістолет, відвів курок, клацнув — діє.

— Уваж мені, Дундулісе. Віддячу, не скривджу.

— Візьміть, ксьондзе. Вам краще знати, кому його вручити.

— Так, Дундулісе, знати, — багатозначно, всміхнувся ксьондз, засунувши пістолет у внутрішню кишеню просторого свого плаща. — А косу зніми з кісся й збережи.

Він попрощався, сів на сани й поїхав.

Коваль значуще подивився на Норейку:

— Розумієш, хлопче, що це значить?

— Розумію. Наступного ярмарку поїду в Кедайняй. Може, куплю косу. Стара вже ось-ось зітреться. Зараз і ціни дешевші. Навесні подорожчає.

— Так, — погодився коваль. — Навесні коси подорожчають.

VII

Невдовзі після Нового року Мацкявічюс отримав запрошення від пана Гейштора завітати до Ігнацогрода. Ксьондз дістався до маєтку ополудні. Лакей провів його в кабінет, де стояв столик, накритий на дві персони. Невзабарі увійшов сам пан — на вигляд молодий ще чоловік, якому немає й сорока літ з довгим, аж до комірця, набік зачесаним чубом, з обвислими шляхетськими вусами, строгим, але не суворим виразом обличчя.

— Я дуже прошу ксьондза вибачити, що запросив так зарані до мене завітати, — сказав, здороваючись. — Після обід і я маю поїхати до сусіда, а потім знов усякі клопоти. Сідайте, будь ласка. Скромна закуска не завадить з дороги.

Вони сіли за столик, і Мацкявічюс тут же хотів завести мову про питання, які його цікавлять, — про погляд поміщиків на повстання, про стосунки «білих» і «червоних», про можливості подальшої діяльності. Але Гейштор вівся стримано. Спершу став розповідати, які тепер у нього труднощі з кріпаками, коли запропонував їм скласти викупні грамоти, хоч умови запропонував дуже добрі. Люди

не вірять урядові, посередникам, договорам, особливо бо-
ються ставити свої підписи. Краще вони платитимуть до-
рожчий чинш, але викупних листів не підпишуть.

— Чув я, що ви вмієте ладити з селянами, — вставив Мац-
кявічюс, — і вони вам довіряють. Не всім панам це вдається.

Гейштор задоволено усміхнувся:

— Так, ксьондзе, я навіть кумаюся зі своїми чиншовиками
і, взагалі, стараюся їх зрозуміти. Але здобути щире довір'я се-
лян нелегко, і швидко його не доб'ється.

— Що псували віками, за кілька років того не справиш,
— погодився ксьондз. — Люди бояться, щоб із одної біди не
вскочити в другу, не кращу за першу.

— Як наші люди люблять свободу, точніше, як вони за нею
скупчили, я тільки недавно зрозумів. Рік тому мені доповіли,
що декотрі з моїх колишніх кріпаків будь-що стараються роз-
добути дворянські документи. Якийсь шахрай у Панявежісі
взявся це робити, звісно, за добру винагороду. Окремій особі
це не важко. Але ось шляхтичами зробитися затіяв цілий чис-
ленний рід Рібачяускасів — самих чоловіків там більше як
три десятки. Навіщо їм те дворянство? З матеріального погля-
ду воно їм згубне. Зробившись шляхтичами, вони вчас рефор-
ми втратили б ту землю, якою тепер володіють, хоч одержали
б особисту волю. Ось ця воля їх і приваблює. Від старої Речі
Посполитої залишилось глибоко вкорінене переконання, що
тільки шляхтич — вільна людина, а не шляхтич — раб.

— Так і було, — підтвердив Мацкявічюс. — У майбутній
державі треба б скасувати всі привілеї і саме дворянство, а
селянам віддати їхню оброблювану землю.

— І я так думаю. Я запропонував би своєрідний спосіб
скасування привілеїв шляхти, а саме — встановити дворян-
ство усім без винятку. А коли всі будуть шляхтичі, то ніхто
не матиме ніяких привілеїв.

Мацкявічюс усміхнувся, згадавши Акялайтіса: «Як з по-
ляками поладим, шляхтичами тоді будемо». Яких тільки
нісенітниць не виникає у головах навіть поважних людей
напередодні суспільних і політичних переворотів! Він знав
погляди Гейштора на земельне питання, на забезпечення се-
лян землею, не хотів марно сперечатись, тож завів мову про
те, що його цікавило:

— Я вважаю, земельне питання буде вирішено залежно від майбутніх політичних умов. А ці умови маємо вибороти самі.

Гейштор уважно глянув на свого гостя й зрозумів, що його цікавить. Приховувати від Мацкявічюса свої думки немає ніякого смислу. Навпаки, треба їх оголосити й захищати скрізь заради спільного блага, як Мацкявічюс та й інші прихильники повстання захищають свої.

— Ксьондзе Мацкявічюсе, я про вас багато чув як про відвертого й справедливого чоловіка, — мовив він, стараючись бути щирим і дружнім. — Я знаю, ви не любите дворян і всі свої сили віддаєте на благо люду. Я цього зовсім не засуджую. Я так само знаю, що ви належите до тих людей, які сподіваються завоювати селянам краще життя, повставши зі зброєю в руках проти царської влади. Я того не схвалюю. Я прихильник спокійної культурної роботи. Повстання нічого доброго не дасть. Воно принесе нашому краєві незліченні лиха. Повстання марне й непотрібне.

— Ні! — різко заперечив Мацкявічюс. — Повстання, пане Гейшторе, потрібне, незважаючи на те, які будуть результати. Жертви, яких вимагає повстання, не будуть марні. Та й я не сумніваюсь, що ми завоюємо свободу. Ми не будемо самі.

— Не ви тільки так думаєте. Так думає і мій давній добрий приятель, якого я дуже високо ціную — Зигмунт Сераковський. Чи ксьондз знайомий із Сераковським?

— Ні. Але дуже хотів би познайомитися.

— Чудова людина, але невиправний мрійник, гаряча голова, ентузіаст. У 1847 — 1848 роках ми разом навчалися в Петербурзькому університеті. Ох, які незабутні години пережили, спілкуючись із вихованцями інших вищих шкіл і молодими офіцерами, полум'яними патріотами!

Він розповів зворушливу сцену, як учасники зборів, ставши на коліна, співали гімн і присягали боротися за свободу вітчизни. Із Сераковським вони незабаром розсталися на тривалий час. Бачте, Сераковський спробував перейти австрійський кордон, був схоплений російською сторожею, його звинуватили в антидержавній діяльності й заслали в штрафні батальйони в Оренбурзьку губернію. Там він дослужився до офіцера, був амністований, повернувся в Петербург, поступив до Військової академії і закінчив її з

відзнакою. У генеральному штабі російської армії почалася його блискуча військова кар'єра. Він завоював довір'я свого начальства, його посилали з різними місіями за кордон. Так побував у Лондоні, Парижі, Італії, дістався аж до Алжиру.

— Ох ксьондзе! — вигукнув пан Гейштор, зворушений, своїми словами. — Спостерігаючи ось таке піднесення Зигмунта, я з боєм не раз подумував, що він іде на загибель, що його затягне те кар'єристичне болото, яке прослалося біля підніжжя тронів і дворів правителів. Але ні, слава Богу! Зигмунт не із таких! Виконуючи доручені йому урядові місії, він водночас бував і в протилежних центрах революційної конспірації та демократичних таборів. Він зайшов у особисті стосунки не тільки з Мерославським, але й з Герценом, Мадзіні, Гарібальді. Я мушу признатися, що захоплююсь його патріотизмом, його юначим ентузіазмом, але, правду кажучи, не схвалюю його революційного запалу. Так само як і його близьких стосунків з російськими революціонерами, ватажком яких є Чернишевський. Чує моє серце, що Зигмунт іде благородною, але згубною дорогою. Я з ним по-дружньому сперечався про це, коли він після весілля, на якому і я був, зупинявся в мені в Каунасі. Він мені доводив, що російські демократи дуже прихильні до нас і що з їхньою допомогою ми можемо почати повстання й виграти його. Я не хотів погодитись із його міркуваннями. Зигмунт був незадоволений, він вважав мене невиліковно хворим у ставленні до росіян. Що ж? Може й, так. Шукаючи компромісу, я згоден діяти з ними разом, якщо росіяни почнуть перші.

Але певен: перші почнуть поляки.

— Як вам здається, коли це буде? — запитав Мацкявічюс. Гейштор заклопотано нахмурився.

— Боюся, що скоро. Чи ксьондз чув, що я недавно був у Варшаві? Повернувся тільки перед Новим роком.

І він став розповідати, що чував у Варшаві.

Польська столиця переживає тривожні дні. Уже давненько ходять чутки, що буде набір у рекрути. Дуже великий. Польські патріоти рішуче настроєні не допустити, щоб молодь гинула десь на Кавказі, нехай уже вона краще гине в боротьбі за свободу своєї батьківщини. День набору в рек-

рути може бути й першим днем повстання. «Білі» всіма силами стараються охолодити гарячі голови, а «червоні», навпаки, в міру сил піднімають бунтівні настрої, і цього разу, на жаль, їм може вдатися розпалити пожежу.

Зі слів Гейштора Мацкявічюсові стало цілком ясно, що цей пан схвалює «білих», але як спалахне повстання, то він, як і багато інших поміщиків Литви, свої патріотичні обов'язки перед батьківщиною виконає до кінця, не шкодуючи ні свого багатства, ні життя.

VIII

23 січня до Вільнюса дійшла звістка, що у Варшаві й інших кутках Польщі вночі почалося повстання. Звістка блискавкою облетіла Литву. До Мацкявічюса вона дійшла через кілька днів. Звістка не була несподівана. Уже якийсь час ходили чутки, що оголошений царським урядом набір у рекрути у Варшаві буде тією іскрою, яка запалить підготовлену пожежу. Багато кому були знайомі слова завзятого змовника Павловського: ту молодь, яка проливатиме кров на Кавказі в царському війську, куючи ще сильніші кайдани рабства, краще принести в жертву визволення народу — нам все одно, чи двадцять тисяч поляків загине на полі бою, чи зашлють їх у далекі батальйони. Призначені в рекрути хлопці стали втікати з міста в ліси й створювати перші повстанські загони.

Дізнавшись про початок повстання, Мацкявічюс ніде не показувався й до пізньої ночі обдумував, що йому тепер робити. Вирішальний час настав! Зволікати не можна. Треба діяти негайно, завтра. Але що робити, як діяти? Що він не буде капеланом повстанців, то це вже вирішено давно. Він вестиме їх зі зброєю в руках. Він відчуває доволі сили, відваги, розуміння. Він відчуває, що може захопити людей, запалити їх, керувати ними. Люди вірять і довіряють йому. Про що більше може мріяти ватажок? Раніше він усе це передчував, тепер те передчуття перетворилось на переконання, на факт життя ватажка.

Він іде до шафи й виймає конфедератку, яку подарувала Мальвіна, знаходить пістолет, що взяв у Дундуліса. Знімає

сутану, надіває конфедератку, засовує за пояс пістолет. Груді сповнюють рішучістю. Ні, тут уже не гра в солдатики, а випробування себе напередодні кривавого походу. Випробування, яке вселяє в нього ще більшу рішучість. Йому треба більше зброї, і він має навчитися нею володіти. Він її дістане й навчиться! Він оволодіє військовим мистецтвом. В окрузі є колишні офіцери. Дімша познайомить із ними, може й, Скродськіте, може й, Мальвіна? Усі йому допоможуть.

Мимоволі перед очима Мацкявічюса зринає образ Мальвіни, набігають думки про неї. Коли він бачив її востаннє? Уже давно. Перед Новим роком, на Різдвяні свята. У костьолі стояла на тому самому місці. На Новий рік вона надіслала йому короткий лист, привітала, побажала здоров'я, успіхів, здійснення бажань, приблизно так, як і торік. Але в цьому привітанні й побажаннях він відчув якусь тінь смутку, і це викликало в його серці тривогу. Після Нового року минуло вже три неділі, а в костьолі її він не бачив. Що з нею сталося? Занедужала? Поїхала?.. Як йому дізнатися? Цілий тиждень мучать його ці питання — і ось сьогодні після такої важливої звістки, що в Польщі почалося повстання, ті питання не тільки не зникли, але ожили ще виразніше, ще чуттєвіше. Зваживши свої думки й почуття, він відверто сам собі признається: певно, я не байдужий до неї, і мені не все одно, що з нею сталося. Різними видозмінами розвиваючи ту думку, він із задоволенням помічає, що тривога за долю Мальвіни анітрохи не послаблює його революційного, повстанського запалу. Навпаки, його рішучість боротися за свободу, яку підтримує Мальвіна, ще посилюється. Що з нею сталося, він мусить дізнатися найближчими днями. Сьогодні понеділок. Він почекає до неділі. Як не появиться, придумася якесь діло й пошле людину до Битовтів.

У неділю вона з'явилась. Побачив її в костьолі на тому самому місці. Він виголошував проповідь із натхненням. Його хвилювало дві події: почалося повстання. Мальвіна прийшла в костьол. Він бачив її таку саму, якою зник бачити. Глянув на неї мимохідь, але добре побачив її лице й погляд, звернений до нього, у морі чужих обличч і поглядів. Він говорив цього разу не про труднощі життя, не про біди людські й страждання, а про надію й віру в кращі часи, про

рішучість працювати й боротися заради кращого життя, про потребу жертвувати не тільки здоров'ям, але й життям за своїх братів, за свою землю, за свій край. Старі люди не чули ще такої проповіді свого ксьондза. Коли виходили з костьолу, куми й сусіди говорили й гадали:

— Ксьондз, мабуть, щось знає...

Після служби він не шукав нагоди її зустріти. Він мерщій вернувся до своєї кімнати, знаючи, що прийде. Справді, незабаром увійшла. Привіталася, міцно потиснула руку й мовила низьким, зміненим голосом:

— У Польщі почалося повстання. Брат приніс цю звістку із Кедайняй. Але якби я того й не знала, то зрозуміла б із твоєї проповіді.

Йому хотілось вести себе стримано й не показувати своїх почуттів, але не міг вгамувати хвилювання, коли почув її слова.

— Так, Мальвіно, — озвався тихо, але твердо. — Повстання почалося. Я виголошував проповідь під враженням цієї звістки. І ще мені було приємно, коли побачив тебе в костьолі. Давно ти була.

Ці слова здивували його самого. Зарані він не збирався ні свої почуття відкривати, ні, тим паче, називати на «ти». Слова вискочили самі. Та й Мальвіна звернулася перша до нього на «ти». Він якось живо помітив, що в його почуттях, свідомості сталося зближення з нею, з'явився інтим, наче вони були давні, добрі друзі. Їх зріднила вість про повстання. І він відчув: коли настане час йому самому стати зі зброєю в руках попереду повстанців, ця жінка буде йому ще ближча.

Її так само погішили його слова, і сповнений вдячності погляд осяяв її обличчя.

— Що тепер збираєшся робити? — запитала вона, не сміючи назвати його на ім'я й уникаючи слова «ксьондзе».

— Щонайперше мушу навчитися володіти зброєю. Чи в тебе немає ніякого знайомого, який би мене навчив?

Вона хвильку подумала.

— Є в Кедайняй один знайомий, колишній офіцер Болеслав Колишко. Могла б тобі його порекомендувати.

Вона написала листа до Колишка, а Мацкявічюсові доведеться самому його розшукати в Кедайняй.

Незабаром Мальвіна встала, щоб попрощатися. Не було мовлено ніяких слів про почуття. Але обоє відчували: починаються важливі події, які з'єднають їх сильніше за слова признання.

Коли Мацкявічюс залишився сам, довго думав про завдання найближчого майбутнього. Їх, тих завдань, знайшлося дуже багато. Мало йому самому навчитися володіти зброєю. Треба навчити хоч кільканадцятьоро хлопців своєї округи. Як і де це робити? Якої і де взяти зброї? Скільки він має часу? Коли почнеться повстання в Литві? Хто дасть знати? Калиновський чи хтось інший? Багато таких питань. А чіткої відповіді на них немає. Йому ясно одне: хоч би коли й яка була відповідь, а він уже тепер повинен робити все, що може.

Мацкявічюс задумав завтра завітати до пана Шілінга й порадитись, де можна було б провести військові тренування, якщо Колишко чи хтось інший візьметься їх проводити. Чи не можна було б використати для цих потреб Шілінгів масток, його приміщення, скажімо, стодоли? Шілінг мав би допомогти. Адже його призначили начальником Руху Панявежського повіту. Шілінг, прихильник «червоних», схвалив задум Мацкявічюса. Відлюдне місце за будівлями маєтку і в самих будівлях знайдеться. Колишко чи хтось інший, хто проводитиме тренування, зможе знайти тут притулок.

Того самого тижня Мацкявічюс поїхав у Кедайняй і розшукав дім Колишка. Його зустрів молодий, років двадцяти п'яти, чоловік із кучерявою, довгою чуприною, малими вусиками, відкритим, добрим обличчям. Прочитавши Мальвінин лист, він якось здивовано подивився на ксьондза великими очима:

— Як?.. Невже ви й Мальвіну втягли в конспірацію?! Вітаю, вітаю, ксьондзе. Така вже була панна несьогосвітня!

— Отож бачите, — стримано усміхнувся Мацкявічюс. — Панна Мальвіна уже послужила на благо повстання, звівши мене з вами. Сподіваюся, ви не відмовитесь мені допомогти.

Мацкявічюс коротко виклав, чого прибув.

— Чудово! — вигукнув Колишко, вислухавши його. — Я багато про вас чув, ксьондзе Мацкявічюсе. Радий, що зможу з вами попрацювати ще до отримання наказу вийти на поле бою.

Вони домовились, що військові навчання почнуться з середини лютого. Колишко запевняв: повстання в Литві почнеться не раніше, як у березні місяці. Немає зброї. Треба її дістати — зробити собі коси, дістати хоча б кілька рушниць і пістолетів, домовитися з певними людьми.

Того самого дня вони обнишпорили всі кедайняйські крамнички, питали коси. У найближчий базарний день пошлють чоловіків їх купити. Рушниця, хай і мисливські, дістати тут важко. Більше їх у Расяйняй і десь у Жемайтії. Мацкявічюс постарасться зв'язатися з Расяйняй. Ближче до Пруссії зброя і порох іде контрабандою через кордон.

Болеслав Колишко й Мацкявічюс розсталися як добрі друзі.

«Цей юнак, — думав, повертаючись із Кедайняй, ксьондз, — не пошкодує свого життя в боротьбі за свободу. Він не один такий». У глибині серця відчував, що такий і сам — Мацкявічюс.

Наступного дня він послав панночці Скродськіте записку, що хоче з нею побачитись у важливій справі. Вона приїхала зараз же після обід. Їхня рада була коротка. Мацкявічюс волів би, щоб молоді бурлаки, наймити й кріпаки вчилися володіти зброєю. Ядвіга пообіцяла створити підходящі для того умови. Може, влаштує толоку молотити ярину, яка зосталася в пана Шілінга. А поки що треба напитати молодих хлопців, хто з них не побоїться піти на ту небезпечну толоку. Тим займеться сам Мацкявічюс, а в селі Шіленай — Насте. Дундулісові треба доручити перекувати коси.

Найближчої неділі Насте вже сновигала по шіленайських дворах і хатах, Мацкявічюс цілий тиждень відвідував парафіян, а наступної неділі мав також усякі справи по селах. У Дундулісовій кузні багато роботи. До пізньої ночі палало горно, дзвенів молот, шипіло розжарене залізничя, вмочене в шаплик з водою. Тим часом Дундуліс не кожному дозволяв сунути носа до своєї кузні.

Перед заговинами, які того року були зарані, в stodолі маєтку пана Шілінга вранці ще затемна, зараз після других півнів, збиралися толочани молотити яровину. В одній stodолі молотили, в другій відпочивали, грали й пустували. Шикувалися в ряди, махали руками, якимись тичками шпигали

поставлені ячні снопи. При тьмяному світлі каганців ті тички іноді зблискували ясними племінчиками. Поміж толочанів крутився ксьондз Мацкявічюс і якийсь незнайомий панич.

IX

Близько полудня в багінайський маєток на змиленому коні влетів якийсь хлопець, зараз же кинувся в дім і хриплим од хвилювання голосом закричав, щоб його провели до панни Ядвіги, — приніс важливу звістку. Коли з'явилась Ядвіга, він плутано став розказувати, що цього ранку в Клявай приперлися якісь жандарми, роблять у домі трус, панів не випускають, а панича тримають окремо, приставивши до нього вартового. Віктор ледве встиг гукнути, щоб сповістили про це в Багінай.

Ядвіга, почувши таку страшну звістку, ледве не зомліла од потрясіння. Та спохватилася, тут же звеліла подати легкий фаєтон з парою кращих коней, сіла й помчала в Клявай. Коли в'їхала в двір, побачила біля дому велику криту карету, якими звичайно їздять чиновники/ кілька осідланих військових коней і кілька стражників, що снували по двору. Один із рушницею стояв біля дверей.

Спочатку її не хотіли впускати. Але вона зібрала всю свою рішучість, гордо підняла голову і, не зважаючи на протест стражника, увійшла в двері. Її зустрів Стяпонас — зблідлий, похмурий.

— Що тут у вас таке, Стяпонасе? — запитала, прикидаючись спокійною.

— Погані вісті, панночко. Уже закінчують обшук у кімнаті панича, в його речах. До нього нікого не пускають. Мають, заберуть.

— Де батьки?

— Тут же, в їдальні.

Він відчинив двері. За столом сиділи старі Сурвілі, жандармський полковник Скворцов, ротмістр, справник і ще якийсь панок у цивільному.

Побачивши Ядвігу, Сурвілене, плачучи, кинулась їй в обійми. Полковник насупився, але як тільки помітив юну

красиву жінку, підвівся, стукнув каблуками й низько вклонився, галантно прикладаючи руку до грудей. А коли почув, що несподівана гостя — дочка пана Скродського, Скворцов згадав події минулого року, які завершилися частуванням у мастку, і зробився надто люб'язний. Та й тепер на столі стояли пляшки — Сурвіли, згнітивши серце, частували непроханих гостей післяобідньою кавою, сподіваючись, чи не схлять їх бути милосерднішими до Віктора.

Ядвіга швидко зрозуміла ситуацію. Вона сіла поруч полковника, налила в його склянку, припросила випити й сама пригубилася до своєї.

Коли прихильне ставлення полковника, здавалось їй, уже забезпечено, Ядвіга відважилась на сміливий крок. Багато-значно глянувши на Сурвілів, вона безтурботно мовила:

— А я приїхала перевідати свого нареченого.

Пані Сурвілене, стримуючи сльози, пояснила:

— Панна Ядвіга й Віктор минулої осені заручилися. Справи змусили відкласти шлюб до весни.

Скворцов випив свою склянку й зі співчуттям знизав плечима:

— Дуже шкодую, панночко. Шлюб треба буде на якийсь час відкласти. Знов ці клопоти вам заважають, — насмішкувато додав.

— Нічого не розумію, — мовби здивувалась Ядвіга.

Тут Вікторова мати не витримала. Схлипаючи, крізь сльози вона ледве вимовила:

— Ох Ядзю! Біда з нашим Віктором... Ось ці панове прибули його арештувати... повезти...

Ядвіга гостро глянула на Скворцова:

— Арештувати?.. За що ж?

Скворцов поважно погладив свою бороду і, нахилившись до Ядвіги, став їй пояснювати:

— Пана Віктора Сурвілу арештовано і буде доставлено у Вільнюс за наказом генерал-губернатора. Панове Сурвіли цей наказ читали. Нам також велено перевірити деякі речі пана Сурвіли — папери, книги, кореспонденцію. О, це чиста формальність! Нічого дуже компрометуючого ми не знайшли, хоч дещо маємо подати в канцелярію пана генерал-губернатора, — як доказ, що доручене нам завдання ми виконали.

— І що ж загрожує моєму нареченому? — ледве стримуючись, запитала Ядвіга.

— Я думаю, нічого поганого. Застережливий захід на благо самого пана Сурвіли. Не сумніваюся, ви всі, панове, уже почули звістку про повстання в Польщі. Ми маємо дані, що й у цьому краї є немало таких людей, які співчують бунтові. Канцелярія генерал-губернатора має повідомлення, що, на жаль, такий і пан Віктор Сурвіла. То ось пан генерал-губернатор, високо цінуючи особистість пана Сурвіли і його здібності, вважає, що буде краще його ізолювати в цей небезпечний момент від посторонніх впливів і оберегти від можливих у цьому віці витівок. Ви переконаєтесь, панове, що така мудра, батьківська турбота влади про охорону кращих своїх підданих є цілком справедлива.

Він закінчив і, задоволений своєю промовою, взяв склянку вина й звернувся до Ядвіги:

— За здоров'я вашого нареченого, панночко! За ваше майбутнє щастя!

Цей безсоромний тост так потряс Ядвігу, що вона ледве стрималась, щоб не вибити склянки з рук жандарма. Але, здолавши своє обурення, мовила:

— То ви мені дозволите побачитися зі своїм нареченим і попрощатися з ним?

Стурбованість і вагання відбилися на обличчі Скворцова. Його меткі, примружені очі підозріло поглядали то на справника, то на панка в цивільному. Він явно їх побоювався. Але ті трималися байдужно.

— Бачите, панночко, — по короткій паузі заговорив жандарм. — З того моменту, як оголошено ордер, арештований мусить бути ізолюваний від сторонніх.

— Але ж я не стороння людина, — протестувала Ядвіга. — Я його наречена.

— Як вважаєте, панове, чи можемо зробити виняток для нареченої? — звернувся Скворцов до тих двох. Ті схвально кивнули головами.

— І я так думаю. Прошу, панночко. Часу маємо небагато. Я сам вас проведу.

Ядвіга в супроводі жандармського полковника пішла до Вікторової кімнати. Біля дверей стояв стражник. Відчинивши двері, Скворцов відступив убік.

Віктор сидів у кріслі, спиною до дверей і, задумавшись, дивився у вікно в долину. Коли Ядвіга увійшла до кімнати, він не обернувся. Тільки як почув на своєму плечі її руку, підвів очі. Вона опустила на підлогу біля його ніг. Він схопився, взяв її за руку, посадив у крісло, став поруч на коліна, притулювся щокою до її плеча й зашепотів:

— Ядвіго!.. Мила!.. Ось як ми з тобою зустрілися...

А вона гладила його чуб і ледве могла промовити слово:

— Вікторе, Вікторе... Хто б міг подумати, що ворог вирве тебе з повстанських лав раніше, ніж вийдуть ці лави на поле бою.

— Що мені робити? Як вибратись із ворожих пазурів?

— Неможливо. Потрібні озброєні люди. Їх немає.

Віктор заломив руки:

— Ми запізнилися. Ох, як ми запізнилися!.. Хто на мене доніс? Хто видав?

Ураз страшна думка блискавкою спалахнула в голові Ядвіги. Вона підскочила, мов ужалена.

— Хто видав? Олександр, брат, ось хто видав!..

— Ядвіго! Що ти?.. — жახнувся Віктор. — Це дурниці! Олександр не міг так низько впасти!

— Ох, ти його не знаєш, Вікторе! І я не думала, що він за кілька років так зміниться. Що робить із людиною ота ница служба!

— Але ж і серед офіцерів генерального штабу армії трапляються чудові люди — і не тільки поляки, литовці, але й росіяни.

— Так, знаю. Там мусять бути або герої, або негідники! — вигукнула, розпалившись, Ядвіга.

Їхнє побачення було коротке й не таке, якого б хотіли. Вони соромились одне одного. Вона не хотіла видатися сентиментальною і впадати в гіркий розпач через особисте, він — боявся засмучувати її, пробував утішити, але слова здавалися банальними й непотрібними. Тільки коли жандарм просунув у двері голову й сповістив, що побачення закінчується, обох пронизало болюче відчуття — діється щось страшне, фатальне, непоправне. Ядвіга, плачучи, обхопила руками Вікторову шию, а він пригортав її до себе, голубив і цілував її губи, очі, щоки.

— Вікторе, коханий, що з нами буде? — питала вона, не витримуючи нещасної безнадії.

— Не падай духом, — заспокоював він, хоч сам не дуже вірив у свої слова. — Польща повстала, скоро повстане й Литва. Може ж, мені вдасться вирватися. Чекай мене.

Незабаром ввічливо постукавши в двері, зайшов Скворцов.

— Мені дуже неприємно в цей момент виконувати свої обов'язки. Мушу вас повідомити, пане Сурвіло, що пора нам їхати.

Молоді зібрали всю силу волі, не бажаючи показати жандармові свої почуття.

Ядвіга простягнула нареченому руку:

— Бувай, Вікторе. Як не повернешся, перевідаю тебе у Вільнюсі.

Він поцілував їй руку й міцно потиснув.

— Бувай, Ядвіго. Чекатиму тієї щасливої години, коли знов зустрінємось.

У ідальні чекали батьки. Мати плакала, батько, суворо насупившись, покусував вус. Попрощалися тихо, ніби все було ясно, само собою зрозуміло, беззворотно. У дворі, біля дверей, чекала карета. Стяпонас поклав валізу. Скворцов, Віктор, справник і панок залізли всередину. Візник хльоснув коней, і карета, постукуючи по мерзлій землі, виїхала з двору.

Незабарі попрощалась і Ядвіга. Незатишно, мов після похорону, було в кімнатах клявайського палацу. Що вона могла сказати батькам, чим їх утішити? Вона відчула, що за Вікторове нещастя вони в глибині душі звинувачують і її. І вони відчують, що її брат Олександр видав їхнього сина. Яка ганьба! Яке приниження!

Усю дорогу додому вона не могла позбутися тяжких думок.

Вона тепер пригадала суперечки з братом — наодинці з ним і за участю Віктора. З нею Олександр був різкий і жорстокий, а сперечаючись із Віктором, він просто ліз із шкури. На молодого Сурвілу брат дивився з висоти, з презирством, вважав його майже за вискокку-мужика, дрібного шляхтича, «різничинця» і відчував, що Віктор із таким же презирством

дивиться на нього, бундючного офіцера, гульгтя, ворога батьківщини. Олександр був категорично проти весілля сестри й Сурвіли. Він зтявся ні в якому разі не допустити весілля. Отже, і політичні, й сімейні незгоди штовхали Олександра поквитатися з Віктором. Пригадуючи все це, Ядвіга поринала в безмежну тугу. Яка ганьба, яке приниження!

Потім вона стала думати про Віктора, про їхнє кохання, про спільне життя. Це мало відбутися згодом, коли прошумить буря, а поки що обоє вирішили віддати сили на боротьбу за свободу батьківщини. Так, Ядвіга була готова на те, але тепер, коли перший удар упав на кохану людину, громадські справи мимоволі стали бліднути, поступаючись місцем турботі про Віктора. Усякі думки набігали їй в голову. Треба просити батька, щоб він написав генерал-губернаторові, треба, щоб хтось заступився в Петербурзі, треба самій їхати до Вільнюса, а спершу порадитись із ксьондзом Мацкявічюсом.

Наступного дня вона завітала до Мацкявічюса. З великою увагою вислухав ксьондз її розповідь про арешт Віктора й міркування про його визволення. Мацкявічюс був упевнений, що ніякими зусиллями Сурвіли не визволиш і що не треба марнувати часу й сил усякими доводами про безневинність Віктора чи прошеннями про помилування. Не жаліючи Ядвіги, він відверто, просто викладав свої думки:

— Якщо вже попався в лапи розлютowanego ведмеда, не шукай милосердя! Винен чи не винен, а тим паче як винен. Дивлячись очима властей, Сурвіла винен! Відомі ж його зв'язки з петербурзькими революціонерами. Я не сумніваюся, жандарми пронюхали, що він поширює заборонену літературу. Ще питання: чи він не мав стосунків з Потебнею, Ярославом Домбровським і з розстріляними минулого літа в Модліні офіцерами Арнгольдтом, Сливицьким, Ростовським.

— Я думаю, що на Віктора доніс мій брат самому генерал-губернатору.

І вона повторила все, що знала про стосунки брата й Віктора.

Мацкявічюс слухав її зацікавлено й стурбовано.

— Все могло бути. Може, на нього доніс і Олександр. Тим гірше. Якщо так, то небезпека зависла над усіма нашими

ми головами. Віктор і зі мною підтримував стосунки. І я одержував од нього нелегальну літературу. І ви, панно Ядвіго, зробіть у себе обшук.

Не втішив Ядвіги Мацкявічюс. Не схвалив її наміру визволити Віктора. Він говорив про обов'язок, необхідність по-жертви, зречення особистих інтересів.

«Добре йому казати, поки не торкнулося його особистих інтересів. Небагато він їх і має, — з гіркотою думала Ядвіга про той візит. — Він ксьондз, інакше він і не може говорити. Почуття кохання йому не збагнути».

Провідати Віктора у Вільнюсі вона не відмовилася. Може, й не вдасться його врятувати, але вона виконає свій обов'язок. Хоч отримає дозвіл на побачення з ним.

Того самого вечора вона відважилась попросити батька написати листа вільнюському генерал-губернаторові Назимову, з яким він був знайомий особисто. Пан Скродський, як завжди, зимовими вечорами сидів за пасьянсом. Переживання останніх двох років помітно зігнуло його! Чуб ще більше посивів, щоки обвисли, очі втратили жвавність. Хоч і найкращу жінку зустрівши, пан Скродський уже не витягувався, як раніше, не підводив голови, не крутив вуса, не кидав з-під чорних брів звабливого погляду.

Отож і тепер, закутавшись у теплий халат, обгорнувши пледом ноги, зіщулившись у кріслі, при світлі двох свічок розкладав рядами й купками карти, ворожив — мучитиме його сю ніч подагра чи ні.

Коли ввійшла дочка, відклав убік карти, приготувався слухати, що вона скаже. Уже знав, що Віктора Сурвілу арештували й повезли до Вільнюса і що дочка вчора їздила в Клявай. Жаль і йому Віктора. Дочка, правда, гідна знатнішого чоловіка, але з матеріального погляду й Сурвіла — непогана партія. Добра була б пара. Олександр, якщо то його робота, вчинив нечесно! Вся відрада, що синові зрадницької вихватки ніхто не може довести. Канцелярія Назимова, хоч би як там було, таємниці не видасть. Усе-таки дворянський гонор змушує пана Скродського рятувати сусіда.

Він спокійно слухав довгу доччину розповідь, аж поки нарешті її горе почало хвилювати і його. Душевного хвилювання він не уникав. Йому навіть приємно усвідомлювати,

що має чутливе серце, переживає за нещастя інших і хвилюється за чужі справи.

Уранці сів писати листа Назимову. Довго писав. Розірвав кілька чорновиків, поки нарешті увечері лист було переписано начисто, вложено в конверт і скріплено червоним сургучем із печаттю роду Скродських, право користуватися якою він присвоїв тільки собі. Листа дочці не читав, тільки словом сказав, що написав якнайкраще і Віктора Сурвілу назвав своїм майбутнім зятем.

Через два дні Ядвіга вирушила до Вільнюса. Із собою взяла й Насте. У такій дорозі й у таких справах треба мати помічницю. Крім того, дівчині корисно буде побачити велике місто. Хтозна, які потреби можуть виникнути в ці неспокійні часи.

Перед від'їздом до Вільнюса вона ще раз відвідала Мацкявічюса. Ксьондз дуже зацікавився тією дорогою. Йому необхідно зв'язатися з Вільнюсом. Які найновіші вісті про повстання в Польщі, що ухвалив Комітет революційного руху в Литві, що думає Калиновський? Відповідь на це питання могла привезти Ядвіга. Мацкявічюс дав їй адресу Калиновського й написав записку, що з цією жінкою він може бути зовсім відвертий.

— Дивіться, панно Ядвіго, — проводжаючи Скродськіте, говорив Мацкявічюс. — Ви їдете у Вільнюс не тільки в своїх особистих справах. Постарайтеся якнайбільше побачити, почути, узнати. Ви смілива, спостережлива і зрозумієте ситуацію. Я вам довіряю і багато від вас жду.

Слова ксьондза її зворушили.

— Дякую за довір'я, ксьондзе. Сподіваюся, що вас не підведу. Нас єднає спільна боротьба за свободу.

Вона вийшла, міцно потиснувши йому руку.

Провівши Скродськіте, Мацкявічюс подумав, що йому тепер найперше робити. Він не сумнівався: за ним пильно стежать жандарми. На щастя, він підлеглий єпископові, без чийого відома генерал-губернатор не посміє його арештувати. Єпископ може його зачинити в монастир, але цього не зробить. Тож завжди буде час утекти в ліс, зібрати загін повстанців і почати діяти зі зброєю в руках. Так, треба починати діяти, треба викресати першу іскру, яка запалить поже-

жу! Довго чекати не можна. Іде вже друга половина лютого. Дні довшають, снігу майже нема, зима м'яка, як рідко буває, ось-ось настане весна. Хлопцям, які вчилися володіти зброєю, не терпиться. У чеканні ловлять усякі чутки, падає настрій. У перших числах березня треба починати.

Х

Через тиждень Ядвіга повернулася з Вільнюса. Батько зустрів її з розпростертими обіймами. Він за цей тиждень аж змарнів, так непокоївся за той незвичайний її крок. Тепер посадив дочку в своєму кабінеті і, попиваючи чай із ромом, аж млів од цікавості, як її прийняв генерал-губернатор Назимов і які результати того візиту.

— Ну ж, розкажуй, Ядзю, усе по порядку.

Але Ядзя була стримана, якась ніби розчарована й не схильна пускатися в детальні розповіді.

— Намарне їздила, батьку, даремно добивалася. Віктора не відпускають. Він чекає суду, його кинули до Лукішкеської в'язниці. Його звинувачують у революційній діяльності, підбурюванні до повстання, а докази неспростовні. Найімовірніше, його зашлють до східних губерній, а може, й до Сибіру.

Батькові вдалося ще випитати, що Назимов прийняв її привітно, пам'ятає пана Скродського й полювання в панявежських лісах, уважно прочитав листа й просив передати найкращі вітання.

Інша була розмова вранці з Мацкявічюсом. Ксьондз не розчарувався поїздкою Скродськіте. Вона привезла багато цікавих, важливих новин. Перевідала Калиновського й од своїх родичів довідалася багато характерних подробиць революційного руху у Вільнюсі.

Та не всі ті новини тішили Мацкявічюса. Повстання не підготовлено як слід. Не було злагоди й у керівництві. Помічники вибрали свій комітет, на чолі його став Якуб Гейштор. Був це комітет «білих». Варшавське революційне керівництво так само створено з «білих». Литовському Комітетові велено створити Відділ, що керував би провінціями Литви. Комітет Руху

отримав із Варшави наказ віддати Відділові всю владу й пресу. Калиновський протестував проти того, щоб шляхта керувала повстанням, але іншого виходу не було, і він сам згодився працювати з Відділом.

З Ядвіжиної розповіді Мацкявічюс склав думку, що в організації й керівництві повстанням не тільки нічого не покращало, а ще й погіршало.

Одну досить важливу звістку привезла Скродськіте. Ієронім Кеневич, що закінчив інженерну науку в Петербурзі, згодом жив у Москві і там близько познайомився з прогресивними студентами, склав проект повстання в краї, населеному татарами, над Волгою і Камою, де були ще живі пугачовські традиції. Своєї мети Кеневич задумав досягти, поширюючи «золоті грамоти», якими цар ніби надає селянам землю й свободу, а поміщики з місцевою владою це приховують. Через те й піднімуться заворушення, бунти.

Зі слів Ядвіги можна було зрозуміти, що загальний настрій у Вільнюсі сприятливий для повстання. Особливо неспокійна молодь. Чимало було й недоречних випадків.

Провівши Скродськіте, Мацкявічюс цілий вечір розмірковував, що він мусить робити. Нерішучість Комітету, а тепер Відділу його дуже засмучує. І ось в його голові стали виникати сміливі думки: не зважати ні на які комітети й відділи, а починати діяти самому. Треба нарешті, щоб хтось викресав ту іскру, яка б запалила пожежу! Зволікати нерозумно й небезпечно. Уряд тепер невідготовлений, війська мало. Відчувши небезпеку, він так підготується, що не зможеш і поворухнутись. Вони придушуть повстання ще до його початку.

Тим часом Дімша приніс звістку, що в Лідському повіті повстанський загін створив Леон Нарбут, син історика Теодора Нарбута, а в йонавських лісах збирає повстанців колишній офіцер російської армії литовець Клятас Корейва. Ні! Мацкявічюс не заспокоїться! Він зі своїми хлопцями почне такий похід, звуки якого залунають на всю Литву й піднімуть кожного, в кого у серці тліє бажання скинути поміщицьке й царське ярмо, вибороти світліше життя.

Створити міцний загін повстанців і очолити його Мацкявічюс був готовий ще на початку лютого. Колишко навчив

його і його хлопців володіти зброєю: рубати й колоти косою, стріляти з пістолета й рушниці, захищатися від ударів ворога, ховатися від кулі. Мацкявічюс дістав собі військову форму. Надівши її, він ставав сповнений рішучости, відваги, віри в себе й у пробудження інших.

Мацкявічюс вирішив у перші дні березня зі своїми хлопцями піти в ліс, стати повстанцями. До того часу треба остаточно підготуватися самому й підготувати своїх людей. Чи не знайдуться такі, що засумніваються, коли настане слухний час? Напевно, знайдуться, але якби таких було якомога менше!

Тож одного дня Мацкявічюс запросив Насте й сказав:

— Дивись, Насте, довше чекати не можна. Треба мені зі своїми хлопцями йти в ліс, треба повставати. Як там твої шіленайці? Не злякаються, коли їх покличу?

В очах Насте заблищали палючі вогники.

— Не злякаються, ксьондзе! Вони цього тільки й чекають. Дайте лише знати.

— То добре. Підбадьорюй їх. Нехай збирають усі свої манатки й будуть готові. Не цієї, а наступної неділі зберемося в Пабярже. Я виголошу підходящу проповідь, і рушимо.

— Добре, ксьондзе. На цьому тижні, може, не треба ще оголошувати. Тут недалеко. Вони всі готові. Краще раптово.

Мацкявічюс задоволено усміхнувся:

— Дуже добре. Тямуща ти дівчина. Я тобі тому це все кажу, що треба підготувати не тільки ближчих. Тобі треба з'їздити в одну дальню дорогу — дістатися в село Лідішкес поблизу Тітувенані. При цій нагоді ти перевідаєш і свою маму. Пам'ятаєш Пятраса Бальсіса?

— Як не пам'ятати? Я згодна, ксьондзе. Зроблю все, що тільки накажете.

— Я про все пораджуся з панною Ядвігою. Вона тебе відпустить. Скажи їй, що я прошу, як може, хай завітає до мене післязавтра.

Коли Скродськіте прибула в умовлений день, Мацкявічюс попросив вибачити:

— Даруйте, панно Ядвіго, що я вас знову відриваю. Тепер кожен день приносить щось нове. Після нашої розмови, як ви повернулися з Вільнюса, я вирішив, нікого не чекаю-

чи, скликати своїх хлопців, створити перший у нашому краї повстанський загін. Я певний, що за нами підуть інші. У житті селян ніякого просвітку не видно. Такий просвіток запалимо ми, повстанці.

І, змінивши голос і тему, запитав:

— Адже й у маєтку вашого батька, панно Ядвіго, життя селян не покращало?

Ядвіга похмуро дивилася в далину й нічого не відповіла.

Мацкявічюс спохватився:

— Пробачте. Недоречно спитав. Я сам знаю. Мене турбує інше. Скільки людей мені дадуть Багінай? Дивне запитання, правда?

— Так, запитання дивне, — погодилась Ядвіга. — На нього найкраще б відповів наш візник Пранцішкус. Звелить його покликати, ксьондзе.

— Не треба. Нехай вони самі вирішать, як їм бути. Крім того, я вам довіряю, панно Ядвіго. Гадаю, у вирішальний час ви пошлете своїх людей туди, де вони будуть найпотрібніші.

— Так, ксьондзе. Їх підбурювати не треба. Мій батько і мій брат їх підбурили більше, ніж могли б це зробити найзавзятіші підбурювачі, — додала вона, гірко усміхнувшись.

— Сьогодні попрошу у вас тільки одну людину — Насте. Я їй доручу одне важливе завдання.

Ядвіга погодилась, навіть не поцікавилась, що то за важливе завдання, яке ксьондз надумав доручити Насте. Цього разу розмова не клеїлась. Мацкявічюс відчував — Ядвігу діймають якісь інші клопоти, без сумніву, доля Віктора Сурвілі. Ксьондз не чіпав того питання, розуміючи самопочуття Ядвіги, хоч йому й кортіло ширше про те вивідати й упевнитись, чи особисте горе не підітне рішучості дочки Скродського стати на боротьбу за визволення людей, за свободу Вітчизни.

Ядвіга була сумна, як прощалася з ним.

Провівши її, Мацкявічюс задумався. На цих панів, хоч би як вони переймалися повстанськими ідеями, покладатися не можна. Коли примішаються особисті почуття й потреби, то візьмуть верх над тими ідеями. Мацкявічюс добре знав людей. У глибині серця він весь час побоювався, що грома-

дьянський патріотичний запал цієї благородної пані, вихованки монашок, може згаснути, як тільки подме перший різкіший порив бурі. Ядвіга, без сумніву, не піде ренегатською дорогою, як її брат, офіцер царської армії, але може піти стежкою своїх особистих, сентиментальних покликів серця.

Роздумуючи про Ядвігу, Мацкявічюс згадує Мальвіну й Насте. Мальвіна так само не селянка, а шляхтичка. Але вона, як і всі Битовти, мало чим відрізняється від селян. Мальвініні почуття не примусять її зректися повстанських ідеалів заради особистого щастя. Мацкявічюс із таємним захопленням, майже з гордістю усвідомлює, що почуття Мальвіни, навпаки, втягнуть її у вир боротьби, бо ті почуття прив'язують її до нього, учасника й організатора цієї боротьби.

А Насте? Це — народна стихія. Відважна й намоглива. Її серце з сільськими хлопцями. Вона піде туди, куди підуть і вони, куди їх поведе Мацкявічюс.

Насте він пошле в Лідшкес дати звістку Пятрасові Бальсісу. Але Пятрас жонатий, має жінку, яку любить, і синочка. Чи відпустить його сім'я? Ні, за Пятраса Мацкявічюс не сумнівається. Так само і за його дружину Кядулісову Катре. Забагато вже вони зазнали горя й кривд, щоб те саме безпросвітне життя, нехай і в колі сім'ї, могло їх стримати від боротьби за світліше завтра. Селянам і дрібній шляхті довіряти можна. Це не пани дворяни, поміщики! Тих ніякі соціальні реформи не турбують. Точніше кажучи, їх турбує, щоб не відбулося ніяких соціальних реформ, щоб земля залишилася в їхніх руках, щоб було відновлено Річ Посполиту з усіма дворянськими привілеями.

Мацкявічюс любить так ось перебирати в думках учасників майбутнього повстання, обмірковувати ті сили, які в повстанні гратимуть ведучу роль. Він з великим незадоволенням і тривогою зустрів ту звістку, що у Варшаві Головний Комітет Повстання складається з «білих», які думають виграти повстання силами дворян і збройним втручанням іноземних держав, а сподівання селян задовольнити трьома моргами землі.

Мацкявічюс послав Насте в Лідшкес наприкінці лютого. Не дав їй ніякого листа, тільки усно велів передати, що повстання вже почалося і що настав час і їм, чоловікам пабяр-

жеської та сурвілішкиської округи виступати зі зброєю в руках. Першої неділі березня сам Мацкявічюс поведе їх у ліс. Нехай Насте розповість усе, що знає, але хай буде обережна.

— Дивись, Насте, — учив її Мацкявічюс. — Ти смілива, тямуща й сильна дівчина. Будь стережена. Не боїшся такої дороги?

— Що ви, ксьондзе? Я зможу й з біди викрутитися. Усякого набачилась. Тепер дні будуть довші й погода тепліша. Як не дійду за день, переночую в якомусь селі. А що кому сказати, то вже знатиму.

Наступного дня, як почало світати, з маєтку Багінай виїшла закутана хусткою дівчина, вона квапливо чимчикувала підмерзлою вночі дорогою і палицею пробивала кригу на калюжах.

XI

У Лідішкес господарі зарані готувалися зустріти весну. Адомеліс Вянцкус вичитав у календарі, що весна цього року буде рання. Старі люди те саме передбачали за Різдвяними святами, заговинами й усім плином зими. Завбачливіші й заможніші, як, скажімо, Зубріс, а особливо Антанас Бальсіс, уже з половини лютого завалили кузню своїм знаряддям. Треба було нагострити сошники плугів, оглянути дряпаки й борони, вози і вила. Ціла біда з косами. У містечкових крамницях і на базарах коси зникли. Дехто став скуповувати їх, а недавно поширилися чутки, ніби власті заборонили продавати коси. Старі люди пам'ятають, що в кракосмятіс із кіс кували зброю — колоти й рубати. Як-де в маєтках ще й тепер можна знайти виправлені коси-списи. Мудріші нашіптують, що навесні почнеться бунт. Поляки у Варшаві, кажуть, уже повстали.

Адомеліс Вянцкус, син Антанаса Бальсіса Юргіс і небіж Пятрас, що з минулої осені поселився в корчмі, уважно стежать і слухають, що робиться навколо.

Юргіс недавно отримав листа від брата Міколаса, студента Київського університету. Міколас пише, що весна буде гаряча, буряна, що зарані почнеться косовиця, тому тре-

ба завчасно потурбуватися про коси. Він сам збирається приїхати на Великдень і залишитися дома до косовиці. Хоче допомогти своїм. У кінці листа додаються загадкові слова: «Приїду в свій край, бо кличе Батьківщина. Кличуть і брати-косарі. Їхнє життя, як і було, тяжке. Сам розумієш чому. Прочитай цього листа й двоюрідному братові Пятрасові. Готуйтеся, готуйтеся! Прийде весна. Буде багато роботи!»

Прочитавши листа, Юргіс спохмурнів і завершив своїми словами:

— Якщо він пише про батьківщину, знай: то вже у нього чортики в голові. Батьківщина — це бунт, повстання. Розумієш?

Пятрас краще зрозумів Миколасового листа, ніж Юргіс, але і Юргісові здогади були правильні: Миколас збирається приїхати й узяти участь у повстанні, що почнеться весною. Пятрас знав, що, не зважаючи на кострубаті слова, Юргіс підтримує Миколаса й сам, напевно, покине дім і піде в повстанці. Його стосунки з батьками не поліпили. Батьки проти того, щоб син одружився з наймичкою Муртою, а сватають дочку багатого господаря — Каспярайте. Бажаючи зламати синову впертість, вони все бідше заставляють його працювати, на що син робиться крутіший, зліший, різкіший. Посперечавшись із батьками, він нахвалявся покинути домівку й піти в маєток у найми. Може б, так і зробив, та брат Миколас тішив надіями швидких перемін. Тож чекав тих перемін, добре не розуміючи, що вони йому принесуть.

Пятрас у своїй корчмі терпляче зносив бурлацьке життя, ледве рятуючись від голоду. Роботи в дядька ніколи не убувало, але Пятрас був сильний і впертий. Робота його не зломилася, а за нього почали й заступатись двоюрідний брат Юргіс, Адомеліс Вяницус і ще один-другий із сусідів. Юргіс відверто сварився з батьками, коли хтось із них занадто вже немилосердно силував Пятраса, а особливо Пятрене безупину працювати.

— Немає в тебе сорому, мати, — кричав він, косуючи на стару. — Вона тобі не наймичка, не служка. Малоого он ростить. Обоє з Пятрасом більше відробили, ніж треба за ту хижку й клапчик землі. Усе село балакає. Соромно на люди показуватись.

І мати, хоч і побурчить, залишить Катре в спокої.

А батька лякала майбутня люстрація. Якщо Пятрас піде в маєток наймитом, то корчмову, без сумніву, заберуть до фільварку, а може, й відріжуть край поля, що вклинився у землю фільварку. Батько згоден краще даром годувати Пятраса, ніж утратити родючу ниву. Він старався того не показувати, бурчав, що не вірить ні в які балачки, але все-таки пильно стежив, як поводить ся небіж, і, хотів того чи не хотів, не дуже силував його до роботи.

Адомеліс Вянцкус вніс у життя молодих Бальсісів багато співчуття, втіхи, милосердя й добрих надій. Восени й узимку зарані темніє, то в суботу чи неділю, дивись, Адомас і тюпає через село до колишньої корчми.

— Адомеліс чимчикує у корчму, — казала дівчина чи хлопець якогось сусіда. — Збігаю і я послухаю. Він завжди знає багато всяких новин.

У давній корчмі, яку чепко опорядили молоді Бальсіси, було чисто й затишно. Долівка завжди підметена, вікна помиті, ніде ні пилинки. Попід стінами — лави, на покуті — стіл, над ним висить гасова лампа — невелика, але досить світла, що можна й прости, шити, в'язати, навіть читати, коли знайдеться якась книжка. Біля іншої стіни, недалеко від печі стояло ліжко й висіла колиска малого Пятрюкаса. Тут же поруч стояла й прядка Пямпене.

Одного суботнього вечора, в кінці лютого, як завжди, край столу на лаві сидів Адомас Вянцкус, із старого «Літочислеця» читав прислів'я, Пятрас тут же стругав зубці для граблів, Катре поралася біля печі. Із кутка біля коліски тихо хурчала прядка Пямпене. Ніхто не звернув уваги, що скрипнули двері й до хати увійшла жіночка. Думали, що навідалась, як звичайно, якась сусідка. Коли ж почули «Слава Ісусу Христу», всі вдивилися в неї. А жіночка, стягнувши з голови грубу хустку, кинулася до Пямпене:

— Матусю!

Стара відсунула вбік прядку й простягнула руки.

— Доню!.. Настуте!.. Де ти тут узялася, дитино?..

Обидві кинулись одна одній в обійми. Пятрас і Катре покинули свою роботу, перестав читати Адомеліс. Усі якимось розгубились через таку несподівану гостю й засоромлено дивилися

на зустріч доньки з матір'ю. Перша оговталась Насте. Вирвавшись із материних обіймів, вона скинула на лаву свою хустку, зняла плащ. Повернулася до світла й весело усміхнулася:

— Не пізнаєте?

— Чого б ми тебе не пізнали, Настуте? Правда, не сподівалися, — обнявши, цілувала її Катре.

Радісно привітав її Пятрас, соромливо й дивно усміхався, знайомлячись із нею, Адомеліс.

Того вечора Насте не обмовилась про те, ради чого прибула. Наступного дня, в неділю, хоч і втомилася з дороги, вона зохотилася разом із Пятрасом і Катре піти в костьольчик і послухати службу. Проповідь говорив молодий ксьондз, пояснюючи слова того недільного євангелія. Тільки як закінчилась проповідь, став казати про переслідування церкви й віри, про пригнічення ксьондзів, про негідні вчинки безвірників і еретиків. Та вже настав час, коли гнобителів нашої віри буде стерто на порох. Повинні єднатись усі — селяни й наймити, бурлаки, дворяни й пани. Єднаймося з поляками. Пригорнімось до однієї матері-вітчизни — Речі Посполитої!

Коли вийшли з костьолу, люди рзиралися, розпитували знайомих, що це ксьондз хотів сказати такою проповіддю. Один-другий шляхтич гордовито крутив вуса й, зсунувши набакир конфедератку, давав ніби зрозуміти, що знає ще більше, ніж ксьондз сказав у своїй проповіді.

— У Варшаві почалося повстання, ось воно що, — говорив один із опущеними вусами. — У січні почалося. Надійшла й наша черга. Ось воно що...

Повертаючись додому, Пятрас із дружиною і Насте розмовляли про ту проповідь і про те, що чули від людей.

— Ксьондз, певно, проти влади, — зауважила Насте, — але за панів. Пани мають вести мужиків боротися з солдатами.

— Це не Мацкявічюс, — підхопив Пятрас. — Той уже як виголосить проповідь, кров закипає і проти влади, й проти панів. Як сьогодні пам'ятаю, що він говорив на похороні Даубараса. Мабуть, немає іншого такого справедливого ксьондза.

А Катре зітхнула:

— Ох Пятралісе... якби не Мацкявічюс, хтозна-як би повернулось наше з тобою життя.

Такі самі думки гнітили й Пятраса. Та коли він заговорив про те з Юргісом, двоюрідний брат його заспокоїв:

— Не бійся. Я тут залишаюсь. Приїде й Миколас. Угамуємо батька. Нікому не дозволяється чіпати родину й майно тих, хто пішов на повстання.

Так і Миколас пояснював.

Юргісові слова втішили, заспокоїли Пятраса й Катре.

XII

В останні дні лютого в Мацкявічюса було багато роботи й клопотів. Відкинувши обережність, він знову став діяти сміливо, відверто. Днями їздив по пабяржеській і сурвілішкіській округах, добирався до Кедайняй, іноді до Панявежіса, Расяйняй і Каунаса.

У Расяйняйському повіті поблизу Бятігали, у селі Калмішкяй знайшов він верткого, розбитного чоловічка Гугіса й роздобув у нього пороху, свинцю, дві мисливські рушниці й три заіржавілі пістолети. Буде чим поповнити збройний склад у клуні пана Шілінга.

Відвідали його Біте й Лукошюнас. Лікар Дімша добирався ще в дальні куточки Литви. Він знав, про що говорять у маєтках, на хуторах шляхтичів, у селянських хатинах. Він бачився з Адомасом Біте й паном Вінцентасом Бялазарасом у маєтку Грінкішкіс. Він побував у Данюнай у Юлюса Анусавічюса, землеміра, поета, що пише проти царя і його влади підбурливі пісні. І Бялазарас, і Біте з Анусавічюсом приєднаються до повстання.

Привіз він одну Анусавічюсову пісню, яку незабаром співатимуть загони повстанців. Дімші особливо сподобалась строфа, що закликає підніматися на боротьбу разом із поляками. Лікар хриплим голосом затягнув:

*Годі пут нам і свавілля,
Хай поляки будуть вільні,
З ними вільні і ми будем,
Ворогів усіх погубим.*

Він промугикав і другу строфу, що закликає всіх озброюватися всяким господарським знаряддям:

*Гей, берімо в руки щиро
Коси, вила та сокири.
А як січа розгориться.
То і довбня пригодиться.*

І з запалом затягнув останню строфу пісні:

*А на той рік в цю годину
Заспіваєм соколино:
Гей, Литві хай воля вічна,
Вже загинув змій північний.*

— Бачите, ксьондзе, які люди з'явилися в нашій Литві! Є їх багато, ми всіх не знаємо. Вони прийдуть, коли почують постріли й передзвін кіс, — говорив Дімша, мовби намовляючи Мацкявічюса швидше давати сигнал повставати.

Але Мацкявічюса намовляти не треба. Тепер його голова увесь час зайнята тільки підготовкою повстання. Вечорами, коли ксьондз дома, у його вікнах до пізньої ночі горить світло.

У душі Мацкявічюса клекотали суперечливі почуття, неспокійні думки. З людьми він суворий і твердий, як сталь. Він знає, що йому не можна вагатися ні на мить. Але свою незламну волю він загартував душевними муками, гамуванням сумнівів, що виникали безсонними ночами.

Він знає, на який небезпечний крок зважується. Може бути, що й накладе головою. І не тільки своєю, але й тих тисяч, які за ним підуть. Чи він має право кликати їх на такий крок? Чи не бере на свою голову сльози, кров? Чи не супроводжуватимуть його стогін поранених, прокляття матерів і жінок?

Після довгої внутрішньої боротьби щоразу діходить того самого висновку. Нехай він загине, нехай постраждають і ті, що підуть за ним, усе-таки відмовитись від збройної боротьби проти гніту, зректись надій на краще життя він не може. І завтра знов їде дивитися, намовляти, шукати учасників незабарної боротьби.

— Погано б повернулось, — похмуро озвався Пятрас. — Поневіряться б один десь по маєтках.

— А може, й краще було б одному. Час тепер неспокійний.

Тут Насте уважно глянула на обох і, мовби спіймавши нову думку, мовила:

— А знаєте, що Мацкявічюс ще раз може повернути ваше життя.

— Як повернути? — живо зацікавилась Катре.

— Скажу вам, що він мене сюди й прислав. Він хоче, щоб я розповіла, щоб я сказала, що він надумав. Сьогодні ксьондз казав правду. Поляки вже повстали проти влади в січні. І в нас починає колотитися. Мацкявічюс думає, що пора братися до зброї — до рушниці, до коси — хто що має. Мацкявічюс першої неділі наступного місяця в Пабярже в час проповіді закликає людей повстати. Потім сам візьме в руки зброю й поведе повстанців спочатку в ліс. Коли їх збереться багато, почнуть воювати проти влади.

Катре злякано глянула на Насте.

— Кажеш, тебе послав Мацкявічюс? Чого ж?

— Та я вже сказала. Щоб сповістила про це Пятрасові. Мацкявічюс із хлопцями піде в ліс. Він хоче, щоб і Пятрас приєднався.

У Катре аж руки затрусилися. Вона ледве могла вимовити слово:

— То як же це буде, Пятралісе?

Пятрас похмуро ішов обочиною, поки нарешті рішуче озвався:

— Піду.

Насте збоку глянула на нього сяючими очима, а Катре краєчком хустини змахнула сльозу. Додому ішли мовчки.

Надвечір прийшли двоюрідний брат Юргіс і Адомеліс Вянцкус. Вони в костьолі не були, але від тих, хто був, чули про ксьондзову проповідь. Що думаєш про це, Пятрасе?

— Од вас обох приховувати не буду, які вісті принесла Насте, — сказав Пятрас. — Знаю, що не видасте, кому не слід. Тримаймо язика усі. Мацкявічюс першої неділі березня збирає повстанський загін. І нас запрошує. Підемо?

— А ти підеш? — спитав Адомас.

— Піду.

— І я з тобою. А ти, Юргісе?

Юргіс сидів, понуривши голову, й щось думав. Озвася нескоро.

— Я зостануся тут.

— Боїшся? — З ледве помітним усміхом запитав Адомас.

Юргіс глипнув сердито на нього:

— Знаєш, я не з боязливих. Але я й тут буду потрібний. Почекаю брата. Буде й тут із ким битись.

— Ти правильно думаєш, — погодився Пятрас. — Мені — інша річ. Краще в рідних місцях.

— Я все-таки піду з тобою до Мацкявічюса, — наполягав Адомеліс.

— Чудово, Адомасе. Підемо обоє спершу в Шіленай. Розкажи більше, Насте, що там у нас?

І Насте розповіла про все, що бачила й знала: про Багінай і панну Ядвігу, про те, що забрали молодого Сурвілу, про шіленайську молодь і як Мацкявічюс у мастку Шілінга з одним паничем учив їх муштри, і як Дундуліс коси випрavlяє і з них робить зброю.

Усі жадібно слухали слова Насте, а старенька Пямпене захоплено й з гордістю дивилася на дочку. Тільки в Катре гірка тривога душила серце. Сівши біля колиски малого Пятрюкаса, вона крізь сльози дивилася то на синочка, то на батька, не сміючи втручатися в їхню розмову.

Через кілька днів Насте вирушила назад. Вона мала доповісти Мацкявічюсові, що Пятрас із Адомелісом прибудуть у перші дні березня в Шіленай і виконають волю Мацкявічюса.

Коли Насте пішла, в хаті молодих Бальсісів почалися неспокійні дні. Залишався неповний тиждень до того, як Пятрас мав вирушати. Вирушати на повстання — зі зброєю в руках, з рушницею чи страшною косою! У серці не тільки Катре, але й Пятраса колотилися протистайні почуття.

Катре найперше турбувалася за дитя. Як вона годуватиме, роститиме його без Пятраса? Заощаджень вони ніяких не мають. Зерно на хліб, кілька курей, корівка — ось і все. І що скаже дядько, як Пятрас не вийде на роботу? Чи не вижене її з хати з малим дитям?

Іноді йому бракує близької людини. Такої, з якою він міг би поділитися своїми думками, почуттями, побоюваннями, сумнівами. Де таку людину, такого друга знайти? Із близьких своїх помічників і довірників такого він не знає жодного. Ні Дімша, ні пан Шілінг, ні Колишко. То хто ж? У глибині серця, мовби в якомусь тумані, мріє один жіночий образ — і йому соромно признатися. Та образ проявляється: Мальвіна! І він пригортається до нього душею. Довгими зимовими вечорами, тривожними годинами уявляє, що вона вже тут, він довіряє їй свої думки, свої побоювання й пильнує, як вона на те відгукнеться. І ось уже здається, що вона розуміє його, схвалює його намір. Тоді відчуває у грудях невимовну полегшу. Ох, якби все те відбулося не в мріях, а насправді! Та запросити її до себе не посміє.

Останньої неділі лютого вона завітала до нього без запрошення. У час відправи він побачив її в костьолі, та їхні погляди так і не зустрілися ні разу. Якась тверда, затята впертість не дозволила йому відверто глянути на неї. Він вийшов із костьолу, серйозно зосередившись, високо піднявши голову, наче відчував якусь важко збагненну свою перевагу.

Прийшов додому, як ніде нічого, сів обідати. Коли Марцяліна прибрала стола й він залишився сам, у серце нахлинула тужлива досада. Адже наступної неділі він виголосить останню проповідь, потім вирушить зі своїми хлопцями в Мегенський ліс.

І ось вона постукала в його двері. Він зустрів її збентежений і просвітлений.

— Я прийшла ще раз тебе побачити й, може, попроситися.

У її голосі звучав щирий і глибокий смуток.

— Я тобі дуже дякую за це. Хотів з тобою побачитись, але не посмів тебе запросити. Ти знаєш, наше з тобою життя іде окремими дорогами. Незабаром ми ще більше віддалимось одне від одного.

— Знаю. Та буває розлука, в якій кохані серця тільки зближуються. Така в мене розлука з тобою.

— Ти не засуджуєш мене? Не відмовляєш від цього божевільного кроку? Твоєму батькові він, без сумніву, здається божевільним.

Вона рішуче похитала головою.

— Ой, що мені чиясь думка! Твій крок по-моєму героїчний і потрібний, хоч би чим він закінчився.

— Навіть і моєю смертю?

— Навіть і смертю! — ті слова вирвалися з її вуст як скорботна туга. Та вона знову випросталася, голос її зазвучав твердо, владно. — Та чого це ми говоримо про смерть? Говоримо про перемогу. Твоє ім'я лунатиме вічно в рядах переможців, а не переможених.

Мацкявічюса зворушила, розчулила така віра в його наміри. Але йому забаглося вилити їй свої сумніви, вагання й печалі не через те, що сам не міг з ними впоратися, а тому, що йому видалося необхідним відкрити їй своє серце й вислухати від неї те, що сам думав, відчував, переживав. — Мальвіно, — почав він, посадивши її в єдиний свій фотель. — Ти не знаєш, що наступної неділі я зі своїми хлопцями рушаю починати збройне повстання?

— Так, — відповіла вона, — я це знаю. Колишко мені казав. Я прийду хоч віддалік побачити й попрощатися.

— Мальвіно, ти справді віриш, що я чиню правильно?

І він став їй змальовувати, що не тільки його похід, але й усе повстання може спіткати невдача. Повстання непідготовлено. Зброї немає, єдиної сильної організації немає, пани прагнуть одного, мужики хочуть іншого. А повставати проти кого? Проти великої імперії, проти могутньої озброєної армії! Поляки вже повстали. Чи вони витримають? Чи повстануть російські селяни? Сумніваюся. Нарешті...

Хтозна скільки Мацкявічюс ще висловлював би свої міркування, свої сумніви, та несподівано на обличчі в Мальвіни побачив незадоволення, а в очах сльози — і обірвав свою мову.

— Що це з тобою, Мальвіно? Знаєш, мені в голову приходять усякі думки. Я й сам не всім їм вірю.

Вона глянула на нього з докором:

— Навіщо усе це мені торочиш? Ти ж знаєш, що в таких речах я нічого не тямлю. Коли тобі здається, що повстання не вдасться, то не йди. Сиди в своїй парафії і вчи людей.

Ці слова шаблею діткнули йому до самого серця. Він зіскочив із місця, схопив її руку й заговорив хрипкуватим од хвилювання голосом:

— Мальвіно! Не слухай мене! Я не вірю в те, що я тобі тут казав. Я тільки хотів, щоб і ти не вірила й ще більше підбадьорила мене. Я сто раз усе це обдумав. Повстануть литовські люди, повстануть польські хлопи, повстануть російські мужики! Хто здолає таку могуть? Вона непереможна! Життя стало нестерпне. Треба з ним покінчити! Треба повалити владу, яка довела до такого життя. Треба дати людям волю й землю!

Мальвіна слухала його, аж стугоніло на radoщах серце, а він великими кроками пройшовся з кутка в куток кімнати й заговорив іншим тоном:

— Слухай, Мальвіно. Якби я й точно знав, що ми програємо і мене чекає шибениця, я все-таки пішов би! Я не можу не піти, я не піти не можу! Таке життя стало мені нестерпним. Я задихаюсь у цих стінах, у цій парафії! Я хочу хоч раз вільно дихнути. Хочу стати іншою людиною — зовсім інакшою, як тепер. Я хочу цю сутану змінити на військовий мундир, трібник — на рушницю й шаблю.

Мальвіна зачудовано дивилася на ксьондза, що так змінився. То ось він який! Але поруч із зачаруванням у її серці стали тліти й відчуття тривоги. Її коханий чоловік готовий на все. Він не уникатиме небезпеки, не уникатиме смерті. А вона жадає, щоб залишився живий і здоровий. Вона нічого не сподівається для себе. Знає, що удвох ніколи не житимуть. Вони зостануться нарізно до самої смерті, хоч би коли та настала. Але всередині, в душі, не будуть одне одному чужі.

Прощаючись, вона ледве мовила:

— Я хотіла б ще якогось дня тебе перевідати. Згодом...

— Добре, — погодився Мацкявічюс. — У середу я буду дома. Приходь у середу. Тільки попереджаю тебе: не завалюй мене всякими непотрібними речами, — додав усміхаючись, мов розгадав мету її майбутнього візиту.

У середу вона приїхала саньми, повними усякого майна. Була там білизна, і чоботи, й рукавиці, й кожушок, і продукти — сухарі, шинка, сало.

Коли Мацкявічюс усе те побачив, напівжартома, напівусерйоз посварив Мальвіну:

— Виряджаєш мене, як колись мама в семінарію. Навіщо це? Погані були б ми воїни, якби не зуміли себе забезпечити тим, що нам треба.

— А ми були б погані громадяни, — заперечила вона, — якби не допомогли вам пристаратися.

Поскладавши речі в присінку, вони зайшли до хати. У кімнаті був нелад. На підлозі рябіли порвані папірці, на столі — розкидані книги, на канапі лежала військова форма — штани, мундир, конфедератка, що подарувала Мальвіна, пістолет, у кутку стояла рушниця. Яке це все незвичне в ксьондзовій кімнаті!

Ніби розгадавши Мальвінину думку, Мацкявічюс повторив мовлені днями слова:

— Я тобі казав, що хочу змінити сутану на військовий мундир, а требник на рушницю й шаблю. Як бачиш, так і зробив.

Вона була релігійна жінка, й такі його слова підняли в її серці забобонний страх. Тож тільки й мовила:

— Хай простить тобі Бог і хай береже він тебе од усіх небезпек.

Його розчулили ці звичайні її слова.

Проводжаючи, він поцілував її вперше в житті.

* * *

Наступні дні були неспокійні. Він нікуди не їздив, але й дома знайшлося безліч справ. До нього приходило з округи багато хлопців — із маєтків і сіл. Він давав поради й накази; одні виходили від нього сміливіші, інші тривожні, наполохані, але всі слухали його слова, його волю.

Він чекав, коли з'явиться Пятрас Бальсіс. Повернувшись із Лідішкес, Насте повідомила, що Пятрас прибуде на цьому тижні. І справді, прийшов разом із Адомелісом Вянцкусом. Обидва трохи притомилися, але міцні й бадьорі. Нелегко було їм вирватися: одному з обіймів жінки, а другому — батьків.

Мацкявічюс побачив, що вони будуть його найближчі помічники й заступники. Отож із самого початку залучив їх до роботи.

За підрахунками Мацкявічюса, в неділю має зібратися загін близько трьохсот повстанців. Треба приготувати вози й коні; щоб везти майно, продукти, зброю, треба все це доста-

вити на місце так обережно, щоб ніхто не трапив на очі випадковому жандармові чи шпигунові.

Головне треба зібрати зброю. У кожній кузні сопіли міхи, палали горни, дзвеніли на кувалдах молоти. Ковалі кували коси. Шіленайський Дундуліс трудився найзавзятіше. Один куток кузні був завалений косами, другий кіссями. Мав Дундуліс ще кілька шабель, кілька рушниць і пістолетів. Тільки найдовірєніші шіленайські та багінайські чоловіки могли переступити поріг кузні. Норейка, Вінцас Бальсіс, візник Пранцішкус і ще лакей пана Сурвілі Стяпонас — часті гості Дундуліса. А тепер ось ще добавились Пятрас Бальсіс зі своїм приятелем Адомасом.

Коли ці двоє одного вечора зупинили підводи біля кузні й сказали, що Мацкявічюс їх послав забрати зброю, Дундуліс сам допоміг повантажити все, що мав, накрив соломою, поклав сидіння, і хлопці рушили в бік Пабярже.

У ті дні не в одній хаті точилися суперечки синів із батьками, чулися гучні й сердиті голоси, інколи проривалося жалібне жіноче схлипування. Найпохмуріший настрої був, мабуть, у Кядулісовій хаті. Батько почув, що прибув зять, і не знаходив собі місця. Син Йонас і дочка Урше скочили проти батька. Зчинилася запекла суперечка.

Батько гаркнув кулаками по столу й рикнув:

— Мудрець знайшовся! Чого він сюди приперся! Дружину й сина покинув! Бунт піднімати йому забаглося! Дурніших за себе дурити! Нещастя на все село накличе. Поїду в Кедайняй і поліції видам.

— Їдь, їдь, — посміхався Йонас. — Поспіши!.. Тільки бережись, щоб потім на сухій гілляці не повісили. З повстанцями, батьку, жарти короткі.

— То ти оце з батьком так?! Геть із моєї хати!

— І піду. Піду разом з усіма. З Мацкявічюсом піду.

— Уб'ю! — хрипів старий, шаленіючи. — Геть мені з очей! А, може, найперше панові звістку дати?

Найгірше, що він і сам не знав, що йому робити. Усе дошкульніше гризла старого Кядуліса думка, що треба зупинити, не допустити бунт. Але як?..

Стати зрадником, Іудою? Ксьондз погрожував, що прокляне, у святій землі не похоронить... Е, такий він і ксьондз. Сам бунтар!.. Кядуліс не може заспокоїтися.

День перед тією вирішальною неділею Мацкявічюс провів у Пабярже. Усе було підготовлено. Вози зі зброєю й продуктами стояли в надійних місцях, молоді хлопці — а їх мало зібратися близько трьохсот чоловік — знали, коли й що їм треба робити. Мацкявічюс був задоволений. Усі його слухали, усі довіряли йому, кожен чекав його слова. І в нього самого зникли всі сумніви, усі неясності. Він ліг зарані й, добре виспавшись, підвівся, коли вже зійшло сонце. Одягнув ксьондзівську одягу, бо йому ще треба виголосити проповідь і в костьолі прочитати заклик Головного Комітету. Потім повернеться в свою кімнату, вбереться у військову форму й стане попереду загону.

Ідучи в костьол, Мацкявічюс уважно, пильно роздивлявся, що діється навколо. Біля костьолу помітив незвичне хвилювання. Люди, мабуть, не вмістилися в костьолі. На подвір'ї стояло багато молодих чоловіків. Вони збилися невеликими гуртами, щось говорили, сперечалися, інші стояли спокійно, але всі були схвильовані, усі чогось чекали. Мацкявічюс помітив багато знайомих облич, чимало з них він знав на ім'я, прізвище.

Помітивши Мацкявічюса, всі дивились уже на нього, пошвавилися, декотрі підходили привітатися.

— Доброго здоров'я, хлопці, — усміхаючись, промовив ксьондз. — Гарзд, що зібралися. Гарне литовське військо створимо. А як батьки? Не заперечували? Пустили?

— Пустили, — відповіли одні.

— Було по-всякому, — ухилялись від прямої відповіді інші.

А Вінцас Бальсіс додав:

— Ось Кядулісв Йонас то ледве-ледве вирвався. Чого тільки батько не робив, щоб його стримати.

Підступив ближче й сам Йонас Кядуліс.

— Ой ксьондзе. Боюсь, щоб батько чого не натворив. Усього нахвалявся.

— Не бійся, — заспокоїв його Мацкявічюс. — Нічого він не зробить. Іноді й батьків можна не послухатися. Мене слухай! Тут важливіші справи. Колись і батько те збагне.

Але треба було йти в костьол.

— Ну, хлопці, хоч у двері послухайте, що я вам сьогодні скажу.

Через передні двері Мацкявічюс увійшов до костьолу.

Того дня проповідь була особлива. Хто її чув, вік пам'ятатиме. Тої неділі Мацкявічюс почав не з євангельських слів, як завжди було на відправах, а прямо звернувся до слухачів гучним, чітким голосом:

— Дорогі мої парафіяни, усі, хто тут зібрався. Досі я промовляв до вас усіх, старих і молодих, чоловіків і жінок. Слухайте й сьогодні мене всі. Та сьогодні я хочу перш за все звернутися до вас, молоді хлопці нашого краю.

І він став говорити, що вже настав час брати зброю й виступати на боротьбу за краще, світліше життя. Він говорив не довго, але полум'яно, як справжній змовник, агітатор. Він і цього разу кількома чіткими штрихами змалював людські страждання і їхні причини, царську владу й панську сваволу. Він підніс свій голос проти несправедливості, яка пригнічує їхній край. Він хвалив і підбадьорював тих, що сьогодні разом із ним беруть до рук зброю. Нарешті звернувся до батьків і матерів, сестер і дружин, щоб мужньо витримали розлуку зі своїми синами, чоловіками й братами.

У костьолі почувся плач. Але це був не слабодухих плач. Навпаки, то були сльози рішучості, сльози великих, необхідних жертв, коли біль, горе ідуть поруч зі сподіваннями й вірою в те, що ні рішучість, ні жертви не будуть марні.

Мацкявічюс це знав, але сльози йому не сподобались. Від таких сліз легко залитися сльозами жалю, скорботи. Він не хотів, щоб поповзли чутки, ніби коли Мацкявічюс вів своїх повстанців, то проводжали сльозами й плачем.

Він змінив голос і заговорив тепло, заспокійливо:

— Не треба плакати. Сльозами нам нічого не допоможе. Ми йдемо не вмирати, а перемагати. Ми виграємо. Ми виборемо землю й ситіший шматок хліба.

Голос його знову піднісся й звучав твердо, як сталь. Він говорив тепер про краще життя після того, як його хлопці повернуться в свої села, у свої садиби, коли не треба буде боятися ні пана, ні справника, ні жандарма.

Закінчивши проповідь, Мацкявічюс прочитав відозву Варшавського Центрального Комітету керівництва повстанням, особливо наголошуючи на таких словах:

«Усі селяни з цього дня одержують землю, якою володіли, з хатами у вічну власність без ніяких викупів. За цю землю не треба платити ніякої оренди, не треба іти в маетки або на панщину. Від цього дня вже немає ні неволі, бо немає пана, ні дворянина, ні мужика, а всі ми тепер брати. Усі наймити, бурлаки, бездомні й усі люди, що живуть на заробітки, як будуть покликані на війну за батьківщину, то отримують по три морги землі. А коли хто з Божої волі поляже за віру й вітчизну, отримують ту землю його рідні».

Прочитавши відозву, він ще розтлумачив її зміст своїми словами й закінчив так:

— Сьогодні ми візьмемо зброю до рук і підемо проганяти ворога зі своєї землі. Я сам вас поведу на святу боротьбу за батьківщину й віру, щоб потім нам усім було легше жити.

Він зійшов з амвону, а люди ринули з костюлу. За костюльним муром на дорозі збиралися загони повстанців. Декотрі обступили підводи, що стояли недалеко, брали з них випрямлені коси й надівали на кісся. Не забаром над з'юрмленими на дорозі загонами при весняному сонці зблиснула перша селянська зброя. Де-не-де із-за плечей стирчали чорні цівки рушниць.

Біля підвід трудилися шіленайські хлопці: Пятрас і Вінчас Бальсіса, Казіс Янкаускас, Норейка. Як роздавали зброю, найбільше чути було голос Пятраса Бальсіса й коваля Дундуліса. Кіс не вистачило всім. Декотрим доведеться почекати.

— Не журіться, хлопці, — заспокоював їх Дундуліс. — Без зброї не воюватимете. Одержите як не тут, то десь-інде, як не сьогодні, то завтра. Я сам доставлю. З рушницями — гірше.

Тим часом Мацкявічюс прийшов із костюлу додому, живо поїв, переодягнувся у військове. Чоботи носив ще й раніше, тож знявши сутану, надів короткий кожушок, підперезався поясом, причепив пістолет, нарешті надів конфедератку, що подарувала Мальвіна. Підтягнувшись, пройшов кілька разів через кімнату, гупаючи каблуками по підлозі. Від-

чував — славний на вигляд, сповнений рішучости й відваги. Та несподівана туга облягла Мацкявічюсове серце. Він подумав, що залишає цю кімнату, може, назавжди. В одну мить ожило в його пам'яті все життя. Багато тут зазнав, багато пережив. І ось минуле мовби відсівається від нього, то не в якомусь тумані, робиться якимось нереальним — наче якийсь сон чи чужа розповідь про нього самого.

Цієї миті він стає зовсім новою людиною. Не тільки з виду, але й духом, душею. Адже які суперечні речі: ксьондз, смиренний божий слуга, котрий проголошує любов до ближнього, покуту, котрий прощає навіть ворогам — і воїн, готовий не тільки загинути, але й убити свого ворога! Ніякого жалю, ніякого милосердя!

Ні, відтепер він уже не ксьондз, а воїн, готовий не тільки загинути, але й убити свого ворога. Але не шкодує, що був ксьондзом. Своєї мети він досяг. Він не помилився. Служба його привела до людей, відкрила їхні серця, зблизила з ними. Він зумів використати своє становище.

Востаннє оглянув свою кімнату, книги, речі й уже хотів виходити. Та на порозі несподівано зустрів Мальвіну. Не бачив її в костюлі й дивно, що вона була ніби зникла з його пам'яті в ці останні години збирання. А як побачив її, то зрадив.

— Мальвіно, — простягнув їй обидві руки. — Я вже готовий у дорогу. Добре, що тебе ще раз побачив.

— Я не заважатиму. Хлопці тебе вже чекають. Рада, що встигла вас усіх провести.

Її голос звучав глибоко, сумно, щиро.

— Цього разу нічого тобі не принесла. Знайдеш на підводі. Коли ми знов зустрінемося?

Він відчув у грудях щемливу тугу, але швидко вгамував себе. Відтепер він воїн. Йому не личить віддаватися ніжним почуттям.

— З Богом, Мальвіно. — Він хотів попрощатися стримано, як належить воїнові. Та вона враз кинулась йому на шию й поцілувала в губи. Це тривало мить. А він відчув, що цей поцілунок, так само як і війська форма, відділив його від усього дотеперішнього життя, вивів у новий світ.

На вулиці стояв загін близько двохсот чоловік. Багато з них тримали на плечах коси, декотрі — гвинтівки, були й

такі, що мали вила або самі кісся для кіс. Обіч дороги товпилися літні чоловіки, підлітки й жінки. Багато їх сьогодні тут зібралось. Жарти, сміх, гамір лунали на все село.

Коли з'явився Мацкявічюс, голоси затихли, й очі всіх спрямувалися на нього. Не відразу його впізнали. Тільки добре вдивившись, помітили, що це він.

— Ой ксьондз! — вражено гукнула якась жінка.

— Не може бути! — дивувалась інша.

— Справді, він!

— Який гарний! — захоплювались дівчата.

— Ой, аби я була хлопцем... — шкодувала сміливічка.

А він вітався з усіма, кивав головою й підносив руку.

— Ну, хлопці, ставайте в ряди по чотири, як солдати! Ми з цього дня литовські воїни, військо Литви! — гукнув, пробившись наперед.

Обидва Бальсіси, Янкаускас і Норейка взялися рівняти лави. Коли загін вишикувався, Мацкявічюс став попереду, махнув рукою, і повстанці бадьорою ходою рушили. Понад дорогою стояли люди й проводжали їх, махаючи шапками й руками. Жінки витирали сльози.

Коли загін зник за поворотом, сумно зробилося біля костюлу й у всьому селі. Люди розходились неохоче, наче чогось чекали. Та кожен знав: чекати нічого. Що сталося, те сталося. Хто відчував у серці тривогу, втішався, згадуючи Мацкявічюсові слова. Таке тяжке їхнє життя, але, може, ж таки буде краще. Усіх зворушили Мацкявічюсові слова про землю. Про це й гомоніли, як ішли додому.

— Бачте, всі одержимо ту землю, яку маємо.

— З хатами, — доповнив хтось.

— Без ніяких викупів і оренди, — згадав третій.

Наймити та бурлаки також говорили про землю.

— Три морги обіцяли.

— Малувато!..

— А скільки це — морг?

Ніхто не знав точно, скільки ж землі в тому моргові.

Деякі раділи:

— Кінець тепер панам!

— Не буде ні пана, ні дворянина, ні мужика. Усі будемо рівні.

— Хтозна як там буде з тими панами... — засумнівався хтось.

У Багінай покоївка Скродської Насте поверталася з візником Пранцішкусом.

— Ти все-таки не пішов, Пранцішкусе, в повстанці, — докоряла Насте.

Пранцішкус був сердитий, похмурий і не хотів пускати-ся в довгі балачки.

— Не пішов. А що ти мені зробиш?

— Нічого я тобі не зроблю. На твоєму місці я пішла б.

— Не балакай. Я маю свою думку.

— Яку ж?

— Поживем — побачимо. Тепер тільки й скажу тобі, що ми, челядники, маємо зі Скродським свої рахунки, — додав він погрозовим голосом. — Але тримай язик за зубами.

— Не бійся. Тільки чи не краще було б порадитися з Мацкявічюсом.

— Треба мати й свою голову.

Більше Пранцішкус не сказав ні слова.

XIV

Ще до смерку Мацкявічюс зі своїм загоном повстанців добрався до Мегенського лісу. Розвідники зарані облюбували місце для стоянки. Галявина, оточена кущами й високими деревами, ніби для того була й призначена. Загін у двісті чоловік розсипався по галявині. Треба було привести до ладу майно, у зручному місці поставити вози, підготуватися до ночівлі. Тут же виникало багато всяких питань і думок. Хто що має робити, як лаштувати, де що починати?

Знайшлись порадики, знайшлися й упертюхи, які сперечалися й нікому не хотіли уважити. Багато очей позирало на Мацкявічюса. А він із поблажливою усмішкою дивився на весь той гармидер. Він це передбачив — і знав перше своє як ватажка завдання: зі стихійної юрби зробити дисципліновану, по-військовому слухняну одиницю. І це треба було починати зараз же, сьогодні. У Казіса Янкаускаса висів на плечі ріг шіленайського пастуха. Він і сам не знав,

нащо цей рiг був йому потрібний. Мацкявiчюс його помітив.

— Казiсе, стань тут поруч мене й подми в рiг, — наказав, вибравшись на пень.

Пролунав перший сигнал повстання. Усi прислухалися й зрозумiли, що Мацкявiчюс хоче слова.

І він заговорив уже не як проповiдник, а як воєначальник. Він казав, що їх чекає, хто вони такi, як їм поводитись. Їх чекає важке життя, їх чекає горе, нужда, боротьба й небезпеки. Уже він не раз казав, яка мета цiєї боротьби. Вони знають, ради чого його послухали, пішли за ним і зiбралися тут. Вони мають багато чого зрєктися. Щонайперше, мусять зрєктися себе, своєї думки, своєї волi. Вони мають слухати його, ватажка, і тих, кого він призначить своїми помічниками.

— Перш за все я вимагаю від вас цiлковитого послуху, — підвищивши голос, владно говорив Мацкявiчюс. — Я вимагаю, щоб між вами не було нiякої незлагоди, нi чвар, нi злоби, нi брєхнi. Ми тут усi рiвнi, усi брати, готовi боротися й битися за свою землю, за свiй край. І я рiвний з усiма, і тi, кого призначу своїми помічниками. Не заздрiть нам, наша робота буде найважча. Ми iтимем у перших лавах, і ворожа куля може зiтнути нас найперших. Але ви мусите бути слухнянi й виконувати все, що ми накажемо. Так воно скрiзь! Вiйська слухаються командирiв. Ми — вiйсько Литви, ви — литовськi воїни. Коли хтось iз вас цього не хоче, сьогоднi ж можете нас покинути й вертатися додому.

Сподобалися хлопцям тi Мацкявiчюсовi слова. Їхнi серця сповнилися гордiстю, що вони — вiйсько Литви, литовськi воїни. Майбутнi небезпеки, битви, ворожi кулi поки що їх не лякали, бо те їм навiть важко було уявити. Не знайшлося жодного, хто б захотiв повернутись додому. Вони всi були готовi йти з Мацкявiчюсом, хоч би куди він їх повiв. Він знає, що каже, що робить.

Своїми помічниками Мацкявiчюс призначив Пятраса Бальсiса і Норейку. Інших призначить завтра. Кожнi двадцятєро душ матимуть свого старшого.

Коли смеркло, вони розпалили вогнища, грiлися, щось їли, готувалися ночувати — хто на пiдводi, хто пiд пiдводою, хто пiд гiлками обвислих ялин, постеливши солому,

попони, укрившись свитиною, кожушком. Трохи віддалік поставили вартових. Їм Мацкявічюс наказав не змикати очей, пильно слухати й стежити, що робиться навколо. Та небезпеки не було ніякої. Було відомо, що царські війська й поліція ніде не показувалися ні в ближчих містечках, ні в ко-стьольних селах.

Перший привал повстанців огорнула темна, тиха ніч. Помалу ущушли балачки, тільки зрідка десь форкне кінь, закрипить голобля. Та мало котрий спав тої ночі спокійним сном. Незвичайна то була ніч — перша така в їхньому житті. Незручне лігво, що муляло боки, холод і тривожні думки в голові довго не давали їм зімкнути очей.

Не спав і Мацкявічюс. І його хвилювала ця перша ніч у новому житті. Ніяких сумнівів у його серці не виникало. Навпаки, він почував себе зовсім спокійним, задоволеним собою і людьми. Рішучий крок зроблено, і дороги назад уже немає. З минулим покінчено. Він уже не пабяржеський ксьондз, покараний єпископом за підбурювання людей проти панів, а вільний воїн, ватажок повстанців! Його майбутнє, правда, темне, доля неясна. Та хоч би яка вона була, то вже ж не гірша за дотеперішнє життя.

Мацкявічюс лежить на возі горілиць на соломі, поклавши під голову кулик із сидіння, широко відкритими очима дивиться крізь ялинові гілки на мерехтливі зірки й потопає у своїх думках. Він задоволений не тільки поворотом у своєму особистому світі, але й відчуває, що виконує великий, важливий обов'язок. Він зрушив із рабського заціпеніння людські почуття й думки. Забитого селянина-кріпака він спонукав відважитися бути людиною і стати на боротьбу за свої людські права. Він вдихнув йому мужности не боятися ні панських різок, ні жандармської нагайки, ні солдатської кулі. Чи не дивовижний це вчинок — підняти людину із приниження й жалюгідного існування на висоту будителя, борця за світле життя?

Він думає про литовських селян і їхнє зусилля звільнитися від рабства й нужди. Він знає історію цих зусиль, він її розповідав і кріпакам, і панам. Ця історія творилася віками. Пролито багато сліз і крові. Проявлено багато хоробрости й відчайдушної самопожертви. Та оцей похід, що його розпочав

Мацкявічюс, зовсім не такий. Він перевершить усі попередні своїм розміром, розмахом і метою. Тепер селянин виступає не тільки проти пана, не стерпівши різок прикажчика, але й проти наймогутнішого володаря цієї землі, государя, імператора, царя! Устає не підбурений дворянином і ксьондзом, щоб боротися за ту саму дворянську й ксьондзівську державу та їхню сваволю, як це було тридцять років тому, а повстає просвічений своєю свідомістю. А те світло проливав він, Мацкявічюс. І не тільки він, але й Калиновський, і багато інших, які зрозуміли величезну кривду й несправедливість і вирішили оголосити боротьбу, пробудити принижених і скривджених. Такого повстання в Литві ще не було. Мацкявічюс не шкодує, що пішов у ліс і не чекав наказу ніяких комітетів, «червоних» ні «білих», а тільки відчувши потребу стати нарешті попереду своїх людей і вести їх на свідому боротьбу з ворогом.

Заколисаний такими думками, то хвилюючись, то знов заспокоюючись, Мацкявічюс заснув. Розбудив його гучний голос рога. Ох, це Казіс Янкаускас зі сходом сонця сурмить у ріг, будить повстанців! Усі зіскочили зі своїх лежаків. Почалися денні турботи — розподіл обов'язків, огляд зброї, військові тренування, повторення всього тфго, чого колись навчав Колишко в stodолі пана Шілінга.

Зброї, ясно, замало. Треба її дістати негайно. Мацкявічюс посилає кількох довірених хлопців шукати в окрузі коси, рушниці, пістолети. Табір загону повстанців у Мегенському лісі не тримають у суворій таємниці. Адже вони не відлюдники якись, не злодії. Добру людину тут приймуть щиро, дружно, а від ворогів зуміють захиститися. Але обережність потрібна, тож повстанська сторожа пильно стежить за узліссям і найближчими дорогами.

Через два-три дні стали повертатися довірені зі зброєю та іншим майном. Кіс знайшлося доволі. Про них потурбувався не тільки шіленайський Дундуліс, але й інші ковалі. Поповнилися запаси продуктів та одягу.

Якось після обід на узліссі показалася велика двокінна підвода, на якій були великі вузли й сиділо четверо чоловіків. Коли Пятрас Бальсіс підійшов до підводи, то здивувався й зрадів. Одним із тих чотирьох виявився дядько Стяпонас. Ось він злазить із підводи.

— Здрастуй, дядьку! — привітався Пятрас. — Не сподівався так швидко тебе побачити. Що ти нам привіз?

Стяпонас привітався стримано, хоч, видно, й при доброму настрої, але серйозний, обережний.

— Веди мене до Мацкявічюса. Я йому розповім.

Мацкявічюс здивувався й зрадів не менше за Пятраса. Про Стяпонаса він часто подумував, але не наважувався його кликати в повстанці через похилий вік. А він ось прибув не кликаний — і не один, і не з порожніми руками. Отож привітався сердечно, дружньо усміхаючись:

— Ветеран приїхав! Чудово, Стяпонасе! Генералом тебе зробимо. Твій досвід нам усім дуже необхідний.

Стяпонас стримано усміхнувся.

— Якщо хочете мене зробити генералом. — відповів, — то військо мусить бути схожим на військо.

Вони підійшли до підводи й Стяпонас узявся показувати, що привіз. Були там коси, було вісім двоствольних мишливських рушниць і п'ять одноствольних, були продукти, але найголовніший багаж — вузли із сірими шинелями, шкіряні пояси й чорні картузи.

— Це подарунки Ядвіги Скродськіте, Мальвіни Битовт і панів Сурвілів, — сказав Стяпонас. — Як тільки ви пішли, панна Мальвіна і Ядвіга взялися до роботи. Стягли сукно із усієї округи. У Кедайняй і Панявежіс їздили. Усіх кравців завалили роботою. Звідки їм така думка набігла, не знаю. Треба, кажуть, щоб Мацкявічюсові повстанці були схожі на справжніх воїнів.

І певне, коли повстанці наділи сірі шинелі, підперезалися ремнями, понадівали однакові чорні картузи, загін став як дійсна військова частина. Тепер ішли стройові учення, вправи з косами й рушницями. На галявині й у лісі лунали вигуки, звуки команди, постріли. Молодим хлопцям усе це подобалось. Вони швидко скинули з себе скованість селянських забитих людей, робилися живіші, сміливіші, кмітливіші.

Ополудні, в час відпочинку, співали пісні. Вони знали їх усяких, але потрібні були нові, які підходили б до теперішніх обставин. Таких небагато хто й знав. Тільки Пятрас Бальсіс і Адомеліс Вянцкус пригадали одну-другу. Отож підучившись, усі любили постівати.

*Ой лине, лине лебедина згря,
Вітчизну боронити закликає.*

Або інші:

*Гей, устань, устань, відважний брате,
Іди коника сідлати.*

А вечорами після денних турбот, як заходило сонце, усі збиралися навколо Мацкявічюса й могутніми голосами заводили пісню, якої він їх навчив:

*Ой ходім, братове, де наш Німан плавний,
Нас поляки запитають, що за військо славне.
Це литовці, наші побратими,
Ми вітчизну виборемо з ними.
Як на сонці гарно сяють коси та рушниці,
То стоять повстанці муром, воїни-смівлиці.
Литво кохана, священний краю,
Тебе, матусю, ми визволяєм.*

Нові думки, незвичні почуття викликали в серцях колишніх кріпаків ці пісні та гімни. Зосереджені й рішучі, готові здолати всі труднощі й небезпеки, вони падали в свої тверді лігва, щоб на сході сонця знов підводитись гартувати дух і тіло перед великими випробуваннями, яких вони чекали.

Невзабарі чутки про табір облетіли всю округу. Приходили добровольці, молоді хлопці, здебільшого наймити, що повтікали з маєтків. Їх вели до Мацкявічюса. Той пильно, серйозно оглядав кожного, допитувався, хто він такий і чого хоче виступати на повстання. Потім суворо питав:

— Ти знаєш, що тебе тут чекає?

І сам відповідав:

— Щодня будеш голодний, спатимеш на твердій землі, часто ходитимеш босий. У бою можуть тебе вбити або поранити. Можеш потрапити в лапи москалів. А коли злякаєшся й спробуєш утекти від своїх, твій командир сам тебе уб'є як зрадника. Обдумай! То як, хочеш іти з нами?

Якщо прибулець не вагаючись відповідав «так», Мацкявічюс звертався до своїх:

— То як, хлопці? Приймемо його в загін?

Коли ніхто не заперечував, прибулець залишався в загоні.

Так помалу загін виріс до трьох сотень чоловік. Вони зжилися, здружилися, стали як одна сім'я. Мацкявічюса всі полюбили й слухалися беззастережно кожного його слова. Їм подобалась його відвертість, суворість, справедливість. Вони були готові йти за ним у вогонь і воду:

Вони ще не знали, коли, але відчували, що незабаром треба буде їм витримати велике випробування і кров'ю ствердити вірність йому і своєму краю, своїй батьківщині, своїй землі і своєму народові.

XV

У кінці березня у табір прибув лікар Дімша, знайшов Мацкявічюса й довго з ним розмовляв наодинці. У Дімші, як завжди, були важливі новини. Повстання розгорається. Зібрав собі загін Болеслав Колишко, переважно з дворян, шляхти. Те саме зробив Кушлейко і Длуський-Яблоновський. Уряд уже вживає заходів, щоб придушити повстання. Оголошено військовий стан. Заборонено носити національне вбрання, конфедератки, пояси з емблемами Орла й Витязя на бряжках. Наказано стежити за людьми, особливо перехожими. Зміцнено військові гарнізони. То там, то там уже в селах з'явилися роти солдат.

— Я порадив би, ксьондзе, змінити таборище, — сказав Дімша, — щоб тут вас не оточили зненацька.

Мацкявічюс не любить порад. Він сам знає, що йому робити. Але ця Дімшина порада збігається з його думкою. Так, треба міняти таборище. Коли задовго стояти на одному місці, хоч і немає небезпеки, люди обростають мохом, ледащіють. А це не личить загонові молодих хлопців, військовій частині. Військо, як вода, мусить текти, рухатися.

Так, треба перебиратися, але куди? Мацкявічюсові хочеться піти назад через Палярже й Сурвілішкіс, на Дотнуву. У тих місцях, де його краще знають люди, він сподівається

поповнити свій загін новими добровольцями. Дімша схвалює цей задум. Він має вісті, що призначений головним керівником повстання в Литві Зигмунт Сераковський уже у Вільнюсі, незабаром прибуде в Кедайняй, об'єднає дрібні повстанські загони й сам їх очолить. Тож Мацкявічюсові варто триматися ближче до Кедайняй.

Домовилися ввечері покинути Мегенський ліс. Треба перешикувати загін так, щоб він міг легко пересуватися м'якими сільськими дорогами. На дві підводи склали найпотрібніші речі, продукти хлопці нестимуть кожен собі. Мацкявічюс їхатиме верхи, бо йому треба бачити весь загін. Верхи їхатимуть ще Казіс Янкаускас і Адомеліс Вянцкус. Вони як найкмітливіші й наймоторніші розвідуватимуть дорогу й округу, сповіщатимуть про небезпеку. Вони озброєні рушницями й пістолетами. Рушниці ще мають Пятрас Бальсіс, Стяпонас і ще один-другий. Усі інші тримають на плечах коси, перероблені на списи. Вони не соромляться цієї простої зброї. Мацкявічюс і Колишко пояснили, що «косарі» — найгрізніша сила будь-якого повстання. Сам Мацкявічюс має за поясом два пістоleti й при боці шаблю. Володіти цією зброєю добре навчив його Колишко.

Того самого дня вони обминули Кедайняй, ніч провели в лісі й рано-вранці рушили далі в бік Дотнуви. І тут почалися перші криваві випробування. Неподалік від села Науябяржяй над дорогою Кедайняй-Дотнува вони зустрілися з частиною російської армії. Солдатів було значно менше, ніж повстанців, а повстанці ще не мали навичок раптово напасти на ворога. Сутички уникали й ті, й ті. Москалі дали рушничний залп і мерщій побігли за пагорб. Услід їм бахнуло кілька мисливських рушниць і з повстанського загону. Але серед повстанців зчинився переполох. Декотрі попадали в придорожню канаву, декотрі пустилися тікати в кущі. Марно Мацкявічюс кричав, що ворог відступив, що небезпека минула. Адомас Вянцкус, проїхавши на бережок, підтвердив, що солдатів уже не видно. Хлопці одійшли не швидко. І тут з'ясувалися страшні речі: два повстанці лежали над дорогою неживі, інші два стогнали поранені. Мацкявічюс сам оглянув поранених і перев'язав рани. Дякувати Богові, вони не були тяжкі. Потім звелів покласти

покійників на бережку. Всі поставали навколо. Їхні обличчя були сумні, сурорі. Наймолодші ледве стримували сльози.

Один із полеглих був молодий хлопець із Палепяй. Шіленайці його добре знали. Він часто приходив на танці до Дундулісової кузні, співав під Галінісовою липою. У нього був гарний голос, він любив веселі жарти, як Казіс Янкаускас. Вони приятелювали. Казіс його умовив, і пішли разом у ліс. Куля москаля влучила йому прямо в голову над правим вухом. У тому місці волосся злиплося від запеченої крові. Кілька крапель ще збігало по шиї за комірець.

Другий був із сурвілішкиської парафії. І його багато хто знав. Невисокого зросту, чорнобривий, тихий хлопець, дуже чуйний і приязний, він устиг зажити довір'я всіх, а в декого й дружби. Куля йому влучила в груди зліва. Там, де він упав, на землі стояла калюжа крові. Стяпонас звелів розстебнути одержу, пообтикав і перев'язав рану, щоб угамувати кров...

Обидва вбиті лежали тепер над дорогою горілиць, зі складеними на грудях руками, з блідими, але дивовижно спокійними обличчями; цей із Палепяй навіть з ледве помітною усмішкою на вустах. Казіс Янкаускас не міг відірвати очей від свого друга.

Мяцкявічюс хвилю стояв, зосереджуючись, потім підняв голову, гострим поглядом обвів загін і заговорив:

— Мої бойові друзі. Ми живемо в тяжку годину. Нас спіткав перший удар. Від ворожої кулі полягли ось два наші друзі. Болючий це удар, але так уже має бути. Не сьогодні, то завтра хтось із нас має полягти. Ми воїни, тож маємо бути готові померти будь-якої години. Ми повстали й боремось за свою землю, за свій край, за своїх братів, щоб для них і для нас, хто залишиться живий, світліше було життя. Не біймося смерті. Померти маємо всі. Смерть на полі бою від ворожої кулі легша, ніж у постелі від недуги чи старости. Полеглих вдячно пам'ятатиме наш край, наші брати. Поховаймо їх тут, на цьому бережку. Нехай їхні могили нагадують перехожому, що ця земля визволена кров'ю його братів.

Над дорогою, на пагорбі, виросла перша могила повстанців. Це було 27 березня 1863 року.

Після цієї першої сутички Мацкявічюс вирішив змінити напрямок свого походу. Напевно ж, армійська частина десь

недалеко чекає підкріплення з Кедайняй і готується знов напасти на повстанців. Мацкявічюс звернув на північний захід. Місця тут були низові, зарослі кущами, тут можна й удень іти непоміченими. Надвечір вони дісталися лісу, де перепочинуть, а далі рухатимуться вночі. Так буде безпечніше.

У лісі Мацкявічюс наказав загонові вишикуватись. Треба перевірити, як його хлопці себе почувають, чи все як слід.

Коли загін вишикувався, з'ясувалося, що десь поділися обидва поранені й ще дев'ятеро. Куди вони зникли? Мацкявічюсові ясно: втекли; шмигнули в кущі й зникли. Він зупинився перед строем. Його обличчя зблідло, очі яро заблищали. Коли заговорив, голос звучав владно, гнівно:

— Хлопці, з нашого загону втекло одинадцять чоловік. Утекли після першої малої сутички з ворогом. Хто втік? Утекли боягузи. Мені їх не жаль. Нехай вони тікають назад у свої нужденні хижі, п'їтьму й неволю. Вони — нікчемні воїни, вони тільки заважали б нам. І я тут кажу вам усім — кажу востаннє: хто з вас боїться ворога, боїться ран і смерті, покиньте нас зараз же, вертайтеся додому! Кажу востаннє: ідіть собі!

Він замовк і чекав. Але жоден не вийшов із лав. Усі твердо стояли, притиснувши кісся до стегна, а сталефі вузькі вогники блищали над їхніми головами.

— Востаннє кажу вам, — знов заговорив Мацкявічюс, — хто з вас не хоче змагатися в наших рядах, вертайтеся, поки здорові, додому. Потім буде пізно. Хто спробує втекти після наступної сутички з ворогом, тому, як тільки спіймаю, сам пушу кулю в потилицю! — Він гнівно стукнув по рукояті свого пістолета.

Ніхто не зрушив з місця. Він оглянув усіх і кожного окремо, гострим поглядом дотикаючи до самого серця. Ні, боягузів не було. Усі стояли твердо, зосереджено, сповнені рішучости.

Обличчя Мацкявічюса просвітліло.

— Дякую, хлопці. Хоч би там що було, ми вистоїмо.

Ніхто їх не спонукав, а вони, охоплені одними почуттями, затягнули суворо:

*Литво кохана, священний краю,
Тебе, матусю, ми визволяєм.*

У лісі відпочивали до півночі, а потім рушили далі. У Мацкявічюса були дані, що десь недалеко мусять бути загони повстанців Колишка й Кушлейка. Через два дні поблизу Кракес над річкою Шушве вони справді надибали загони Колишка й Кушлейка. Радісна то була зустріч. Мацкявічюс і Колишко привіталися як давні друзі, Кушлейко з великою увагою і шанобою зустрів того славетного ксьондза-повстанця, про якого так багато чув. Але самі загони трималися осібно. Бачте, повстанці Кушлейка і Колишка здебільшого були шляхтичі, а Мацкявічюсові — усі без винятку селяни. Але всім сподобалась дисциплінованість, слухняність, форма Мацкявічюсових хлопців, їхній військовий вигляд. Колишко перевірів їхнє уміння володіти зброєю і був дуже задоволений.

— Ну, ксьондзе, — казав колишній офіцер, стискаючи йому руку, — вітаю, щиро вітаю! З таким військом не пропадемо. Нехай тільки поткнуться сюди роти царської армії, ми їм покажемо, що литовська земля не для них!

Він не даром так говорив. Він знав, що десь у цьому краї — то там, то там — показується частина полковника барона Делінсгаузена. Чого доброго, може доведеться з ним зіткнутися. Коли ще вчора у ватажків шляхти така імовірність викликала значну тривогу, то сьогодні, як з'єдналися з добре навченими косарями Мацкявічюса, побоюватись перестали. У шляхти була ж вогнепальна зброя. Повстанців тепер тут зібралось близько тисячі чоловік. Уранці Адомас Вянцкус, Казіс Янкаускас і двоє шляхтичів поїхали в розвідку. Невзбарі вони примчали вскач.

— Москалі йдуть!.. Військо суне! — захекавшись, кричали.

Зараз же заворушився весь табір. Усі кинулись до зброї.

Колишко й Кушлейка поставили своїх обабіч дороги, щоб зустріли ворога рушничним вогнем, а Мацкявічюс зі своїми косарями мали напасти з фронту. Він сам був гнівний і міцно стискав правицею рукоять шаблі. Придорожні кущі приховували повстанців від очей ворога.

На повороті дороги показалися перші ряди москалів. З піхотинцями їхало близько десяти козаків. Ворог, мабуть, не сподівався нападу. Коли перші ряди вже минули причасний загін Колишка й козаки наближались, із кущів пролунали

постріли. Троє вершників звалилися з коней, піхотинці метнулись, було, назад, але стримані командирами, з шаблями й багнетами кинулися вперед. Тут їх зустріли косарі на чолі з Пятрасом Бальсісом, дядьком Стяпонасом і Норейкою.

Це була перша серйозна сутичка з ворогом. Повстанці, яких було значно більше, відчуваючи свою перевагу, не злякалися, а твердо трималися на своїх місцях і тиснули москалів назад. Мацкявічюс верхи посеред дороги відбивав шаблею багнети й підбадьорював своїх. Кілька куль просвистіло в нього мимо вух. Коли це бачить, два хлопці захищаються від солдата, що напав на них, і не сміють рубонуть його ко-сами, тільки й підмовляють один одного:

— Бий ти!

— Ні, ти бий!..

А солдат ось-ось ткне одного багнетом. Блискавкою метнувся Мацкявічюс і вдарив шаблею солдата в скроню.

— Ось так треба ката бить! — вигукнув не своїм голосом. Той звалився на місці. Дрож пронизав Мацкявічюса наскрізь. Він відчув долонею, як шабля вдарилася в москалеву голову, як роздробила йому скроню.

«...Я убив людину...» — майнула думка, і знов усе потемніло.

Але тої ж миті свідомість вернулася йому з незвичайною чіткістю. Він усе бачив, правильно оцінював кожен порух ворога, знав, як відбити удар, як викрутитись.

Битва тривала недовго. Москалі, побачивши перевагу повстанців, кинулись у кущі й, відстрілюючись, відступили. Ватажки повстанців задовольнилися тим, що відбили напад. Вони вирішили берегти ще не загартовані сили й дати ворогові відійти. Але залишатися на тому самому місці було небезпечно. Треба було рухатися в гліб лісу. На місці битви над дорогою вони залишили велику могилу. У ній лежало кілька бойових друзів. До другої могили вони склали полеглих ворогів.

Ватажки зробили перекличку й побачили, що бракує значно більше хлопців, ніж було вбито. Виходить, повтікали. Мацкявічюс цього разу нічого не сказав. Він глибоко в душі заховав свою досаду.

У глибині лісу знайшли підходяще місце й надумали перепочити — провести ніч, а може, й наступний день. Готувалися ночувати під деревами, кущами, як хто міг.

Мацкявічюс простелив під старою ялиною попону, підклав під голову сідло, укритися шинелиною і незабаром заснув. Але спав недовго. Його збудив чи то якийсь гнітючий сон, чи то якась жахлива, страшна думка. Солдат, якого він убив, стояв перед ним, наче живий; а долонею відчув, як шабля вдарилася в скроню й мовби аж затріщали роздроблені кості. Він струснувся, аби позбутися того моторошного привиду, оглянувся навкруги, вслухався в нічну тишу. Навколо було спокійно, крізь дерева світив місяць, хтось із загону хропів під кущем, далі форкали коні.

Мацкявічюс перевернувся на другий бік і старався заснути. Марно. Солдат із розрубаною скронею стояв перед очима. Згубив його... На совісті ксьондза-мораліста стали ворухитися жахливі докори.

— ...Я, ксьондз, убив людину... Безневинну людину... За що я убив?.. Її погнали на ту битву, як і я своїх... Хто вона?.. Ще молодий хлопець. Мабуть, залишив батька, матір, може, дружину, може, й дитя?.. Як вони плакатимуть, коли узнають...

Потім він став угамовувати себе, соромити:

— Чого я розкис через простеньку річ?.. Загинула в битві людина. Багато їх гине. Якщо не він, то ті двоє хлопців або я сам. На те й повстання, війна... Повстання заради великого, святого діла... Жертви потрібні, неминучі.

А що, як усе намарне? Влада сильна. Війська має багато. Воно добре озброєне. А повстанці?..

І знов суперечливі думки товчуться в голові Мацкявічюса. Ці сільські хлопці сліпо йому довірилися! І ось могили — там, поблизу Науябяржяй, і тут, над річкою Шушве. Тут уже більші, страшніші... А після перших сутичок знайшлися втікачі, дезертири!..

Гнівом зайнялося серце Мацкявічюса. Він зціплює зуби й міцно стискає кулак. А в кулаку відчуває рукоять шаблі, відчуває, як вона вдаряється в скроню солдата... Ох!..

Удосвіта він заснув. Увісні кидався й щось бурмотів. Похолодало, дув пронизливий вітер. Мацкявічюс мимоволі вкрився кожушком.

Прокинувся, як зійшло сонце. Підвівся, потягнувся. У лівому боку шпигонула колька. Голова трохи паморочилась,

обличчя горіло, його лихоманило. Він знов простягнувся горілиць, укрився.

Перший занепокоївся Стяпонас Бальсіс. Було ясно, що Мацкявічюс занедужав. Заварили йому зілля. Але не допомогло. Цілий день він даремно старався очуняти. Увечері лихоманка трясла ще дужче. Обличчя горіло. Ніч пройшла неспокійно. Стяпонас чергував біля нього.

Уранці перевідав його Колишко із Кушлейком. Усі вирішили, що він тяжко хворий і треба його покласти десь у надійній селянській хаті. Доглянутий, він швидко одужає. Даремно він опирався.

Надвечір Стяпонас повіз його в те місце, що підказав Колишко. Звідси недалеко й пабяржеська парафія. Свої місця. Стяпонас зараз же знайде Дімшу. Той поставить його на ноги.

XVI

Хворого Мацкявічюса поклали в чистій селянській світлиці, в надійному місці, подалі від більших доріг. Господарі його впізнали, хоча чорна борода й військова форма змінили його вигляд. Люди цього села легко добиралися в Пабярже й Сурвілішкіс, слухали Мацкявічюсові проповіді, та й він сам не раз об'їжджав цей край своєю бричкою. Знали люди, що він кілька тижнів тому пішов із повстанцями в ліс.

Стяпонас, залишивши Мацкявічюса під опіку господарів, застеріг не розпускати чуток про хворого й стримати тих, які про нього визнають. Господиня, тямуща жінка, зараз же взялася його лікувати. Дала цілющого чаю, тепло втушувала його. Уранці хворий почував себе краще. Наступного дня його перевідав Дімша.

— Небезпека минула, — мовив, оглянувши хворого. — Простудились ви, ксьондзе, лежачи вночі на землі. Могли схопити запалення легень. Щасливі, що обминуло. Дам ліків од лихоманки й кашлю. Через тиждень будете здорові й зможете повернутися на своє місце.

Засмутився Мацкявічюс, що аж через тиждень, і сам собі подумав — повернеться за два-три дні.

Але через два дні несподівано перевідала його Мальвіна. Про недугу сповістив їй Дімша, від пильної цікавості якого не вдалося їй приховати своїх почуттів до Мацкявічюса. Дімша розповів їй про битву поблизу села Лентай, над річкою Шушве, і та звістка підсилила їй охоту перевідати хворого учасника битви і ватажка.

Мальвініні відвідини сповнили серце Мацкявічюса радістю і вдячністю. Йому було приємно відчувати, що в годину небезпеки він не сам, що за кожним його кроком у думках і почуттях стежить жінка, готова йому допомогти, усім серцем йому співчуває, підтримує його.

І тепер, крім звичайної в таких випадках розмови про події, про здоров'я, він міг, мав кому виповісти, що найбільше його мучило. Притлумивши в собі гордовитість, замкненість і тверду воїнську суворість, він щиро говорив їй тихим голосом:

— Ох Мальвіно! Я пережив багато горя й турбот із того дня, коли тебе узнав і дізнався про твої почуття. Недавно я звідав нові тривоги. У сутичці з москалями вже загинуло кілька моїх хлопців. Ще більше втекло. У бою я вбив москаля. Ну й що, як ворог, але ж він така сама людина, як і ми всі. Ні в чому не винен. Це страшно, Мальвіно! І ось тепер недуга. Який із мене ватаг! Повів я своїх людей і покинув. Може, вони проклинають мене, може, глузують наді мною... Боже, яке нещастя!..

Так він жалівся, пильно стежачи за виразом її обличчя, бажаючи розгадати її думки. Вона слухала ті його жалі з увагою, милосердям, з прихованим болем. Слухала, стараючись збагнути, що в його словах справжнє, а що тільки породжене хворобливою уявою чи якимось аскетичним згніченням. Уже вона чула від нього жалі й сумніви, у які сам не вірив, а хотів лиш почути від неї спростування, душевну підтримку. Тоді вона могла бути грізна, відверта.

Але тепер Мальвіна бачила в ліжку хворого чоловіка. Борода, бліді, запалі щоки, ледве-ледве блищать очі, розкуйовджений чорний чуб, що упав на чоло, прискорене дихання й неспокійні рухливі руки, — ох, як було боляче на все це дивитись і відчувати своє безсилля йому допомогти!

Із Мацкявічюсових слів і всього його існування збагнула, що він вагається на фатальній межі свого життя, переживає якусь кризу свого буття, може, вже останню. Тільки переживши усе це, одужавши, він стане справжній борець і справжній ватажок борців — непохитний, стійкий, із вірою в себе й у свою, стражданнями нажити правду.

І вона стала не втішати його, а спокійно обмірковувати його побоювання, розчарування, сумніви і їхні причини. Так, страшно, що гинуть люди, страшно, що він своєю рукою убив москалика, гидко, що в його загоні знайшлися дезертири. Але це неминуче, й треба з тим змиритися, хоч і згнітивши серце.

Вона говорила, а він слухав, з приємністю знаходячи в її словах відлуння своїх думок. Те, що вона руйнувала його сумніви і побоювання його ж аргументами, робило ті аргументи ще переконливішими.

— Ти сам часто не віриш у те, що кажеш, — говорила Мальвіна, завершуючи розмову. — І знаєш, що ти в тому не правий. То навіть ж себе отруюєш вигаданими звинуваченнями? Не зважаючи ні на що, будь тим, ким ти є.

Коли Мальвіна пішла, він довго лежав зажмурений, не ворушився й нічого не думав. Він почував себе спокійним, як людина, що зробила важке діло, скинула гнітючу його ношу. Усе лишилося в минулому, переболіло, перетліло. Тепер треба хутчій одужати й знов стати на своє місце — на чолі загону повстанців. Це були перші його думки й перші бажання після того, як пішла Мальвіна.

Найближчими днями відчув, що подужчав. Жар спав, біль у грудях не повторювався, він устав з ліжка, вийшов посидіти напроти сонечка із господарями й людьми, які його відвідували. Уже багато хто знав про перебування його в селі, і це викликало в господарів і в нього самого тривогу.

Одного дня завітав Стяпонас із Дімшею. Лікар, оглянувши, лишився задоволений його станом, але порадив ще кілька днів побути тут і зміцніти. Він розповів, що в Кедайнйй чув, ніби з Лондона відчалив корабель зі зброєю й добровольцями на допомогу литовським повстанцям. Ними керує відважний полковник Лапинський, що воював на Кавказі разом із черкесами проти царської влади, а литовськими

справами клопочеться агент Домонтович. Корабель має досягти берегів Литви біля Паланги й тут вивантажити зброю і людей. Напевно, Сераковський, що прийняв керівництво повстанням, захоче пробратися до Балтії і прийняти зброю і людей. Ця звістка потішила Мацкявічюса. Зброї, зброї! О, якби добряче озброїти його загін! Коси — непогана зброя, а все-таки... Жодна армія не озброєна косами. Рушниці потрібні! Кулею треба бити ворога, поки він ще не наблизився. А потім нехай і косами. Мацкявічюс мріє, щоб йому пробитися до Паланги. Зі своїми хлопцями він міг би це зробити.

Але Стяпонас приніс недобрі вісті. Погано з його хлопцями. Не вживаються вони зі шляхтичами Колишка й Кушлейка. Зневажають їх шляхтичі й мету повстання по-іншому розуміють.

— Колишко й Кушлейко добрі хлопці, і потреби селян вони розуміють, і безземельних розуміють. Але в їхніх загонах є шляхтичі з гонором, набундючені. Що їм ті мужики! Вони самі, кажуть, завоюють свободу Речі Посполитої від моря до моря. Із сеймами, сеймиками, з дворянськими привілеями. А найгірше це поміщицькі синки. І вони товчуться навколо Колишка, Кушлейка, Длуського. Оці то й мріють мало не кріпацтво повернути майбутній Речі Посполитій. У кращому разі заткнуть мужикові рота тими трьома моргами!

Занепокоєно слухає не тільки Мацкявічюс, але й Дімша Стяпонасові слова. Дімша — сам шляхтич, але поміщиків не терпить і з шляхетськими претензіями давно вже порвав. Він знає, що багато таких, як він, але знаходяться, бачте, й інші. Що й казати про поміщицьких синків-паничів! Чого доброго, погублять вони повстання, відсахнуть людей.

Та це ще не все. Стяпонас сумнівався, чи казати хворому найгірше. Розговорився й сказав:

— Ксьондзе, не приховою од тебе, що наш загін тане й тане. Дезертирів більшає. Одні не витримують шляхти, поміщиків, іншим надокучило тяжке життя, нужда, холодні ночі, голод. Швидше одужуй і повертайся. Інакше зостанеться жменька. Чув я, балакали: як ти повернешся, то будуть такі, що також повернуться в загін.

Дімша був проти. Ксьондзові треба добре одужати й ожити. Потім усе владнається. Обоє вийшли. Стяпонас пообіцяв знов перевідати наступного тижня.

Коли Мацкявічюс одужував, міцнів, почалися в нього сумні дні. Здоров'я верталосся, а він усе більше хвилювався. Він скучав за своїми хлопцями, хотів сам побачити, що там діється. Усякі думки роїлися в його голові. Меншає його загін? Ну й хай собі! Ще й раніше підозрював він, що більшість із цих хлопчаків, які прийшли до нього з теплих хат і батьківської опіки, не збагнули до краю мети повстання й не вкумекали, що їх чекає, і з них, мабуть, витривалих борців не вийде. Ох, нехай собі тікають слабодухі, залишаться сильні! Мацкявічюс мріє, що він поповнить свій бойовий загін людьми, які бачитимуть нужду повстанців і не злякаються ні безсоння, ні голоду, не бліднутимуть, як побачать рани і трупи. Вони самі прийдуть із наймитських, бурлацьких і безземельних хижок, а як прийдуть із заможної селянської хати, то знатимуть, чого вони хочуть і за що готові боротися. Цих, що є, хлопців привела до них мрія, слава, бажання показати свою перевагу над іншими, а майбутніх приведе ненависть, що тліє в серці, до несправедливості, кривди, неспокій, духовний голод, жадоба світлішого вільного життя.

Одужуючи, Мацкявічюс усе частіше виходить надвір. Настають гарні дні. Рання цього року буде весна. Квітневе сонце світить і гріє щодня все дужче. Біля хати садочок і городик. Удень Мацкявічюс любить посидіти на осонні й поніжитись, коли його голубить сонячне проміння й ледве відчутний струмінь теплого вітерця. Приємно подивитися, як бубнявлють на кущах і деревах бруньки, на бережках показується перша трава, а в городику починають зеленіти стокротки й рута.

Мацкявічюс, хоч і не дуже сильного складу, ніколи ще не хворів і ніколи не мав вільного часу помилуватися природою, на дозвіллі віддатися своєму настрою, почуттям, думкам. Тож тепер, борючись зі своєю тривогою і нудьгою, він пробував забутись, потонути в собі й природі. Він думає про звивисту свою дорогу життя від рідних Тітувенай до вільнюських монастирів і Київського університету, згодом — через Варняйську духовну семінарію — на Кракес і Пабярже, і ось до ватажка повстанського загону, до бунту не тільки проти царя, а, може, й проти Бога. Тепер його вже не хвилює, що загинуло кілька повстанців, яких він привів до

лісу, що він сам убив москаля. Він очолюватиме повстанців і далі. Він поведе їх на битву, де загине не один, і сам нищитимете ворогів, де тільки їх застане.

Одного вечора Мацкявічюс вийшов посидіти на лавці, у затишку, на причілку й помилуватися призахідним спокоем. Цей захід сонця залишився в його пам'яті, мов якась символічна картина, що позначила межу між двома періодами його життя. Це був незвичайний, чарівний своєю красою і значущістю, захід. Зміцнілий ксьондз-повстанець-воїн, мов заворожений, спостерігав ту величну картину згасаючого дня, ті барвисті клубки хмар, їхні жевріючі грані й племенисті просвіти. Ніколи сонце не творить такого дива, як у вечірній час, коли поволі клониться до землі повз фантастичні вичуди хмар погожого дня. Цей дивовижний хмаровинний світ, найбільше диво заходу сонця, не тільки тишив око ксьондза-повстанця, але й зворушував серце й розум незбагненною таємницею творчости. На світлому тлі неба чітко вирізнялися звивисті контури хмар — дивні й свавільні, — вражали своєю гармонійністю. Вдивившись, він побачив, що це цілий світ істот, не живих, але спраглих істот. Ті леви, що позадирали догори голови, ті згорблені вайлуваті ведмеді, ті орли, грифи й чудні птахи, ті сфінкси й бородаті велетні — усі вони такі експресивні, такі задумливі у своєму мовчанні, незбагненному смутку й стражданнях. Помалу вони полинули далі й перетворилися на безформні маси, з яких знов незабаром з'явиться інший світ.

Дивлячись на те призахідне небо, Мацкявічюс не розмірковував і ніяких паралелей і порівнянь не шукав. Але відчував якесь натхнення, заохочення, якесь підсвідоме жадання боротися, діяти, із темного хаотичного життя формувати нові образи, творити нові явища буття.

Через кілька днів знов навідався Стяпонас, сподіваючись, що хворий уже одужав і зміцнів. Справді, так і було. Мацкявічюс рвався у свій загін. Того самого вечора він звелів хлопцям вишикуватися. Їх зосталася половина. Пятрас Бальсіс, Адомас Вянцкус, Норейка, Казіс Янкаускас та інші із свідоміших з соромом і страхом чекали, що скаже Мацкявічюс. Але він ні гнівався, ні засмучувався. Усіх оглянув і мовив спокійно:

— Дякую, хлопці, що zostалися. Ми знов свої лави поповнимо й ще повоюємо. Боягузи й мазунчики нам непотрібні. На литовській землі немало й відважних хлопців.

З Мацкявічюсом усім стало спокійніше й сміливіше.

XVII

Перед Великоднем до Шетаського маєтку прибув Зигмунт Сераковський, якого центральне керівництво повстання — «Відділ керування литовськими провінціями» — запросило очолити повстання в Литві. Цей офіцер російського генерального штабу, що так дивовижно піднявся по службі, улюбленець військового міністра і разом з тим гарячий патріот свого краю, здавалось, був найбільш підходящий і надійний керівник повстання. Сераковський погодився прийняти ці відповідальні й небезпечні обов'язки, і прибрав собі вигадане ім'я — Доленго. Він зараз же склав план військових дій: згуртувати навколо себе усі повстанські сили, частині їх доручити взяти фортецю Дінабург, самому через Жемайтю дійти до узмор'я, куди мала прибути із Лондона зброя, потім рушити на Вільнюську губернію і там, коли вже матиме, як сподівалося, армію близько 5000 повстанців, розпочати військові дії у великих масштабах. По всій Литві повстання мають підтримати місцеві повстанські загони.

Тим часом колишній капітан генерального штабу Звездовський повинен запалити повстання в Могильовській губернії, а Кеневич — серед татар на річці Камі. Усе створило б сприятливі умови для походу Сераковського.

Мацкявічюс, що прибув після хвороби у свій загін, незабаром отримав наказ Сераковського рухатися на Шету. Такий самий наказ мали Колишко й Кушлейко. Наказ треба було виконати негайно. Усі розуміли необхідність зосередити всі сили в одних руках. Похід на Шету, при дотриманні необхідної обережності, тривав два дні. Мацкявічюс прибув уночі, майже разом із Колишком, і вранці з'явився до Сераковського.

Його зустрів ще порівняно молодий, літ тридцяти п'яти чоловік середнього зросту, з блідим обличчям, блондин, у

формі польського офіцера. Привітавшись, поклав руку Мацкявічюсові на плече й по-дружньому сказав:

— Чекав я тебе, брате. Чув багато про тебе. Чудово, що поспішив прибути. А де Кушлейко?

— Кушлейко, чув я, пустив свій загін на Великодні свята. Після свят, як тільки зберуться, прибудуть сюди.

Сераковському не сподобалось таке свавільство шляхтичів, але він утримався від різких слів. Через кілька днів усі загони повстанців зібралися у вказаному місці в Крямянчинському лісі. Тут Сераковський розподілив деякі обов'язки: інструктором косарів призначив Павла Вівільського, що добре розмовляв литовською, керівником групи двадцяти вершників — Лабановського, своїм ад'ютантом — графа Ігнатія Косаковського, начальником штабу — Ігнатія Ласковського і капеланом — ксьондза Домініка Пежу, лікарем і скарбничим — Ігнатія Тшасковського.

19 квітня капелан Пежа відправив службу, і всі частини урочисто присяглися вірно служити вітчизні, не шкодувати життя на її захист, слухатися свого начальства. Суворо звучали голоси цих уже загартованих поневір'яннями хлопців, коли промовляли слова присяги. Такої серйозної й піднесеної години ще не було в їхньому житті. Усі вони відчували, який великий обов'язок і відповідальність беруть на себе, промовляючи слова присяги й цілуючи хрест.

Мацкявічюс зирнув на Пятраса Бальсіса, чи не прочитає на його обличчі жалю, що далеко залишив молоду дружину з малим синочком і подався, може, голову зложити, а їх прирік на нужду й горе. Та Пятрас рішуче промовляв слова присяги, цілував хрест і потім став рівно й твердо з піднятою головою, відважними променистими очима.

Чудово тримався Норейка й Казіс Янкаускас, старий Стяпонас та багато інших.

«Так, — подумав Мацкявічюс. — Ці від мене не втечуть, не злякаються ні нужди, ні ворожої кулі. Але чи всі? Здається, буде всяких. Та все-таки є хлопці, які будуть серцем і кулаком мого загону. Вони пройдуть зі мною до кінця. А який буде той кінець? Ні, не треба поспішати...»

Потім заговорив Сераковський. Промовляв польською, і рідко котрий із Мацкявічюсових косарів його зрозумів. Але й не

розуміючи, вони відчували, яка сила виривалася з його вуст. Його слова текли могутнім потоком, його очі сяяли, його обличчя мінялось зі зміною думки і почуттів. Тих, хто розумів, зворушувала, запалювала мова про необхідність повстання, про звільнення землі, яку вони обробляють, про свободу вітчизни. Котрі не розуміли, бачили й відчували, що цей офіцер захищає справедливе діло й повсюди їх на священну битву.

Після промови Сераковського всі повстанські загони вишикувалися на дорозі до Вадокляй. Сераковський, що зник до пересування великих військових частин, вирішив і свої повстанські загони вести вдень, великими шляхами, а не ховатися в лісах і перебиратися з місця на місце вночі. Попереду їхали всі три ватаги в офіцерській формі — сам Сераковський, Мацкявічюс і Колишко.

Такий похід повстанського війська великими шляхами справляв на жителів могутнє враження. Уже встигли зодягнути повстанців у єдину форму — сірі шинельки, шкіряні ремені, чорні картузи. Грізно блищали над головами коси, злагоджено лунали кроки, слідом їхав хоч і невеликий, але красивий загін вершників.

Жителі придорожніх сіл і присілкїв, почувши й побачивши, що шляхом іде литовське військо, бігли — доросле й мале — подивитися. Щонайперше увагу всіх привертала три найстарші верхівці. Люди розуміли, що посередині найголовніший, мабуть, генерал. Та кожен найдужче хотів побачити пабяржеського ксьондза Мацкявічюса. Його пізнавали, хоч і бородатого, й показували одне одному. Усі чудувалися, особливо жінки.

— Дивіться, отой крайній у чудній шапочці, — ксьондз Мацкявічюс!

— Що ти кажеш? Не може бути!

— Чистісінька правда! Лоб, очі, ніс...

— Справді! Він!

А чоловіки міркували серйозно:

— Ну, якщо вже ідуть отак серед дня й не бояться москалів, то, мабуть, брате, мають і силу. Оцей, що їде посередині, кажуть, у царському штабі служив. Знає, що робить.

— А Мацкявічюс! Недавно людям голови забивав про паскудство панів і властей. Сам очолив повстанців.

Інші знов раділи:

— Тепер земля вже наша!

— Без усяких викупів, сам чув, як читали.

— Але для безземельних трьох моргів таки малувато.

— А скільки це морг?

— Три морги — дві десятини. Так зацікавлені вважають.

— Малувато.

— Нічого! Нехай тільки стане своя влада. Одержимо й більше.

Молоді хлопці й дівчата жартували, пустували. Хтось побачив одного-другого знайомого.

— Дивись, Пятрас Бальсіс! Як постарів!

— То борода старить.

— Де ж він Катре залишив? Чув, що й сина вже має.

— Тут, брате, діло важливіше.

— А у вас ні дружин, ані дітей, а ви на печі сидите, — глузували дівчата.

— Йй-богу, піду.

— І я!

— І я!

Так над дорогою юрмились люди, зворушені тим небаченим видовищем — ходом литовського війська — і пробуджувались у них чекання й надії, що прийде інша, світліша година.

Така зацікавленість і радість людей зігрівала й серця ватажків. Колишко, піднімаючись у сідлі, раз у раз підкручував свої шляхетські вуса, Мацкявічюс жваво оглядав цікавих, що стояли над дорогою, і вітав, коли бачив знайоме обличчя. Він радів: те, що люди підтримують повстання, плоди його роботи, його проповідей, його полум'яних слів.

Але немало радів і Сераковський. Він бачив, розумів, що люди його вважають головнокомандуючим литовської армії і всього повстання. Було приємно, що його, чужу тут людину, оті селяни, вчорашні кріпаки, приймають як свого визволителя. Він сам ентузіаст і найбільше покладався не стільки на зброю, скільки на ентузіазм людей, підтримку всього народу. Тому й відчував велике духовне піднесення, коли бачив цей очевидний, як йому здавалося, всезагальний вияв того ентузіазму.

Разом зі своїми ватажками раділо і все це, більше як тисячне військо. Був погожий, теплий, весняний день. У піднебессі щебетали жайворонки, на деревах каркали ворони, усе повітря бриніло й мерехтіло потоками світла, тепла і звуків. На шляху довгою стягою прослалася колона по-встанців. Іноді в тому чи тому кінці лунала пісня:

*Ой лине, лине лебедина згря,
Вітчизну боронити закликає.*

Ледве встигала затихнути пісня, як в іншому кінці озивалось:

*Гей, устань, устань, відважний брате,
Іди коника сідлати.*

Почувши пісні, люди ще рясніше товпились над дорогою і проводжали співучих литовських воїнів. Вступивши в містечко Вадокляй, Мацкявічюсові косарі зібралися докупити й могутніми голосами заспівали:

*Ой ходім, братове, разом, де наш Німан плавний,
Нас поляки запитають: що за військо славне.
Литво кохана, священний краю,
Тебе, матусю, ми визволяєм.*

Усе містечко Вадокляй висипало на вулиці й ринок. Кожен хотів подивитися на те небачене видовище. Юні хлопці обступали ватажків і просили прийняти їх у литовське військо. Мацкявічюс, хоч і радів такому напливу людей, але на добровольців дивився з недовір'ям. Вони порозбігаються, як тільки почують постріли москалів. Так само й Сераковський не поспішав приймати хлопців, що так швидко загоралися. Чим він їх озброїть? А без зброї яка з них користь? Ох, ті варшавські й вільнюські пани! Не можуть організувати!

Наступного дня частини дійшли в Рагувські ліси й зупинилися неподалік села Гіняйтіняй. Але не довго їм довелося тут відпочивати. Ворог уже знав, якими дорогами пересуваються загоны Сераковського. Із Укмярге зараз же рушили полки піхо-

тинців і ескадрон уланів під командуванням капітана Кавера переслідувати повстанців. На щастя, Сераковського про це було повідомлено вчасно. Штаб повстанців вирішив використати сприятливу місцевість біля села Гіняйтіняй, пропустити москалів глибше в болотистий ліс, тут їх оточити й знищити. Стрільці Колишка сховалися обабіч дороги, а Мацкявічюс зі своїми косарями мав обійти ворога і вдарити з тилу.

Цього разу Мацкявічюс залишив коня подалі в лісі, а сам став попереду своїх хлопців. Пятрас, Адомас і Норейка стояли тут же за ним. Трохи далі він побачив Стяпонаса, Казіса й ще кількох шіленайців. І ці, й усі інші тримали, схиливши наперед, свої коси, вони були готові щомиті кинутись на ворога. План битви був майже такий самий, як і при Шушве, тільки тут небезпечніше й для ворога, і для своїх. Передбачалося, що оточений ворог битиметься відважно й завзято, пробуватиме вирватись назад, тому й косарям треба буде триматися з усіх сил. Так і сталося.

Невзабарі на дорозі з Вадокляй почувалися характерні для пересування військ звуки. Москалі, бачте, ішли сміло, не сподіваючись у такому болотистому місці зустрітись з ворогом. Слідом за ними торохтіли підводи обозу.

Як і над Шушве, стрільці Колишка дозволили ворогові просунутися далеко вперед, і тільки тоді гримнули постріли. Ворог, застуканий зненацька, кинувся назад, але тут Мацкявічюсові косарі перепинили йому дорогу. Засурмив ріг Казіса Янкаускаса, із усіх грудей вирвався крик: «Бий ворогів!» — і перші москалі, кинувшись назад, упали, пронизані страшною селянською зброєю.

Зав'язалася запекла битва. Ворог будь-що хотів вирватись. Але Мацкявічюсові косарі відважно відбивали всі атаки. Він сам правою рукою махав шаблею, лівою — захищався пістолетом. І не відчував ніякого жалю, ні докорів совісти, ні огиди, коли звалив на землю солдата і, стукнувши в голову підбором кованого чобота, прикінчив його. Та хтозна чи й сам залишився б живий і здоровий після цієї сутички, якби Пятрас Бальсіс і дядько Стяпонас, захищаючись і нападаючи на ворога, не стежили постійно й за своїм ватажком. Були моменти, коли багнет чи шабля могли вразити йому груди, але завдяки Пятрасові чи Стяпонасові падали на зем-

лю. Злагоджено боролись і всі інші косарі, захищаючи не тільки себе, але й життя своїх друзів. Смертельна небезпека єднала їх міцніше, ніж родинні зв'язки.

Коли ворог змішався зі своїми і стріляти стало неможливо, Колишкова шляхта так само метнулася на дорогу й кинулася на москалів, били хто чим міг: прикладом, шаблею, рукояттю пістолета. Затиснуті з усіх боків, солдати, почувши свою команду, побігли на сухе, пробилися вглиб і, прикриваючись кущами та деревами, втекли з поля бою. На дорозі зостався весь їхній обоз — підводи із запасною зброєю, одежею і продуктами.

Ця перша велика перемога в Рагувському лісі сповнила серця Сераковського, Мацкявічюса, Колишка та рядових повстанців радістю і впевненістю. Вони розбили сильну ворожу армію! Вони не злякалися царського добре озброєного війська! О, якби їм таку зброю! Вони, правда, роздобули трохи зброї. Хотіли її поділити, але Сераковський не дозволяє. Цю зброю роздаватимуть новим добровольцям. Сераковському кортить збільшити своє військо.

Уночі вони рушили далі на північ, у лісі Карпіса, і зупинилися поблизу села Корсакішкяй. Тут до них приєдналися ще два повстанські загони. Сили Сераковського й Мацкявічюса все зростали.

Незабаром поблизу Корсакішкяй відбулася ще одна сутичка повстанців із тим самим полком Кавера. Та ось мала перестрілка — й вороги відступили без битви. Після цієї незначної сутички штаб Сераковського й Мацкявічюса вирішив змінити напрям походу, щоб ворога ввести в оману. Повстанське військо звернуло на південний схід, у ліс Андрьонішкіс. Зупинилися біля шляхетського села Теразборас, недалеко від Анікщяй. Тут вирішили перепочити.

XVIII

У лісі Андрьонішкіс вони знайшли безпечне місце. Простора галявина, оточена великими деревами й густими кущами, приховувала їх від цікавості посторонніх. Ніяких доріг, ніяких стежок. Тільки сторожа самих повстанців мог-

ла привести в табір, коли це комусь було треба. А потреби стали з'являтися. Почали пливти в Теразборас, шукаючи литовського війська, невеликі загони повстанців і окремі чоловіки, готові боротися разом із косарями Мацкявічюса. Слава про битву поблизу Рагуви широко рознеслася по всій східній Литві, а героєм битви в очах народу був Мацкявічюс. Добровольці його й питали, до нього й зверталися. Він, як і раніше, приймав їх суворо, коротко їм змальовував, що їх чекає. Бувало, що поверталися й ті, що втекли в час битви над Шушве або коли він хворів. З такими він бував особливо строгий.

— Покарати б тебе. Розстріляти. Так поведуться завжди з дезертирами. Не виправдовуйся! Раз уже вернувся й кошу приніс, то гаразд, залишайся. Та як узнаю вдруге, що тікатимеш — кулю в лоб або на суху гілляку!

Повстанців у Андрьонішкіському лісі тепер уже зібралось близько двох з половиною тисяч. Головнокомандуючим усі вважали Сераковського, добре відомого під ім'ям Доленга. Він планував дальший похід, він зробив із загону справжнє регулярне військо. Він створив дев'ять батальйонів по триста чоловік. Кожному призначив командира. Третім батальйоном доручив керувати Мацкявічюсові.

Нові добровольці плавом пливли. І Сераковський мріяв збільшити свою армію до десяти тисяч чоловік, а тоді дати ворогові рішучий бій. А поки що треба було далі навчати добровольців володіти зброєю. Галявина в лісі для цього дуже підходила. В одному її краї шикувалися батальйони на чолі зі своїми ватажками, злагоджено ішли маршем до середини галявини, розходились, тренувалися рубати й колоти, нападали одні на одних, падали на землю, ніби ховаючись од ворога, повзли, знову схоплювались на ноги і з криком кидались уперед — і так до знемоги, якої, проте, ніхто не бридився, на яку ніхто не жалівся. Муштрою керували командири батальйонів, а по всій галявині верхи літав Сераковський. Косарів особливо пильнував Павло Вівульський, знавець цього виду зброї, він чудово володів литовською мовою. То там, то там лунав його дзвінкий голос:

— Вперед марш!.. Раз-два, раз-два!.. Рубай!.. Коли!.. Назад!.. Вліво! Вправо!.. Куди лізеш? Стій!.. Не лови гав!..

На другому краю галявини вчилися стріляти в ціль. Рідко гримав один-другий постріл. Треба було берегти порох.

Час від часу на галявині лунали пісні. Радісно тремтіло нагріте весняним сонцем повітря, в гущавині дерев дзвеніла луна. Послухавши збоку, можна подумати, що ці молоді хлопці зібралися тут на якусь маївку, а не на репетицію кривавих битв.

Мацкявічюсові подобались ці військові вправи, він радів, що його хлопці наловчилися добре володіти зброєю, що ожила в них відвага й упевненість. Та ситуацією, яка склалася з прибуттям Сераковського, він не був зовсім задоволений. Звісно, добре, що Сераковський, хоч шляхтич, виходець із Польщі, а щирий демократ, друг простих людей, любить Литву. Та викликає він у Мацкявічюса й серйозні сумніви. Сераковський — молодий чоловік, екзальтований ентузіаст. Здається, він більше вірить в ентузіазм, ніж у зброю. Його плани трохи фантастичні й не витримують Мацкявічюсової критики. Сераковський спочатку збирався об'єднати всі менші загони повстанців і з цим уже чималим військом через Жемайтю дійти до узмор'я. Тепер відмовився від цього плану й надумав рухатися на північ, а до узмор'я вийти через Курляндію поблизу Лібави. На узмор'ї допоможуть висадитись іноземним добровольцям, вивантажать зброю. Мацкявічюсові здається, якщо до узмор'я й можна проникнути, то тільки лісами й малим загonom. Це міг би зробити він сам, Колишко, Кушлейко або Длуський-Яблоновський. Та цього не можна здійснити великим військом. Полки царської армії його зараз же оточать і знищать. Отож і це скупчення повстанських загонів у Андрьонішкіському лісі викликає в Мацкявічюса немалу тривогу. Слава про них лунає вже досить далеко. І тут їх можуть застукати великі сили царської армії й розбити.

Мацкявічюс думає, що у повстанні треба триматися такої тактики. По всій Литві повинні кишті повстанські загони — гнучкі, сміливі, невловимі. Вони мають нападати на невеликі військові частини, державні установи, тримати увесь край у постійному напруженні, поки повстання охопить Польщу й навіть Росію. Самому Мацкявічюсові більше до душі блукати зі своїм загonom лісами, селами й містечками Литви, ніж стояти поперед батальйону у війську Сераковсь-

кого й чекати невідь-чого, а найімовірніше — поразки від якогось генерала царської армії. Мацкявічюс звик діяти самостійно, тож найбільше ватажка гнітить оця залежність від Сераковського та його сумнівної стратегічної діяльності.

Тим часом стратегічні плани Сераковського вже стали провалюватися. Дві великі задумані операції — взяття фортеці Дінабург і повстання в Могильовській губернії — закінчились болючою поразкою. Дінабург із його малим гарнізоном мав захопити хитрощами й відвагою граф Леон Зиберк-Пляттер з невеликим загоном шляхтичів і поміщиків. Але російські старовіри Дінабурзьких околиць, які ненавиділи поміщиків і шляхту, а віддані були царському урядові, помітили підозрілу метушню шляхти й численними зграями нападали грабувати маєтки й убивати повстанців. Схоплених тягли в Дінабург, у руки властей. Поки прибуло військо, ограбили кільканадцять маєтків і знищили весь повстанський загін, що мав узяти Дінабург. Схоплено було й самого ватажка графа Пляттера, двадцятичотирирічного молодика, родича героїні повстання 1831 року Емілії Пляттер.

Трохи згодом одержали звістку й про невдачу іншого задуму, на який дуже надіявся Сераковський. Колишній капітан генерального штабу Людвікас Звездовський мав запалити повстання в Могильовській губернії, просунутися в глиб Росії і з'єднатися з казанськими татарами, яких, як сподівалися, мав підняти своїми «золотими грамотами» Кеневич.

Тоді, як Сераковський поповнював і навчав своє військо повстанців, про невдачу цих двох заходів ще не було відомо. Уже як вибиралися з Теразбораса, дійшли неясні чутки, що Звездовський узяв таки одне містечко, але й там ненависть до шляхти, розпалювана тривалий час у серцях селян, а тепер ще й підбурювана державними агентами, так розгорілася, що годі було й мріяти розгорнути повстання. Тільки згодом Мацкявічюс дізнався: Звездовського мужики переслідували в лісі, як вовка, й він мусив здатися. Правда, йому самому вдалося втекти й перебратися за кордон. Але як справжній патріот своєї батьківщини, він не міг спокійно дивитися збоку, як ллється кров братів. Тож повернувся в Польщу, влився в лави повстанців і закінчив своє життя на шибениці.

Ні Сераковському, ні Мацкявічюсові вже не вдалося дізнатися про сумну долю Ієроніма Кеневича, що поширював «золоті грамоти» в Казанському регіоні. Змову було викрито влітку того самого року. Кільканадцятьох її організаторів, серед яких було кілька російських офіцерів і студентів, розстріляли або заслали на каторгу.

Коли Сераковський зі своїми батальйонами тренувався в Теразбораському лісі, уже й над ними нависла небезпека. Командування царськими військами у Вільносі вже дізналося про повстанське військо в Андрьонішкиському лісі, що його організував якийсь таємничий Доленго. Генерал Ганецький, що стояв зі своєю частиною в Шірвінтай, одержав наказ генерал-губернатора іти в Анікщяй, в околицях якого скупчилися великі повстанські зграї. Про повстанські загопи Доленга уже якийсь час ходили все страшніші чутки. Доленго, мовляв, має близько двадцяти тисяч добре озброєних чоловік. Ганецький зібрав тільки близько шестисот піхотинців і близько сотні козаків, тож чекав підкріплення з Укмерге й Рагуви. Отримавши підкріплення, він рушив на Анікщяй. Його частину поповнили три тисячі гвардійських стрільців.

Тим часом Сераковського вже попередили про небезпеку, що їм загрожує. Він скликав свій штаб, щоб обговорити становище. Було ухвалено реорганізувати частину на три загопи: центр із чотирма батальйонами бере сам Сераковський і рухається в бік Субачюса і Камаяй, ліве крило, два батальйони, веде Колишко через Купішкіс на Біржай, а праве, так само два батальйони, Мацкявічюс поведе через Рокішкіс. Усі три загопи мали з'єднатися в біржайській окрузі поблизу села Мадяйкяй.

Останній вечір в Андрьонішкиському лісі був сумний для всіх повстанців — і рядових, і командирів. Тут вони провели чимало гарних днів. Звиклися, зжилися. Спільні тренування зблизили їх. Спільно пережита смертельна небезпека в сутичці з ворогом зв'язала їх кровними нитями. Дехто з їхніх друзів загинув. Що чекає їх самих? Чи зустрінуться, побачаться? Вони відчують — на них чигає небезпека. Їх супроводжують вороги. Уміння Сераковського поводитись із людьми, його поблажливість, талант зрозуміти горе й радість кожного прихилили до нього серця всіх. Він любить

тепло, дружньо до них заговорити, zarazом підбадьорливо, запально. І цього останнього вечора він вишикував їх чотирикутником посеред галявини й прощався із тими, що ідуть від нього. Свою промову закінчив зворушливими словами:

— Брати литовці, повстанці, воїни-добровольці! Я радий за вас, пишаюся вами! Недавно ми розгромили ворога. Ми його розіб'ємо ще не раз. Ми знову з'єднаємося в зручнішому місці. Наші сили ростуть. Ми розлучаємось тільки на час. Я вам кажу: до побачення! До переможного побачення. Я ще раз дякую вам, брати литовці. Я вам довіряю! Ми завоюємо для литовського народу землю, свободу, легше життя.

Був тихий травневий вечір. Сонце вже торкалося верхів'я дерев, на галявині простяглися довгі тіні. Хлопці розходились мовчки, задумливо. У сутінках вони покинуть це затишне місце й зі своїми ватажками рушать шукати, де могли б прихиститися до наступної ночі. Вони знов мають бути обережні. Тільки Сераковський залишається вірним своїй тактиці: він ітиме походом удень, великим шляхом.

Коли Сераковський закінчив говорити, Мацкявічюс потиснув йому руку й схвильовано мовив:

— Дякую, ватаже, за добре слово. Не забудуть його мої косарі. І вся Литва ніколи не забуде вашого походу за визволення людей. Я сам усе життя пам'ятатиму ці дні, проведені в дружбі з вами.

Сераковський усміхнувся, але з його обличчя було видно, що його серце стискає тривога й смуток. Він, за своєю звичкою, поклав руку Мацкявічюсові на плече й сказав:

— Ксьондзе, брате! Недавно з тобою познайомився, але відчуваю цілковиту довіру до тебе. Як хочеш, відійдемо вбік. Я жадаю з тобою погомоніти відверто.

Мацкявічюс і Сераковський звернули з галявини в ліс відлюдною стежкою, їх огорнула та дивовижна призахідня тиша, коли людина, хоча б яка вона самотня була, відчуває бажання відкрити своє серце будь-кому, а тим паче другові, учасникові спільних страждань і переживань. Такі були ці двоє борців за спільні ідеали й цілі, що зустрілися під далеким небом.

Мацкявічюс, спостережливий знавець людської душі, зацікавлено глянув на свого побратима.

— Здається, ватаже, ви занепокоєний. Чорні думки, як гайвороння, кружляють над вашою головою. Прошу вибачити, коли говорю нетактовно. Я звик слухати болючі слова в тяжкі години життя. І сам чимало пережив.

Сераковський гірко усміхнувся.

— Називаєш мене ватагом, брате. Цей титул тобі більше підходить. Та не будемо сперечатися за назви. Я погодився бути ватагом повстання у Литві — і хочу виправдати виявлене мені довір'я. Я повинен був іти на повстання, мене змусила внутрішня душевна потреба, особливо психологічна необхідність. А моя професія, підготовленість, роль моя в російському генеральному штабі й тут відкрили дорогу на місце головнокомандуючого.

— Ви сказали, психологічна необхідність заставила вас піти на повстання. Мені дуже цікаве ваше признание. Я думав, що найважливішу роль тут зіграли суспільно-політичні ідеали, переконання. Хоч, скажу, і моя психологічна потреба мала немале значення, що од вівтаря повернув я до повстання, — мовби й сумніваючись, признався Мацкявічюс.

Сераковський вів далі свою думку:

— Ідеали, переконання без почуттів, без внутрішньої духовної атмосфери — нежива річ. Перетворити переконання в рушійну силу може внутрішній душевний стан, що створився з життєвого досвіду.

— Вам довелося, мабуть, багато пережити, коли ви з улюбленця царських міністрів опинилися тут, у литовських лісах, як ватаг повстанців, — зауважив Мацкявічюс.

— Не хочу тобі, брате, викладати свою біографію, та дещо маєш знати.

— Дещо я вже знаю. Хотів би узнати й більше.

— Ти знаєш кілька фактів мого життя, але не знаєш, як вони діяли на моє серце й розум.

Після короткої мовчанки Сераковський знову заговорив:

— Чи тобі доводилось коли, брате, звідати велике, болюче приниження, таке приниження, проти якого бунтувало б усе твоє людське єство, від якого б серце твоє кров'ю й жовчю обливалося, а ти відчував безсилля вимовити хоча б одне слово протесту, показати хоча б найменшим жестом своє незадоволення?

— Здається, не доводилось, — мовив Мацкявічюс.

— А я в такому стані прожив кілька років. Чи знаєш, брате, влада мене покарала за те, що мав намір перейти державний кордон в Австрію. Тільки подумай: покарали за намір! І як покарали? Мене, студента Петербурзького університету, запроторили як звичайного солдата в пустелю, в степи за Аральське море, до річки Сирдар'ї, де треба було під пекучим сонцем працювати на будівництві фортеці. Солдат там раб. Тебе можуть тяжко бити, можуть стусати ногами, можуть голого тягти крізь роту солдат, вишикуваних у два ряди, і кожен тебе палицею періщить по плечах. Я бачив забитого так до смерти безневинного солдата. Лайки офіцерів, унтерів, фельдфебелів і звуки барабана супроводжують тебе з ранку до ночі.

— І ви все витримали? Не зламались? — зі співчуттям запитав Мацкявічюс.

— Були моменти, коли я міг убити одного з тих катів. І тоді зі мною було б покінчено. Але я переборював себе. Я сказав собі й заприсягнувся кров'ю свого батька, який загинув у повстанні 1831 року: я мушу полегшити долю тих, що мучаться в тому пеклі, — і долю тих, що мучаться в пеклі всієї імперії. Я маю сильну волю, я здібний і амбітний. Добавлю, що й пімстливий. Конрад Валенрод став моїм улюбленим героєм. Я став не рахуватися із засобами. Я зробився завзятым на службі, потакав начальству. Незабаром мене призначили наглядачем на будівництві фортеці, згодом став я унтером, ще через якийсь час дослужився до офіцера. Адже я навчався в університеті.

— Дивовижна ваша витримка й талант, — зауважив Мацкявічюс.

— Я повернувся, сповнений жадання помсти за своє пригноблення. Не тільки своє, але й за пригноблення бідняків усієї Росії і своєї Вітчизни. У Петербурзі я поступив у Військову академію і чудово її закінчив у чині капітана генерального штабу. Мені відкрилась дорога до високих відповідальних постів у самому серці імперії. Я заслужив довір'я і навіть дружбу самого військового міністра Мілютіна. Мені доручали важливі завдання. Мені вдалося скасувати тілесну покару в армії. Мене посилали з важливими місіями за кордон.

Він замовк, і обидва якийсь час ішли безмовно. Сонце вже зайшло, але було ще зовсім світло. Над стежкою виднівся око-ренок поваленого дерева. Сераковський запропонував присісти.

— Не розказуватиму тобі, брате, про свої знайомства й до-роги. Та мушу дещо згадати, що прояснило б той психо-логічний стан, що привів мене ось у цей ліс. У Петербурзі ще й раніше, коли навчався в університеті, я був дсмokrat лівих поглядів. Не так давно познайомився з двома російськими ре-волюційними діячами — Чернишевським і Добролюбовим. Ти знаєш їхню теорію, їхні погляди. Вони запсклі вороги кріпацтва, імперського деспотизму, поміщиків. Я став їхнім прихильником. Не інакший і ти, брате, і Калиновський, і Віктор Сурвіла, і Ярослав Домбровський, і сотні інших ли-товців, поляків, студентів і офіцерів імперії, які зі зброєю в ру-ках уже борються за визволення селян, за землю й свободу на-роду! У Лондоні я познайомився з Герценом. Його «Колокол» ти читав. Він політично обгрунтував наше повстання, нашу майбутню державу. Чи треба ще згадувати, що я зустрічався з Мадзіні й Гарібальді, великими борцями за свободу італійсько-го народу, не кажучи вже про польських революціонерів-патріотів — емігрантів. Таким чином я дихав тими струменями чистого повітря свободи, що пробивається крізь чад деспо-тизму і від яких оживають серця всіх знедолених.

Він глибоко вдихнув у свої широкі груди весняної цілющої лісової свіжости, мовби смакуючи і цим духом свободи, що йо-го так відчув тепер після розмови з ксьондзом-повстанцем.

Вони підвелися й рушили назад.

— Коли повернувся в Петербург, — знов заговорив Сера-ковський, — коли відчув себе в облозі гнітючої рабської імперської атмосфери, коли подумав, що і я маю стати вико-навцем цієї системи й, може, залишитися таким усе життя, мене поиняв страх. І я собі сказав: ні, такий не буду! Я ви-ступлю на повстання і братиму участь у перших його рядах, не зважаючи на те, що мене чекатиме. І я прийняв пропози-цію керувати повстанням Литви.

Зворушений Мацкявічюс ішов поруч із цим дивовижним офіцером-повстанцем. Він думав, що це повстання — не тільки політичний суспільний бунт проти деспотизму, раб-ства, гніту, але також бунт і проти пут, що сковують люд-

ську душу, проти деспотизму, що душить усі благородні поривання й взагалі проти такого жалюгідного існування. Чи не такий повстанець і він сам, Мацкявічюс?

Повернувшись на галявину, вони зупинилися й подали один одному руку. Сераковський видавався сумним. Гірка усмішка скривила йому уста. І це не збігалося з його щойно сказаними словами. Якийсь смуток відчув у своїх грудях і Мацкявічюс. Може, так буває завжди перед розлукою?

— Чи ми ще зустрінємось, ватаже? — мимоволі зірвалося з вуст Мацкявічюса.

— Бог його знає, брате. Ми на війні. Ворог іде по наших слідах.

Мацкявічюса пронизало страшне передчуття, що вони вже не побачаться.

Вони потиснули один одному руки й пішли до своїх батальйонів.

XIX

Раннього ранку Сераковський попереду чотирьох батальйонів покинув Андрьонішкиський ліс і рушив дорогою на північний захід у бік Субачюса. Красиве було це повстанське військо. Бадьоро ішли хлопці в сірих шинелинах, підперезані ремнями, в чорних картузах і з косами, що блищали в променях сонця. Сам Сераковський верхи на вороному коні вів тих, що довірилися йому і були йому віддані. Поруч скакали інструктор косарів Павло Вівувський, ад'ютант граф Косаковський, начальник штабу Ласковський, Лабановський, капелан Пежа.

Чутки про литовське військо і тут облетіли всю округу. Люди кидали роботу й бігли над дорогу. У костьольних селах і в містечках виходили зустрічати литовське військо з хрестами, прапорами й піснями. Тоді Сераковський злізав з коня, цілував хрест і просив благословення. Капелан Пежа читав повстанський маніфест. Люди зі сльозами на очах слухали слова тієї відозви. У містечку Салос діти кидали під ноги квіти, а в Скапішкісі люди падали на коліна, співаючи «Господь — наш спаситель і сила». Молоді хлопці гуртами

просилися в повстанське військо. Дорогою, де тільки можна було, скуповували коси й переробляли на зброю. Цей триумфальний похід Сераковського через Аукштайтию, ця екзальтована радість, коли бачили озброєних своїх синів, готових зложити голови не за царя, а за свою землю й свободу, яскраво показували, яке чорне було існування тих людей і яка велика у їхніх серцях виросла жадаба кращого життя.

Сераковський так само розчулювався, коли бачив ту народну підтримку, ту довіру до нього, чужої тут людини. Але таємний смуток краяв йому серце.

— Не проти добра все це, не проти добра... — не міг позбутися забобонних передчуттів, ідучи по квітах, які йому кидали під ноги діти в містечку Салос.

Можливо, що Сераковський не мав точних даних, як і якими дорогами йде по його слідах вороже військо, очолюване генералом Ганецьким, але відчував, що вирішальний день сутички наближається. Де має відбутися ця битва? Ніхто того не знав. Сераковський побоювався, чи встигне він до того дня з'єднатися з Колишком і Мацкявічюсом. Його побоювання були небезпідставні.

Колишко, ідучи зі своїми двома батальйонами через Купішкіс і Панделіс, перший прийшов у передбачене місце з'єднання із Сераковським і Мацкявічюсом — село Мядяйкяй. Та по п'ятах уже сунувся хоч і нечисленний, але добре озброєний загін піхотинців і кавалерії, яким керував майор Мерлін. Сьомого травня Мерлін наздогнав Колишка і напав на нього в ліску поблизу Мядяйкяй. У час перестрілки несподівано приспів Колишку на поміч Сераковський. Мерлін із великими втратами мусив відступати на Мядяйкяй і просити в генерала Ганецького підкріплення. Сераковський не смів нападати на ворога, що відступає, бо чекав Мацкявічюса, який ще не вспів прибути.

Минула тривожна ніч. Завивав вітер, заходилося на сквиру. Настав ранок 8 травня. Погода не покращала. Сніг упереміш із дощем і пронизливий вітер утруднювали пересування, погіршували видимість. Усе-таки Сераковський вивів своє військо через село Гудішкяй у ліс і вишикував за болотистою річечкою, чекаючи допомоги Мацкявічюса, а може, й ворожого нападу. На жаль, дочекався не Мацкявічюса, а ворога.

Генерал Ганецький устиг за ніч прибути на допомогу Мерліну. Розтовчена дорога, через Гудішкяй і далі, показувала, куди пішли повстанці. Близько полудня він їх наздогнав. Зав'язався бій. Командир царської армії навіть не думав, що почав битву із з'єднаними силами повстанців, якими керував сам таємничий Доленго. Повстанці трималися твердо, поки їх відділяла від ворога болотиста річечка. Але ось то тут, то там москалям удалося перебратися на той бік. Будучи значно чисельніші й краще озброєні, вони стали тиснути повстанців у глиб лісу.

Тим часом стало сутеніти. Розходилася хуртовина з мокрим снігом і примусила перервати сутичку. Ганецький вирішив одійти в Мядяйкяй, не знаючи, що сталося в лавах повстанців. А там сталося велике нещастя. Битва вже майже закінчувалась. Із того й того боку гримали тільки поодинокі постріли. Сераковський, припавши на одне коліно під великою гіллястою ялиною, давав своїм останні накази. І ось, коли він обернувся назад, ураз почув мовби хто боляче вдарив його різкою по спині. Він похитнувся вбік, рукою зіперся на землю і впав ниць. До нього підскаочив Косаковський.

— Ватаже, ви поранений?

Сераковський зараз опам'ятався.

— Так. У спину, — мовив слабким голосом. — Мовчіть. Може, це не страшно.

Та звістка рознеслася блискавично. Тут приспів капелан Пежа й начальник штабу Ласковський. Косаковський підняв ватага з землі, обняв за поперек і з допомогою Пежі поніс його далі від небезпечного місця. Посадили його під деревом на землі, він трохи одійшов; обвів поглядом навколо всіх, що стояли, і жестом покликав до себе Ласковського:

— Брате Ігнатію, тебе призначаю на своє місце. Будеш моїм наслідником у цій священній боротьбі. Я наказую всім із цієї години слухатися Ігнатія Ласковського, як слухались ви мене. Така моя остання воля, якщо мені не поталанить вернутися до ваших лав.

Ці слова чув уже чималий гурт повстанців, що оточили Сераковського. Він ще раз оглянув усіх і заговорив згасаючим голосом:

— Дякую, братове, вам усім, що слухались мене й виконували свій обов'язок перед батьківщиною. Вона усіх нас покликала на цю війну за її свободу, за світліше завтра її синів. Вистійте до кінця. Боротьба буде важка. Але вас чекає перемога, слава і вдячність ваших братів.

Новий порив вітру й снігу обірвав його мову. Недалеко знайшли підводу, хлопці поклали Сераковського на солому й повезли у гліб лісу, де йому треба було витримати ще нові страждання.

Наступний день був страшний. Правда, після буряної ночі, настав ясний, сонячний ранок, але становище ні Сераковського, ні всіх повстанців від того не прояснилося. Ворог став пильний. Генерал Ганецький і все командування його частини вирішило не дати виприснути банді бунтарів, з якою вони билися й зазнали великих втрат. На всіх дорогах було розставлено сильні дозори. І от одному з них вдалося схопити командира дев'ятого батальйону повстанців Станішевського, колишнього артилерійського офіцера царської армії. Цей панич, хоч уже немолодий, не відзначався ні силою волі, ні почуттями відповідальності, ні розумінням необхідної солідарності в конспірації повстанців. На допиті він одразу признався, хто він, і що ватаг повстанців Доленгоце колишній офіцер генерального штабу Сераковський.

Коли Станішевського привели до Ганецького, він при очах суворого генерала зовсім утратив глузд. Не тільки повторив те, що вже казав, але ще й доповнив, що Сераковський тяжко поранений, що повстанців розбито й вони тікають, куди бачать.

Не відразу повірив Ганецький, що Доленго це той самий офіцер, якого він добре знав у Петербурзі і з яким не раз грав у карти. А коли повірив, шаленів од подиву й гніву.

— Це зрада! — кричав, лютувався генерал. — Це зухвалий злочин перед височайшим монархом і всією імперією! Знайти! Спіймати! Живого чи мертвого — я його маю доставити генерал-губернаторові у Вільнюс. Я негайно відрепортую в Петербург військовому міністрові Мілютіну. Нехай зрадіє. Це ж його улюбленець! Протеже! Ми вас приборкаємо, бунтівники!

І враз генерал спрямував свій гнів на Станішевського:

— А ти хто? Такий самий зрадник! Колишній артилерійський офіцер? Добре, що признався. Дістанеш по заслу-

гах. Стерегти якнайпильніше! Тримати у в'язниці до рішення верховного суду! Вивести!

Станішевського Михайла було розстріляно в Укмярге 8 липня того самого року.

Наказ Ганецького знайти Сераковського й покінчити з його бандами взялися ретельно виконувати. Вранці того самого дня з Мядяйкяй вийшли військові частини наздоганяти повстанців. А повстанці були вже за двадцять кілометрів на північ од місця вчорашньої битви. Привести себе до порядку їм допоміг Мацкявічюс зі своїми двома батальйонами.

Мацкявічюс на місце вчорашньої битви прибув запізно. Бій уже вщухав, і Мацкявічюс тієї страшної ночі й наступного дня прикривав відступ повстанців од несподіваних нападів ворога. За фільварком Шнуркішкяй, у лісі, повстанці зупинились перепочити, сподіваючись, що ворог тут їх не знайде. Сераковський лежав на одній з підвід обозу.

Та ворог не спав. Над дорогою йому вдавалося спіймати людей, які хотіли того чи не хотіли, повідомляли про повстанців. Того самого дня ворожі вершники вже напали на повстанську сторожу та обоз. На щастя, Мацкявічюс перетнув їм дорогу. Та довго не міг змагатися із сильною ворожою частиною; що підоспіла. Зчинилося сум'яття в батальйонах, що не встигли поправитися після вчорашнього. Даремно чинив опір Мацкявічюс. У загальній метушні мусив відступати й він. Колишко й Косаковський ледве встигли відігнати підводу, в якій лежав Сераковський, глибше в ліс і сховати від ворога. Цілу ніч промучившись у лісі, вони тільки наступного дня впросилися до фільварку Скробішкяй і пораненого ватага вклали в постіль. Він хоч мучився від рани, але свідомости не втрачав, тримався мужньо, терпляче. Увечері всім здалося, що небезпека вже їм не загрожує. Скробішкяй було тихе віддалене місце.

Але близько півночі в дворі почувся підозрілий шум, форкання коней і стукіт копит. Це був невеликий загін солдат і козаків поручика Ванга, що його хтосьна-хто по-зрадницькому привів у Скробішкяй. Ванг зараз же наказав обложити фільварк, а сам пішов на ганок. Тим часом хтось відчинив вікно й мовив:

— Будь ласка, не шуміть. Тут лежить поранений генерал Сераковський.

Ванг зайшов усередину, знайшов у одній кімнаті близько двадцяти людей, в іншій лежав у постелі вкритий Сераковський. Арештувавши всіх, що застали в фільварку, повстанців і поставивши сторожу, Ванг послав гінця з радісною звісткою до генерала Ганецького, який ще був у Мядяйкяй.

Після обід у Мядяйкяй хоронили тих, що полягли в битві з повстанцями. Генерала, який повертався з похорону, офіцери зустріли радісними вигуками. Що сталося?

— Ура! Схопили Сераковського!

Надзвичайно тишила ця вість Ганецького. Він зараз же наказав поручикові Танеру поїхати із загоном стрільців до Скробішкяй і привезти полонених. Тієї самої ночі Танер із вершниками й підводами були вже у Скробішкяй.

Зайшовши в дім, у першій кімнаті він побачив кільканадцять чоловіків, що лежали долі на соломі. Один молодий, здоровий чоловігя підвівся, підійшов до поручика й зухвало відрекомендувався:

— Колишко!

У сусідній кімнаті на ліжку лежав Сераковський, якого доглядали два лікарі. З лави підвівся юнак і, підійшовши до Танера, тихо мовив:

— Я ад'ютант генерала Сераковського, граф Косаковський.

Танер різко відповів:

— Будь ласка, розбудіть Сераковського. Мені наказано вас усіх доставити негайно в Мядяйкяй.

— Овва, це неможливо. Генерал тяжкопоранений. Зачекайте до ранку.

Озвався й Сераковський:

— Зараз рухатись не можу. Почекайте хоча б до сьомої години. Адже й вам буде краще, коли доставите мене живого, а не мертвого.

— Це неможливо, — відрубав Танер. — Я зобов'язаний зараз же виконати наказ.

Він звелів усіх схоплених посадити на підводу, Сераковському подати бричку. Танер поспішав, бо чув, як у дворі говорили, що неподалік з'явився Мацкявічюс і спробує відбити Сераковського. Може, тому й сам Сераковський зволікав, як міг. Танер не витримав і в'їдливо зауважив:

— Про вас говорили й ми всі були в тому переконані, що ви енергійний і вольовий. Тепер бачу, що помилилися.

Сераковський ображено вигукнув:

— Коли так, то їдьмо!

Його посадили в бричку, Танер сів поруч і поїхали.

— Коли спробують вас відбити, — мовив погрозово, — запевняю: живого вас не випустимо.

— Чи в такому разі повбивати й усіх інших полонених?
— запитав хтось із сторожі.

Сераковський не витримав.

— Де ми? Чи не в Азії, що задають такі запитання?

— Ми вважаємо вас не солдатами, а розбійниками, — сердито відрубав Танер.

Коли прибули в Мядяйкяй, генерал Ганецький вийшов на них подивитись. Полонених вишикували в ряд, а Сераковський сидів у бричці. Обидва враз упізнали один одного. Але ватаг повстанців відрекомендувався:

— Сераковський.

— Ви відомий на прізвище Доленго, — зауважив Ганецький.

— Я — Сераковський, — підкреслено повторив.

Того самого дня переможець разом із полоненими рушив назад у Вільнюс.

Наблизившись до міста, Ганецький вишикував свою частину для параду. Сам став попереду, тут же несли взятий у бою шовковий, гаптований золотом прапор повстанців. Полонені, оточені сторожею, ішли слідом, Сераковського везли в бричці. Він був дуже стомлений, зблідле обличчя кривилось од болю. Оркестр зіграв гримучий марш, цікава юрба заповнила тротуари. День, як навмисне, видався теплий, сонячний. Сам генерал-губернатор Назимов у гурті генералів і офіцерів зустрів переможця. Повітря стрясали безперервні крики «ура».

Перед палацом генерал-губернатора, на площі, архієрей відправив службу. Назимов обняв Ганецького, подякував йому і солдатам його полку за витримку, відвагу, красиву перемогу на честь і славу його величності імператора всієї Росії.

А Сераковський уже лежав у окремій кімнаті військового госпіталю, його оглядали лікарі, пильно стерегли варто-

ві; він думав про події останніх днів, свою сумну долю й дальший хід повстання. Він розуміє, що такі суспільні рухи, як повстання, не залежать від долі однієї людини. Але й розуміє те, що в повстанні у Литві йому було призначено дуже важливу роль.

Чи він виправдав довір'я, чи не розчарував народ Литви, який зустрів його із такою довірою і сподіваннями, вітав, присягався не жаліти свого життя, як поведе на криваву битву з ворогом? І сумніви, й докори самому собі стали мучити Сераковського дошкульніше, ніж його рана. Чи йому, теоретикові, який не має ніякого досвіду на полі бою, годилося приймати пропозицію очолити в Литві повстання? Чи підходив його план — спочатку розширити повстання у Вільнюській, Мінській, Могильовській губерніях, потім пройти через Курляндію до моря? Чи він добре зробив, об'єднавши повстанські загони, а тоді розділивши їх на три групи? Чи не успішніша була б партизанська війна? Ці докори ставали ще болючіші, бо Сераковський тепер збагнув, що ні Мацкявічюс, ні Колишко в глибині серця не схвалювали його задумів, хоч старалися цього не показувати. Чи не це було причиною того, що Мацкявічюс запізнився на битву поблизу Гудішкяй? Правда, Мацкявічюс хоч і запізнився, усе-таки якийсь час прикривав батальйони Сераковського й Колишка, що відступали, і стримав ворога за фільварком Шнуркішкяй, поки самого Сераковського було відправлено в безпечніше місце. Що з того? Ось він сам лежить у тюремній лікарні, його ближніх схоплено. А яка доля чекає Ласковського, котрого він призначив своїм наслідником, і Мацкявічюса з його батальйонами відважних косарів?

Сераковський ніколи не знає, які удари впали на литовське повстанське «військо» за фільварком Шнуркішкяй. Мацкявічюс не витримав нападу Ганецького, не втримався й Ласковський. Страхом поійняті повстанці, під натиском ворога, що переважав і числом, і зброєю, тікали через болота й трясовини, як хто міг. Ворогові дістався весь обоз, уся здобич, що взяли повстанці біля Рагуви, два шовкові гаптовані золотом прапори. У полон було схоплено й командира кавалерії Лабановського й чимало вершників та піхотинців. Тяжко поранений інструктор косарів, командир сьомого батальйону, улюбленець усіх Павло Вівільський, що так гарно

литовською мовою навчав косарів шикуватися і військових вправ на галявині Теразбораського лісу, помер у госпіталі.

Із того сум'яття вивести своїх найбільше вдалося Мацкявічюсові. Його хлопці не порозбігалися, не розсіялися по лісі, а трималися біля свого ватажка і його тямущих, відважних помічників — обох Бальсисів, Норейки, Казіса Янкаускаса, Адомаса Вянцкуса. Побачивши, що далі чинити опір стало неможливо й зовсім намарне, Мацкявічюс вирішив відступити. Коли стемніло, набачив підходяще місце, раптовим маневром звернув убік, подався назад і, опинившись у безпеці, рушив на Біржай. У його загоні тепер було близько чотирьохсот чоловік. Обігнувши місто, малонаселеними місцями, лісами, кущами вони дійшли до Лікенай, Пабірже й зупинилися в лісі відпочити, поправити все.

Мацкявічюс приліг на землі під сосною і, освітлений надвечірнім сонцем, думав про стан речей, що склався. Йому тепер зовсім ясно, такий характер боротьби, який був придуманий Сераковським, уже немислимий. Військо повстанців розбито, розкидано. Хто його збере? Ворог має могутні сили. Хто перед ними устоїть? Що сталося із самим Сераковським, Колишком, Ласковським? На це питання він отримав відповідь тільки на третій день. Адомас Вянцкус і Казіс Янкаускас були в Біржай і там узнали, що скоїлося у фільварку Скробішкяй. Звістка була препогана, такого Мацкявічюс і не міг сподіватися. Виходить, із Сераковським, Колишком, Косаковським та іншими покінчено. Їх чекає шибениця. А як повстання? Невже й із ним покінчено? Ні! Уперта рішучість загорілася в серці Мацкявічюса. Він зброї не складе. Він зуміє воювати і без Сераковського.

Загін зібрався навколо Мацкявічюса. Вони хочуть почути ватажкове слово.

— От що, хлопці, — заговорив Мацкявічюс. — Справи погані. Нас розбили. Наш командир Сераковський у полоні.

Після короткого мовчання озвався Стяпонас:

— Нас не розбили, ксьондзе. Ти наш командир. Веди нас, куди тільки хочеш. Чи я правду кажу, хлопці?

— Правду, правду! — гукали всі.

— Так, хлопці! Нас не розбили й ніхто не розіб'є, — запалившись, вигукнув Мацкявічюс. — Бо нас мільйони! Ми не

тільки тут, але й у кожній селянській хаті. І не тільки в Литві, але й скрізь, де тільки мучиться селянин від панської різки й жандармської нагайки, ми там скрізь! Ми з ними і вони з нами! Дякую вам, хлопці, що лишилися зі мною! Ми ще сходи-мо литовську землю уздовж і впоперек! Ми ще повоюємо за своїх братів, за свободу, за краще життя! Так, хлопці?

— Так, ватаже! Веди нас хоч і сьогодні!

Тут Адомеліс Вянцкус із Казісом Янкаускасом злагоджено затягли улюблену пісню, а всі підхопили:

*Годі пун нам і свавілля,
Хай поляки будуть вільні,
З ними вільні і ми будём,
Ворогів усіх погубим.*

Сонце вже сідало. Пісня лунала й зникала в глибині лісу. Всі стояли гуртом на місці. Тоді Стяпонас Бальсіс зняв картуза й почав іншу пісню, якою вони звичайно завершували денні навчання в Теразбораському лісі:

*Литво, кохана, священний краю,
Тебе, матусю, ми визволяєм.*

Суворо й могутньо лунала повстанська пісня із тих загартованих горем і смертельною небезпекою грудей. Мацкявічюс слухав і думав: ці не порозбігаються. Таких я хотів мати з собою. Їх небагато. Та багато мені й не треба.

XX

Звістка про битву в околицях Біржай і полон Сераковського дійшла до села Шіленай і багінайського маєтку не скоро. Люди, зайняті весняними роботами, нікуди далеко не їздили, крім того, жажали й неспокійні часи. У містечках і селах шпирили поліція, жандарми, солдати, по дорогах з'явилося чимало всяких підозрілих бродяг. Краще з такими не зустрічатися!

Лікар Дімша, що приносив новини, вже давненько не показувався. У нього тепер було роботи по горло. Він часто

вертівся навколо кавалерійських частин, козацьких рот, які все частіше стали з'являтися в цьому краї. Його кликали сюди то кривого коня глянути, то надати іншу ветеринарну чи медичну допомогу. Щоразу лікар щось узнавав: куди й чому рухається частина, де й коли цього коня так дивно поранено, хто командир тієї чи тієї частини, а як називається найстарший начальник? Такі вісті він ухитрявся передавати куди слід, і вони доходили до повстанців і їхнього ватага. Опинившись, у своїх справах поблизу Панделіса й Папіліса, Дімша довідався й про події в Мядяйкяй, Гудішкяй, Шнуркішкяй.

Коли лікар повернувся в рідні місця, то найперше відвідав Багінай. Панна Ядвіга нетерпляче його чекала, бо сподівалася почути важливі новини. Не помилилась. Дімша, не пускаючись у подробиці, змалював їй жахливу картину поразки Сераковського, як звичайно в таких випадках, згущену чутками й переказами. Отож усі батальйони повстанців розбито й розкидано, поле бою усіяно трупами, а командирів одних убито, інших узято в полон. Тяжкопораненого Сераковського ледве живого направили до Вільнюса. Тільки одному Мацкявічюсові вдалося втекти зі жменькою своїх хлопців.

З великою розпукою слухала Ядвіга розповідь Дімші. Але до скорботи долучилася якась таємнича втіха. Добре, що Віктора там не було. Добре, що його арештовано. Якби був на волі, напевне пішов би з Сераковським, Косаковським, Ласковським, з якими він знайомий, і з Мацкявічюсом, з яким останнім часом так здружився. Тепер і його спіткала б доля Сераковського та його побратимів. Жах струсив Ядвігу. Цілу ніч вона не зімкнула очей. Нові задуми, нові міркування заповнили їй розум і серце. Запаморочилась голова од тих почуттів і думок. Та Ядвіга уміє доводити до кінця те, на що відважилась.

Насте, дізнавшись од своєї панночки про ті новини, так само дуже стривожилась. Адже в тих страшних битвах брав участь і Казіс Янкаускас. Що з ним? Чи він живий, чи здоровий? Може, поранений, може, попав у ворожі руки, а може, не доведи Господи, вбитий... Ох! Насте вже не може про це й подумати. Правда, кажуть, що Мацкявічюс зі своїми устиг відступити.

Коли Насте пустила цю звістку по селу Шіленай, там здійнявся цілий переполох. Сусід біг до сусіда, побідкатися й поспівчувати. Бальсіси — старі й дівчата. Янкаускаси, Норейкене й інші, у яких хтось із родини пішов із Мацкявічюсом, були самі не свої. Багато просило Насте, щоб вона через Панявежіс поїхала в ті Біржай і взнала всю правду. Адже вона така смілива дівчина й багато де бувала.

А їй така пропозиція майже сподобалась, незабаром вона зовсім із нею зжилася. Насте розповіла про це Ядвізі. Ядвіга була не проти. Що ж? Нехай спробує. Дасть їй коня і бричку. Може, нехай зв'яжеться із Мальвіною Битовт. Та, без сумніву, захоче побачити ксьондза Мацкявічюса. Удвох буде сміливіше й безпечніше. Привезуть точніші вісті про Сераковського, Колишка й про всі нещасні події. Ті вісті й тут потрібні. Крім того, буде їм що розповісти й про події цього краю. Лукошюнас створив повстанський загін і сміло гуляє по Аукштайтій. Пуйдокас із таким самим загоном нападає на поліцію і невеликі військові частини поблизу Укмярге. Візник багінайського маєтку Пранцішкус, зібравши загін із наймитів та бурлаків маєтку, подався в ліс, як позаторік Пранайтіс. Пранцішкус заває немало клопоту панні Ядвізі, а (страху — панові Скродському, управителеві Пшемицькому й прикажчикові Карклісу. У час весняних робіт Пшемицький і Каркліс, не відмовившись від своїх звичок, знов скривдили наймитів і селян маєтку, викликали ненависть і почуття помсти. Пранцішкус відверто погрожував перетворити Багінай у купу головешок і відплатити за всі кривди. Юрисконсулт пана Скродського Юркевич, який натворив багато шахрайства, коли виділяли Ядвізі на посаг фільварок, непомітно втік із маєтку, навіть не зажадавши від пана Скродського домовленої винагороди. Ядвіга вважає, що він утік до Вільнюса.

Незабарі Насте поїхала до Битовтів обміркувати з Мальвіною дорожні справи. Мальвіна підтримала задум, але як вирватися з дому? Батько й брат, без сумніву, не захочуть її відпустити. Але вона пододала всі перешкоди. Про день від'їзду було домовлено. Перед тим їй вдалося ще й побачитися з Дімшею. На думку лікаря, Мацкявічюс зі своїм загоном крутиться десь в околицях Пасваліса, по дорозі в панявежиські ліси, а потім, очевидно, рушить на Жемайтю.

— Дам я вам одну пораду, — сказав на прощання Дімша. — Якщо вам раніше не вдасться розвідати про Мацкявічюса і його загін, заверніть у фільварок Данюнай над річкою Татула по цей бік Пабірже. Там живе Юлос Анусавічюс, гарячий прихильник повстання. Він пише бунтарські пісні. Одну я заспівав ксьондзові Мацкявічюсові. Йому сподобалась. Найпевніше, він і своїх хлопців навчив тієї пісні. Як знайдете Анусавічюса, він вам найточніше допоможе знайти загін Мацкявічюса і його самого. Славний чоловік. Найкраще йому вітання від мене.

Ближчими днями бричка з двома селянськими жінками поторохтіла дорогою через Панявежіс, Зелений ліс, полями й лісками на Біржай.

Зупинившись на ночівлю в одному селі, що порадив Дімша, недалеко від Пумпенай, стали обережно питати, що чувати про повстання. Кажуть, десь поблизу Біржай були великі бої. Так. Були сюди заскочили два хлопці з повстанського війська. Розбили їх російські солдати. Повстанців розігнали, ватажків забрали в полон. Тільки Мацкявічюсові поталанило врятувати своїх. Один хлопець мав намір добиратися додому, а другий наче вагався, чи не вернутися до Мацкявічюса. Так вони через кілька днів і розійшлися. Мацкявічюсів загін, кажуть, ховається десь поблизу Крінчінаса чи Пасваліса. Хіба розбереш. Данюнай звідси вже недалеко. Завтра ще до обід дівчата доберуться. Зацікавлено подивлялися господарі на двох дивних мандрівниць. Незвичайні вони, мабуть. Мабуть, шукають своїх у тій бучі.

Наступного дня Мальвіна з Насте добралися в Данюнай. У дворі зустрів їх ще молодий, літ тридцяти, чоловік, чисто вбранний, з веселими темно-синіми очима й доброю усмішкою, але серйозним виразом обличчя. Коли його запитали, чи тут живе пан Юлос Анусавічюс, він поштиво вклонився й мовив:

— Це я сам. А ви, як бачу, здалеку будете, — зауважив, оглянувши мандрівниць і їхню бричку.

Мальвіна сказала, хто вони й що завернути в Данюнай порадив їм пан Дімша.

Почувши ім'я Дімші, Анусавічюс прийняв їх як добрих знайомих і зараз же запросив у дім. Коли взяв, у якій справі прибули, відверто висловив своє схвалення їхнього вчинку.

— Уперше бачу таких сміливих, рішучих жінок. Як це красиво! Повстання запалило серця кращих людей Литви. Допоможу вам чим зможу. Чув я про Мацкявічюса від пана Дімші. Незвичайний ксьондз! Крім того, тут у нас є один ваш із села Шіленай — Дзідас Моркус, що втік од багінайського пана, здається, й перед властями завинив. Про Мацкявічюсів загін дещо ми знаємо. Сподіваюся, вже завтра ви побачитеся з ним і зі своїми знайомими.

Дзідас Моркус, який ще позаторік прибув із Дімшею в Данюнай, тут залишився й досі, його прихистив Юлюсів брат Нямязіюс, власник Данюнай. Юлюс, гарячий прихильник повстання, спрагло ловив вісті про повстанців і їхні сутички з царським військом. Він знав про битву поблизу села Гудішкяй, про поразку, про те, що повстанців розігнано, Сераковського схоплено, а Мацкявічюсові пощастило вирватися. Він точно сказав, де тепер і Мацкявічюсів загін треба було б шукати. Заспокоївши дівчат, він покликав Дзідаса Моркуса. Цей сміливий і тямущий чоловік мав знайти Мацкявічюса. Дзідасові сподобалось таке завдання. Чого він не зробив би задля Насте! Зрештою й сам дуже хотів побачитися з шіленайськими хлопцями, своїми друзями, а може, й залишитися з ними у Мацкявічюсовому повстанському загоні.

Увечері того самого дня Дзідас повернувся, уже не стримуючи радощів. Йому вдалося дізнатися, де стоїть Мацкявічюс! Недалечко звідси. Завтра вранці вони побачаться.

Рано-вранці Дзідас із обома жінками тією самою бричкою виїхав на Крінчінас. До лісу, де ховалися повстанці, прилягав простір зарослий вільшиною, верболозом і молодими березами. Дорога звивалася поміж кущами, не дуже в'їжджена, місцями майже зовсім зникала. Невзабарі з кущів показався чоловік, Дзідас зіскочив з брички, і обидва пішли вперед. Жінки їхали слідом. У лісі вони зупинилися.

Негайно в глибині з'явилося кілька чоловіків. Мальвіна зараз же впізнала Мацкявічюса, а Насте — Казіса Янкаускаса. З ними ішли ще Пятрас Бальсіс і Норейка. Усі були так зворушені, що не знали, якими словами й вітатися:

— Ну, ось і ми хоч раз діждалися гостей, — весело усміхаючись, мовив Мацкявічюс. — Вітаю, Мальвіно! А Насте все така ж відважна?

Мальвіна тиснула його руку й не могла відірвати очей від схудлого, зарослого бородою обличчя. Вона чула теплий, міцний потиск Мацкявічюсової руки, бачила його глибокий, сердечний, радісно-сумний погляд і сама ледве стримувала сльози.

Тим часом шіленайці запросили Насте з Дзідасом відвідати табір загону й побачитися з іншими знайомими. Мацкявічюс із Мальвіною поволі йшли слідом. Мальвіна розповідала йому, скільки витерпіла горя й тривоги, як дізналася про ті нещасливі події. Коли Мацкявічюс слухав її слова, тепла хвиля вдячності піднімалася в його грудях, та він не звик виливати жінці свої почуття.

— Чи ти згадував мене в ті тяжкі дні? — спитала вона, не витримуючи його мовчання.

Він щиро, тепло подивися їй у вічі.

— Так, Мальвіно. Згадував. Чекаючи небезпеки й тоді, як вона минала, я думав про тебе. Мені було легше, коли я пам'ятав, що є хоч одна людина, яка живе мною, турбується про мою долю. Мені це надавало сміливости й разом з тим бажання вберегти своє життя.

— Дякую тобі за це. Як ти загинеш, то й мені нічого жити.

— Ні, Мальвіно, — відповів він твердим голосом. — Ти недобре думаєш. Того ми й ідемо вмирати, щоб живим легше було жити. Особливо тим, яких ми кохаємо і які нас кохають.

— Як ти загинеш, і мені не жити, — уперто повторила Мальвіна.

Прийшовши до табору, вони вдвох почули веселий гомін. Дзідас і Насте були вже там. Усі бігли побачити несподіваних гостей, а особливо хлопці з Шіленай та навколишніх сіл. Розповідали про себе й розпитували про домашніх, сусідів, рідню, знайомих. Казіс Янкаускас не відходив од Насте й на крок і поїдав її очима. Яка вона гарна, яка вона смілива, яка вона розумна! А Насте тайкома тиснула йому руку, усміхалася, задавала жартівливі запитання.

Колишні кріпаки багінайського маєтку цікавилися паном Скродським, Пшемицьким, роботами. Аж паленіли, коли почули, що й тепер масток кривдить село як тільки хоче. Тішилися, коли узнали, що Пранцішкус зібрав загін і подався

в ліс, як позаторік Пранайтіс. Пранцішкус у якийсь день по-квітається з Багінай. Уже б, може, так і зробив, але панночки Ядвігі і йому жаль. Насте з деяких слів Ядвіги догадалася, що вона збирається їхати до Вільнюса. Може, спробує визволити з в'язниці свого нареченого Віктора Сурвілу, а може, й щось інше надумала.

Шіленайці умовляли Дзідаса Моркуса, щоб він зоставався в них, у Мацкявічюсовому загоні. Дзідас вагався. Він мав порадитися з Анусавічюсами, своїми теперішніми господарями. Добрі люди.

Коли настав час прощатися й повертатися в Данюнай, Дзідас звернувся до Мацкявічюса:

— Мої господарі дуже б хотіли прийняти вас у себе. Як вам випаде по дорозі, завітайте в Данюнай. Може, знайдеться трохи й продуктів та одежі.

Мацкявічюс погодився. Їм уже час вибиратися звідси. Вони ітимуть через Панявежіс. Данюнай — по дорозі. Потім на захід, на Жемайтю. Всі прощаються з гостями. Деякі їх проводжають. Мальвіна стримує сльози. Їй боляче покидати ось так Мацкявічюса. Та що вона може йому сказати при всіх людях? Завтра ще побачиться β ним у Данюнай.

Поруч брички біжить Казіс Янкаускас. Він не приховує своїх почуттів до Насте. Нарешті відстає і він. Завтра побачаться в Данюнай.

Наступного дня у фільварку — велика метушня. Повний двір і сад молодих чоловіків. Вони поводяться стримано, шкоди не роблять. Мацкявічюс дуже строго попередив. Пятрас Бальсіс, Адомас Вянцкус, Норейка зараз же осмикнуть, як хто розходиться.

У світлиці господарі домашнім пивом і сиром частують Мацкявічюса, Стяпонаса, обох дівчат, ще одного-другого із старших. Від іншого частування Мацкявічюс категорично відмовився. Не такі вони гості й не такі часи.

До світлиці входить ще один молодий чоловік. Юлюс Анусавічюс зустрічає його розпростертими обіймами.

— Йокубас Даукша! Ксьондзе Мацкявічюсе, ось вам окраса Біржайської землі. Учений чоловік. Черпав світло науки в Московському, Дерптському й Каралячюньському університетах. А який патріот! Як вболіває за долю Литви і

її людей. Поет! Мріє перекласти Міцкевича на литовську мову. Литовську державу встановити.

Даукша, якого так несподівано й з таким запалом відрекомендував Анусавічюс, соромився й несміливо вітався з Мацкявічюсом та іншими гостями свого приятеля. Бажаючи відвернути від себе увагу, він вирішив віддячити Юлосові тим самим.

— Що люблю свою батьківщину, то це правда. Усі ми її любимо. Пишу дещо литовською. Але тут мене випередив мій друг Юлос. От він пише! І не абищо! Бунтарські пісні пише. Ксьондзе, ви ватаг повстанців. Накажіть йому, хай прочитає.

— Знаю, — підтвердив Мацкявічюс. — Пан Дімша нас навчив однієї Анусавічюсової пісні. «Годі пут нам і свавілля». Мої хлопці її співають. Наказати я тут не можу. Та дуже просив би і пана Анусавічюса, і пана Даукшу почитати нам своїх пісень.

Після коротких відмовлянь Анусавічюс вийняв із шухляди жмут паперів.

— Ось я пишу про цьогорічну весну й найновіші події. Ще не завершив. Не знаю, коли закінчу. Та прошу послухати.

*Цього року всі заговорили,
Що весна зарані наступила,
Що природа — наймиліша мати —
Помогла всьому зі сну устати.*

Після довгого опису цієї весни йшов алегоричний образ злого рябого орла, який, піднявшись у піднебесся, хоче накинутись на домашню птицю, проте його не злякались ні гусак, ані лелека у своєму гнізді, що

*Дзьоба виставив угору, наче цвяха:
Пронижу ним хижі твої груди,
І з розбою жити більш не будеш.*

Так само й півень, застерігши свою численну сім'ю, б'є крилами і кричить до орла:

*Швидше з голоду простягнеш ноги,
Та з мого двору не візьмеш нічого.*

Слухачам було ясно, що означає той розбійник-кровопи-
вець орел і, скажімо, лелека, гусак і півень, які захищають
свою родину.

Далі знов ішов алегоричний опис — видіння: у хмарах
двобій між солдатом-велетнем, що згинається «під тягарем
зброї», і сміливцем, у якого

*Миць статури, на виду відвага —
Велетня ковтнув би чолов'яга.
Зброя не блищить, не вабить очі,
Юбста обтяга, чорніша ночі.
Він убраний просто, шпор немає,
Глянуть збоку — орача пізнаєш.*

Його зброя — коса. Схопившись із велетнем, орач своєю
косою відбиває його багнет, рубає зліва й справа — і «хижа
голова із пліч злетіла».

Коли Юлюс читав, слухачів зібралось уже повна світлиця.
Усі, особливо Мацкявічюс, із напруженою увагою сте-
жать за цими наївно вираженими, але осмисленими карти-
нами боротьби царської імперії та її скривджених підданих.

Підбадьорений такою увагою і похвалою, автор попро-
сив послухати ще один вірш. Сам, хвилюючись, читав далі:

*Мила вітчизно — вогонь корогов!
Ніхто не погасить до тебе любов.*

Після такого вступу, що уславляє любов до вітчизни, по-
ет змалював юнака, який виступає на повстання, — сцену
прощання хлопчиська з дідом і сестрою, котра хоче іти ра-
зом із ним.

Він надіває одержу повстанця:

*Сіра свитина, а ремінь — як ворон.
Підперезався й ступає бадьоро.
Ще начепив шкіряну він торбину,
Пороху всипав, свинцю в неї вкинув.
Перехрестився, розп'яття цілує,
Взяв ще мушкета й до лісу прямує.*

*Як хто не знає, то може гадати:
Хлопець, звичайно, іде полювати.*

.....
*Там за кущами у чистому полі
Хлопці загоном простують на волі.
Хоч і сумні, але кожен щасливий,
Що дочекався такої години.
Навіть скарби усієї планети
Він проміняв би тепер на мушкети.*

Анусавічюс закінчив читати, славлячи відвагу повстанців і їхню любов до батьківщини.

— Добре написав, пане Анусавічюсе, — похвалив Мацкявічюс. — Усі хочемо, щоб так і було. Та поки що народ Литви ще все чогось чекає, не береться до зброї. А треба. Нехай усі наші чоловіки, як ті описані вами хлопці, беруть хто косу, хто мушкета. Тільки тоді виборемо собі волю.

— Ой ксьондзе, — із жалем озвався Анусавічюс. — Не кожен може взяти в руки зброю.

— Може, й не кожен, — погодився Мацкявічюс. — Але кожен може чимось нам допомогти. Як не зброєю, то хоч словом. Хто розуміє, нехай іншим пояснить, щоб кожен збагнув, чого ми хочемо, за що боремось.

— Так ми й робимо, правда, Йокубасе? — тут Юлюс звернувся до Даукші. — Ти все роз'яснюєш, хто ми такі, говориш усім про минуле й майбутнє Литви, хочеш перекласти Міцкевича й Шілера на литовську мову. Розкажи щось про свої плани.

— Що тут розкажеш! — заговорив Даукша. — Гарно ксьондз Мацкявічюс мовить: треба працювати. Працювати-му і я. І зброю візьму. Скажу тільки, ще будучи в Москві студентом, сім років тому, я передбачав, що буде в Литві збройне повстання. І тоді вже писав: «Литві я хочу зброєю служити». Уже тоді писав, що «синівська честь мене зове туди, де скоро загримить велика битва». Про це я писав своєму приятелю Антанасові Волицкісу, виїжджаючи до Каралаячюса. «Наша мати — свята Литва, а ми — її сини. Вона поневолена й пригнічена, а ми — слуги й раби. Та незабаром порвуться кайдани рабства, ми будемо вільні й правитимем самі. А

нашій матері, яка сьогодні в неволі, зоря свободи освітить лице». Тоді я любив називатися й підписуватися «Литовець-демократ». Тепер бачу: правильно я передбачив цей день. Ось Мацкявічюс зі зброєю в руках веде озброєних синів литовського народу на боротьбу за демократичне життя.

— І за Литву! — гаряче вигукнув Юліус Анусавічюс.

А Даукша розвів руки, наче хотів обняти всіх, що тут зібралися, і так закінчив свою промову:

*Бо ми тут всі литвинці,
Не москалі-чужинці,
Не німці, не поляки —
Брати тут всі, однакі.
По-литовськи ми міркуєм,
По-литовськи відчуваєм,
По-литовськи розмовляєм,
Як литовці, ми працюєм.*

Для більшості, хто був у світлиці, думки Анусавічюса й Даукші здалися несподіваними, новими. Новими вони були й для Мацкявічюса. Коли попрощався з Мальвіною і Насте й разом із повстанським загоном залишив світлицю Анусавічюса, тоді відчув у собі щось таке, чого раніше ніби не мав, не відчував. Він розумів, що пробуджує в серцях людей Литви ненависть до гніту, царської і поміщицької влади, піднімає соціальну революцію. А тут зустрівся з людьми, які пробуджують у серцях свого народу почуття самотності. «По-литовськи ми міркуєм, По-литовськи відчуваєм...» — звучав у його вухах гучний голос Даукші. Тут він згадав деякі місця з тієї книжки своєрідного поета литвинців-бурасів, яку позаторік давав йому почитати Акялайтіс, і ту працю чудового історика Даукантаса «Звичаї стародавніх литовців». Так, усе це взаємно пов'язане, одне одного доповнює.

Але Мацкявічюсові набігають і суперечливі думки. Вони, литовські повстанці, боролися разом із поляками. І в пісні співається:

*Годі пун нам і свавілля,
Хай поляки будуть вільні.*

І не тільки з поляками, але й з усіма поневоленими царської імперії. Як це узгодити з рядками Даукші? Тут Мацкявічюс пригадує окремі думки, що запали йому в душу з деяких відозв, із герценівського «Колокола», який він отримував од Віктора Сурвілі. На нього велике враження справило одне місце з відозви до армії, опубліковане позаторік у «Колоколе» й потім поширювалось серед солдат: «Ідіть у штрафні роти, в цитаделі, в підземелля, на смерть, тільки не вбивайте ні поляка, який хоче бути самим собою, ні селянина, що вимагає волі». Він також пригадує, що «Колокол» підкреслено вимагав для Литви, Білорусії й України права на незалежність: «Чи вони хочуть із кимось об'єднатися, чи не хочуть ні з ким, то тільки треба взнати їхню волю, не підроблену, а справжню». І ще він знає: Герцен і Чернишевський вважали ідеалом державної самобутності цих народів вільну федерацію вільних з вільними. Тільки на цій умові було обіцяно підтримку польському повстанню. І Мацкявічюсові стало ясно, що пробудження національної свідомості литовців це крок на шляху до тієї федерації, а слова Даукші — один із перших етапів у дальшому розвитку відносин між народами.

Думаючи про все це, Мацкявічюс відчуває, що значення його, як ватажка повстанців, зростає, набирає нових відтінків. Досі мета повстання — боротьба за землю і волю — мала більше соціальний смисл: визволити селян з-під гніту поміщиків. Політична мета — відновлення державности, Річі Посполитої — турбувала найбільше шляхту. Він, Мацкявічюс, хоч і чув про принципи вільного самовизначення націй, та роль литовського народу і місце в тому співтоваристві йому не були ясні. Над тим питанням він ще як слід не думав.

Сьогодні слова цих двох поетів, особливо другого, Даукші, мов спалах блискавки, освітили йому і шлях литовської нації до майбутнього політичного устрою.

«Усе-таки хоч би як закінчилось повстання, — думає Мацкявічюс, — та коли походи литовського селянського війська по литовській землі і пролита на ній кров зміцнять родинні зв'язки між її людьми, навчать їх по-литовському думати й по-литовському відчувати, за Даукшею, то ця кров

буде пролита не марно, і я, як один із ватажків того повстання, теж заслужу вдячності у майбутніх поколінь».

Гостини Мацкявічюса і його загону залишили у фільварку Данюнай яскраві враження. Юлюс Анусавічюс не тільки писав і далі свої поезії, але й став запалювати молодь свого краю братись до зброї. Отож одні шукали Мацкявічюса, інші Адомаса Біте, ще інші Вінцентаса Бялазараса або Люткявічюса і вливалися в їхні загани.

У червні в Зеленому лісі зібрався загін близько п'ятисот чоловік, він нападав на державні установи ближніх волостей і маєтки. У Доветай один із ватажків загону Йокубас Даукша виголосив революційну промову, яку слухала велика юрба селян. Він говорив про повстання й Литву, її славне минуле, чорне сучасне і світле майбутнє, ради якого і треба боротися зі зброєю в руках.

XXI

Селяни багінайського маєтку, із чиїх родин хтось був у Мацкявічюса, і Ядвіга Скродськіте нетерпляче чекали повернення Мальвіни й Насте. А коли ті повернулись, то ледве могли відбитися від цікавих. Мальвіну найперше розпитувала Ядвіга, а Насте перевідала рідню повстанців у селі Шіленай.

Ядвіга уважно слухала Мальвіну про причини та обставини поразки Сераковського, про те, як його схопили й повезли до Вільнюса. Їй так само кортіло взнати, що Мацкявічюс думає про дальший хід повстання й таке чи таке його завершення. Мальвіна нічого точно їй не могла сказати. От тільки що Мацкявічюс настроєний продовжувати боротьбу й розгортати її. Ядвіга дуже занепокоїлась, коли почувала, що антагонізм селян і поміщиків не тільки не слабне, а навіть зростає. Як де спалили маєтки, убили поміщиків. Он від Дімші Ядвіга чула: Вільнюський відділ керування провінціями не докладає ніяких зусиль, аби забезпечити повстанців зброєю та ресурсами. Навпаки, декотрі члени Відділу й сам його голова Гейштор проти повстання й з охотою його ліквідували б. Дуже занепокоїли Ядвігу чутки, що

у фільварок Скробішкяй, де переховувався поранений Сераковський, командира царської військової частини привів один шляхтич із партії «білих».

Через усі ті звістки й чутки у Ядвіжиному серці зібралось багато гіркоти. Після арешту Віктора боляче переживає кризу своїх поглядів і духу. Звісно, слідами брата Олександра вона не піде, ренегаткою-зрадницею не стане. Але революційний запал у неї значно пригас. Враження, які вона привезла з Варшави, поблякли. Пан П'янка, який умів знов запалювати її згасаючий ентузіазм, торік повернувся в Польщу й ніякої звістки про себе не дає. Мацкявічюс? І того немає по-сусідству. Віктор, з яким пліч-о-пліч вона пішла б на смертельну боротьбу за батьківщину, — у в'язниці, і, напевно, зашлють його в далекі східні губернії імперії. А й сама та боротьба ось уже стала не патріотичною, а набрала соціального характеру: забезпечення хлопів землею, знищення маєтків.

Залишається батько, який її любить. Що робити з батьком? Він старіє вже не роками, а місяцями. Залишатися з ним у Багінай? Яка похмура перспектива! Батька використовує Пшемицький і підбурює його проти селян. Стосунки з селами натягнуті до краю. Пшемицький намовляє знову влаштувати екзекуцію, викликати роту солдат. Це було б неважко зробити, бо із сіл, що належать до Багінай, особливо з Шіленай, багато хлопців пішло з Мацкявічюсом. А є розпорядження влади карати сім'ї, батьків повстанців.

Про нову екзекуцію Ядвізі страшно й подумати. На Багінай тоді ж упаде страшна кара селян. Пранцішкусова згряє вже й тепер лютує по окрузі. Навіть без екзекуції хтозна, чи вони якої ночі не здумають пустити з димом Багінай. Треба б негайно вивезти батька. Куди? Було б найбезпечніше — до Вільнюса. Є там чимало рідні, у когось та знайде прихисток.

Обміркувавши все це, Ядвіга сама вирішила поїхати до Вільнюса. Там отримає точні вісті про повстання, зустріне з Віктором і владнає все інше. Вона звикла швидко виконувати свої задуми, тож у кінці того самого тижня була у Вільнюсі. Спершу їй треба скласти ясну думку про повстання. Від того залежатимуть дальші її дії. У цій справі вона звернулася до самого пана Якуба Гейштора. Він голова

Відділу керування литовськими провінціями, крім того, її знайомий.

Пан Гейштор прийняв її прихильно, як свою недалеку сусідку й дочку благородної сім'ї.

— Бачите, панно Ядвіго, — сказав він, коли торкнулися конкретної теми, — я сам ніколи не був прихильник повстання, хоч завжди говорив: коли повстання почнеться, я свій патріотичний обов'язок виконаю. Ось я його й виконую, я голова Відділу, ризикую своєю свободою, а може, й життям. Це повстання, крім мук і нещастя, нам нічого більше не дасть. У кращому разі воно може накликати іноземну інтервенцію. Але тепер бачимо, що та інтервенція, виявляється, тільки дипломатичний жест. Нічого більше ми й не сподіваємось. Повстання треба якнайшвидше закінчити, коли не хочемо дідатися знищення всього свого краю і шляхти.

— ... Ми це передбачили. Тому із самого початку поставалися, з допомогою Варшави, відібрати керівництво від Калиновського й подібних фанатичних рук, розпустити їхній Комітет руху і створити свій Відділ «білих» для керування литовськими провінціями. Ми хочемо (уберегти Литву від соціального розвалу, захистити маєтки й шляхту від кіс повсталих селян.

— ... Сераковський? Ох, як мені жаль Зигманта! Був найкращий мій друг. Ми зробили помилку, що його сюди запросили. Але потрібен був авторитет. А де знайдеш кращого знавця військової справи? Правда, я знав, що він «червоний», але не думав, що його так далеко занесе. Думали, він зуміє втримати повстання в політичному руслі відновлення Речі Посполитої. На жаль, помилилися. Ох, як мені жаль Зигманта! Благородний чоловік. Тепер із ним покінчено.

— ... Мацкявічюс? Калиновський? Ці фанатики, демагоги! Вони триматимуться до останнього. Калиновський, хоч сам шляхтич, повірізував би всіх дворян. Мацкявічюс розгромив би усі маєтки і всю землю роздав би селянам. Треба перетнути йому дорогу.

Як тепер поводитись панні Ядвізі та батькові її, пан Гейштор нічого ясно сказати не міг. Може б, краще обом виїхати до Вільнюса. В такий час залишатися в мастку небезпеч-

но, надто коли пан Скродський має багато ворогів серед хлопів. За долю Віктора Сурвіли Гейштор не дуже боявся. Добре, що його арештували й таким чином уберегли від участі в повстанні. Найімовірніше, його зашлють десь подалі в східні губернії, а як встановиться порядок, дозволять повернутися в рідний край. Нехай панна Ядвіга звернеться до генерал-губернатора Назимова, він легко стає на розмову, і попросить побачитися зі своїм нареченим.

Назимов урешті-решт дозволив побачитися, але з усього Ядвіга зрозуміла, що Віктора вважають небезпечним злочинцем, підбурювачем повстання. Про його звільнення не може бути й мови. Суд вирішить, яку йому винести покару. Побачення було призначено через два дні, тож Ядвіга мала час обміркувати свій задум, який уже й раніше їй увижався, а останнім часом зовсім полонив її думки й почуття: як Віктору присудять заслання, вона має з ним повінчатися тут же, у в'язниці, супроводжувати його на місце заслання й там разом з ним переживати дні знегоди й чекати світлішої днини.

У призначений час вона з тремтячим серцем чекала Віктора в похмурому приміщенні в'язниці перед залізними ґратами. За ними мав з'явитися Віктор. Після довгого чекання в глибині за ґратами забряжчали ключі, заскрипіли двері й у супроводі двох солдат, озброєних оголеними шаблями, показався Віктор Сурвіла. Підійшов до перегородки, простягнув крізь ґрати Ядвізі обидві руки. Вона стискала ті руки й не могла вимовити слова. Не могла крізь сльози розгледіти його обличчя. Але наглядачі зараз же відтягли Віктора від ґрат на таку відстань, щоб ті не могли торкатися руками.

— Вікторе! — вигукнула Ядвіга, — то ось як нам випало зустрітись!

— Ядзю, кохана! — заговорив він глухим голосом. — Не треба падати духом. Поки ми живі й здорові, сподіваймося на добрі надії. Скажи, як живеш? Як ведеться людям отам — на полях битви?

Угамувавшись, вона спраглими очима дивилася з любов'ю на свого нареченого. Як він змарнів, схуд! Коротко стрижений, заріс бородою. Ядзя заговорила квапливо, уривчасто, не знаючи, з чого почати і як виповісти хаотично змішані думки. Коли Віктор почув про невдачі повстання, про по-

разку Сераковського, його полон і про його товаришів, то не міг приховати від неї своєї розпуки й розчарування. Усе-таки хоч би як закінчилось повстання, його, Віктора Сурвілу, таємного крамольника, поширювача революційних ідей, ніщо не врятує. І він відважився про це поговорити з Ядвігою.

— Ядзю, кохана, мене чекає тяжка покара. Мене засудять і зашлють. Що буде з тобою?

Тепер у неї прояснилася думка, яка досі дуже туманно мріла в її свідомості.

— Що буде зі мною? Я поїду з тобою, хоч би де ти був. Я отримаю дозвіл повінчатися з тобою ще в цій в'язниці.

Вона чула про такий випадок у час повстання 1831 року й вирішила повторити вчинок тієї дівчини.

Віктора це зворушило — на таке зважилась! — але він мало вірив, що то можливо. Коли висловив своє побоювання, між бровами в Ядвіги прорізалася глибока зморшка, й зіниці зблиснули суворими вогнями.

— Ти хочеш, щоб так було, чи ні?

— Ох Ядзю, для мене це було б найбільше щастя, але чи можу я прийняти таку твою пожертву?

— Про мене не турбуйся. І для мене (це буде щастя, а не жертва. Я піду з тобою хоч на край світу.

Коли настав час їм розлучатися й Віктор у супроводі двох солдат зник у глибині за важкими дверима, Ядвіга втерла сльози і, гордо підвівши голову, твердою ходою вийшла з в'язниці.

У Вільнюсі вона затрималась ще на кілька днів. Ще раз відвідала пана Гейштора. Із його мови зрозуміла, що повстання не тільки в Литві, але й у Польщі буде придушено найжорстокішим чином. Від шляхти вимагатимуться величезні жертви. Пан Гейштор порадив Ядвізі з батьком якнайшвидше покинути Багінай і перебраться до Вільнюса. Є звістка, що вже призначено нового вільнюського генерал-губернатора, графа Муравйова, жорстокого деспота. Від Гейштора Ядвіга почула ще одну важливу новину — Назимов з прихильності до неї і пана Скродського наказав поспішити розгляд справи Віктора Сурвіли — ще до прибуття нового генерал-губернатора.

Сповнена тривожних думок, Ядвіга заквапилася додому, щоб якнайшвидше повернутися до Вільнюса.

Як тільки Ядвіга поїхала до Вільнюса, багінайський управитель Пшемицький із прикажчиком Карклісом вирішили закінчити з шіленайськими селянами: примусити їх скласти з маєтком викупні грамоти, встановити їм залежні земельні ділянки й платежі. З цією метою Пшемицький відбув у Кедайнйй домовитися з командиром драгунського ескадрону про повторний виклик солдат у село, якщо мужики опиратимуться й далі. Управитель задумав здійснити свій план швидко, поки не повернулася панночка, бо вона, без сумніву, буде категорично проти.

Звістка про лихий задум пана Пшемицького швидко облетіла маєток і села. Вона дійшла й у ліс до вух Пранцішкусса. Мов огнем, зайнялися жадобою помсти серця колишнього візника та його побратимів. Серед них було й кілька друзів Пранайтіса, що позаторік збиралися в навколишніх лісах. Ці особливо обурювались, почувши про нову затію Пшемицького. Але й усі мали за що поквитатися з паном Скродським та дворовими хортами. У самого Пранцішкусса стискалися кулаки, як тільки згадував пана Олександра, офіцера, що не знімаючи рукавички, давав ляпаси.

— Хлопці, — казав він чоловікам, що його оточили. — Чого ми чекаємо? Скродський із Пшемицьким знов задумали нове свинство. А ще не зажили рубці з минулого року. Хлопці! Не дамо! Відплатимо! Зараз або ніколи! Настав той день.

Усі загукали:

— Відплатимо! Настав той день!

Як стемніло, вони покинули ліс і рушили дорогою на Багінай. Вони були озброєні: хто косою, хто сокирою, дехто мав рушницю чи пістолет.

Пан Скродський того вечора грав у карти з Пшемицьким. Достойнішого партнера він тепер не мав. Карта не йшла. Програвши три партії, він відпустив управителя й став розкладати пасьянс, загадавши досить дивне питання, чи він діждеться Ядзиноного весілля? Пасьянс не вийшов, значить, не діждеться. Тоді пан Скродський загадав друге запитання: чи хлопці складуть з ним викупні грамоти? Пасьянс знов

не вийшов. Значить, не складуть. Тоді пан Скродський кинув карти на третє запитання, зовсім незначне, але для пана Скродського досить важливе: чи цієї ночі не мучитиме його подагра й чи він добре виспитьсь?

Кілька разів кинув карти й наче стало показувати на краще, але зненацька відчинилися двері, й у кабінеті несподівана з'явився знов управитель Пшемицький. Він був дуже стривожений і ледве міг поворухнути язиком:

— Пане, отримав я страшну звістку... Пранцішкус... візник... з розбійниками готується напасти на маєток... Вони вже йдуть... Вони вже недалеко.

Блискавка пронизала пана Скродського з голови до ніг.

— Що це ви мелете? З якими розбійниками?..

— З лісу... Як Пранайгіс...

Скродський пошпурив карти і, мов онімів, витріщеними очима дивився на управителя.

— Пане, звеліть запрягати коней. Треба рятуватися. Швидше!..

— Куди?.. Як?.. — мимрив поміщик.

— У Сурвілішкіс... Або до Сурвілі.

— Звеліть, хай запрягають. Швидше! Кличте Мотеюса!..

У багінайському маєтку зчинився гарячковий переполох. Негайно було піднято на ноги всіх, хто живий. Небагато їх тут і лишилось: два старі наймити з родинами, новий візник, якого взяли на Пранцішкусове місце, лакей Мотеюс, покоївка панночки Ядвіги — Насте, куховарка з двома дівчатами.

Насте, почувши страшну новину, спочатку не знала, як їй тут бути. У сутичці Скродського з кріпаками вона всім серцем підтримувала селян. Пана вона не жаліла, хай там що хочуть із ним роблять. А панночка? Її скривдити вона б не дала. Добре, що та ще не повернулася з Вільнюса. А зараз треба рятувати хоч її речі. Коли до будинку під'їхала підвода, Насте мерщій взялася вантажити Ядвіжине майно. Панові Скродському запрягли фаєгончик, яким мав правити Пшемицький.

Робота не клеїлась. Найбільше затримував сам пан Скродський. Він бігав з кімнати в кімнату, хапав то ту, то ту річ, не знаючи, що брати, а що залишити. Марно Пшемицький благав поспішати. Почало сутеніти, а підводи ще стояли в дворі.

Насте викинула на віз найнеобхідніші паноччині речі й шмигнула в Шіленай. Виявилось, там хтось із молодших уже знав про те, що Пранцішкус готовий розправитися зі Скродським. Ту звістку приніс один хлопець із Палепяй, приятель якого позаторік ходив з Пранайгісом, а тепер вступив до Пранцішкусового загону.

Що шіленайцям робити? Йти Пранцішкусові на допомогу, напасти на Багінай, зруйнувати те гніздо кривдників? Дужчих хлопців у Шіленай не залилось. Усі вони пішли з Мацкявічюсом. Але звістка, що настав час розплати зі Скродським і Пшемицьким, була така хвилююча, аж загорілися й у старших серця. Враз ожили в пам'яті всі кривди останніх літ: шмагання різками, знущання солдатів, знищення села і ось тепер нова затія з тими грамотами, погрози повторно накликати солдатів! Ні, так чи так, немає життя! Пора покінчити з маєтком! Може, тоді вільніше дихнемо.

Коли смеркло, прибуло ще чоловік десять із Палепяй, Карклішкяй і Ужбалай, і всі, разом із шіленайцями, озброєні вилами й кілками, рушили на Багінай. Усі горіли ненавистю й помстою.

Уже пройшли з півдороги, як у маєтку почувся крик — то поодинокий, а то й цілого гурту людей. Гаркнув постріл, один, другий. Унезабарі здійнявся вгору клубок чорного диму й крізь дах клуні вирвалися червоні язички полум'я. Ще за хвилину дорогою від маєтку загуркотіли колеса. І тут пролетів фаєтон. На задньому сидінні було двоє чоловіків. Декотрі із шіленайців упізнали — Скродський і Пшемицький. Слідом постукотіла підвода, повна всякого майна.

— Виприснули, гади! — вилаявся хтось на дорозі.

— Кілком треба було вдарити! — крикнув другий.

— Не вспів...

— Що тепер робити?

— Все одно ходімо в маєток!

— Каменя на камені не залишимо!

Гурт чоловіків поспішив далі.

Коли дійшли до маєтку, вся клуня вже була охоплена вогнем. На подвір'ї, освітленому полум'ям, бігали люди. Одні відчиняли двері повіток і виганяли худобу, коней, овець, свиней, інші бігали навколо палацу, ще не наважуючись вірватися всередину.

Але ось посеред двору з'явився Пранцішкус.

— Хлопці! — вигукнув він. — Чого гави ловите? Чекаєте, поки примчить поліція із Сурвілішкіса чи драгунський ескадрон? Досить того, що прогавили панів! Вогню! Все пустимо з димом! Швидше!

Він ударив кілком по скляних дверях, потім по вікні, йому на підмогу приспіли інші, вірвалися всередину, громили меблі, шафи, нищили все, що трапляло під руки.

— Вогню! — знов закричав страшним голосом Пранцішкус, заглушаючи гармидер.

Від клуні вже бігло кілька чоловік із палаючими головешками в руках. Незабаром спалахнули хліви, й повалив дим із кабінету пана Скродського. Чоловікам, що прибігли із Шіленай, уже не зосталося роботи. Із маетком Скродського розправилися й без них. Даубарасів зять Мікнюс, помітивши Пранцішкуса, сказав йому:

— То що, Пранцішкусе? І нас не почекав. Сам зі своїми хлопцями розводиш багаття...

Закіптюжений Пранцішкус сердито вишкірився, аж заблищали його зуби й очі.

— Ех ви, роззяви! Пана прогавили!.. Були б ми йому підсмажили п'яти!

— Прогавили... — винувато признався Мікнюс. — Що поробиш... Нема в Шіленай Пятраса Бальсіса, нема Казіса Янкаускаса, нема Норейки. Ті б не прогавили.

— Жаль мені Пятраса Бальсіса. Пам'ятаю його пісню:

*Накували ми вже сталі,
Скоро й судний день настане...*

Ось і настав.

Він обернувся до своїх:

— Хлопці! Нам тут нічого більше робити. Назад!

Загін зібрався коло нього, покинув двір і зник у п'їтьмі ночі.

Мікнюс звернувся до шіленайців:

— Ходімо, хлопці, й ми. Бо ще скажуть, що ми підпалили.

Зникли й вони. Дворові прихистилися в наймитів.

Пожежі не гасив ніхто.

Пан Скродський із Пшемицьким зупинилися в маєтку Клявай у пана Сурвіли. Вибравшись із фаєтону, пан Скродський оглянувся. Край неба, де мали бути Багінай, червонів од великої пожежі.

— Мерзотники!.. Хами прокляті!.. Вони ще мене згадають!.. — зціпивши кулаки, погрозив пан Скродський.

— Ох пане, — застогнав Пшемицький. — Дякуймо Богові, що zostалися живі та здорові.

Вийшов зустріти їх пан Сурвіла. Як узнав, що сталося, не знаходив слів виповісти своє обурення.

— Я завжди говорив, — казав він, проводжаючи таких несподіваних гостей у дім, — що, втягаючи хлопів у революцію й озброюючи їх, ми граємо з вогнем. Політичні перевороти — справа дворян, шляхти. Тільки вони мусять відновити Річ Посполиту.

Уранці, коли пани ще спали, у маєток Клявай дійшла звістка, що Багінай знищено. Як винуватців того лиха, було названо не тільки Пранцішкуска зі своєю бандою, але й шіленайських селян.

Почувши про це за сніданком, Скродський розходився з погрозами:

— Я так і думав! Там їх ціле гніздо. Один Бальсіс чого вартий! Кажуть, із Мацкявічюсом пішов. А певніше — з Пранцішкусом злигався. Вони мене згадають. У Вільнюсі я вже їм зроблю. Усе те шершневе гніздо зітру з лица землі. Вони — мене, я — їх.

З такими намірами пан Скродський поспішив до Вільнюса, побоюючись, щоб не розминутися з Ядвігою. Справді, він застав дочку, як вона збиралася їхати додому. Сумна була зустріч батька з дочкою. Ядвіга хоч вважала Пранцішкуска небезпечним чоловіком, але такої страшної помсти від нього не чекала. Так само й від кріпаків-селян вона не сподівалася такої ненависти. Романтична ідея єдності станів, що досі оповивала повстання, загинула в полум'ї Багінай. Про вороття на батьківщину тепер не було й мови. Ядвіга відчула: не має батьківщини. Думка про те, що мусить супроводжувати Віктора на заслання, наміцно засіла в її голо-

ві. Схилити батька до цього тепер зробилося трохи легше. Зостається чекати ухвали суду.

Довго ждати не довелося. Суд відбувся через кілька днів. Було визнано, що Віктор Сурвіла підтримував стосунки з російськими революціонерами в Петербурзі, поширював революційну пресу й брав активну участь у діяльності, спрямованій проти уряду його імператорської величності. Віктора Сурвілу було засуджено на десять років заслання в Самарську губернію. Такий вирок на ті часи вважався м'яким — це стало можливим тільки завдяки знайомству й особистим зв'язкам пана Скродського з високими чиновниками.

Тепер Ядвіжина готовність супроводжувати Віктора на місце заслання, не зважаючи на відмовляння батька, стала незаперечною. І вона просила батька виклопотати дозвіл генерал-губернатора на вінчання з Віктором Сурвілою у в'язниці. Супроводжувати нареченого без шлюбу й жити з ним у засланні — це означало б накликати на родину Скродських довічний сором. Довелося погодитись.

Генерал-губернатор дав дозвіл на вінчання. Сумна церемонія мала відбутися в тюремній капличці за участю найближчих людей. Встигли прибути Вікторові батьки. У домовлений день біля тюремної каплички зупинилася карета, з якої вийшла Ядвіга, вбрана у весільне плаття й довгу білу вуаль, пан Скродський у фракі з циліндром, пани Сурвіли і двоє родичів Скродського — боярин і дружка. У капличці їх уже чекав біля вітара ксьондз. Зблідла Ядвіга, міцно зціпивши губи й суворо насупивши брови, усіма силами старалася стримати сльози. Пані Сурвілене, не соромлячись, плакала, а пан Скродський із притаманним шляхтичеві гонором гордо тримав піднесену голову, лівою притискав до боку циліндра, а правою раз у раз крутив вуса й пощипував уже посивілу борідку. У капличці було прохолодно й темнувато. Кожен звук моторошно лунав у склепіннях муру.

Невзабарі за боковими дверима почувся залізний брязкіт, важкі кроки, в замку зашкряботів ключ, двері заскреготали, і до каплички увійшов Віктор Сурвіла в супроводі двох військових охоронців, з оголеними шаблями в руках, і черговий офіцер. Солдат, що йшов слідом, запалив дві свічки на

вівтарі. Ксьондз надів столу¹. Молоді привіталися між собою сумними усмішками, але щаслива радість світилася в їхніх очах, коли обоє поруч стали перед вівтарем.

Церемонія була коротка. Після шлюбу офіцер дозволив батькам, боярину й дружці привітати молодих, обмінятися кількома фразами й жестом звелів розходитись. Віктор із охоронцями зник у бокових дверях, зашкряботів ключ, кроки подаленіли. Молода — Ядвіга Сурвілене, яку батько підтримував під руку, — вийшла з каплиці у нове життя.

Через два дні Віктора Сурвілу вивезли в Самарську губернію. Слідом виїхала і його дружина. На тривалий час вони зникли з рідного обрію.

Пан Скродський, що залишився після доччиного шлюбу у Вільнюсі, знов перевідав генерал-губернатора Назимова, бажаючи ширше поінформувати його про події в своєму краї і просити, щоб уряд вжив суворі заходи проти хлопів, що збунтувалися. Генерал-губернатор схвалив пана Скродського, але сам уже не брався заглиблюватись у ті справи, залишав це своєму наступникові генералові Муравйову, який незабаром має прибути до Вільнюса.

У справі захисту поміщицьких інтересів пан Скродський відвідав і голову Відділу керування литовськими провінціями Якуба Гейштора. Скродський десь чув, що Литовський комітет «червоного» руху, яким керував хлопоман, демагог Костянтин Калиновський, за варшавськими інструкціями замінено на Відділ, що складається переважно з «білих». На жаль, ті самі варшавські інструкції «білих» дозволяють створювати повстанську жандармерію. Жандарми мають право карати на смерть зрадників, донощиків і всяких осіб, що порушують дисципліну й вимоги повстання. Скродський підозрював, що і його колишній візник Пранцішкус чи не такий же повстанський жандарм. Власник спалених Багінай, страшенно обурюючись, скаржився Гейштору:

— Я розумію революцію за відновлення Річі Посполитої, хоч і не вірю в успіх повстання. Ми своїми силами імперії не подолаємо, а Європа в ці справи втручатися не буде. Тож бачте, що революція обернулася проти нас, дворян-зем-

---

¹ Літургійна юста.

левласників, проти основ держави (хоч би яка там вона була), адже це дурниці, пане Гейшторе! Це злочин! Не дозволяйте хлопам панувати, доки не пізно. Жертви уже є. Із Багінай, цього маєтку з великими традиціями, залишилася купа попелу. Мало я сам не загинув від сокири бунтаря.

Гейштор вислухав його стурбовано.

— Так, шановний пане сусіде. Усе, що ви кажете, то правда. І я так думаю. Я ідеї повстання не схвалював із самого початку. Але якщо, не зважаючи на розумні попередження, вогонь розгориться, я готовий виконати свій патріотичний обов'язок. І ось виконую: я голова Відділу керування литовськими провінціями. Формально і я бунтар-повстанець-революціонер. Якщо мене вистежать і схоплять, живий не зостанусь. Ось парадокс моєї долі. Одначе дворянство, маєтки треба рятувати. Саме задля цього я повинен використати свій пост. Дещо вже й зробив. Я зміцнив у Відділі вплив «білих». У березні випустив відозви, що спонукають стримуватись від свавільних дій, єднатися народові з шляхтою. Я все роблю, щоб дії революційної партії якось стримати, бо зовсім їх зупинити вже неможливо. Якби мені вдалося приборкати «червоних» — Кадиновського, Мацкявічюса, Сераковського й інших таких, я вважав би свою місію завершеною і міг би й помирати.

Вони розсталися як добрі друзі, що знайшли спільну мову. Але й цієї відвертої години Гейштор не відчував повної довіри до Скродського і не виповів усіх заходів Відділу, що їх було вжито для вгамування повстання в Литві: яких людей було призначено революційними комісарами, начальниками міст і повітів і які їм було дано інструкції розширювати вплив на мужиків, прагнучи схилити їх на бік поміщиків і таким чином пригасити гостру ворожнечу між цими станами.

XXIV

26 травня до Вільнюса прибув новий генерал-губернатор граф Михайло Муравйов. О третій годині дня карета в супроводі кінних жандармів зупинилася біля резиденції генерал-губернатора. Із карети вийшов низького зросту, глад-

кий, вайлуватий, з обвислими щелепами генерал і, опираючись на трость, у супроводі ад'ютантів, увійшов до палацу. Назимов чекав їх з обідом.

Ще по дорозі у Вільнюс Муравйов почав виконувати свої обов'язки — придушувати повстання. Зупинившись на час у Дінабурзі, він ознайомився із становищем фортеці, зібрав дані про небезпеку, що загрожує з боку повстанців, дав накази, як зміцнити безпеку. Тут же підписав смертний вирок юному графові Пляттеру, який недавно з загоном бунтарів збирався напасти на збройний транспорт і захопити фортецю. Уже в Двінську новий генерал-губернатор зажив слави незламного, грізного, жорстокого приборкувача ворогів імперії.

Відпочивши з дороги, провівши першу ніч у Вільнюсі, Муравйов наступного дня спершу відвідав митрополита Йосифа й поїхав помолитися в Миколаївський собор. Тут він відчув перший моторошний подих повстання. Посеред собору стояв катафалк із домовиною, де лежав прах убитого повстанцями гвардійця. Біля домовини — рота його товаришів, яку привели для участі в похороні.

Дізнавшись про це, генерал-губернатор низько вклонився домовині, тричі широко перехрестився й тут же присягнувся Богові, що без жалю знищуватиме бунтарів у цьому краї. Злий, понурий, насуплений, стукаючи палицею по кам'яній підлозі, вийшов Муравйов із собору, сів у карету й погримотів до своєї резиденції. У залі його чекали офіцери, чиновники й представники дворянства. Генерал спочатку звернувся до офіцерів, серед яких було немало гвардійців, і від імени імператора подякував їм за відвагу в захисті недоторканости царської імперії. Ласкавий государ щедро їм за те віддячить.

Попереду дворянських представників стояв вільнюський маршалок Домейко і гродненський — граф Сташинський. Не любив його, останнього, Муравйов. Він чув, що це упертий, вороже настроєний польський пан. Отож взявся говорити про обов'язок кожного бути відданим урядові й що маршалки мають доповідати про вороже настроєних людей, особливо з дворянських шарів. На те Сташинський відповів, що в цей час панують такі настрої, що уряд не може по-

кладатися ні на кого з дворян. Муравйов люто пронизав маршалка ненависним поглядом, та, стримавшись, відпалив:

— Ви, ясновельможний пане, завжди знаходите причини уникнути доручених вам завдань. Раджу вам відтепер найдобросовісніше, без ніяких викрутів виконувати мої накази.

І, доторкнувшись пальцем до орденського хреста й стрічечки, якими прикрасив себе маршалок, додав:

— А коли ні, ваша світлість, ні це, ні те не вбереже вас від шибениці.

Присутні оторопіли, почувши такі слова сатрапа.

Наступного дня на аудієнції католицького духовенства Муравйов знов погрожував бунтарям і вимагав цілковитої відданости урядові. Дуже не сподобалося сатрапові, коли вільнюський єпископ Красинський спробував применшити характер і значення повстання в Литві. У словах єпископа генерал-губернатор вбачав применшення ролі його самого у такій небезпечній для імперії момент. На зауваження єпископа, що католицьке духовенство вірне царському урядові, Муравйов сердито одпик, чи не має на думці єпископ ксьондза Мацкявічюса за зразок вірности духовенства! Коли так, то нехай єпископ знає, що він, генерал-губернатор, вживе найсуворіших заходів, щоб угамувати таких ксьондзів. Засмучені, залякані священники покидали резиденцію Муравйова.

Розпочалася похмура діяльність нового генерал-губернатора — приборкання повстання в Литві. Почав він із Вільнюса. Було видано наказ арештовувати й кидати до в'язниці за найменший опір поліції, війську, державним чиновникам. Було введено суворий нагляд за людьми, що прибувають і вибувають з міста. Власники підприємств, майстри, ченці, адміністратори парафій, сільські мастки мали платити великий грошовий штраф за кожну людину, що вибула без відома поліції. Карали й тих, що носили жалобу по вбитих повстанцях.

Осмілили й оскаженіли поліцейські, жандарми, всі, хто тільки був чи прикидався виконавцем волі Муравйова, спрямованої проти повстання. Сам вільнюський поліцмейстер майор Саранчев лазив по костьолах, конфіскуючи там зібрані для повстанців пожертви. Скоро всі в'язниці Вільнюса були переповнені.

На найбільших злочинців, яких давно було кинуте до в'язниці, зараз же звернув увагу новий генерал-губернатор. Це були два ксьондзи — двадцятип'ятирічний Станіслав Ішора, що в залудському костьолі прочитав 22 січня маніфест повстання, і старенький Раймунд Земацький, що також оголосив той самий маніфест. Разом з ними у в'язниці сидів молодий шляхтич Альберт Лескович. Усіх трьох чекала та сама жорстока покара — розстріл на Лукішкиському ринку.

XXV

Того ранку новий вільнюський генерал-губернатор, генерал Муравйов прокинувся досить рано, відчув, що виспався, відпочив з дороги, і зараз же взявся до роботи. Після сніданку живіше, як завжди, підвівся з-за столу й, спираючись на трость, пішов до свого кабінету. Нове місце, нові відповідальні обов'язки зміцнили його сили. У всьому своєму дряхлому тілі відчув пожвавлення, а запалі малі очіці прудко бігали сірими стінами коридору, не маючи на чому зупинитися, до чого придертися. Раз-вдруге заблукали очі за вікном у далину, де бовваніли кафедральні хрести й вежі. Гидлива гримаса скривила генералове лице. Адже це гніздо заколотників! Бридкий краєвид!

Ад'ютант відчинив двері кабінету, пропустив генерал-губернатора, підбіг до письмового столу, відсунув крісло, піддесливо прийняв із рук його світлості трость. Муравйов розкинувся в кріслі всім жирним своїм тілом, поклав на стіл руки, відкинувся, примружив очі й на хвилинку задумався. То ось тут, на цьому місці, сьогодні він почне свої обов'язки — служити його величності імператорові, без жалю знищувати його ворогів, придушувати бунт у цьому краї. Він це завдання виконає, царя не розчарує. Він пам'ятає свої слова, сказані монархові: «Ясно-вельможний Пане! Я жорстокий і своїм характером, і своїми переконаннями. Я кров'ю заллю ваше панування». Він ще пригадує, як колись в одному місті цього самого краю, в Гродно, хвалився, що він «не з тих Муравйових, яких вішають, а з тих, які вішають». І відчув у серці садистську приємність, подумав, що ось тепер матиме нагоду ці свої слова виправдати діями.

— Хто там чекає? — запитав ад'юганта м'яким, тонким голоском, який аж ніяк не підходив до його незграбного вигляду й злого обличчя.

— Перший на черзі старший аудитор Неєлов, ваша світлосте, — відрапортував ад'югант, витягнувшись і клацнувши каблуками.

— Преси!

Увійшов аудитор зі справами.

— Що це мені принесли, ваша честь? — солодко запитав генерал, втупивши в Неєлова верткі очиці.

Аудитор так само витягнувся й клацнув каблуками.

— Вільно, — поблажливо махнув рукою генерал. — Покажуй, що приніс.

— Затвердити три судові вироки, ваша світлість. Ваш попередник генерал Назимов не встиг їх підписати.

— На яких злочинців ті вироки?

— На бунтарів, ваша світлосте.

Хвиля злої радості пойняла серце Муравйова, а в очах спалахнули зелені вогники. Але він озвався таким само тихим, м'яким голоском:

— Кажеш, на бунтарів? Хто вони такі?

— Два ксьондзи й один шляхтич. Ксьондз Станіслав Ішора двадцяти п'яти літ, ксьондз Раймунд Земацький п'ятдесяти трьох літ і шляхтич Альберт Лескович двадцяти літ.

— За що їх покарано?

— Ксьондзи — за те, що читали в костьолі відозву із закликом до бунту, а шляхтич — за те, що схвалював і той маніфест, і сам готувався виступити на повстання.

— Як їх покарали?

— По десять років каторги, ваша світлість.

Муравйов гнівно посміхнувся й забарабанив пальцями по столу. Він щось думав. Він згадав, що його попередник Назимов радив йому вчора поводитись обережно з ксьондзами, бо люд їх дуже шанує.

«Дурний старий, — подумав Муравйов. — Якщо їх люд шанує, то треба нагнати страху і їм, і людові...»

Нічого не мовивши, він узяв судові вироки й на кожному вивів: «Повісити», «Повісити», «Повісити» — й написав повністю свій титул і прізвище.

— Оголосити публічно й виконати негайно! — наказав цього разу вже злим голосом.

Аудитор зблід, тремтячими пальцями згріб папери, витягнувся, клацнув каблуками й вийшов.

Тридцять першого травня у тому самому кабінеті обер-поліцмейстер доповідав Муравйову, що смертний вирок, оголошений у «Віленському кур'єрі», справив на місто страшне, гнітюче враження. Страту ксьондза Ішори буде здійснено третього, а Земацького й Лесковича — шостого червня.

— Ваша світлосте, — на завершення свого рапорту сказав обер-поліцмейстер, — бажаючи уникнути напливу людей і можливих безпорядків, я наказав смертний вирок виконати на Лукішкському майдані рано-вранці, коли місто ще спить.

Обвислі щелепи Муравйова почервоніли, а запалі очі знов спалахнули зеленими вогниками. Він пронизав поліцмейстера суворим поглядом і хрипким голосом крикнув:

— Що?! Ви боїтеся юрби, голодранців?! Пам'ятай, будь ласка, що тут не дипломатичні переговори, не флірт, а придушення бунту, повстання. Нехай весь край знає, що в мене тверда рука, і не буде пощади нікому. Нехай цю першу езекуцію бачить якнайбільше людей. Її треба виконати рівно ополудні, о дванадцятій годині, з належною урочистістю, за 549 статтею військового карного кодексу. Ви сам у парадній формі будете їхати попереду батальйону піхоти. Мусять бити барабани й грати сурми. Дорогу злочинців до шибеніці повинні бачити всі.

Обер-поліцмейстер був не з боязливих. Вислухавши сердиту тираду Муравйова, він поштиво сказав:

— Все буде зроблено за наказом вашої світлості, але дозвольте зауважити одне побажання. Вирок смертникам не може бути виконаний цими днями через повішання. Прошу, ваша світлосте, наказати розстріляти їх.

— Чому це? — здивувався Муравйов.

— З технічних причин, ваша світлосте. У Вільнюсі не знайшлося спеціаліста з вішання.

— Ви смієте жартувати, ваша милість? — прохрипів генерал-губернатор.

Обер-поліцмейстер виправдувався як міг:

— Опитали у в'язниці криміналістів, убивць, на вулицях усяких голодранців, усіх суб'єктів з підозрілою репутацією, але такого, який би взявся вішати ксьондза, не знайшли.

— Треба знайти, голубчику, — знов солодко промовив Муравйов, — Заколотників, ворогів царя, я хочу вішати, а не стріляти. Це була б їм завелика честь. Шибениця і на юрбу більше страху наганяє. Знайдіть вішателя!

— Знайдемо, ваша світлість. Випишемо із Варшави. Там уже є досвідчені. Але поки що треба розстрілювати.

Муравйов із жалем зітхнув.

— Де ті вироки?

Він узяв у обер-поліцмейстера аркуш, викреслив «Повісити» й чітким почерком написав: «Розстріляти», «Розстріляти», «Розстріляти».

* * *

Ранок третього червня 1863 року видався прохолодний, але ясний, сонячний. У деяких костьолах дзвонили дзвони, жінки поспішали до утрени, крамарі відчиняли крамнички, двірники підмітали тротуари, чиновники ішли на службу, служанки поспішали на ринок. Але Лукішкіський ринок був порожній. На величезному майдані жодної підводи, жодно-го прилавка, жодної ятки. По ринку шнирили поліціанти і проганяли всіх, хто хотів викласти свій товар.

По краях ринку збиралися й стовбичили групи цікавих. Вони підозріло оглядали порожню площу, злякано стежили очима за поліціантами, тихо перешіптувалися, декотрі сперечалися. Усім відомо, що сьогодні на цьому ринку мають виконати смертний вирок ксьондзові Ішорі. Але мало хто в те вірить. Убити ксьондза? Не може бути. Це хочуть тільки налякати. В останній момент оголосять, що ксьондза помилювали.

Близько десятої години на ринку з'явився загін військових саперів з лопатками в руках. На південному краї ринку вони взялися копати яму. Потім біля ями поставили стовп у ріст людини. Дрож пронизав усіх, хто помітив ту роботу. Одні підкрадалися ближче до ями, інші подалися в місто

сповістити знайомим і незнайомим про страшні приготування на Лукішкіському ринку. Страшна звістка блискавкою облетіла місто. Люди гунули на ринок.

Об одинадцятій годині п'ятеро солдатів, вишикувавшись у ряд, пройшли найбільшими вулицями Вільнюса військовим темпом, вибиваючи дрібно в барабани. Усім стало ясно, що це значить. Незабаром барабанний грім і звуки сурм почулися із Домініканської вулиці. Юрба ринула в той бік і побачила незвичайну процесію. Вона йшла вулицею Пілімо, завершила на проспекті святого Юрія і попрямувала на Лукішкіський ринок. Попереду їхав вільнюський обер-поліцмейстер і взвод козаків, далі йшли барабанщики й сурмачі, за ними крокували батальйони піхотинців з рушницями на плечах, ще далі — в оточенні жандармів з оголеними шаблями — ксьондз Ішора. Високий, молодий, красивий, світло-русий чоловік — він притягував до себе увагу й погляди всіх. Він ішов зосереджено, спокійно, з піднесеною головою, і не страх, а якесь внутрішнє глибоке примирення з неминучим світилося в його синіх очах. Він знав, що він — перша жертва жорстокого тирана, але чи думав, що за ним будуть інші такі жертви, що свої черги вже чекають Колишко й Сераковський і що кривава рука вішателя посягне задушити його батьківщину? Мабуть, він це відчував, бо з глибоким сумом і тривогою раз у раз оглядав вільнюські мури і юрбу, що збилася на тротуарах. Люди сполоханими очима стежили за ним, зціпивши губи, жінки схлипували, не маючи сили стримати сльози.

На повороті з вулиці Траку на Пілімо, прихилившись до стіни будинку, стояв рослий чорнобровий чоловік і суворим зосередженим поглядом дивився на смертника. Ішора, мовби хто його гукнув на ім'я, раптово глянув у той бік, і серце різко забилося в його грудях. Їхні очі зустрілися, рослий чорнобровий двічі непомітно кивнув головою. Костянтин Калиновський! Потік думок і спогадів завирував у Ішориній голові. З Калиновським вони зустрічалися в Ліді, Друскінінкай, Вільнюсі. Калиновський втягнув його в революційний рух, запалив ідеєю свободи Литви та Білорусії. Калиновський спонукав його, щоб він прочитав маніфест повстання у залудському костьолі. За це тепер він іде на смерть. Але не жаліє за тим, що зробив, і ніякої ненависти

до Калиновського не відчуває. Він помре за праведне діло, за найдорожчий ідеал — за свободу. Його серце зачлюпнули почуття вдячності друзів, якого висліджують, шукають, а він, ризикуючи своїм життям, прийшов провести в останню дорогу. Він знову глянув на Калиновського, випростався й далі іде з високо піднятою головою.

Калиновський спостерігає за Ішорою і розуміє його думки. Він захоплюється сміливістю, рішучістю, високим благородством душі цього молодого литовця. Він знає ще одного такого — Антанаса Мацкявічюса, ватажка повсталих литовських селян, друга Сераковського. Дні Сераковського збігли, він незабаром піде за Ішорою. Але Мацкявічюс у Жемайтії відважно несе прапор повстання. Ох, розворушити б мільйони селян!

Звуки сурм і барабанів, що гримнули з новою силою, обривають думки Калиновського. Він посилає Ішорі похвальний утішливий, обнадійливий погляд і йде з юрбою далі, не випускаючи друга з очей.

Коли процесія завершила на Лукішкиський майдан, по його краях уже скупчилася сила людей. Кінна й піша поліція ледве могла стримувати натиск юрби. Крізь глухий гул маси голосів то там, то там проривалися крики жінок і розпорядження поліцейських.

Процесія попрямувала до ями. Обабіч вишикувались батальйони піхотинців, трохи віддалік зупинилися верхівці-козаки. Смертника, оточеного ескортом жандармів, супроводжував до ями ксьондз у стихарі й говорив йому втішливі слова. Хтозна чи той чув, що говорив ксьондз. Його погляд шукав у юрбі знайоме обличчя. Ось він знов — Костянтин Калиновський! Ішора бачить, як його друг обережно пробирається крізь людей і зупиняється навпроти, за шеренгами солдат. Їхні погляди зустрічаються. Калиновський знову двічі киває головою. Останнє прощання, навіки. Тим часом загриміли барабани, що були на хвилинку замовкли. Це повторилося тричі. На майдані запанувала мертва тиша. Старший аудитор польового суду наблизився до смертника й став читати смертний вирок: «Військово-польовий суд визнає ксьондза Станіслава Ішору винним за публічне читання відозви із закликком до повстання проти його величності царя Олександра II і влади Російської

імперії; вироком, що його затвердив вільнюський генерал-губернатор генерал Муравйов, Станіслава Ішору засуджено до страти через розстріл». Цей вирок ад'ютанти перечитали кожному батальйонові.

Знов загриміли барабани. Два унтер-офіцери ведуть смертника до ями, надівають довгу, білу полотняну смертну сорочку, зав'язують очі й вірьовкою прив'язують його до стовпа. Крик і плач зриваються в юрбі. Тепер уже всі зрозуміли, що милосердя не буде, що ксьондза ось-ось розстріляють. Справді, он дали знак і з батальйонів виходить п'ятнадцять солдат. Унтер-офіцер вишиковує їх за п'ятнадцять кроків од смертника.

Увесь час б'ють барабани. Солдати прикладають рушниці й ціляться в груди ксьондза Ішори. Унтер-офіцер махнув рукою. Гримить залп. Голова смертника звисає на груди, його коліна підгинаються, він повисає на вірьовках біля стовпа. Сапери перерубують вірьовки, штовхають тіло в яму й закопують. Батальйони перешиковуються, ідуть маршем через могилу і зрівнюють її з землею.

У юрбі відходжували зомлілих жінок, майдан порожнів.

О дванадцятій годині Муравйов вийшов зі свого кабінету й, спираючись на трость, важкою ходою почалапав до кімнати в західній половині палацу. Відчинив вікно й прислухався. Здаля долинули звуки сурм і гримотіння барабанів. Коротке, чотирикутне обличчя генерала з обвислими щелепами й запаленими очима виражало задоволення. Ось він чмокає губами, схвально махає рукою й шепоче сам собі: «Пунктуально, за моїм наказом і 549 статтею...» Через якийсь час довге гримотіння барабанів і рушничний залп. Генералові очі спалахнули злими вогнями, і він знов махає рукою: «...Покінчено!.. На одного ворога імператора менше. Усіх чекає такий самий кінець. А жаль, що не через повішання. Шибениця дужче вражає і більше страху наганяє на юрбу». Він відступив од вікна й, постукуючи тростью, пішов до їдальні на другий сніданок.

Уранці вільнюсьці читали наліплену на стінах, деревах і телеграфних стовпах відозву Литовського Револьюційного Відділу:

«Брати й співвітчизники! Ксьондз Ішора, безневинна жертва кривавого ката, помер смертю героя. Нехай його смерть допоможе нам, живим, вистояти в нашій боротьбі за свободу Вітчизни. Повстання триває!»

ЗМІСТ

ГЕТЬ ЯРМО

5

ЗБРОЯ ЗАГОВОРИЛА

419

Літературно-художнє видання

Вінцас МІКОЛАЙТІС-ПУТІНАС

Повстанці

Роман

З литовської переклав
Дмитро Чередниченко

Відповідальний за випуск *А. Савчук*
Відповідальний редактор *О. Жупанський*
Художній редактор *А. Лівень*
Оригінал-макет *О. Жупанський*
Коректор *М. Корнелюк*

(

Формат 84x108 1/32 . Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 32.37. Умовн. друк. арк. 33.65.
Тираж 2000 пр. Вид. № 18. Зам. 2-2515.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи № 644. Серія ДК.

ТОВ «ВП «Юніверс»,
01024, Київ-24, вул. Банкова, 2, к. 12
E-mail: sekr@universe.com.ua
www.universe.com.ua

ЗАГ «Віпол»
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Міколайтіс-Пугінас, Вінцас.

M59 Повстанці: Роман / З лит. пер. Д. Чередниченко. — К.: Юніверс, 2002. — 598 с. — (Лит. л-ра ХХ ст.).

ISBN 966-7305-72-4

Дія роману відомого литовського письменника (1893 — 1967) відбувається в 1861 — 1864 рр., коли литовський народ, обурений царською «селянською реформою», створив озброєні загони, щоб завоювати землю, волю й національну незалежність. У центрі твору — образ молодого Пятраса Бальсіса. Його нелегке й чисте кохання до Катре безпосередньо вплітається в історичні події, на тлі яких змальовано також картини побуту тодішнього литовського села. Окрім того, події в романі розвиваються бурхливо, інтригуюче, з майже детективним сюжетом.

**Нац. парламент.
6-ка України**

ББК 84.4ЛИТ

Дія роману відомого литовського письменника (1893-1967) відбувається в 1861-1864 рр., коли литовський народ, обурений царською “селянською реформою”, створив озброєні загони, щоб завоювати землю, волю й національну незалежність. У центрі твору – образ молодого Пятраса Бальсіса. Його нелегке й чисте кохання до Катре безпосередньо вплітається в історичні події, на тлі яких, змальовано також картини побуту тодішнього литовського села. Окрім того, події в романі розвиваються бурхливо, інтригуюче, з майже детективним сюжетом.

